

maandblad
oud-utrecht

Tweeenvijftigste jaargang 1979

Uitgave van de Vereniging

T utre 938.

*Naam
1979*

Lijst van schrijvers

Andringa-Dekker, M.	Het onderwijswereldje rond 1900	152
Baart de la Faille, C. A.	Restauraties 1978	57
Belonje, J.	Deken en kapittel van St. Jan traden op tegen wandaden aan de Vuursche	59
—	De opheffing van het S. Maria	
Magdalenenklooster te Wijk bij Duurstede		129
—	Moelijkheden over het Huis Zuylen in 1587	140
Blaauwendraad, H.	De restauratie van de Breyerskameren	137
Bos, C.	De klokken van de Klaas	90
Burgers, M.	Tekst en uitleg over een visitekaartje	131
Carmiggelt, S.	Een schrijver in volle fleur (Crone)	109
Cittert-Eymers, J. G. van.	Tivoli als zoölogische sociëteit	137
Damsté, P. H.	Pieter Bredie en Eduard van Akaboa	125
—	Het verdwijnen van onze patronymica	148
Defoer, H.	Tekst en uitleg over een visitekaartje	131
Dirkse, P.	Tekst en uitleg over een visitekaartje	131
Galen, E. van.	Excursie zaterdag 27 oktober (Naarden)	135
Geuns, S. van.	Het Groot-Beijerwerk van de Utrechtse Domtoren (1) en (2)	66, 100
Geurts, P. M. M.	Was Filips Mor werkelijk een schilder?	97
Graafhuis, A.	Dr. J. E. A. L. Struick, gemeente-archivaris van Utrecht, 25 jaar in gemeentedienst, 1954-1979	48
—	Verwerving van archieven	128
—	mr. J. W. C. van Campen 80 jaar	118
—	In memoriam dr. J. van der Werf	143
Haakma Wagenaar, Th.	Bij het afscheid van de architect C. A. Baart de la Faille	149
—	Beknopte bouwgeschiedenis van de Utrechtse Nicolaaskerk	81
Hart, P. D. 't.	De Utrechtsche Courant en de volksgezondheid omstreeks 1800 (4), (5)	106, 145
Haspels, J. J. L.	De uurwerken van de Nicolaïkerk te Utrecht	87
Herwaarden, J. van.	De Unie van Utrecht: de herdenking in 1679	65
Hoekstra, T. J.	Archeologische kroniek van de gemeente Utrecht over 1974-1975	3
Hollander, J. C. den.	De Unie van Utrecht: de herdenking in 1679	65
Hulzen, A. van.	Van bisschopsstad naar Uniestad	77
Jong, E. de.	Musea in de stad	112
—	Een schilderij centraal	130
Jongbloed-Gerristen, J. C.	In memoriam Sjoukje Hooykaas	56
Jongorius, M.	Bij een nieuwe voorplaat	1
Kastelein, W.	Leeuwenbergh	41
Kipp, A. F. E.	Wed 5-7, restauratie binnenkort voltooid	37
—	Leeuwenbergh	41
Meulen, J. N. van der.	Gevaarlijke ontwikkelingen	38
—	Grepren uit de archieven	76
—	Een duik in de archieven	134
Mathijssen, J. A. C.	Utrecht, voorjaar 1747	72
—	Payenborg	142
Muller, E.	Waar eens het St. Elisabethgasthuis stond	49
Paap, W.	Crones muziekmozaïek	110
Penders, J.	Hoe restaureer je een huis als Leeuwenbergh?	60
—	Oud-Utrecht	108
Redaktie	Een woord vooraf	77
—	De puist in de Nobelstraat, een spel met louter verliezers?	53
—	De gemeente Maarssen en Endelhoven	154
Riphaagen, J. G.	De internationale archiefdagen en de tentoonstelling „De stad ten baat . . .“	141
Rossum, K. W. J. van.	De erfenis van een Wijkse herbergier (1978!)	101
Schaik, A. H. M. van.	Bij de nieuwe voorplaat	1
—	Boekenschouw	39, 52
—	E. M. G. Gerards, Bibliografie Montfoort (Boekenschouw)	122
—	Over C. C. S. Crone	109
—	Tekst en uitleg van het Catharijneconvent. Het visitekaartje van een nieuw Utrechts museum	116
—	Naschrift op Tekst en uitleg over een visitekaartje	133
Schoonheim F.	Van monument tot manuscript - de herdenking van de Unie van Utrecht te Amsterdam in 1879	107
Smedt, H. J. de.	Het museum in de kerk	84
Smilda, G.	Provinciaal plaatsnamenregister	160
Snoep, D. P.	Boekenschouw	38
—	„Is men het niet, welnu dan is men het ook niet.“ Genealogische en heraldische escapades	123
—	Vervolg op de Historische Afdeling (Centraal Museum)	123
Staal, C.	Boekenschouw	61, 92, 158
—	Uit de tijdschriften	121
—	Historische Kring Nieuwegein	56
—	Lezers reageren. Sinterklaas rond 1920	1
—	Nogmaals Sinterklaas rond 1920	155
—	Een nieuw museum in Utrecht, Rijksmuseum Het Catharijneconvent	93
—	Tekst en uitleg over een visitekaartje	131
Struick, J. E. A. L.	mr. J. W. C. van Campen 80 jaar	118
Vente, M. A.	Een anti-chronologische exposé over de orgels van de Nicolaïkerk	85
Verlaan, A.	Restauraties 1978	57
Werkgroep Geveltekens.	Utrechtse gevelstenen (1), (2)	146, 156

Lijst van artikelen

Utrecht stad

Achter Clarenburg 11, 13, 15	3
Agnietenstraat	7
Archeologische kroniek van de gemeente Utrecht over 1974-1975. T. J. Hoekstra	3
Van Asch van Wijkskade	8
Van Bisschopsstad naar Uniestad. A. van Hulzen	77
Breedstraat 50	10
De restauratie van de Breyerskameren.	
H. Blaauwendraad	137
Catharijne Convent	17, 93
Het museum in de kerk (Centraal Museum).	
H. J. de Smedt	84
Domplein e.o.	11
Het groot-beijerwerk van de Utrechtse Domtoren.	
Sj. van Geuns	66, 100
Dorstige Hartsteeg 21	13
Waar eens het St. Elisabethsgasthuis stond.	
E. Muller	49
Geveltekens, Utrechtse. (1), (2). Werkgroep	
Geveltekens	146, 156
Grepn uit de archieven (misdaad).	
J. N. van der Meulen	76
Hamburgerstraat 28	14
Jacobikerkerk	14
Jacobikerkerkhof	14
Jerusalemstraat	15
Koppeldijk	16
Lange Nieuwstraat	16
Lange Smeestraat	18
Mariaplaats	19
Leeuwenbergh. A. F. E. Kipp en W. Kastelein	41
Beknopte bouwgeschiedenis van de Utrechtse Nicolaaskerk	81
Het museum in de kerk (Nicolaaskerk).	
H. J. de Smedt	84
Een anti-chronologische expositie over de orgels van de Nicolaïkerk. M. A. Vente	85
De uurwerken van de Nicolaïkerk te Utrecht.	
J. J. L. Haspels	87
De klokken van de Klaas. C. Bos	90
Nicolaasstraat	24
De puist in de Nobelstraat, een spel met louter verliezers? Redactie	53
Oude Kamp 7	24
Paulusabdij	14
Payenborg (Oudegracht 320).	
J. A. C. Mathijssen	142
Predikherenkerkhof	25
Prinses Marijkelaan	25
Restauraties 1978. A. Verlaan en C. A. Baart de la Faille	57
Hoe restaureer je een huis als Leeuwenbergh?	
Oudegracht 307. J. Penders	60
Sinterklaas rond 1920. C. Staal	1
Nogmaals Sinterklaas rond 1920. C. Staal	155

Springweg-Strosteeg-Putsteeg	25
Gevaarlijke ontwikkelingen (Stedelijk Gymnasium). J. N. van der Meulen	38
Tivoli als zoologische sociëteit. J. G. van Cittert-Eymers	137
Tolsteegsingel	30
Bij een nieuwe voorplaat (Unie van Utrecht). A. H. M. van Schaik	1
De Unie van Utrecht: de herdenking in 1679.	
J. van Herwaarden en J. C. den Hollander	65
Van monument tot manuscript - de herdenking van de Unie van Utrecht te Amsterdam in 1879.	
F. Schoonheim	107
Musea in de stad (Unie van Utrecht).	
E. de Jong	112
Waterstraat e.o.	31
Wed 5-7, restauratie binnenkort voltooid.	
A. F. E. Kipp	37
Westerkade 8. zie: Geveltekens (1)	146
Wijde Begijnestraat	35
Wijde Watersteeg. Het Huis	
Trappenburch. Werkgroep Geveltekens	156
De Utrechtsche Courant en de volksgezondheid omstreeks 1800. (4), (5). P. D. 't Hart	106, 145
Deken en kapittel van St. Jan traden op tegen wandaden aan de Vuursche. J. Belonje	59
Het onderwijswereldje rond 1900	
M. Andringa-Dekker	152
Een duik in de archieven (Criminele stukken).	
J. N. van der Meulen	134

Exposities

De internationale archiefdagen en de tentoonstelling „De stad ten baat . . .” J. G. Riphaagen	141
Een nieuw museum in Utrecht. Rijksmuseum Het Catharijneconvent. C. Staal	93
Musea in de stad (Centraal Museum en Het Catharijneconvent). E. de Jong	112
Tekst en uitleg van het Catharijneconvent. Het visitekaartje van een nieuw Utrechts museum.	
A. H. M. van Schaik	116
Tekst en uitleg over een visitekaartje. M. Burgers,	
P. Dirkse, H. Defoer, C. Staal	131
Naschrift. A. H. M. van Schaik	133
Vervolg op de Historische Afdeling (Centraal Museum). D. P. Snoep	123
Een schilderij centraal (Centraal Museum).	
E. de Jong	130
Muziek-historische expositie op Muiderberg	134

Utrecht provincie

De oudste rekeningen van de Joriskerk te Amersfoort (boekenschouw)	159
Pieter Bredie en Eduard van Akaboa (De Bilt).	
P. H. Damsté	125
De restauratie van kasteel De Haar in 1892-1912 (boekenschouw)	158

De cholera-epidemie van 1866-1867 in Jutphaas en Vreeswijk (boekenschouw)	159
De gemeente Maarssen en	
Endelhoven. Redactie	154
Bibliografie Montfoort (boekenschouw)	122
Excursie zaterdag 27 oktober (Naarden)	
E. van Galen	135
Historische Kring Nieuwegein. C. Staal	56
Muziek-historische expositie op Muiderberg	134
Provinciaal plaatsnamenregister. G. Smilda	160
Utrecht, voorjaar 1747. J. A. C. Mathijssen	72
Deken en kapittel van St. Jan traden op tegen wandaden aan de Vuursche. J. Belonje	59
De erfenis van een Wijkse herbergier.	
K. W. J. van Rossum (1978 I)	101
De opheffing van het S. Magdalenaklooster te Wijk bij Duurstede. J. Belonje	129
Van octrooi tot restauratie. Het stadhuis in het middelpunt en zeven eeuwen IJsselstein (boekenschouw)	39
De Koppel te Zeist (boekenschouw)	159
Moeilijkheden over het Huis Zuylen in 1587. J. Belonje	140
Boekenschouw	61

Personen

Bij het afscheid van de architect C. A. Baart de la Faille. Th. Haakma Wagenaar	149
Pieter Bredie en Eduard Akaboa. P. H. Damsté	125
Mr. J. W. C. van Campen 80 jaar. A. Graafhuis en J. E. A. L. Struick	118
Crones muziekmozaïek. W. Paap	110
Een schrijver in volle fleur (C. C. S. Crone). S. Carmiggelt	109
Over C. C. S. Crone. A. H. M. van Schaik	109
In memoriam Sjoukje Hooykaas. J. C. Jongbloed-Gerritsen	56
Was Filips Mor werkelijk een schilder?	
P. M. M. Geurts	97
Stelling uit de dissertatie van dr. A. H. M. van Schaik. J. Penders	108
Dr. J. E. A. L. Struick 25 jaar in gemeentedienst. A. Graafhuis	48
In memoriam dr. J. van der Werf. A. Graafhuis	143

Vereniging Oud-Utrecht

Algemene ledenvergadering	74, 144
excursies/lezingen	40, 64, 71, 92, 124, 135, 148, 160
financiën	39, 74, 76, 136, 145, 160
historische dag	58, 77
jaarboek	52
maandblad	77, 159
nieuwe leden	40, 58, 71, 121, 139
redactie	117, 159
stelling	108

Boekenschouw

Boon, J. G. M. Van octrooi tot restauratie. Het stadhuis in het middelpunt en zeven eeuwen IJsselstein	39
Gerards, E. M. G. Bibliografie Montfoort	122
Haneveld, G. T. Pathologische anatomie in Utrecht circa 1800-1850	38
Fiore del Campo. Een echte sonnettenkrans	1
Hoogland, R. A. Kroniek van Utrecht. Beknopte geschiedenis van de Domstad in jaartallen	63
Hulzen, A. van. Utrecht op oude foto's. Van Weerd naar Tolsteeg	62
Penders, J. Adreslijst Middeleeuwen van de buurt „Tussen de Grachten“.	
Rutgers, C. A. De Utrechtse Bisschop in de middeleeuwen	64
Tekst en uitleg van het Catharijneconvent. Het visitekaartje van een nieuw Utrechts museum	116
Uit de tijdschriften	61, 121
Wal, H. van der. De bouwgeschiedenis van het huis Drakenburg	52

Diversen

„Is men het niet, welnu dan is men het ook niet.“ Genealogische en heraldische escapades.	
D. P. Snoep	123
Het verdwijnen van onze patronymica.	
P. H. Damsté	148
Verwerving van archieven. A. Graafhuis	128
Een duik in de archieven (Criminele stukken 1677). J. N. van der Meulen	134

N.B.

Abusievelijk zijn het november- en decembernummer van de 52ste jaargang identiek genummerd. De pagina's 149 t/m 160 komen dus tweemaal voor.

Redactie

BIJ DE NIEUWE VOORPLAAT

„Volgend jaar, als Nederland de Unie van Utrecht herdenkt, wil de redactie een voorplaat, die weer betrekking heeft op de provincie”, schreef C.S. in ons januari-nummer van 1978.

We menen dat hij daarmee eigenlijk te bescheiden is geweest want het Unie-feest, van hoeveel historische misverstanden omgeven ook, kan toch veilig een nationale, in elk geval het provinciale overstijgende gelegenheid worden genoemd. Met de nieuwe omslag menen we dus onze belofte ruimschoots na te komen. De poëtische lithografie van de vermaarde Hans van Dokkum wordt opgevolgd door een op het eerste gezicht tamelijk lichtvoetige en speels uitgevoerde prent van de nog jonge en onbekende kunstenaar Margreet Jongerius, wier boekje „De Holle stad” wij in het juni-nummer van vorig jaar zo enthousiast bespraken. (p. 72) Iets van dezelfde betrokkenheid bij de stad is voor de aandachtige toeschouwer duidelijk te herkennen, om nog maar te zwijgen van de contouren van de burgemeester en die van graaf Jan van Nassau.

Arjaan van Nimwegen van de uitgeverij Váva komt de verdienste toe deze begaafde tekenaarster te hebben ontdekt, en we mogen rustig zeggen dat de kennismaking voor de redactie een hele verrassing was. De aan de Oude Kamp gevestigde auteur en uitgever deed ons overigens tegen Kerstmis „Een echte sonnettenkrans” toekomen. Met een afbeelding van de dichter, die zich voor de gelegenheid - hoe vindingrijk zijn toch zijn pseudoniemen - Fiore del Campo noemt. Het zijn inderdaad oprecht gebeeldhouwde sonnetten, twee kwatrijnen, twee terzinen, met de wending tussen octaaf en sextet, weet u nog?, en het is een heuse „krans”, bestaande uit vijftien klinkdichten naar het voorbeeld van Perk en Kloos.

En ze zijn bovendien zeer Stichts („Het licht dooft traag over de Lichtegaard”) en zeer van Nimwegens, want zijn gelaatstreken vallen met grote stelligheid

uit het portret van deze Bloem des Velds op te maken: de veder in de hand- of is het de tekenpen? - het maagdelijke papier vóór zich, bestraald door het licht van Orpheus of zo- iemand. Een aanzwevende, wat vage vrouwenfiguur - is het Margreet Jongerius? - staat op het punt hem de lauwerkrans op de blinkende schedel te drukken.

Maar genoeg over Van Nimwegen. Het woord is aan Margreet Jongerius zelf. (AHMvS.)

Ik moet bekennen dat ik persoonlijk niet in vuur en vlam raak bij het fêteren van De Grondslag Van Het Nederlandse Staatsbestel. Prachtig wel hoor, al die historisch gegroeide ontroering, maar ik zit een beetje met het feit dat we nu zo genoeglijk rond Jan van Nassau onze eenheid gaan staan huldigen, terwijl we heel wat bezorgder zouden moeten zijn om onze verscheidenheid. Die eenheid is niet in gevaar, het is de eenvormigheid die ons bedreigt, die ons, compleet met diepe vaderlandse gevoelens, dreigt plat te walsen. En dan bedoel ik zowel de multinationale wals als het internationale grauwe dogmatisme; de Coca Cola en Hollyhobby-cultuur evenzeer als het gezwaai met wat voor kleur boekjes of TROS-kompassen ook: de autoterreur en het STER-bedrog; de botte bijl van die in Nederland nog steeds heilige Europese Gedachte, waaraan we zonder morren onze laatste boomgaarden offeren, en niet in de laatste plaats, de betonmolens van de projektontwikkelaars, die alles wat mooi en dierbaar is alleen maar kunnen vermaleren tot geld en kilte.

Margreet Jongerius

Margreet Jongerius, *De holle stad*, 1978 (f 6,50) en *Fiore del Campo, een echte sonnettenkrans*, 1979 (f 6,-) zijn uitgaven van de Utrechtse uitgeverij Váva en verkrijgbaar in de boekhandel.

LEZERS REAGEREN

Sinterklaas rond 1920

In het november-nummer van het Maandblad Oud-Utrecht 1978, 109-110, publiceerde de heer H. Endlich sr. iets over de „Sinterklaasjes” langs de weg. De redactie ontving van drie lezers een reactie waarop zij hier graag nader ingaat.

De heer A. A. de Baar schrijft: „De heer Endlich geeft

in zijn artikelje de tekst van „'t Is nacht”. De slotzin van dat vers heeft de heer Endlich vergeten. Ik geef u hierbij de tekst en de muziek van „'t Is nacht”.

Ik herinner mij deze „Sinterklaasjes” nog heel goed uit de periode vóór en tijdens de eerste wereldoorlog. Op 5 december 's middags was er in Utrecht een rijpartij voor de studenten. De binnenstad was dan vol

van wandelaars en kijkers. In de Minrebroederstraat was een groot herenhuis (van de Ganzenmarkt komende aan de linkerzijde), waar studenten woonden. Vanuit de bovenramen strooiden ze pepernoten naar de jeugd beneden op straat. Maar wat niet zo mooi was van deze studenten: ze gooiden ook centen naar beneden, die echter heet gemaakt waren, zodat de jeugd er zich lelijk aan kon bezeren.

Na de eerste wereldoorlog is de St. Nicolaasrijpartij snel in onbruik geraakt en leeft zij alleen nog voort in de herinnering van de 70-jarigen en ouderen."

De muziek wordt door de heer De Baar bijgesloten. Zijn laatste regel luidt: „Het is er in je huis niet pluis."

Dokter F. J. A. Prop noteerde ook de muziek. Zijn wijze wijkt in het notenschrift niet al te veel af van de versie-De Baar. Zijn tekst daarentegen geeft enkele varianten. Zo wordt in de versie-Prop gezongen:

„Want er zit een duvel in je huis,
en die wil de kinderen stelen
en dat is heel niet pluis."

of

„Want er zitten jongens in je huis,
en die willen de boel opvreten
en dat is heel niet pluis."

In plaats van „opvreten" geeft dokter Prop ook nog het woord „afbreken".

Van de liedtekst kennen we dus nu al vijf versies. Waar dokter Prop het vandaan heeft?

„Ik ken", zo schrijft hij, „het liedje uit mijn zeer prille jeugd. Geen idee meer van wie ik het geleerd heb. Kan me beslist de met dit lied bedelende Sinterklaasjes niet herinneren. Mogelijk heb ik het van mijn ouders opgepikt die beide op de school Leidschedwardsstraat in de jaren rond de eerste wereldoorlog onderwijs gaven, d.w.z. in een oude armoede-buurt.(...) De tekstvariant van de „jongens in je huis en die wil-

len de boel afbreken" zal wel stammen uit de kring van opvoeders die het bangmaken met „duvel" of „kinderen stelen" niet gezond voor de tere kinderziel vonden."

Oud-notaris A. G. Cool uit IJsselstein brengt zonder notenschrift een zesde variant aan. Hij schrijft: „In IJsselstein werd, zeker tot de oorlog toe, gezongen door kinderen langs de huizen, tegen Sint Nicolaas:

„'t Was nacht, 't was nacht,
't Was midden in de nacht,
Me vader en me moeder hebben een
varreke geslacht,
Bure, bure, bure kom es kij-hijke,
Want der zit een duvel in ons hois
En die wil dat beessie ste-hele, ste-hele,
Ste-enebakkerij, ste-enebakkerij.
Geef me maar een centjie en dan gaan we
weer voorbij.

Oud-notaris Cool vervolgt zijn brief met: „Onder 't zingen werd met een lange stok (staf) aanhoudend op de grond gestampt. 'k Meen me te herinneren dat er ook een bel aan te pas kwam. De jongen met de stok had een lang wit hemd aan en een „mombakkes" voor. 'k Stuurde 't liedje op naar een literair tijdschrift ('k weet niet meer welk) met welks redakteur ik in correspondentie was. Hij nam 't liedje op in z'n blad met een dankwoord en tekende er bij aan dat het oeroud moest zijn en herhaaldelijk verbasterd."

Met deze conclusie ben ik het roerend eens. Enkele passages uit de brief van de laatste schrijver deden mij direkt denken aan wat dr. C. Catharina van de Graft vertelt over allerlei sinterklaasgebruiken in haar in 1978 herdrukte werk uit 1947, dat door dr. Tjaard W. R. de Haan opnieuw bewerkt is: *Nederlandse volksgebruiken bij hoogtijden*, (Prisma 1814).

Op bladzijde 122 lezen we hoe in sommige Friese dorpen sinterklazen en zwarte pieten rondtrekken. De sinterklaas draagt „een wit hemd of laken en een witte broek en heeft een masker voor." Een zwarte piet sleepte toen in Friesland „aan zijn been een rammelede ketting of een blinkende schel" mee.

Naast deze vreemdsoortige uitdossing kwamen ook sinterklazen en zwarte pieten voor in de kostumering die de heer Endlich beschrijft: sinter met een papieren mijter, piet met een zwarte snoet.

Met reeds drie reacties op zo korte termijn ben ik ervan overtuigd dat er meer gegevens te vinden moeten zijn, vanwaaruit een deel van de Utrechtse sinterklaasviering vervolledigd en misschien wel verklaard kan worden. Tevens maak ik me sterk dat dit de eerste keer zou zijn, dat over dit lied en dit soort sinterklazen wordt gepubliceerd, de publicatie-Cool niet meegerekend.

Daarom een vervolg op de oproep van de heer Endlich: wie weet nog meer? Uit eigen herinnering of van horen zeggen. Met spanning wachten we af.

C. Staal

't Is nacht

't Is nacht, 't is nacht, 't is mid den in de nacht, Kom buren, bu-ren
bu-ren kom eens kij - ken, Want er zit een duvel in je
huis, en die wil den je beest - je ste - len, ste - len, Het
is er in je huis niet pluis.

ARCHEOLOGISCHE KRONIEK VAN DE GEMEENTE UTRECHT OVER 1974-1975

Inleiding

Ditmaal alleen een stadskroniek. Tot mijn en zijn spijt heeft de heer Van Tent wegens tijdgebrek moeten afzien van voortzetting van de provinciale kroniek. Het is zeer te hopen dat te gelegener tijd de mogelijkheid tot een provinciale kroniek zich weer zal voordoen. De onderdelen van dit soort kronieken verschillen nogal in omvang en in gedetailleerdheid. Immers, op het moment van schrijven zijn sommige onderzoeken al vrij ver uitgewerkt en soms gedeeltelijk gepubliceerd, terwijl naar andere nog maar nauwelijks gekeken is; sommige opgravingen en waarnemingen hebben zich over jaren uitgestrekt (bv. die in het Catharijne Convent), andere waren met een paar uur bekeken (bv. die in de Prinses Marijke laan). De meeste echter bevinden zich daartussen in. Door deze omstandigheid valt het stuk over het Catharijne Convent wat kort en algemeen uit, en dat over Achter Clarenburg 11-13-15 wat langer en gedetailleerder. Mochten er in de kronieken jaren publikaties verschenen zijn over onderzoeken die al in voorgaande kronieken vermeld zijn, dan zullen die in de eerstvolgende kroniek genoemd worden. Het is per slot van rekening de bedoeling dat u door middel van deze kroniek op de hoogte gehouden wordt van de stand van zaken op archeologisch gebied in de gemeente Utrecht. Tenslotte ben ik tot het geven van nadere inlichtingen, het ontvangen van suggesties en het vernemen van meldingen op archeologisch terrein graag bereid.

Utrecht, januari 1979

drs. T. J. Hoekstra

Bijzondere gebeurtenissen

Van 7 april tot half juni 1975 werd in samenwerking met het Bureau Voorlichting van de Gemeente Utrecht en de (toen nog) Gemeentelijke Film- en Foto dienst een fototentoonstelling ingericht in het Informatie Centrum aan de Lange Jansstraat met als onderwerp de opgravingen van 1974 en begin 1975. De expositie trok veel bezoekers.

In het Centraal Museum werd van 4 oktober t/m 30 november 1975 in het kader van het Europese Monumentenjaar 1975 een tentoonstelling gehouden over het Catharijne Convent. Vondsten en resultaten van het onderzoek aan het Convent werden daarbij geëxposeerd.

Een feestelijk moment was de opening van de geheel verbouwde en heringerichte Historische Afdeling van het Centraal Museum. De stadsgeschiedenis is daarbij met vele bodemvondsten geïllustreerd.

In 1975 werden de eerste stappen gezet om tot een gemeenschappelijk depot van bodemvondsten te komen van de Provincie, het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen en de Gemeente Utrecht. In november 1974 kon de heer F. Kneefel als tekenaar-fotograaf en in november 1975 de heer R. de Graaff als administrateur aangesteld worden, wat uiteraard een enorme verbetering voor het werk met zich meebracht.

De werkomstandigheden werden zeer veraangenaamd door de verhuizing van de werkplaats en het depot op 24 april 1975 uit de voormalige drukkerij

van Van Boekhoven naar het souterrain van de voormalige Openbare Bibliotheek aan de Voetiusstraat 2. De aanstelling van drs. A. F. E. Kipp als gemeentelijk bouwhistoricus schiep de mogelijkheid het boven- en ondergronds onderzoek goed te combineren.

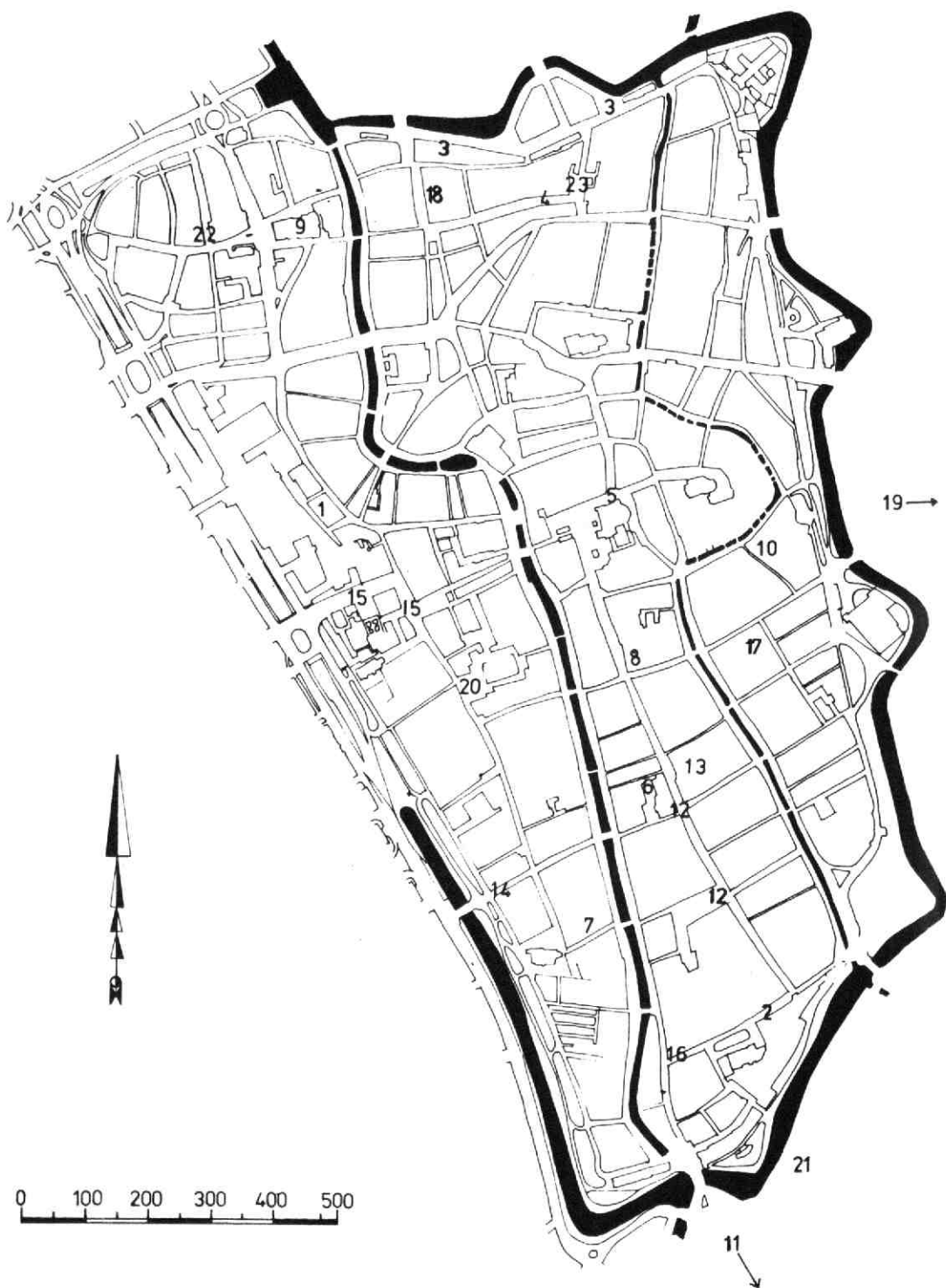
Toch zou er niet zoveel werk verzet zijn als niet tallozen - in hun vrije tijd of beroepshalve - meegeholpen hadden op allerlei gebied. Het is ondoenlijk ze allen bij name te noemen; ook bij de beschrijving van de verschillende onderzoeken zijn vrijwel nooit namen genoemd ter voorkoming van waslijsten. Als uitzondering zij hier echter de heer H. W. Scherpenhuyzen vermeld die zich, bekwaam en enthousiast, al jaren aan de restauratie van het opgegraven aardewerk wijdt. Alle anderen ben ik niet minder dankbaar.

Onderzoeken, vondsten en publicaties

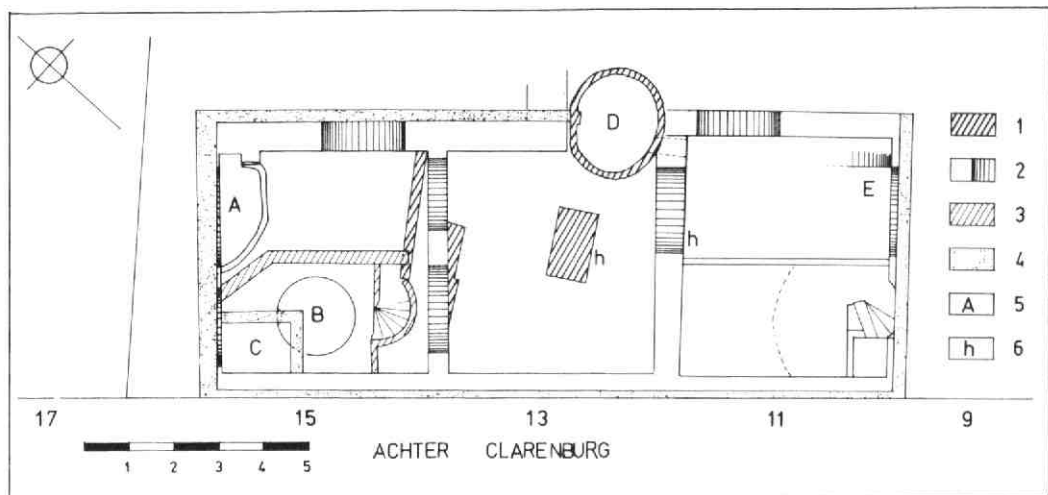
Deze rubriek is alfabetisch gerangschikt op straatnamen. De nummering verwijst naar de kaart op afb. 1. Alle vondsten bevinden zich in het Provinciaal en Gemeentelijk Depot, Voetiusstraat 2 te Utrecht. Alle foto's zijn - indien niet anders vermeld - gemaakt door de Fotodienst van de Gemeente Utrecht.

1. Achter Clarenburg 11-13-15

Tussen de sloop tot maaiveldhoogte en de nieuwbouw van de huizen Achter Clarenburg 11-13-15 werd van november 1974 tot februari 1975 een onderzoek ingesteld naar de bewonings- en bebou-

Afb 1 Overzichtskaat van de Utrechtse binnenstad. De cijfers verwijzen naar de genummerde beschrijving van het op die plaats verrichte onderzoek of de daar gedane waarneming.

wingsgeschiedenis ter plaatse. Slechte weersomstandigheden en technische beperkingen in verband met de belendende bebouwing maakten een diepgaand onderzoek onmogelijk.

Een kleine, maar diepe sleuf haaks op het midden van de frontmuur gaf schoon zand met zoetwaterschelpjes op 0,25 m minus NAP. Daarop lag een schone kleilaag tot 0,60 m +NAP. Op deze kleilaag bevonden zich ophogingspakketten, waardoorheen een kuil tot op het zand gegraven was. Zowel uit de kuil als uit de ophoging kwamen 13e-eeuwse scherven. Van bebouwingssporen uit die tijd werd niets aangetroffen.

De eerste sporen van huizen bestonden uit drie fragmenten van min of meer evenwijdig lopende muren (afb. 2 en 3). Opvallend was dat deze muren zich niet aan de richting van de huidige perceelsindeling hielden, maar eerder de oude richting hadden uit de tijd toen deze terreinen nog als „overtuinen“ bij de zuidzijde van Achter Clarenburg behoorden (afb. 3). In de vroege 15e eeuw lijkt deze situatie nog ongewijzigd als de erven van het huis Clarenburg zich tot tegenover de Bakkerstraat uitstrekken (Van der Monde, dl. III, p. 23). Ook put D (afb. 2) zal tot deze oudste periode behoord hebben, zoals blijkt uit de wat onhandige manier waarop hij in de latere bebouwing is ingepast. Bovendien raakte de oorspronkelijke stortkoker van de put geblokkeerd door de scheidsmuur tussen nr. 11 en 13, zodat men door die muur heen een toegang moest maken. De put blijft in gebruik tot in de 19e eeuw. Tenslotte wijzen de oudste vondsten uit de put op een ontstaan in de late 14e eeuw (afb. 5).

In deze oudste fase hebben we te doen met twee huizen. Van het ene is de zuidelijke muur nog over, die op 1.08 m +NAP gefundeerd is en in huis nr. 15 ligt. Van het andere huis is een gedeelte van de noordmuur bewaard gebleven dat slechts tot 2.81 m +NAP steekt. Bij dit fragment hoort naar alle waarschijnlijkheid het zware blok metselwerk, waarbij aan de zuidzijde de resten van een haardpot gevonden zijn. Het stuk muur heeft zich nimmer verder noord-oost of zuid-west-

Afb 2 Achter Clarenburg 11-13-15. Plattegrond van de voornaamste opgravingsresultaten. Opm. F. J. Krabbe. Tek. T. J. Hoekstra.

1: oudste bebouwing, XVa (?)

2: muren met spaarbogen van de drie huizen, XVB-XVIa

3: ingebouwde kelder, XVII

4: muren van de grote verbouwing, XVIII

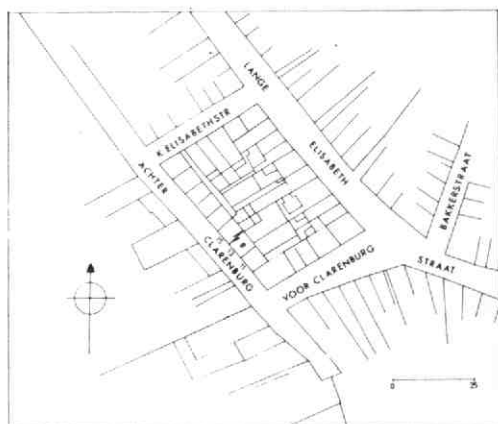
5: (beer)putten

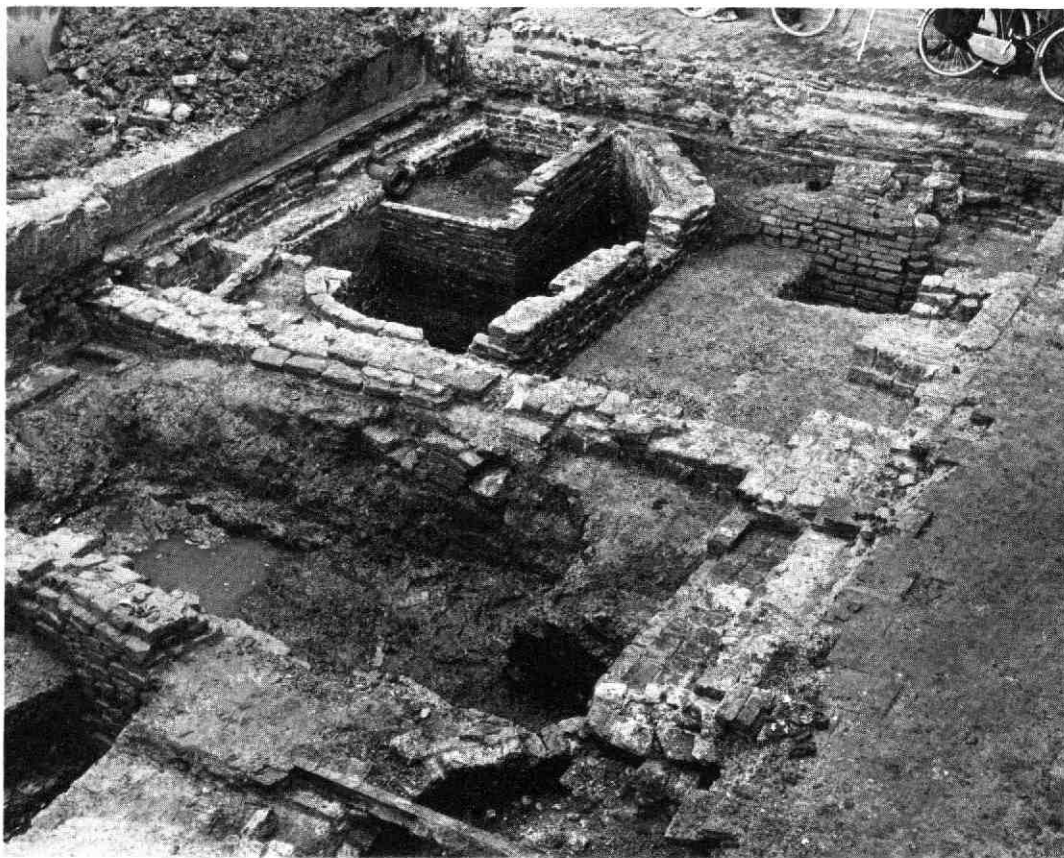
6: haardplaats

waarts uitgestrekt, zodat men zich kan afvragen of dit de fundering van een schoorsteen in het midden van een huis geweest is.

Bij het zetten van de rij huizen langs het Achter Clarenburg zijn beide gebouwen kennelijk afgebroken (afb. 6). De nieuwe perceelsscheiding werd gemaakt in de ozedrop (= de smalle ruimte tussen twee huizen

Afb 3 Achter Clarenburg 11-13-15. Kaartje van de omgeving op basis van de kadastrale minuut kaart met de richting van de oudste muren. Tek. E. M. Kylstra.

Afb 4 Achter Clarenburg 11-13-15. Overzicht van de opgraving op 23 december 1974. Op de ijzeren balk put D. Links daarvan het schoorsteen (?) fundament. Het andere oude fundament komt net onder de scheidingsmuur tussen nrs. 13 en 15 tevoorschijn. Links achter de kelder, die met een scheve muur put A (rechts) ontwijkt.

Afb 5 Achter Clarenburg 11-13-15. Een aantal voorwerpen uit put D, waaronder twee kannen uit de tijd rond 1400.

Afb 6. Achter Clarenburg 11-13-15. Scheidingsmuur met spaarboog tussen nrs. 15 en 13 met op de voorgrond de zuidelijke muur van het oude noordelijke huis. Rechts verdwijnt de muur onder de kelder van nr. 15.

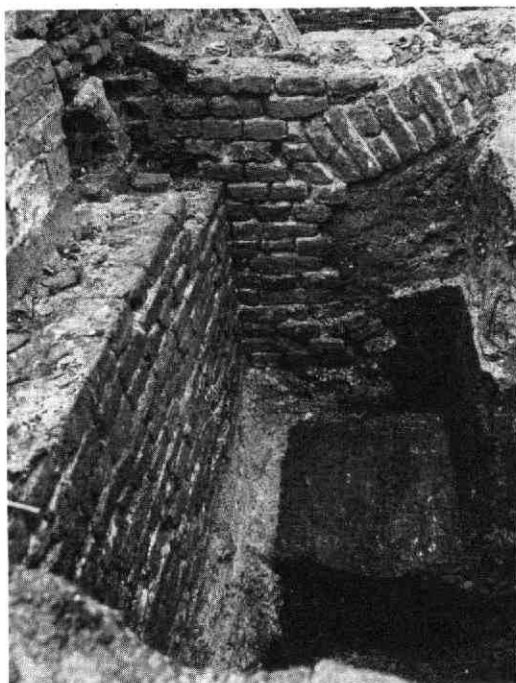

waar het van het dak afkomende water terecht kwam).

Het is soms moeilijk aan de hand van fundamente vast te stellen of een (groep) bouwwerk(en) in één keer tot stand is gekomen. Bouwnaden in fundamente komen soms voor bij gebouwen waarvan het zeker is dat ze in één keer zijn opgetrokken. Bij de drie huizen aan het Achter Clarenburg lijkt het erop dat ze in één opzet gemaakt zijn; de frontmuur staat in zijn geheel op een fundering van puin en mortel (afb. 7). De scheidingsmuren en de achtermuur zijn echter op spaarbogen gezet (afb. 6). Het ontbreken van een spaarboog in de achtergevel van huis nr. 13 vormt een aanwijzing voor het bij de bouw reeds aanwezig zijn van put D. De reden van het afbuigen van de achtergevel naar het noord-oosten vóór put D kon niet verder onderzocht worden, evenmin als de spaarboogrest in de oostelijke hoek van huis nr. 11. Wel heeft daar een put (E) gezeten, vermoedelijk op dezelfde manier als put A, nl. onder de muur door (afb. 8).

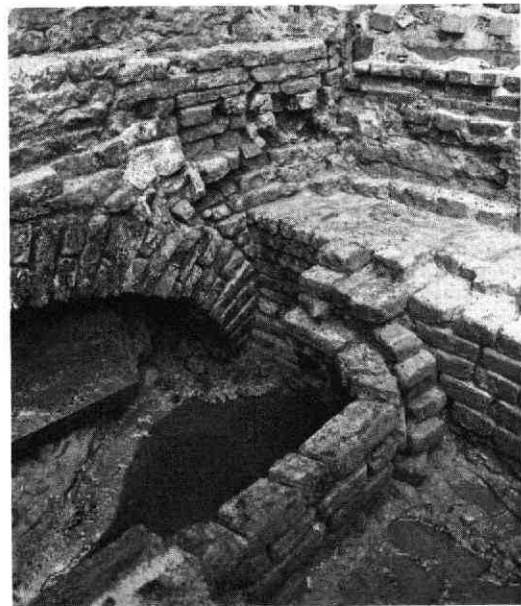
De huizen nrs. 11 en 15 hebben kelders gehad. Die van nr. 11 lijkt uit de bouwtijd te stammen, zoals uit het ontbreken van spaarbogen ter plaatse af te leiden zou zijn. De kelder was overwelfd. De kelder in nr. 15 is duidelijk later gemaakt en heeft een vlakke afdekking gehad: er werden geen gewelfaanzetten gevonden; de afgeknotte vorm is bovendien niet erg geschikt voor overwelfing. Deze vreemde vorm is ontstaan omdat put A (die uit de bouwtijd van het huis stamt, maar helaas alleen laat materiaal opleverde) ontweken moest worden (afb. 4). Van de wenteltrap met houten treden was nog tamelijk veel overgebleven (afb. 9). Kennelijk is de kelder geen onverdeeld succes geweest. Uit de aanwezigheid van een drie meter diepe drainageput (B) en een stelsel van gootjes dat daarop afwaterde (afb. 9) blijkt dat men last van te veel water had. In de 18e eeuw is men de kelder als afvalput gaan gebruiken, waarbij een deel (C) afgescheiden werd met een muurtje.

De bouwtijd van de drie huizen kan in de 15e of vroege 16e eeuw geplaatst worden. In ieder geval ná 1415 als de erven nog aan de huizen van Achter Clarenburg zuidzijde toebehoren en vermoedelijk vóór het midden van de 16e eeuw, als het baksteenformaat van 28 x 14 x 7 toch wel ophoudt gemaakt te worden. In de 18e eeuw heeft er een zeer ingrijpende verbouwing of zelfs nieuwbouw plaats gevonden. Opvallend is dat de achtergevel geheel naast de oorspronkelijke fundering is komen te staan, terwijl de zij- en achtergevel(s) wel naar buiten geschoven zijn, maar niet zó ver (afb. 7).

Afb 7. Achter Clarenburg 11-13-15. Puinfundering onder de frontmuur, ingegraven in een ophogingspakket met veel 13e eeuwse materiaal. Het lage deel van de muur is van het middeleeuwse huis, het hoge deel van de 18e eeuwse frontmuur.

Afb 8. Achter Clarenburg 11-13-15. Put A met storkoker. De put loopt onder de boog door.

2. Agnietenstraat

In augustus 1975 werd bij rioleringswerkzaamheden in de Agnietenstraat de ligging van een noordelijke rooilijn van die straat of van de zuidmuur van een gebouw ter plaatse vastgesteld. De muurresten lagen 4 meter uit de gevel van de Willem Arntsz Stichting en staken ruim 2 meter onder de straat, waar (op ca. 1 m

Afb 9. Achter Clarenburg 11-13-15. De wenteltrap in de kelder van nr. 15. Langs de wand de drainage gootjes. De kap van de put bevindt zich onder de hoek van de 18e eeuwse inbouw.

+NAP) schoon grijs zand lag. (Zie ook: Nicolaasstraat).

3. *Van Asch van Wijckskade*

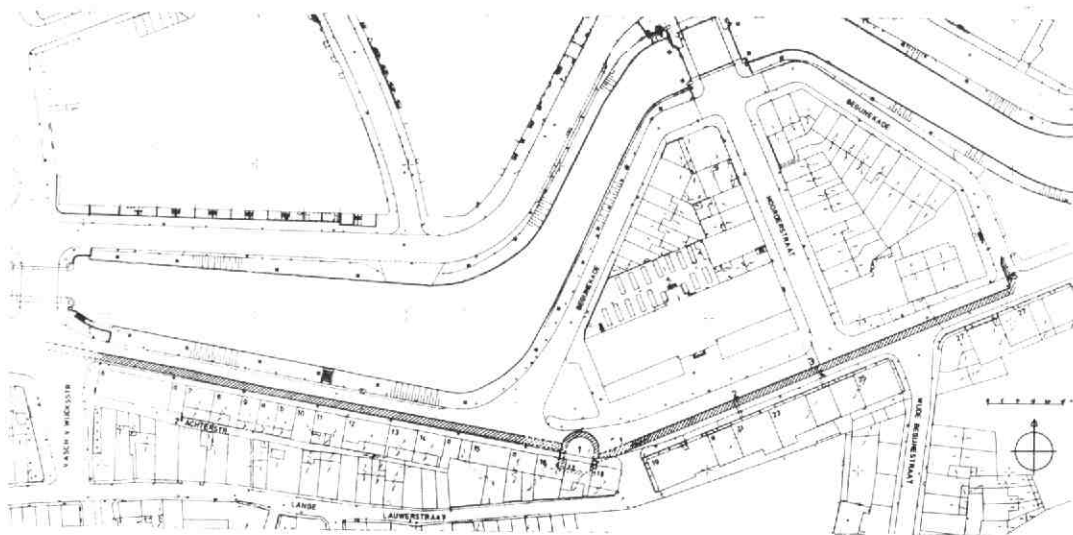
Van oktober 1973 tot mei 1974 werd een riool in de Van Asch van Wijckskade gelegd langs de buitenzijde van de middeleeuwse stadsmuur (afb. 10). Vele waarnemingen konden daarbij worden verricht.

In de eerste plaats was daar de Wolluweverstoren (afb. 11), het verdedigingswerk dat in die eigenaardige binnenwaartse knik van de noordelijke stadsmuur ligt. In verband met de aanwezigheid van een waterleidingbuis kon helaas de aansluiting met de stadsmuur niet bekeken worden. De vorm van de achterafsluiting van de toren op afb. 10 is dan ook min of meer hypothetisch. De toren was gebouwd uit bakstenen van 28 x 14 x 7 cm en in de 17e eeuw beklampt met baksteen van 24 x 12 x 5 cm (afb. 12).

Op 30 september 1709 besluit de Utrechtse vroedschap tot afbraak tot walhoogte van deze toren, die na 1528 (als het stelsel van gildewaak afgeschaft wordt) De Leeuw gaat heten. Eigenlijk had de toren zijn functie na 1579 al grotendeels verloren bij de aanleg van het Begijnbolwerk. De stomp die in 1709 bleef staan is - met de rest van de middeleeuwse stadsversterking - in de jaren na 1828 afgebroken om plaats te maken voor de uitvoering van de plannen van Zocher. Het nu teruggevonden torenfundament had bovenop een dikte van 2.10 meter.

Afb 10. Van Asch van Wijckskade. Ligging van de middeleeuwse stadsmuur. Opm. J. v. d. Berg. Tek. E. M. Kylstra.

- 1: Wolluweverstoren (na 1528: De Leeuw)
- 2: riooluitgang uit de bouwtijd van de stadsmuur
- 3: plaats van het Begijnebruggetje
- 4: uitgang van het riool dat in 1545 gemaakt werd en verlengd toen de gracht van het Begijnebolwerk gedempt werd.
- 5: aanzet van toren De Beer.

Afb 11. Van Asch van Wijckskade. Overzicht van de Wolleweverstoren naar het westen.

Afb 12. Van Asch van Wijckskade. Wand van de Wolleweverstoren. De bovenste 13 lagen aan de buitenkant zijn beklapt met 17e eeuwse stenen.

Ongeveer 15 meter ten oosten van de toren werd - onder moeilijke omstandigheden - een „steunbeer” aangetroffen, die mogelijkerwijs iets te maken gehad zal hebben met een weergang op bogen. Weer verder naar het oosten (afb. 10, 2) bevond zich een riooluitlaat die uit de bouwtijd van de muur dateerde. De opening was 1.70 m hoog en ruim 70 cm breed. De onderkant van de uitstroombening lag op 1.10 minus NAP, maar stadwaarts liep de vloer snel omhoog zonder dat de kap hetzelfde deed.

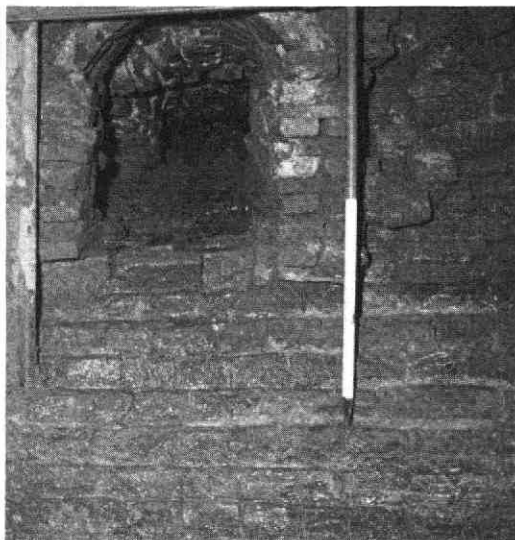
Van het riool waarvan de opening op afb. 10,4 en afb. 13 te zien is, is bekend dat het in 1545 aangelegd werd. De uithakking en weer opvulling van de oorspronkelijke muur zijn duidelijk zichtbaar. De afmetingen van de opening zijn 75 bij 55 cm, de onderkant ligt op 0.50 m + NAP. Na 1579 mondde dit riool uit in de gracht achter het Begijnbolwerk, dat met een bruggetje met de stad verbonden was (afb. 10,3 en afb. 14). Pas toen dit grachtje gedempt werd, was het nodig het riool te verlengen (afb. 14).

Bij het einde van de sleuf kwam nog net een stukje

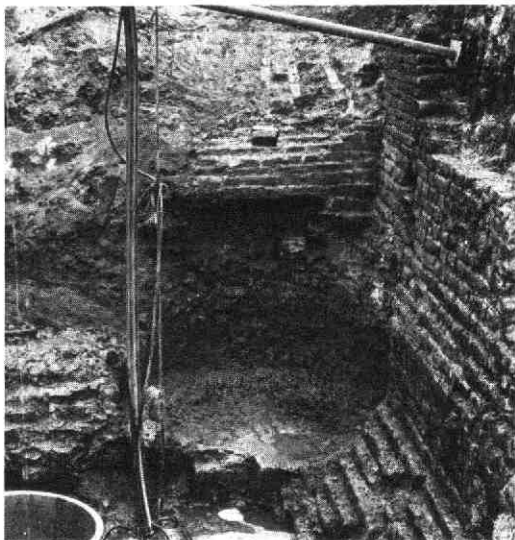
van de toren De Beer in zicht. Dit is een van de torens die op bevel van de graaf Van Hoogstraten, stadhouder van o.a. Utrecht, vanaf 1536 gebouwd werden. Op afb. 15 is duidelijk te zien dat hij los tegen de stadsmuur staat. Het steenformaat van deze toren was 28 x 14 x 6,5 maar dat kan heel wel hergebruikte steen geweest zijn, afkomstig van de, op bevel van dezelfde Van Hoogstraten, verlaagde stadsmuren en torens.

De steenformaten van de stadsmuur vormen toch al een probleem: er zijn talloze herstellingen geweest, vooral aan de huid van de muur. De 17e en 18e eeuwse reparaties zijn door hun kleine steen gemakkelijk te herkennen, maar de middeleeuwse met hun dikke stenen niet. De grootste waargenomen exemplaren in gaaf muurwerk maten 34 x 16 x 8,5 cm, maar zij lagen vlak naast stenen van 29 x 14 x 7,5 cm.

Nergens is de onderkant van de muur bereikt; de grootste waargenomen diepte was ca. 1.25 m minus NAP. Op de tekening van afb. 10 wordt over de gehe-

Afb 13. Van Asch van Wijckskade. Uitgang van het riool uit 1545.

Afb 15. Van Asch van Wijckskade. Aansluiting van toren De Beer aan de stadsmuur. De beschadiging in het midden is het gevolg van een vroegere rioolput.

le linie de grootste dikte (vermoedelijke aanlegbreedte) aangehouden. Aan de waterzijde heeft de muur vele versnijdingen gehad, aan de landzijde niet. Hogerop had de muur een dikte van 1.50 m, waarbij dan nog steunberen komen die op bogen een weergang gedragen zullen hebben. Van der Monde spreekt over „zwaar bekluisde wallen” (dl II, p. 236).

LIT: T. J. Hoekstra: iets over de middeleeuwse stads-

versterkingen van Utrecht, in: De Timmerwerf, 1974-1, p. 2-5. Id, id., in: Gemeentewerken, 1974-4, p. 88-89. Id, Toren uit de 14e eeuw, in: MBOU 1974-3, p. 22.

4. Breedstraat 50

Onder het westelijk einde van het pand Breedstraat 50 (voorm. gebouw van drukkerij Boekhoven) bleek

Afb 14. Van Asch van Wijckskade. Resten van het Begijnebruggetje met het doorgetrokken riool. Rechts de stadsmuur.

Afb 16. Breedstraat 50. Middeleeuwse slokop gezien van de Breedstraat naar het noorden. Links een zij-inlaat.

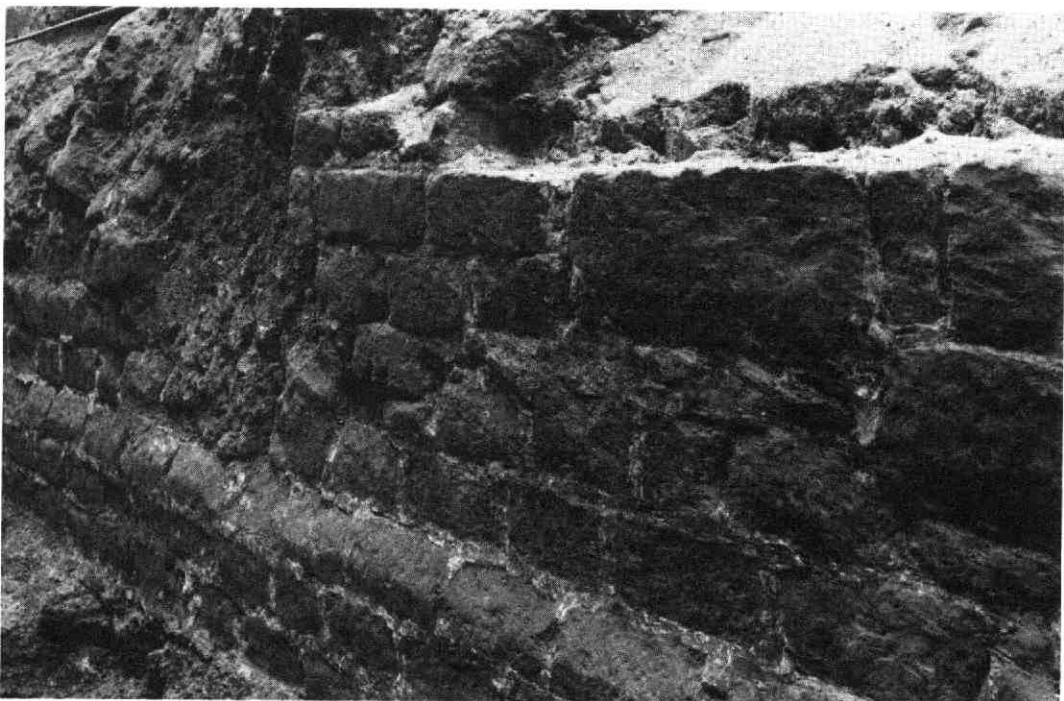

Afb 18. Domplein e.o. Binnenzijde van de castellummuur in de Voetiusstraat. De fundering is breder dan het opgaande muurwerk en bestaat uit brokken natuursteen. Naar een dia van T. J. Hoekstra.

Behalve riolering zag het Domplein in 1975 ook een nieuwe bestrating en bomen verschijnen. Voor die onderdelen die graafwerk met zich meebrachten werd door de minister van CRM, in verband met de bescherming van het plein en zijn ondergrond, krachtens de monumentenwet toestemming verleend, mits het werk archeologisch begeleid zou worden en de wijze van beplanten aan bepaalde voorwaarden voldeed. In de, niet erg diepe, rioolsleuf langs de noordzijde van het plein werd niet veel bijzonders aangetroffen, behalve een oost-west lopend funderingsfragment op de hoek met de Domstraat, dat op grond van zijn baksteenformaat (33 x 16 x 8,5 cm) wel uit de 13e eeuw zal stammen (afb. 17, F). Bij het maken van de bestrating en het planten van de bomen werden een paar delen van funderingen van de Domkerk vastgelegd, o.a. een breed fundament (van een traptoren?) in het noorden van de kerk (afb. 17, G en afb. 20).

De Voetiusstraat is, als zodanig, betrekkelijk jong (1643) en bovendien sterk verbreed in recente tijden. In de rioolsleuf daar kwam dan ook, behalve de cas-

Afb 19. Domplein e.o. Buitenzijde van de castellummuur in Achter de Dom. De plint is alleen aan de buitenkant van de muur aanwezig. De vroeg-middeleeuwse herstellingen zijn herkenbaar aan de onregelmatige stenen en het slechte voegwerk.

Afb 20. Domplein e.o. Breed aangelegde fundering van een pijler van de Domkerk.

tellmuur, veel middeleeuws muurwerk voor, dat - eenmaal op een overzichtstekening gezet - inzicht zal geven in toenmalige roolijnen en bebouwing. Oude rioolstelsels en kelders waren op de hoek van de Voetiusstraat met Achter St. Pieter te zien (afb. 17, D en afb. 21).

6. Dorstige Hartsteeg 21

Bij de restauratie van het pand Dorstige Hartsteeg 21 (kantoor van het Utrechts Monumenten Fonds) kwam onder een houten galerij een beerput te voorschijn. De put had een tamelijk rijke, voornamelijk 18e eeuwse, inhoud. Gezien de geschiedenis van het gebouwencomplex als R.K. schuilkerk tussen ca. 1665 en 1843, moet de put behoord hebben tot een huishouden dat verband hield met de kerk, wellicht tot dat van de priesters die op Lange Nieuwstraat 53 woonden. Opmerkelijk was dat zich onder de eigenlijke beerput nog een - volkomen gesloten - put bevond. De bovenste put had een diameter van 2 meter, de onderste van 0.80 m. Laatstgenoemde heeft wellicht ééns dienst gedaan als drainage put. Hij was geheel vondstenloos.

De stortkoker van de bovenste put was gemaakt van baksteen met het formaat 24 x 11,5 x 4,5 cm. De beide putten zelf waren gemaakt uit hergebruikte middeleeuwse bakstenen. In de stortkoker bevond zich een grote prop kalk; zij worden wel meer in dergelijke inlaten gevonden. Een hygiënische maatregel uit de zestiger jaren van de vorige eeuw (de cholera-tijd)?

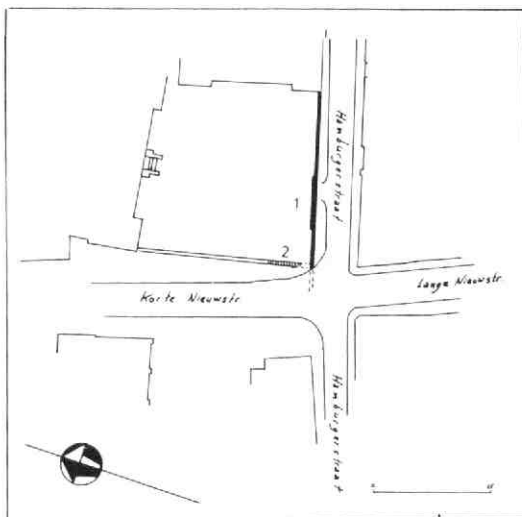
LIT: W. Thoomes, Restauratie Dorstige Hartsteeg 21, in MBOU, 1975-5, p. 36-38.

7. Geertestraat 23

Onder het pand Geertestraat 23 werd een kelder met ribloos kruisgewelf gefotografeerd, maar niet verder onderzocht. De kelder ligt enige meters achter de rooijlijn.

Afb 21. Domplein e.o. Gemetseld riool van ruim 1.60 m hoog met een overlaat op de hoek van de Voetiusstraat en Achter St. Pieter.

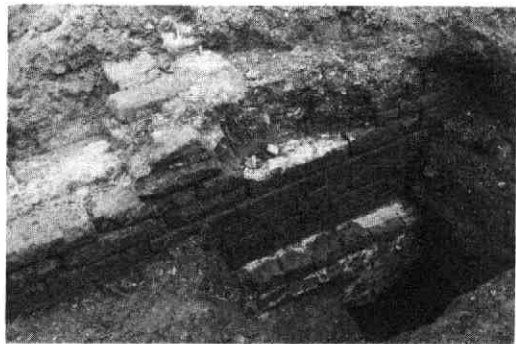

Afb 22. Hamburgerstraat 28. Situatie van de zuidelijke immunitetsmuur van de Paulusabdij en van de restanten van de bebouwing langs de oostzijde van de Korte Nieuwstraat. Opm. L. van Geffen. Tek. T. J. Hoekstra.

Afb 23. *Hamburgerstraat 28. Overzicht van een gedeelte van de zuidelijke immunitetsmuur van St. Paulus. Op de voorgrond is het kistwerk duidelijk zichtbaar, evenals de westzijde van de verdikking van de muur ter plaatse van een vermoed poortgebouwtje.*

Afb 24. *Hamburgerstraat 28. Fundering van de immunitetsmuur. Na de versnijding volgt het bijzonder goed bewaarde opgaande werk van tufsteen.*

8. *Hamburgerstraat 28 (Paulusabdij)*

Bij de restauratie van het hek rond het voorplein van het Gerechtshof kwam, evenwijdig aan de Hamburgerstraat de tufstenen immunitetsmuur van de Paulusabdij te voorschijn (afb. 22). De muur was gemaakt in zgn. kistwerk, waarbij de ruimte tussen twee parallelle muren volgegooten werd met gruis, puin en mortel (afb. 23). Meestal werd deze techniek toegepast bij zware muren. De immunitetsmuur heeft slechts een breedte van 70 cm. Op grond van het formaat van de tufsteenblokken (32 tot 55 x 16 tot 23 x 10 tot 12,5 cm) en op grond van het feit dat het kennelijk de eerste muur ter plaatse was, mag aangenomen worden dat deze afscheiding tussen het wereldlijk gebied en het geestelijk domein uit de tweede helft van de 11e eeuw stamt (stichting van de Paulusabdij in Utrecht: 1051). De hoogte van het maaiveld ter plaatse in die tijd zal ca. 2 meter lager geweest zijn dan het tegenwoordige als men er van uit gaat dat die iets boven de vernijding van het fundament gelegen heeft (afb. 24).

De plaats van een ingang tot de immunitet was herkenbaar aan een verdikking in de muur (afb. 22, 1 en afb. 23). Mogelijkerwijs is op afb. 25 nog iets van die ingang zichtbaar. In het midden van de 18e eeuw was die zijde van de Hamburgerstraat nog bebouwd en een van de huizen heeft een wat al te statige toegang, die evenwel op de plaats van de geconstateerde verbreding van de muur ligt. We mogen m.i. in die boog boven de deur de laatste, sterk verbouwde restanten van een poortgebouwtje zien dat door de belendende huizen geheel is ingepakt.

Aan de zijde van de Korte Nieuwstraat werden diverse fundamenteën waargenomen en ingemeten, die behoorden bij de bebouwing die er na 1619 verrees langs de toen ontstane Korte Nieuwstraat, die een doorbraak was over het terrein van de Paulusabdij. Het meest zuidelijke van deze fundamenteën (afb. 22, 2 en afb. 26) heeft toebehoord aan de Pauluspoort, die de nieuw ontstane straat toch nog een besloten karakter gaf (afb. 27). Het poortfundament was opgetrokken uit bakstenen van 25 à 26 x 13 x 5,5 à 6 cm.

Omdat alleen het hek en het fundament daarvan vernieuwd hoefden te worden, konden de historische resten intact gelaten worden. Om diezelfde reden was het niet mogelijk het onderzoek verder naar het voorplein te verplaatsen, zodat allerlei sporen wat moeilijk te interpreteren waren. Hun geheimen worden echter veilig in de grond bewaard voor volgende generaties.

9. *Jacobikerkhof (Jacobikerkerk)*

In het kader van de restauratie van de Jacobikerkerk werd van tijd tot tijd de assistentie van de stadsarcheoloog ingeroepen. Deze hulp werd steeds met groot genoegen verleend. De resultaten van de aldaar gedane waarnemingen zijn in tekeningen op het bouwureau van de Restauratie Vijf Hervormde Kerken in de Binnenstad van Utrecht verwerkt. Zij hangen ten nauwste samen met de gegevens die verkregen zijn uit het onderzoek van het opgaande muurwerk.

Afb 25. *Hamburgerstraat 28. Binnenplaats van het Hof Provinciaal (tegenwoordig Gerechtsgebouw) met links de doorgang met spitsboog op de plaats van de verdikking in de tufstenen muur. Aquarel, midden 18e eeuw. GAU TA, La 9, 24.*

Een paar interessante ontdekkingen, die samen met de opzichter E. de Vaal jr. gedaan werden, zijn, dat de toren vanaf zijn begin in de late 13e eeuw inpandig is geweest en dat het koor rond 1350 korte tijd een tijdelijke, rechte sluiting gehad heeft. In de zuidelijke zijbeuk werden de fundamenteën van een smal zijschip aangetroffen, de tegenhanger van het in 1973 aange-

troffen noordelijke exemplaar. De meest westelijke kapel in de zuiderbeuk (de H. Maagdkapel) bleek één werk met de beuk zelf te vormen.

LIT: Th. Haakma Wagenaar, Verslag Bouwhistorische begeleiding Restauratie Binnenstadkerken, in: Jaarverslag 1973/1974 Restauratie Vijf Hervormde Kerken in de Binnenstad van Utrecht, Utrecht 1976, p. 43 en 48. Id., Jacobikerk, Bouwgeschiedenis en Restauratie, in: Bulletin Het vijfkerken restauratieplan, 1977-1, p. 1-20.

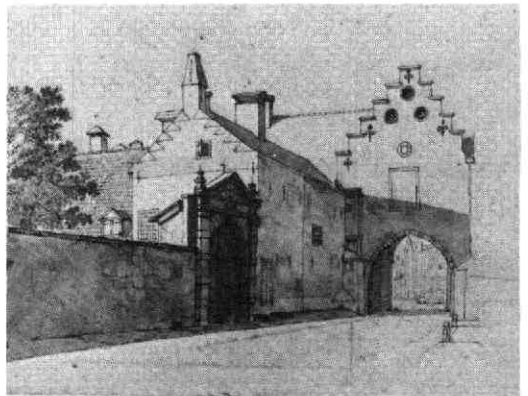
10. Jeruzalemstraat

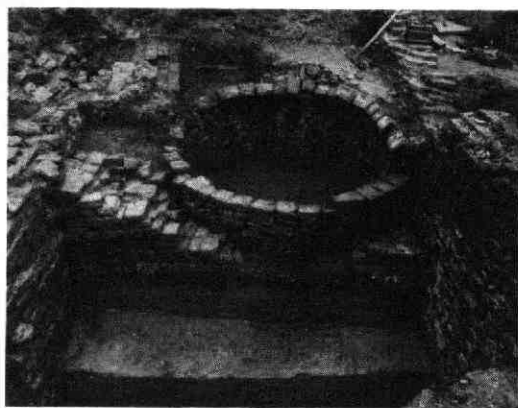
Een klein onderzoek ter plaatse van een deel van het perceel Jeruzalemstraat 4 in de winter van

Afb 26. *Hamburgerstraat 28. Fundering van het noordeinde van de oostelijke wang van de Pauluspoort.*

Afb 27. *Hamburgerstraat 28. De Pauluspoort, gezien vanuit de Korte Nieuwstraat. De tegeltjes die op afb 26 zichtbaar zijn vormen een onderdeel van de latrines die links naast de poortdoorgang getekend zijn. Tekening, midden 18e eeuw. GAU TA, La 9, 16.*

Afb 28. Jeruzalemstraat. De laat 18e of vroeg 19e eeuwse uitbreiding van het huis naar het noorden. Links: de kelder muur waar de aanbouw tegenaan gezet is; midden: de put met daaronder de grondlagen; rechts: de noord-west hoek van de middeleeuwse kelder. Het binnenplaatsje ligt achter de van links naar rechts lopende muur, die los tussen de beide kelder muren in staat.

1975/1976 liet zien dat het huis dat hier eens stond uit de middeleeuwen stamde en onderkelderd was. Laat in de 18e eeuw of vroeg in de 19e eeuw is het huis in de richting van de Kromme Nieuwe Gracht met ongeveer 3 meter uitgebreid, daarbij een binnenplaatsje overlatend waaronder zich een uit hergebruikte steen gemaakte beerput bevond, die vanuit de aanbouw gebruikt werd (afb. 28). Uit de put kwamen 19e eeuwse vondsten (afb. 29). Bij de uitbreiding werd gebruik gemaakt van de zijgevel van het buur-

Afb 29. Jeruzalemstraat. Slibversierde bordjes uit de beerput. 19e eeuw.

pand, die tot kelderdiepte doorliep. Opvallend is dat de kelder muur van het middeleeuwse huis ruim 4 meter binnen de huidige rooilijn ligt. Van muren die de kelder met de straat moesten verbinden is geen spoor gevonden; zij zijn kennelijk grondig gesloopt.

De grondlagen tussen deze twee onderkelderde panden in, waren erg interessant omdat ze o.a. een ongestoorde laag met Romeins materiaal opleverden op ca. 3.50 m onder het huidige maaiveld.

11. Koppeldijk

Van 1 tot en met 13 juli 1974 en van 30 juni tot en met 12 juli 1975 werd in het kader van de zomerkampen van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis (NJBG) een onderzoek verricht naar de restanten van de boerderij De Koppel, die al jaren vóór het onderzoek gesloopt was.

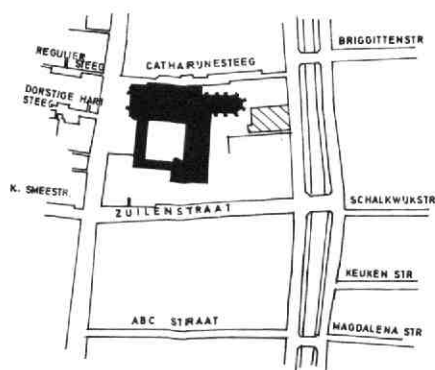
De eerste campagne - die gekenmerkt werd door slechte weersomstandigheden - leverde een laat-middeleeuws schervenpakket op, maar gaf weinig te zien van de boerderij of zijn voorgangers.

De tweede campagne leverde - onder gunstiger omstandigheden - iets meer op, maar tot een interpreteerbare plattegrond is het niet gekomen, omdat de sloop van de laatste boerderij dermate degelijk was gebeurd, dat zeer veel essentiële details verloren waren gegaan. Het maken van een groot vlak was bovendien door de zware begroeiing onmogelijk.

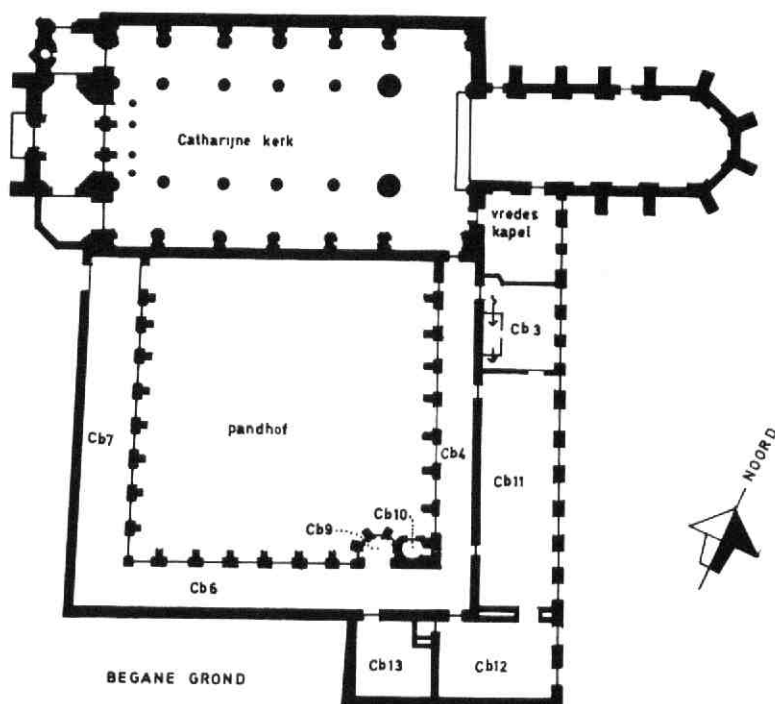
In een belendende boomgaard was onder leiding van de provinciaal archeoloog door leden van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland (AWN), afdeling Utrecht in het voorjaar 1974 een sleuf gegraven om te zien of ter plaatse sporen van vroege bewoning te vinden waren. Het resultaat was negatief.

12. Lange Nieuwstraat (riolering)

Tijdens de opgravingen aan de Waterstraat in de zomer van 1974 en het hoogtepunt van de onderzoeken aan het Catharijne Convent in de herfst, winter en

Afb 30. Lange Nieuwstraat, Catharijne Convent. Ligging van het complex in de omringende straten. Tijdens de Johanniter periode was de Zuilenstraat privé terrein van het klooster. De plaats van het brouwhuis is gearceerd; het is wel veel minder diep geweest. Tek. C. J. W. J. Hoeflaken.

Afb 31. Lange Nieuwstraat, Catharijne Convent. Plattegrond op begane grond niveau. De Karmelieten bouwden de delen Cb 11, Cb 12 (het hoofgebouw; de dubbele muur is een toevoeging van de restauratie), Cb 13 (keukengebouw) en de delen van Cb 4 en Cb 6 (kloostergangen) tot aan de grenzen van resp. Cb 11 en Cb 13. Hoever ze met de kerk kwamen is onduidelijk. In de eerste fase vlak na 1529 hebben de Johannieters Cb 6 en 7 en de kerk afgemaakt. Na 1561 is de aansluiting met de kerk (Cb 3, Vredeskapel en een deel van Cb 4) gevolgd. Aan de aanleg van een kloostergang langs de kerkwand komen ze niet meer toe. Het meest westelijke deel van de kerk is van 1901. Tek. C. J. W. J. Hoeflaken.

voorjaar 1974/1975, werd de riolering in de Lange Nieuwstraat, de Zuilenstraat, de Hamburgerstraat, de Trans en het Wed vernieuwd. Wegens de bovenvermelde werkzaamheden kon niet die aandacht aan de rioolsleuven gegeven worden, die zij verdienden. Toch zijn een aantal belangrijke - soms negatieve - constatering gedaan.

Over de hele lengte van de Lange Nieuwstraat is geen spoor van een Romeinse weg waargenomen. Het moet dus twijfelachtig genoemd worden of het castellum op het Domplein ooit een zuidelijke toegangsweg gehad heeft. Evenmin werd op de kruising met de Zuilenstraat en de Korte Smeestraat iets vastgesteld dat op een oude stadsomwalling met gracht leek, zodat theorieën die een klein stadsgebied in 1122 stipuleren weer wat minder waarschijnlijk worden.

Op datzelfde kruispunt bestond de ondergrond tot onder in de sleuf uit klei, terwijl ter hoogte van de Willem Arntsz Stichting daar zand tevoorschijn kwam. Een, door gebrek aan vondsten geheel ondateerbare, Rijnloop zal daar wel debet aan zijn geweest. De Zuilenstraat zelf leverde een middeleeuws riool langs de noordelijke gevelwand op. Een van de inlaten was gefabriceerd van delen van een zandstenen kozijn met gaten voor diefijzers. De overige straten leverden - voor zover wij weten - niets noemenswaardig op.

13. Lange Nieuwstraat (Catharijne Convent)

Vanaf het begin van de restauratie en verbouwing in

augustus 1974 van het Catharijne Convent en het pand Nieuwe Gracht 63 tot het Rijksmuseum voor de Christelijke Cultuur in Nederland, is - waar mogelijk - onder- en bovengronds onderzoek verricht dat de wording en ontwikkeling van dit kloostercomplex moest verduidelijken. Ook werd reeds enig archief onderzoek gedaan. Een voorlopige neerslag van dit werk verscheen in de vorm van een artikel in de bundel „Het Catharijne Convent. Monument met Toekomst“ die ter gelegenheid van een tentoonstelling over dat onderwerp tijdens het Monumentenjaar 1975 in het Centraal Museum Utrecht gehouden werd (zie verder onder LIT). Het is in het bestek van deze kroniek niet mogelijk een volledig verslag van de resultaten van al dit onderzoek te doen. Bovendien zal vóór de opening van het museum in juni 1979 een boekje verschijnen met de beknopte (bouw)geschiedenis van het Convent. Visueel zal die ook - aan de hand van vondsten, foto's en tekeningen - in het Convent zelf worden weergegeven.

Kort samengevat ziet de ontwikkeling en de voorgeschiedenis van het Catharijne Convent er als volgt uit. Na een onduidelijke, vóór-kloosterlijke fase, waarvan alleen een 12e eeuwse waterput op de pandhof werd teruggevonden (zie de vorige Kroniek), benevens wat schaarse 13e en vroeg 14e eeuwse scherven onder het pand Nieuwe Gracht 63, komt in de geschreven bronnen in 1366 een St. Aegten hospitaal met daarbij een „warme stoof“ voor. Bouwresten daarvan zijn niet teruggevonden. Vaste grond krijgen we onder de

Afb 32. Lange Nieuwstraat, Catharijne Convent. Boogaanzet (links) aan het noordeinde van de oostelijke kloostergang voor de nooit gemaakte noordelijke arm. Rechts de fundering van de oostelijke kloostergang.

voeten bij de komst van de Karmelieten in 1468. Zij bouwen het grootste gedeelte van het hoofdgebouw, een keukengebouw en een deel van de kloostergang (afb. 31). De kerk wordt niet door hen afgebouwd. Verder bezitten zij een brouwhuis op de plaats van Nieuwe Gracht 63. Aangenomen mag dus worden dat hun gebied zich uitstreckte van de Lange Nieuwstraat (een ingang ergens ten zuiden van de kerk) tot aan de Nieuwe Gracht (de breedte van het brouwhuis).

In 1529 worden de Johanniters gedwongen hun intrek in het Karmelieten klooster te nemen, als zij door de bouw van Vredenburg gedwongen worden hun oorspronkelijke vestiging te verlaten. Zij breiden het complex uit met de percelen aan weerszijden van de Zuilenstraat en alle grond en opstallen gelegen tussen Catharijnesteeg, Nieuwe Gracht en Lange Nieuwstraat (afb. 30). Zij bouwen o.a. de kerk af en verbinden het hoofdgebouw met de kerk (afb. 31). De aanleg van een vierde arm van de kloostergang langs de zuidgevel van de kerk wordt wel begonnen, maar niet voltooid: de aanzetten ervoor zijn te vinden aan de pandhofzijde van zowel de oostelijke als de westelijke kloostergang (afb. 32).

De ziekenzaal van het bij het klooster behorende hospitaal werd op de eerste verdieping over de volle breedte van het gebouw ingericht en bezat zonder

twijfel een imposant houten tongewelf. Alleen het later aangebouwde verbindingsstuk tussen hoofdgebouw en kerk miste een dergelijk gewelf. De beneden verdieping deed dienst als refter. De Johanniters zelf woonden in diverse aangekochte huizen in de bovenvermelde straten.

In de vroege 17e eeuw wordt het kloosterleven definitief beëindigd en de geseculariseerde bezittingen rond de eigenlijke kloostergebouwen worden verkocht. Het hospitaal blijft evenwel functioneren en zal vanaf 1636 dienst doen als Stads- en Academisch Ziekenhuis. De inhoud van een put in de zuidelijke kloostergang, die in de 17e eeuw gemaakt werd, duidt op een dergelijk voortgezet medicinaal gebruik (afb. 33).

In 1529 waren vanuit het hoofdgebouw een aantal doorgangen gemaakt naar de aangrenzende aangekochte huizen. Na de verkoop van die huizen in de 17e eeuw worden ze natuurlijk weer dichtgezet (afb. 34).

Tot het begin van de 19e eeuw blijft de situatie waarschijnlijk ongewijzigd. In 1812 wordt het ziekenhuis opgeheven en daarna krijgen de gebouwen een militaire functie. Toen zijn vermoedelijk het houten tongewelf en het grootste deel van de oostelijke kloostergang afgebroken. Verder bergafwaarts gaat het met het Convent na de brand van 1868. De foto's die op de dag na de brand gemaakt zijn, leveren echter nog enkele waardevolle inlichtingen: de balklaag onder de afgebrande kap is zó licht dat hij hoogstens dienst gedaan kan hebben als een stelsel van trek balken onder een houten tongewelf (afb. 35). De drie oventjes in het keukengebouw stammen uit de militaire tijd (afb. 36).

LIT: W. Stooker, Mededeelingen over het St. Catharijne Convent, in: JBOU 1943, p. 119-125. Th. G. van Dijk, Het tweede Catharijne Convent in Utrecht, in: Jaarverslag van de AWN afdeling Utrecht 1974, gestencild, ongepagineerd. T. J. Hoekstra, Het Catharijne Convent, aspecten van een onderzoek in: Het Catharijne Convent, Monument met Toekomst. Utrecht 1975, p. 39-48.

14. Lange Smeestraat

Bij rioolaanleg in de Lange Smeestraat kwam in november 1973 een onduidelijk fundament van tufsteen tevoorschijn. Abusievelijk is dat niet in de kröniek over dat jaar medegedeeld.

Het fundament lag geheel aan het einde van de sleuf (afb. 37) en kon, daar het midden op een kruispunt lag niet verder onderzocht worden. De breedte van het fragment bedroeg 2.60 m en de aanlegdiepte was 0.90 m + NAP. Het tufsteen werk was zeer onregelmatig en beschadigd. Er overheen lagen nog een paar lagen baksteen van (32) x 16 x 7,5 cm.

De vraag is natuurlijk of we hier te doen hebben met een stuk van de oudste stadsmuur. Dat is niet zo waarschijnlijk. Weliswaar schrijft Aernout van Buchell (1565-1641) dat de stadsmuur bij de Smeetoren zeer zwaar is en gemaakt van „duifsteen“ (= tufsteen),

Afb 33. Lange Nieuwstraat, Catharijne Convent. Zalfpotjes en (gedeelten van) medicijnflesjes overheersen bij de vondsten uit een put in de zuidelijke kloostergang. Zij stammen uit de periode van het Stads en Academisch Ziekenhuis (1636-1811).

maar op 27 maart 1731 en op 7 november 1735 vermelden de vroedschapsresoluties dat de berm aan de stadswal achter de Geertekerk en de Smeetoren van aarde wordt ontroofd en dat men daartegen moet waken „alzoo de fundamente[n] van de stadswalmuere, die zeer ondiep leggen, daardoor worden verzwakt”. Gezien de waarde van tufsteen als grondstof voor de bereiding van tras, zal de muur in de tijd van de afbraak van de stadsverdediging grondig uitgebroken zijn.

Blijft de mogelijkheid dat het gevonden fragment tot de Smeetoren behoort heeft, die immers al in 1154 vermeld wordt. Qua plaats is dat heel wel mogelijk, maar de toren heeft een oostmuur gehad die zeker breder was dan 2.60. Maar ook de toren zal grondig gesloopt zijn en slooplijnen zijn grillig en de sleuf was smal, zodat de mogelijkheid open blijft dat het gevonden een fragment van de Smeetoren is.

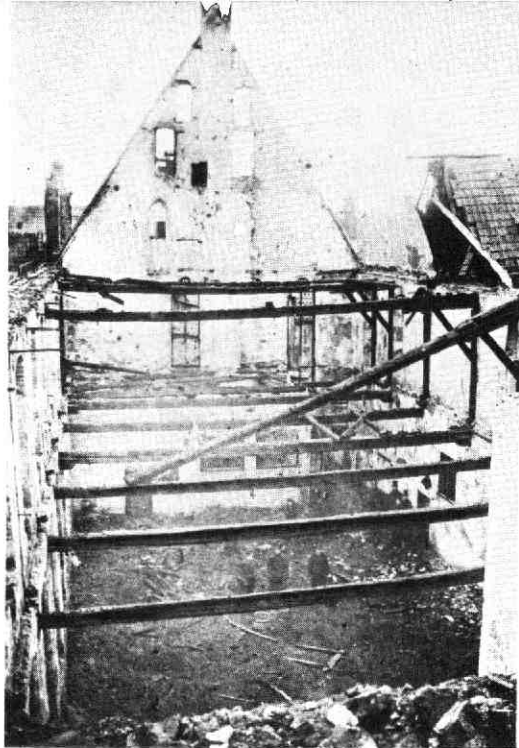
LIT: zie onder Van Asch van Wijckskade

15. Mariaplaats

In november 1975 begon de vernieuwing van de rioering aan de noord- en oostzijde van de Mariaplaats.

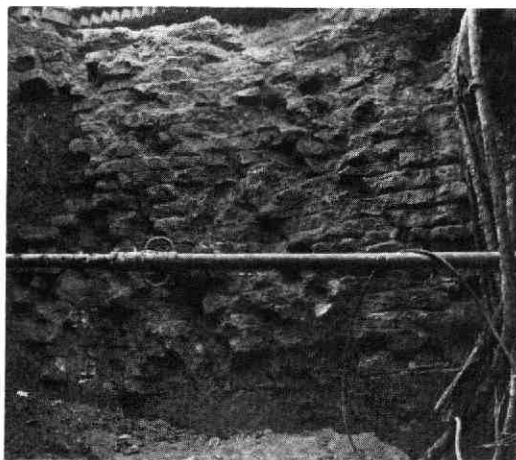
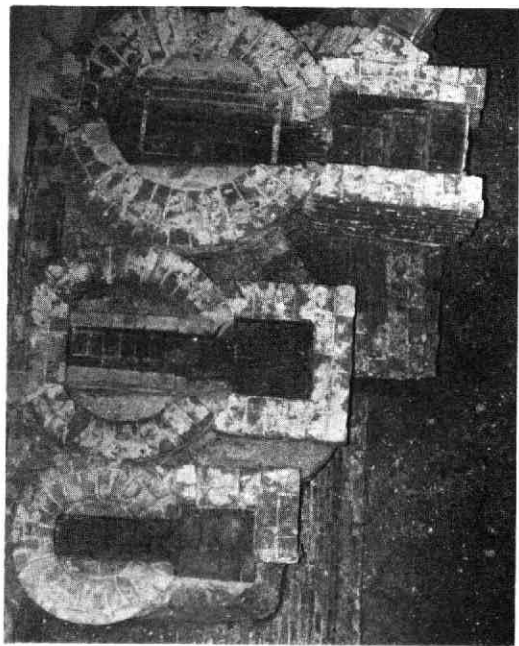
Afb 34. Lange Nieuwstraat, Catharijne Convent. Een doorgang naar een huis van de Johanniters aan de Zuilenstraat vanuit de grote ziekenzaal. In de vroege 17e eeuw zijn ze weer dichtgezet.

Afb 35. Lange Nieuwstraat, Catharijne Convent. Het hoofdgebouw na de brand van 1868. GAU. Historische Atlas T 68.8.

Afb 36. Lange Nieuwstraat, Catharijne Convent. Drie oventjes uit de tijd van het militaire passanten-huis. Ze liggen op een groot gemetseld riool dat naar de put in de zuidelijke kloostergang leidt.

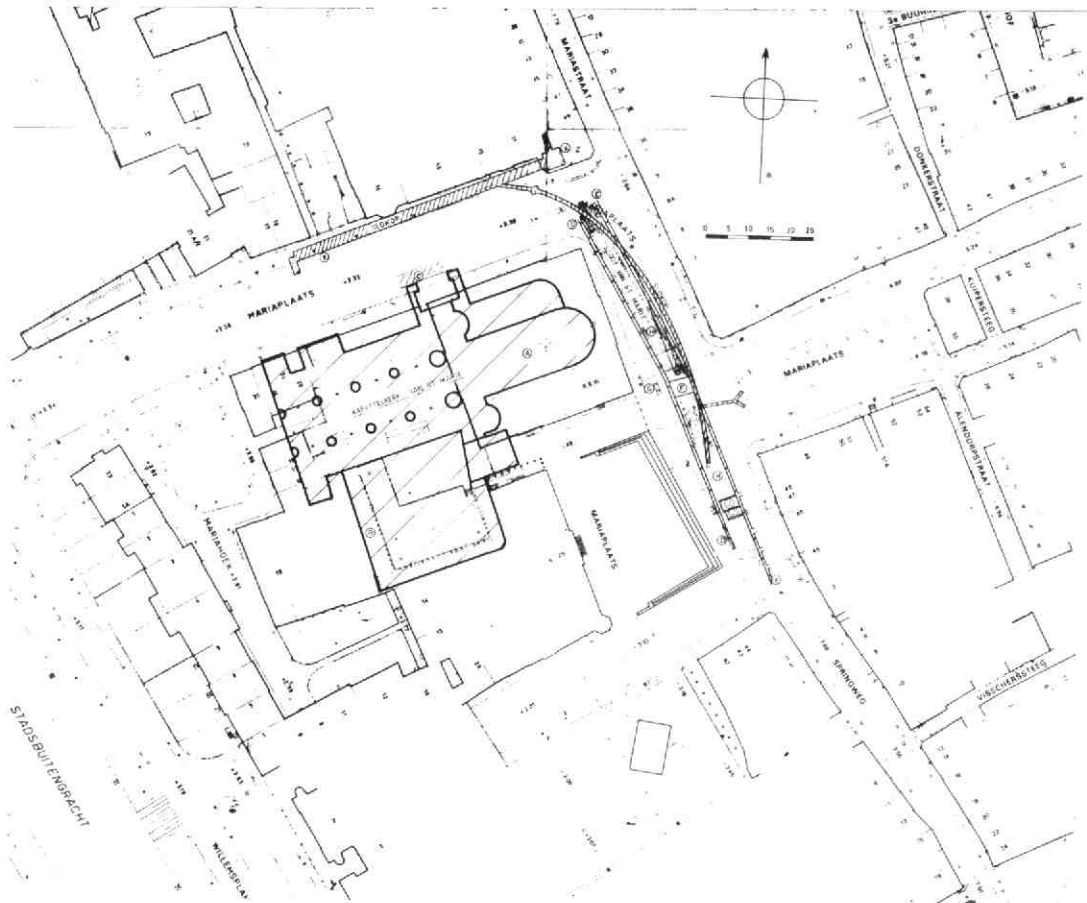

Afb 37. Lange Smeestraat. Resten van de Smeeteren (?). Het is niet duidelijk of links boven sprake is van een insteek voor de toren of van een sloperssleuf.

Het werk liep door tot februari 1976. Duidelijkheids-halve zal het hele werk hier besproken worden, ook al overschrijdt het de tijdsgrenzen van de kroniek.

De bouw van de Mariakerk werd in 1081 begonnen en kwam vermoedelijk gereed in 1099. In de riools-leuf aan de noordzijde van de kerk (afb. 38, C) werd op een meter beneden de straat (ca 2.50 m + NAP) een 8 cm dikke laag van fijn steenpuin aangetroffen, bestaande uit brokjes tuf en rode zandsteen. Op lager niveau werd alleen nog maar romeins aardewerk gevonden. De puinlaag mag dan ook wellicht aangezien worden voor het bouwniveau van (een deel van) de kerk. Het meest opvallende hieraan is het feit dat het maaiveld in al die eeuwen slechts één meter omhoog is gekomen. Dat kan twee oorzaken hebben: of het terrein is een keer afgegraven (wat gezien de niet al te hoge ligging van het terrein niet zo waarschijnlijk is), of de ruime bebouwing, de geringe bewoningsdichtheid en toegankelijkheid van de immuniteit hebben slechts weinig terreinsophoging gebracht.

Bij het voortzetten van de sleuf in oostelijke richting werden beide kademuren (afb. 38, D en E) van de sloot van Sint Marie (afb. 38, H) gesneden. Deze sloot vormde de grens tussen het wereldlijk (stads)gebied en het geestelijk (immuniteits) gebied. Aanvankelijk heeft hij de vorm van een sloot met taluds gehad. Maar op donderdag 19 juli 1397 komen de stad en het kapittel van Sint Marie overeen dat het kapittel aan de oostzijde (stadszijde) van de sloot een kademuur zal bouwen (afb. 39) en dat de stad ten behoeve van de aldaar te houden markt, de bestrating (op eigen gebied!) zal verzorgen. De muur moet drie voet (ca 90 cm) boven het maaiveld uitsteken en de bodem van de sloot moet $15\frac{1}{4}$ voet (ca 4.50 m) breed blijven. Niet duidelijk is wanneer de westelijke muur aan de immuniteitskant gemaakt is; wel bleek dat de sloot tussen de muren ongeveer 4.50 meter was.

Afb 38. Mariaplaats. De Mariakerk met omgeving. Schematisch weergegeven plattegrond van de kerk en de pandhof. De letters geven de plaatsen aan die in de tekst genoemd worden. Opm. en tek. ing. P. J. R. de Jong.

Het formaat van de baksteen in de westelijke muur bedraagt $29 \times 14 \times 7$ cm; 10 lagen: 84 cm en dat van de oostelijke muur $26 \times 13 \times 6$ cm; 10 lagen: 74 cm. Dit laatste formaat wordt wel als typisch voor de 16e eeuw beschouwd. De mogelijkheid van een 16e eeuwse herstelling van de muurhuid bleek niet toen de één meter dikke muur doorsneden werd. Een complete vernieuwing van de muur in de 16e eeuw zou zijn neerslag in de geschreven bronnen moeten hebben.

In de 16e eeuw komt er een einde aan het bestaan van de open sloot. Hoewel de stad regelmatig keuren uitvaardigde tegen vervuiling van de sloot, toch werd hij steeds smeriger. Daar herhaling van de keure zinloos leek, besloot men in 1549 tot demping. Daar de sloot echter ook een afwaterende functie had (hij mondde uit in de Oude Gracht naast nr. 129 (Het Kasteel van Antwerpen)), werd er een overkluisd riool in aangelegd (afb. 40). Daarbij werd de oostelijke muur kennelijk afgebroken, omdat het riool er op ligt. De westelijke muur wist zijn bestaan tot 1616 te rekken. In de 18e eeuw is de kap van de „slokop” vernieuwd met stenen van $22 \times 11 \times 4$ cm. De wanden waren

Afb 39. Mariaplaats. Oostelijke kademuur van de sloot van St. Marie. De gemiddelde waterhoogte van de sloot bevond zich op de scheiding van de witte en de donkere voegen. Het metselwerk is zeer regelmatig. Links en rechtsonder is nog net de westelijke kademuur zichtbaar.

Afb 40. Mariaplaats. Riool dat tijdens de demping van de sloot van St. Marie gemaakt is. NB de verschillen in steenformaat en de ingraving die men gemaakt heeft toen men in de 18e eeuw de kap hermaakte. De grondlagen tegen de wanden lopen echter door, zodat het waarschijnlijk is dat het riool gemetseld is in de half gedempte gracht, die daarna verder aangevuld is.

Afb 41. Mariaplaats. Restanten van de brug over de sloot van St. Marie tegenover de Zadelstraat. Rechts de aansluiting van de boog van de brug op de westelijke kademuur.

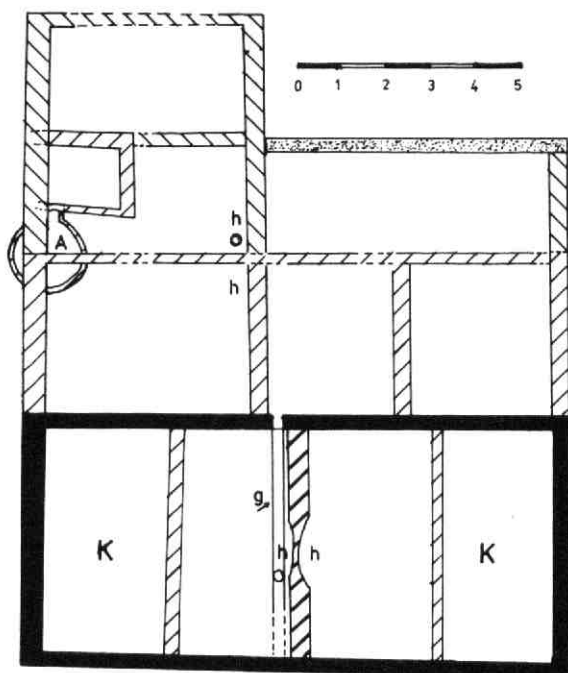
Afb 42. Mariaplaats. De twee mysterieuze kelders die in de vulling van de sloot van St. Marie gebouwd zijn.

gemaakt van stenen van 30 x 15 x 7 à 8 cm, terwijl de vloer zelfs stenen van 33 x 16,5 x 8 bevatte: deze formaten zou men eerder in de eerste helft van de 14e eeuw verwachten. Men kan dus niet voorzichtig genoeg zijn bij het dateren met middeleeuwse baksteen formaten.

Aan de oostzijde werd de afsluiting van de Maria-immuniteit doorbroken door drie poorten. Van één ervan is de plaats terug gevonden, nl. van die, welke recht tegenover de Zadelstraat lag. Waargenomen werden de restanten van een gemetselde brug (afb. 38, F) en

Afb 43. Mariaplaats. Het grote riool aan de noordzijde vóór de schoonmaak. Bij het zien van deze afbeelding kan men zich voorstellen dat er fabeltjes over onderaardse gangen in Utrecht ontstaan. Het riool is 1.25 m hoog en heeft geen bodem.

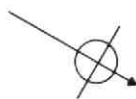
7 OUDE KAMP

5

- 1
- 2
- 3
- 4
- 5
- 6
- 7
- 8
- 9

Afb 44. Oude Kamp 7. Provisorische plattegrond met perioden van de huizen 5 en 7. Opm. H. Th. Reder en N. Nendels. Tek. T. J. Hoekstra.

- 1: oudste huis (XV)
- 2: verdeling (XV-XVII)
- 3: eerste uitbreiding (XVI-XVII)
- 4: tweede uitbreiding (XVII)
- 5: achtermuur nr. 5 (XVIII)
- 6: kelder
- 7: beerput
- 8: goot
- 9: haard

een gedeelte van de fundamenteën van een poortgebouwtje (afb. 38, G). De brug is, gezien de goede aansluiting met de westelijke kademuur uit dezelfde periode (afb. 41). Helaas kon de aansluiting aan de oostelijke kademuur niet waargenomen worden.

Eigenaardig zijn de twee kelders (afb. 38, J en afb. 42) die de kademuur als oostwand hebben, maar losstaan van de westelijke kademuur. Zij moeten van na 1549 (demping van de sloot) dateren en hebben een steenformaat van 28 à 30 x 14 x 7 cm.

Een van de meest opwindende - zij het niet geheel onverwachte - vondsten, was het grote riool dat aan de noordzijde van de Mariaplaats loopt (afb. 38, K). Dat riool zal vanouds een sloot geweest zijn die, aftakkend van de oostelijke grenssloot zijn water naar de stadsbuitengracht afvoerde. Het is echter niet de noordelijke grenssloot, die verder naar het noorden gezocht moet worden, omdat de huizen ten noorden van dit riool nog kapittelhuizen zijn.

Op een gegeven moment (vermoedelijk ergens in de late middeleeuwen) is de sloot overkluisd en tot 1976 als riool in gebruik geweest.

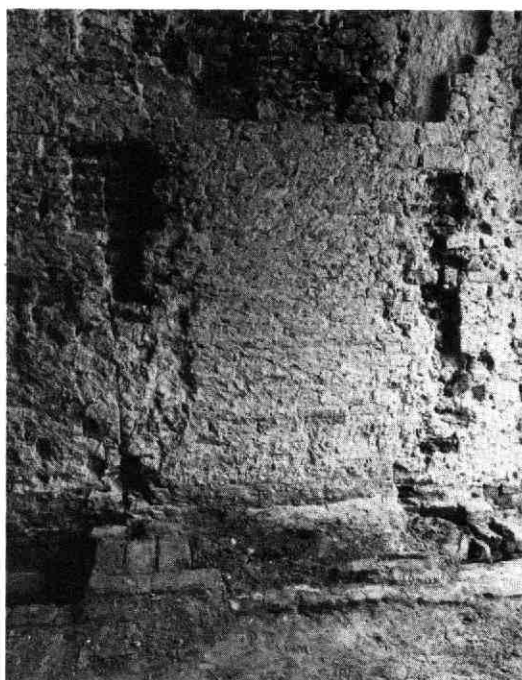
Bij de vernieuwing van de riolering stond hij als „te slopen” in het bestek in verband met te leggen huisaansluitingen. Nadere berekening leerde echter dat al deze aansluitingen over de kap van het riool heen gelegd konden worden. In plaats van tot afbraak werd toen tot schoonmaak en herstel besloten. Een putdekseel in de straat geeft toegang tot dit bijna 70 meter lange civiel-technische monument (afb. 43), dat dank-

Afb 45. Oude Kamp 7. Haard in de achterkamer met - in situ - de haardpot, die afgedekt is met een plavuiz met een rond gat.

Afb 46. Oude Kamp 7. Steengoed kannetje uit put A. Aan de andere zijde van de hals is een zgn. pegel ingeslagen, die de officiële inhoud aangaf. Het kannetje zal dus een min of meer openbaar gebruik gehad hebben in een kroeg of bij een handelaar in dat soort vloeistoffen, waarbij de overheid geïnteresseerd was in juiste maten.

Afb 47. Oude Kamp 7. Haard in de voorkamer. In de muur is de begrenzing van de oorspronkelijke haard te zien. Links op de voorgrond de overdekte goot en rechts de restanten van de haardpot in de goot.

zij de medewerking van de afdeling Rioleringen en Waterhuishouding van de Dienst van Openbare Werken intact kon blijven.

Tenslotte werden enige waarnemingen verricht in de sleuf op de hoek van de Mariaplaats en de Zadelstraat.

LIT: J. Prakken, Het Joderijtje als herinnering aan een oude gracht, in: MBOU 1951-4, p. 25-28. Id., Nog eens het Joderijtje, in: MBOU 1951-6, p. 43-44. G. van Klaveren, De Zijl van St. Marie, in: MBOU 1951-6, p. 44-46. J. Prakken, De Zijl van St. Marie niet in het Joderijtje, in: MBOU 1951-7, p. 55. W.L. van Nieuwenhuysen, De Zijl van St. Marie en de vragen daaromheen, in: MBOU 1951-8, p. 60-62. G. van Klaveren, De Zijl van St. Marie, in: MBOU 1955-1, p. 2-6. A. F. E. Kipp, De immunititeit van St. Marie te Utrecht. Doctoraal scriptie 1974 (typescript), passim. T. J. Hoekstra, De Mariaplaats, kerk, kelders en riolen, in: De Timmerwerf 1976-1, p. 6-9.

16. Nicolaasstraat

Uit de sleuf die in augustus 1975 gegraven werd voor rioolaanleg in de Nicolaasstraat werd wat materiaal verzameld en werden een aantal profielen schetsmatig getekend. Uit de afvallagen op ca. 2 meter + NAP

kwam 12e/13e eeuwse materiaal tevoorschijn, dat nog voor nadere datering bestudeerd moet worden. Vlak onder deze lagen kwam schone, grijze klei, die nogal zanderig was.

Een kelder die vóór huisnummer 1 onder de straat uitstak en voor de riolering grotendeels moest verdwijnen, werd gedocumenteerd. Zo deze kelder al van middeleeuwse oorsprong was, dan is hij in ieder geval in de 18e eeuw grondig verbouwd. Het hele gewelf bestond uit stenen van 22 x 10,5 x 4. Uit dezelfde tijd stamden een drainageput met toevoergootjes. Zie verder ook onder Agnietenstraat.

17. Oude Kamp 7

Hoe kleiner het huis, hoe moeilijker vaak de interpretatie van gegevens. Eindeloos hergebruik van materiaal en het niet zo nauw nemen met bouwkundige principes in verband met de vaak lichte constructies, maken datering en periodisering van kleine huizen tot een lastig karwei...

Dit adagium geldt zeker ook voor de panden Oude Kamp 5 en 7. Een gedeeltelijk onderzoek in nr. 5 vond in 1972 plaats (zie LIT) en in de winter van 1975/1976 kon, voorafgaand aan de restauratie, nr. 7 bekeken worden. Uit een verwarrende hoeveelheid

fundamentjes, die vaak nog weer gedeeltelijk herbouwd of hersteld waren, moest getracht worden een logische opeenvolging van de bouw te reconstrueren. Dat is bepaald nog niet tot in alle finesses gelukt, zodat de perioden-aanduiding op de plattegrond van afb. 44 met de nodige reserves gehanteerd moet worden.

Overeind blijft het oudste - vermoedelijk 15e eeuwse - huis, een gebouw dat met zijn lange gevel aan de straat stond. Vervolgens wordt het huis in tweeën gedeeld met een zgn. rug-aan-rug haard. Een grote verbouwing vindt vermoedelijk plaats in de late 16e of vroege 17e eeuw: een uitleg naar achteren, waarbij de dwarse verdeling wat zonderling gebeurt, nl. niet in het verlengde van de scheidingsmuur van het voorhuis. De reden daarvoor lijkt te zijn dat een bakstenen goot die door de haard van de voorkamer van nr. 7 is aangelegd, ook een functie voor nr. 5 had; de goot verdwijnt tenminste door de oude achtermuur. Met de aanleg van de goot is het gebruik van de haard wel komen te vervallen. Er waren vage aanwijzingen dat de nieuwe haard in de nieuwe scheidingsmuur lag. Ook put A zal - in apart hokje - tot deze uitleg behoren.

Dat hokje wordt afgebroken en overbouwd voor de laatste uitleg, die voor nr. 7 verder gaat dan voor nr. 5. Gezien het haardtype (afb. 45) kan de uitbreiding niet veel later geweest zijn dan die met put A, die door zijn vondsten (afb. 46) op de vroege 17e eeuw gedateerd kan worden. De haardpot bevatte een munt van 1604. De aanwezigheid van een haardpot in de goot in de voorkamer (afb. 47) wijst op het weer in gebruik nemen van die haard en functieverlies voor de goot.

De datering van beide kelders is wat moeilijk hoewel die uit nr. 5 correspondeert met een 17e eeuwse vloerniveau.

In de 18e eeuw krijgt nr. 5 een nieuwe achtergevel, terwijl nr. 7 tot koetshuis verbouwd wordt. De fundamente van de paardenboxen werden teruggevonden (afb. 48).

LIT: T. J. Hoekstra, Oude Kamp 5 en 7, een onderzoek naar de bouwgeschiedenis, in: MBOU 1973-8, p. 72-76. Id., Vondsten uit oude Kamp 7, in: Informatie Centraal Museum, mei 1976.

18. Predikherenkerkhof

Op 1.25 m ten noorden van de perceelsscheiding van Predikherenkerkhof 9 en 11 en 26 m ten oosten van de voorgevel van nr. 9 werd een muurfragment waargenomen en ingetekend met bakstenen van het formaat 32 x 16 x 8. Het zal deel uitgemaakt hebben van het gebouwencomplex van het Predikheren- of Dominicanerklooster.

19. Prinses Marijkelaan

Een middeleeuwse muur in een waterleidingsleuf in het Wilhelminapark hoort tot de uitzonderingen. De zeer kleine fragmenten in de zeer ondiepe sleuf zullen wel tot de Abdijs Oudwijk behoord hebben, maar hoe

is niet duidelijk geworden. De muur liep vrijwel oost-west, was 90 cm dik, had stenen van 30 x 15 x 7 cm en lag aan de oostzijde van de straat tegenover de noordgevel van huisnr. 1.

20. Springweg-Strosteeg-Putsteeg

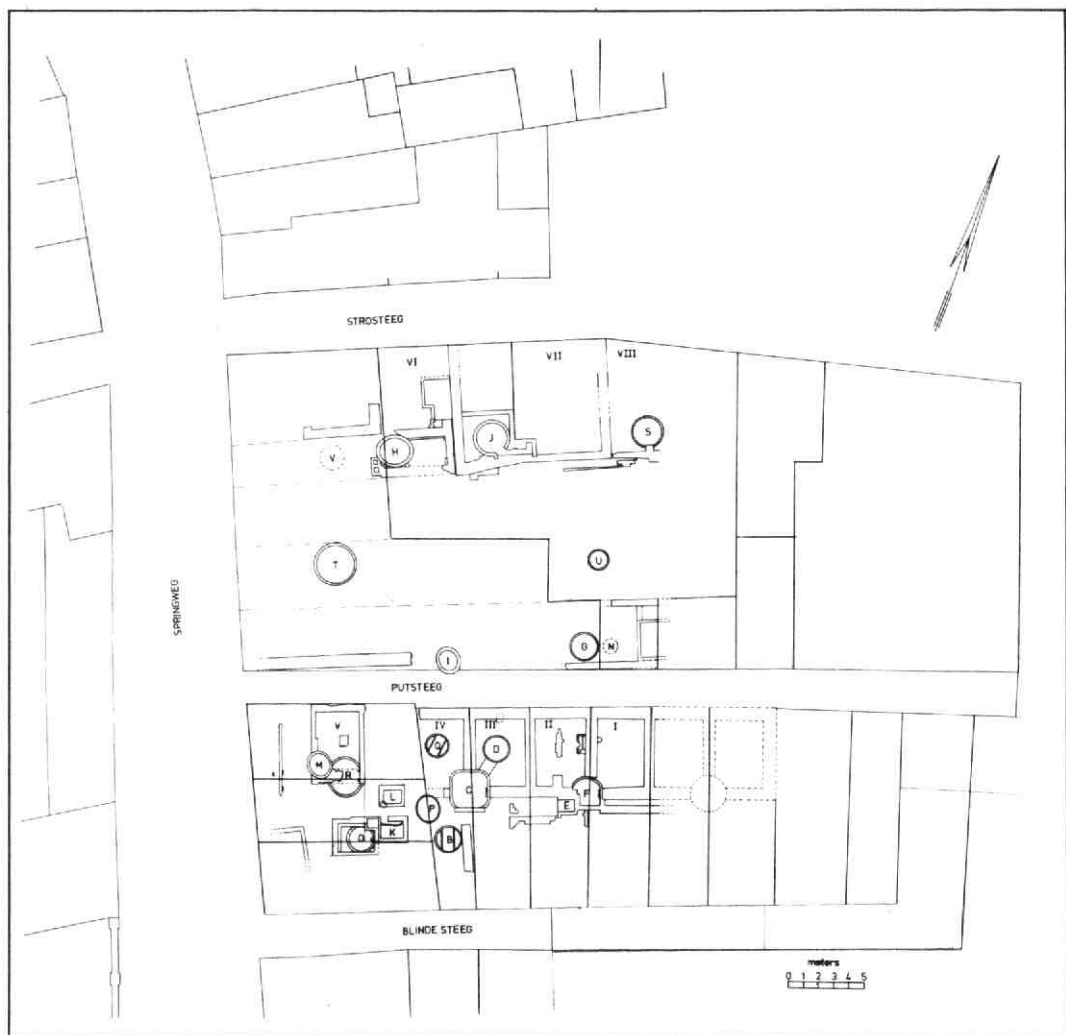
In een steeds weer met een week verlengde campagne werd van 18 februari tot 4 april 1974 een opgraving gehouden op het terrein vóór de parkeergarage Springweg, voorafgaande aan huizenbouw ter plaatse. Wegens gevaar voor verzakking moest het graven voor het onderzoek enige afstand tot de rooilijn van Springweg en Strosteeg bewaren, zodat daar geen volledige huisplattegronden verkregen konden worden (afb. 49).

Het terrein, omsloten door Strosteeg-Springweg en Blinde steeg heeft zeer waarschijnlijk geen vroege bebouwing gekend. Wel werden in de onderste niveau's 12e en 13e eeuwse scherven gevonden, maar sporen van huizen zijn niet aangetroffen.

Ook de 14e eeuw geeft nog niet veel bouwactiviteit te zien. De oudste op het terrein aanwezige structuur was vermoedelijk de waterput N, die bestond uit twee

Afb 48. Oude Kamp 7. Restanten van de funderingen van de laat-18e eeuwse paardenboxen in het achterhuis.

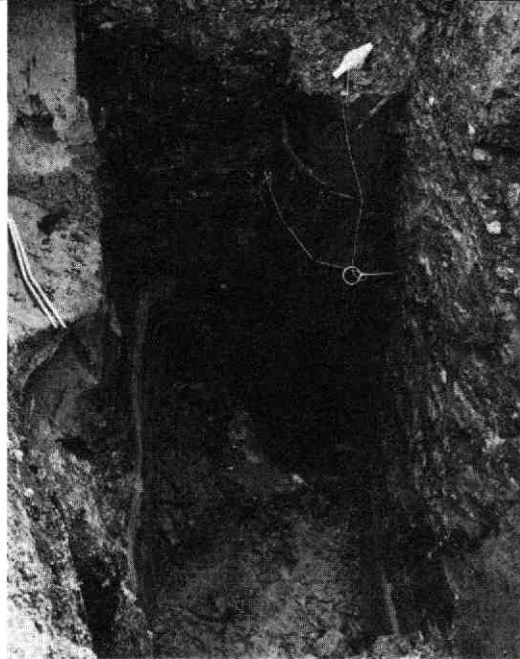

Afb 49. Springweg-Strosteeg-Putsteeg. Overzichtsplattegrond van de gevonden funderingen en putten. Opm. H. Th. Reder en R. de Zwarte. Tek. R. de Zwarte. De dunne lijnen geven de perceelsscheidingen van de kadastrale minuutkaart weer. De gestippelde lijnen vanaf de Springweg komen van een kaart van 1868, waarop alleen de scheidingen aan de straatwand aangegeven staan. De hoofdletters geven de putten aan, de romeinse cijfers de huizen en/of vertrekken.

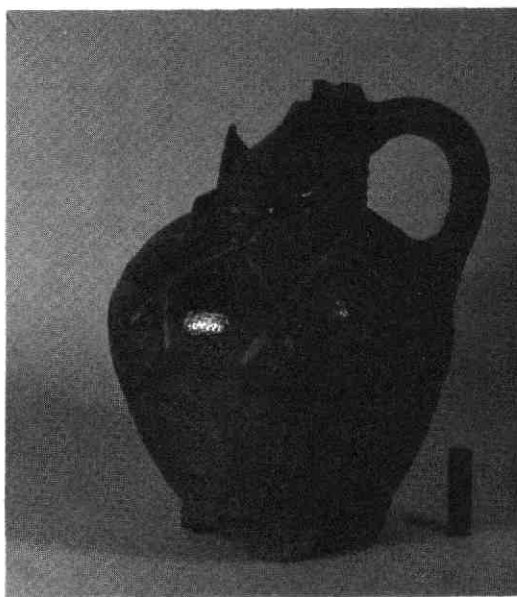
enorme eikehouten vaten, ingegraven tot 0.75 m minus NAP (afb. 50). Het onderste vat was bijna 2 meter hoog, had een diameter van 88 cm en bestond uit 21 duigen. Van het tweede vat was nog 50 cm over. Op de bodem werden twee kannen uit de late 14e eeuw gevonden (afb. 51). Ook put T kan misschien aan de tijd rond 1400 toegeschreven worden. Evenmin als aan put N konden aan deze bijpassende gebouwen verbonden worden. Het mag zelfs de vraag heten of er op het terrein vóór 1400 enige bebouwing van betekenis gestaan heeft. De enorme afvalkuilen ter plaatse van de noordmuren van de huizen I t/m V (afb. 52) en materiaal gevonden onder de spaarbogen van huis VI dateerden alle uit de late 14e en vroege

15e eeuw, zodat de huizen zelf per definitie later moeten zijn, zelfs huis VI met zijn bakstenen van 31,5 x 16 à 14 x 7 cm. Helaas kon dit huis niet verder onderzocht worden in de richting van de beide straten.

Beter zijn we ingelicht over een rijtje van in ieder geval 5 en vrijwel zeker 6 kamers, die kleine middeleeuwse woninkjes, aan de zuidzijde van de Putsteeg (afb. 53). De uiterst schamele funderingen bestaande uit met puin gevulde sleuven, die in de grote afvalkuilen gegraven waren (afb. 54) kunnen nooit erg zware bouwwerken gedragen hebben. De huizen zullen slechts één laag en een kap gehad hebben. Het rijtje zal, zoals gebruikelijk, in één keer opgezet zijn op het

Afb 50. Springweg-Strosteeg-Putsteeg. Tonput uit de 14e eeuw. Geheel links en rechtsonder zijn de randen van de kuil te zien, waarin de tonnen gezet zijn. De bindingen van de onderste ton zijn vrijwel geheel verdwenen.

Afb 51. Springweg-Strosteeg-Putsteeg. Laat-14e eeuwse waterkan uit de tonput van afb. 50. Naar een dia van F. Kneefel.

achterterrein van een of ander groot huis, in dit geval wellicht staande aan de Oude Gracht.

Indien de steeg naar de stichter van de huisjes genoemd is, zal het terrein aan ene Van der Putte toebehoord hebben (Van der Monde III, 311).

De putten F en C horen bij de opzet van de huisjes en aangenomen mag worden dat er nog een dergelijke put geweest is tussen de twee vertrekken die verder oostwaarts gelegen hebben en waarvan de aanzet van één nog net te zien is. De tussen- en achtermuren werden met gemetselde bogen over de koepels van de put gevoerd.

Het blijft overigens de vraag of de huisjes in opzet één- of tweekamer woningen waren. Put F bijvoorbeeld heeft maar één inlaat aan de westzijde (afb. 49, E). Zouden de bewoners van I buitenom gemoeten hebben? Anderzijds zijn aan weerszijden van de scheidsmuur tussen I en II resten van haardplaatsten gevonden, wat weer op dubbele bewoning zou kunnen wijzen. Een onderzoek naar het voorkomen van de Putsteeg op oude kaarten (zie LIT) liet zien dat op sommige kaarten duidelijk drie daken te zien zijn. Uit de verzameling transportacten die mej. M. Suir (toen verbonden aan GAU) bleek in later tijd de verdeling van de huisjes. Dat gegeven is in overeenstemming met het voorkomen van de putten D en Q, die beide in de 18e eeuw gemaakt zijn en duidelijk bij resp. vertrek III en IV horen en put C vervangen. Put P is nog later en bevatte slechts 19e eeuwse materiaal. Waar de vervangers van put F gesitueerd zijn, is onbekend;

mogelijk op het niet onderzochte achterterrein. Put I was een gemetselde waterput, die - hoewel in de noordelijke rooilijn van de steeg gelegen - wellicht voor gemeenschappelijk gebruik bedoeld was. Zijn steenformaat was (29) x 14 x 7 cm.

Het is mogelijk dat de vertrekken II en III nog eens onderverdeeld geweest zijn: schamele noord-zuid lopende funderingen zouden daarop kunnen wijzen. Evenwel zou dat ruimte overlaten van ca 1.50 m, wat ook voor middeleeuwse begrippen erg smal geweest

Afb 52. Springweg-Strosteeg-Putsteeg. Een van de grote afvalkuilen, waarin veel materiaal gevonden werd uit de tijd rond 1400 en waaroverheen de huizen gebouwd waren, in dit geval complex V.

Afb 53. Springweg-Strosteege-Putsteeg. Overzicht over de fundamenteën van de Putsteeg van de parkeergarage naar het westen. Rechts de steeg zelf, links de huisjes. De ronde gaten zijn de putten, de rechthoekige de onderzoeksleuven.

Afb 55. Springweg-Strosteege-Putsteeg. De putten K, L en O. Put O op de voorgrond. Put L links. De pijpvaardjes beeldjes kwamen uit het gemetselde deel van put L; daaronder bevond zich een ton(put).

moet zijn. Toch stak het fragment in II boven het vloerniveau uit.

De op afb. 49 geprojecteerde perceelsscheidingen van de kadastrale minuutkaart geven aan dat vertrek IV aan zijn westeinde scheef beëindigd is. Helaas was de grond ter plaatse zó diep verstoord dat de puinbaan van de fundering niet meer terug te vinden was. Wel is het daarom waarschijnlijk dat de huisjes gebouwd zijn nadat de kavels aan de Springweg al bestonden.

Overigens zijn de vroeg 19e eeuwse perceelsgrenzen niet zomaar terug te projecteren op middeleeuwse situaties. De verschijnselen die onder V gegroepeerd zijn en waarin de putten K, L, M, O en R (afb. 55) gelegen zijn, geven daar een voorbeeld van. De putten O, P en R overschrijden alle de grenzen, zodat we wel moeten aannemen dat de verhoudingen eens anders gelegen hebben. Een tweedeling van het blok tussen de putten K en L door zou zeer voor de hand liggen en wel om de volgende reden: geen enkele put overschrijdt dan een grens, de stortkoker aan de oostzijde van R komt vrij (de muur oost-west over die put heen en put M die door R heen gebouwd is, zouden dan bij

Afb 56. Springweg-Strosteege-Putsteeg. De grens tussen de huizen VI (met spaarboog) en VII. Geheel links is nog net put H zichtbaar.

Afb 54. Springweg-Strosteege-Putsteeg. Puinfundering in een afval laag op de grens van huis I en II.

het ontstaan van het middenperceel gemaakt moeten zijn). De onduidelijke muren aan de westrand van het terrein, die niet verder onderzocht konden worden, maar die in combinatie moeilijk te begrijpen zijn, worden van elkaar gescheiden. Tenslotte zijn zowel in put R en put L de producten en instrumenten van een maker van pijpvaardjes beeldjes gevonden, waarover straks meer.

De gebouwen langs de Strosteege lijken wat forser van karakter. Vooral huis VI dat op spaarbogen gefundeerd is en dat een enorme beerput (put H) bezat, die gevuld was met materiaal van de 16e tot de 19e eeuw. Ook hier weer een probleem met de 19e eeuwse perceelsindeling: de ingang van de put ligt op een ander kavel. Huis VII strekt zich over twee kavels uit, maar heeft een achtermuur die uit één stuk bestaat.

Afb 57. Springweg-Strosteeg-Putsteeg. Zegelstempel gevonden in put C. Omschrift: S(igillum) Heinrici de Embrica, p(res)b(ite)ri (Zegel van Hendrik van Emmerik, priester).

De scheiding tussen VI en VII is kennelijk al oud: beide muren liggen keurig aan weerszijden van de grens (afb. 56). Huis VIII dat maar zeer fragmentarisch is waargenomen, moet wat jonger zijn dan huis VII, omdat het gebruik maakt van de oostmuur van VII. Aan de hand van de zeer talrijke en interessante vondsten is iets meer mee te delen over het leven van de bewoners, terwijl er ook dateringsgegevens uit te verkrijgen zijn.

Uit put C is het zegelstempel van Hendrik van Emmerik, priester, te voorschijn gekomen (afb. 57). In 1450 komt in een stadsbrief een Mr. Heynrick van Emmerik, priester, voor (GAU, Bewaarde Archieven, II, 369) en het lijkt niet onmogelijk in hem de voormalige eigenaar van het zegelstempel te zien.

Een eveneens godsdienstige achtergrond, maar dan vermengd met het commerciële, heeft de bewoner van het noordelijke deel van complex V gehad. Put R had een rijke, vroeg 15e eeuwse inhoud (afb. 58) waarin een fragment van een pijpardenbeeld en van gietmallen opvallen. Put L, die op hetzelfde perceel gelegen zou hebben leverde 31 kleine pijparden beeldjes in 4 typen op (afb. 59). De aanwezigheid van de mallen en het ontbreken van ieder verfspoor op de beeldjes duidt erop dat een 15e eeuwse „heiligenbacker“ ter plaatse gewerkt en gewoond heeft.

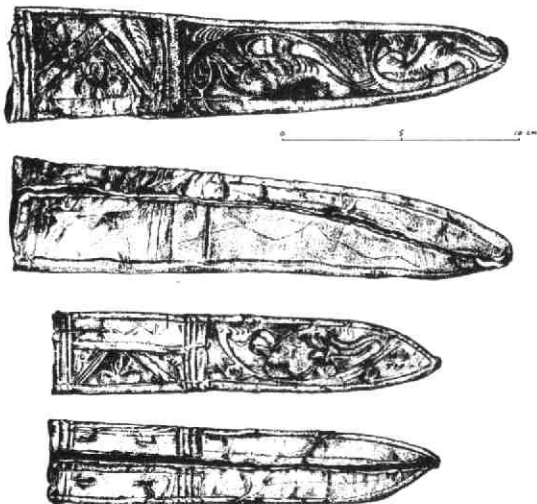
De producten van een andere ambachtsman, nl. een leerbewerker, werden in de kuilen onder complex V gevonden. Twee bewerkte messcheden (afb. 60) en driekwart van het leerwerk van een paar trippen met een tot nu toe onduidelijk opschrift (afb. 61). Uit dezelfde kuil nog een complete trip met een ander soort bovenstuk (afb. 62). Dat op de modderige wegen van een middeleeuwse stad zulke houten zolen aan te bevelen waren, begrijpen we als we de dunne zool van het laarsje op afb. 63 zien. Overigens is het een nooit

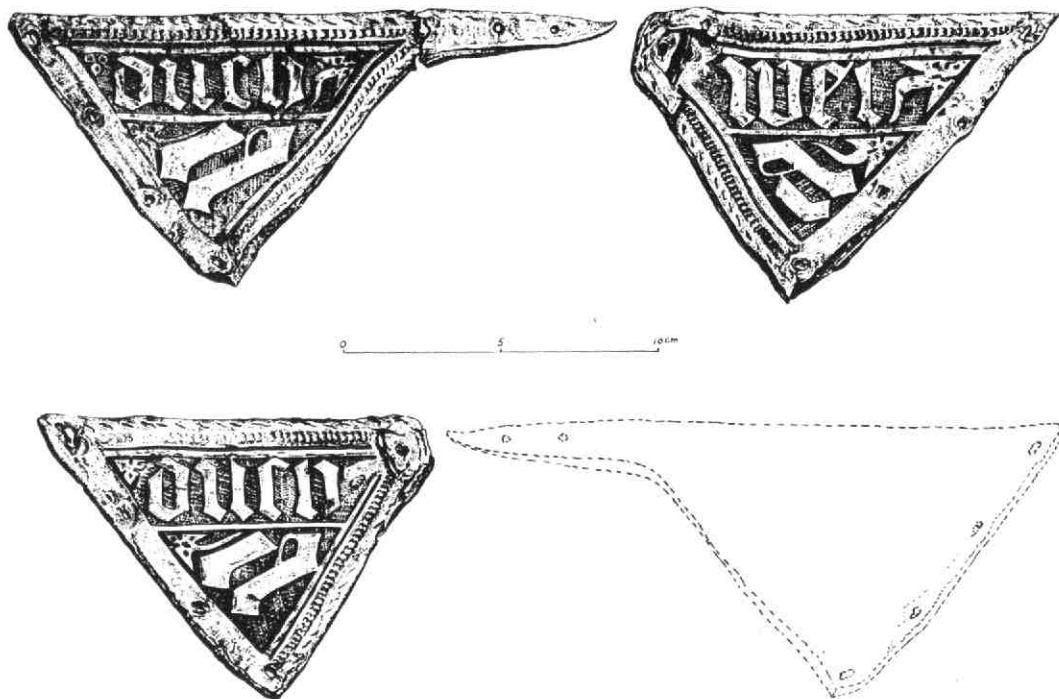
Afb 58. Springweg-Strosteeg-Putsteeg. Gedeelte van de inhoud van put R. Staande een fragment van een pijparden beeld en liggend op de voorgrond twee (fragmenten van) gietmallen. Naar een dia van F. Kneefel.

Afb 59. Springweg-Strosteeg-Putsteeg. De vier typen pijparden beeldjes uit put L. V.l.n.r. St. Catharina, St. Barbara, Christuskind met duif en Madonna met kind. De beeldjes zijn max. 5 cm hoog. Naar een dia van F. Kneefel.

Afb 60 Springweg-Strosteeg-Putsteeg. Twee versierde leren messcheden uit een laag onder complex V. Tek. F. Kneefel.

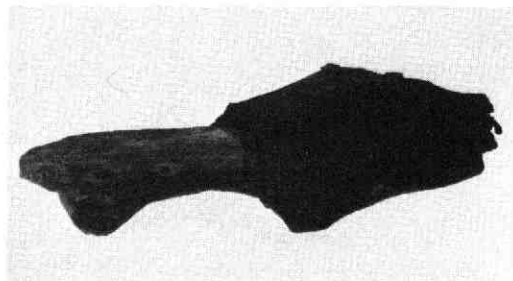
Afb 61. Springweg-Strosteeg-Putsteeg. Drie stukken trippenleer uit een kuil onder complex V (zie afb 52). De bovenste stukken zijn voor de rechter trip, het onderste voor de linker; het vierde stuk is niet gevonden. De tekst is nog onduidelijk. Tek. F. Kneefel.

afgewerkt exemplaar: de vetergaten zijn nog te klein voor de reeds aangebrachte veter.

LIT: S. Micheels, Onderzoek naar de juistheid der plattegronden van de stad Utrecht vóór 1822, met in het bijzonder de weergave van de Putsteeg. Scriptie T. H. Delft. 1974. Typescript. GAU TA.

21. Tolsteegsingel

Bij rioolvernieuwing in het zuiden van de Tolsteegsin-

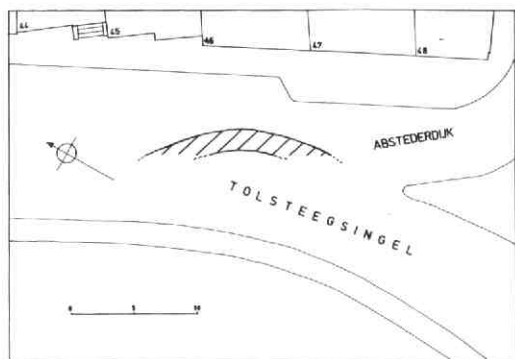

Afb 62. Springweg-Strosteeg-Putsteeg. Houten trip met leren bovenstuk. In tegenstelling tot de twee stukken per trip op afb 61, is hier het bovenleer uit één stuk gemaakt. Foto: F. Kneefel.

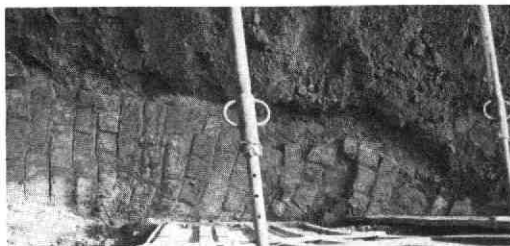
Afb 63. Springweg-Strosteeg-Putsteeg. Een onvoltooid laarsje. Foto: F. Kneefel.

gel werd in oktober 1975 het beloop vastgesteld van de middeleeuwse singelmuur, die de buitenkant van de stadsbuitengracht begrenste. Daar juist het zuidelijke einde van de stad in het tweede kwart van de 16e eeuw ingrijpend veranderd is door de aanleg van drie bolwerken, is het terugvinden van de middeleeuwse situatie belangrijk (afb. 64). Dit temeer omdat

Afb 64. Tolsteegsingel. Situatie van de gevonden resten van de singelmuur. NB. Daar alleen de onderste laag gevonden is, hoeft de richting daarvan niet noodzakelijkerwijs met die van het opgaande werk te corresponderen. Opm. O. B. van Diemen de Jel. Tek. T. J. Hoekstra.

juist in de zuid-oost hoek van de stad de eerste vermelding van singelmuren voorkomt, als de stad daar in 1348 grond ruilt met de St. Servaarsabdij. De gevonden resten waren uiterst schamel en bestonden vnl. uit de vlijlaag (= onderste, ongemetselde laag) van de singelmuur (afb. 65). De stenen hadden het formaat $32 \text{ à } 34 \times 16 \text{ à } 17 \times 8 \text{ cm}$ en lagen op een diepte van ca. 0.15 m minus NAP. In de wanden van de sleuf kon wat hoger opgaand metselwerk waarge-

Afb 65. Tolsteegsingel. Onderste laag van de singelmuur onder in de rioolsleuf.

nomen worden. Daaruit bleek dat de waterzijde van de muur in tras gemetseld was en dat er herstellingen gepleegd waren met bakstenen van $26 \times 12 \times 6 \text{ cm}$. LIT: Zie onder Van Asch van Wijckskade.

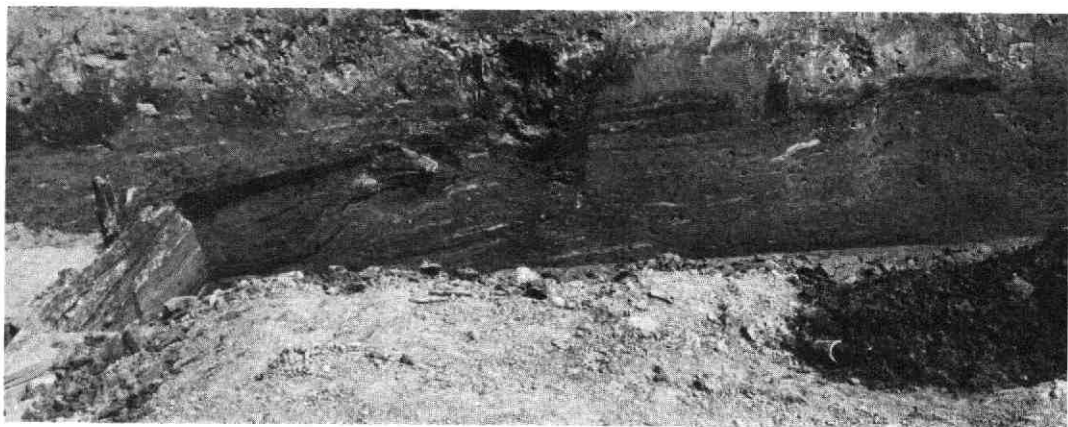
22. Waterstraat e.o.

Reeds in 1946 werd het vermoeden uitgesproken dat in Wijk C ten noorden van de Waterstraat een rivier(arm) gelopen zou hebben. Dat het op zo spectaculaire wijze in de zomer van 1974 bewezen kon worden, was niet te voorzien.

Bij de nieuwbouw van het Agentschap van De Nederlandsche Bank NV en van de Kamer van Koophandel en Fabrieken aan de Waterstraat kon enig onderzoek verricht worden. Zo gezegd klinkt dat wat ondankbaar jegens alle instanties (de Bank, de Gemeente en de

Afb 66. Waterstraat e.o. Overzicht van de ligging van de twee schepen, de beschoeiing en de twee laat-middeleeuwse huizen aan de Oude Koningstraat. De donkere tint geeft de omvang van de bouwput aan. Opm. Afd. Landmeten en Karteren. Tek. R. de Zwarte.

Afb 67. Waterstraat e.o. Profiel haaks in de richting van de Waterstraat (rechts) en tegen de beschoeiing (links). De lagen lopen af in de richting van de rivier.

aannemer) die het onderzoek technisch en financieel mogelijk hebben gemaakt, maar dat is zeker niet de bedoeling. Bekijken we evenwel de oppervlakte van het te bebouwen terrein in vergelijking met het opgegraven deel, dan is de omvang van het onderzoek beperkt te noemen (afb. 66).

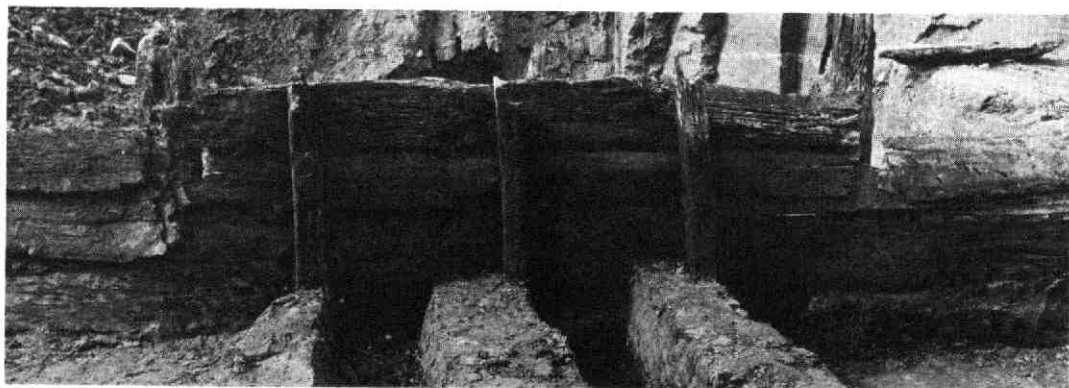
Begonnen als een onderzoek naar een groot, laat-middeleeuws huis, werd al spoedig een houten beschoeiing evenwijdig aan de Waterstraat gevonden (afb. 67) bestaande uit diep de grond ingedreven eiken palen, waar tegenaan aan de landzijde een stuk zeer bijzondere scheepshuid met nog drie spantjes gezet was. Het uitzonderlijke van dit scheepsfragment was dat het huidplanken van slechts 1,5 cm dikte had die geklonken waren met ijzeren bouten (afb. 68). De boeg van het(zelfde?) fijngebouwde scheepje was gebruikt om de bekading landinwaarts te doen lopen (afb. 69), mogelijkwerwijs op een perceelsscheiding. Het scheepje is oorspronkelijk wellicht uit Engeland of Scandinavië afkomstig.

Aan de waterzijde van de beschoeiing lag een min-

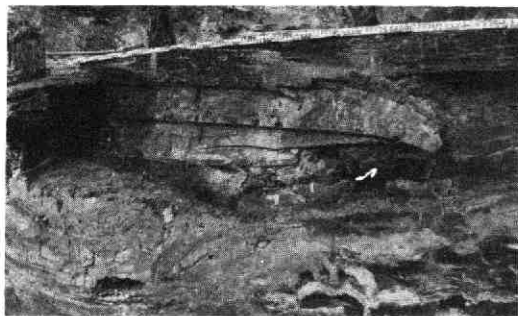
stens 22 meter lang platbodemd rivierschip, een aak zouden wij nu zeggen (afb. 70). Het schip was gemaakt van 4 cm dikke eiken planken, die vlak tegen elkaar gezet waren. De voortbeweging zal door middel van jagen of bomen hebben plaatsgevonden. Het kleine mastblok en de in het schip gevonden boots-haak (die er natuurlijk ook later in terecht kan zijn gekomen) wijzen daarop (afb. 71), evenals de hele bouw van het schip met zijn typisch beitel-vormige uiteinde (afb. 72 en 73).

Vermoedelijk is het schip niet zo maar gezonken, maar met opzet daar neergelegd om als oeverversterking te dienen: het ene zijboord is zorgvuldig weggehaald, want de houten pinnen, waarmee het hele schip in elkaar gezet was, zaten nog op de aanhechtingsplaatsen van bodem en boord. Determinatie van het mos dat als breekwiel gebruikt was, doet een Zuidduitse herkomst van het schip vermoeden (mosdeterminatie door dr. R. S. Gradstein).

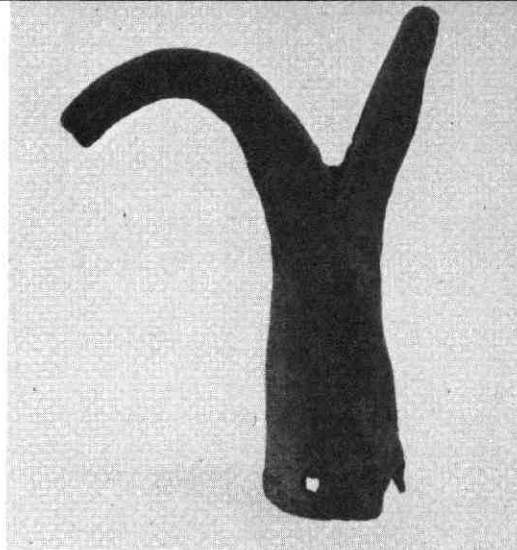
Langs de oever waren nog meer verstevigingen aangebracht, zoals met matten van gevlochten tenen

Afb 68. Waterstraat e.o. Beschoeiing van scheepshuid met drie spanten. Gezien in de richting van het water.

Afb 69. Waterstraat e.o. Zijkant van de beschoeiing van afb. 68. Gemaakt van de boeg van een scheepje. Gezien in de richting van het water.

Afb 71. Waterstraat e.o. Bootshaak, gevonden op de bodem van de aak.

Afb 70. Waterstraat e.o. De aak. De palen rechts van het schip zijn van de beschoeiing. Op de voorgrond het mastblok met nog niet schoongemaakt mastgat. NB. Het rechter zijboord mist! Op de achtergrond: de Jacobikerk.

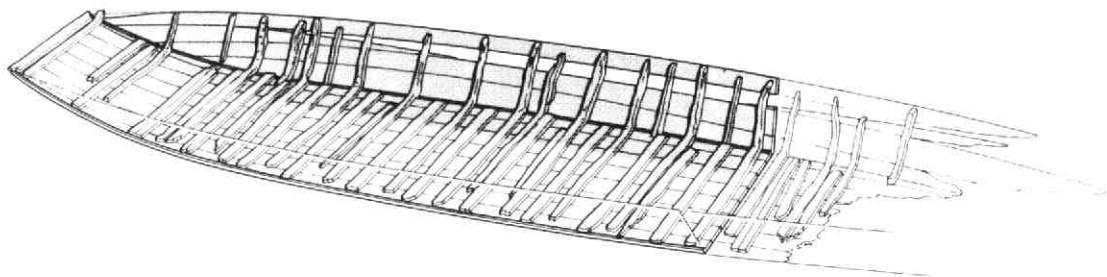

(afb. 74), lagen riet en takken. Daar deze materialen nogal gescheiden van elkaar voorkomen langs de oever is het verleidelijk de overgangen daartussen als perceelsscheidingen te verklaren.

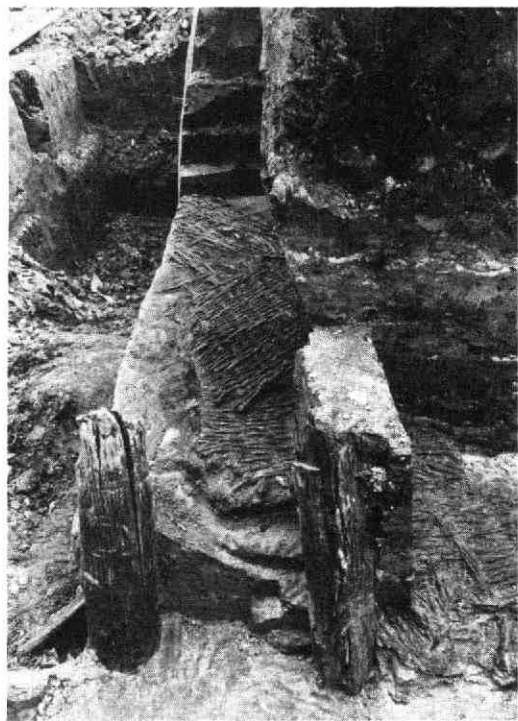
Een min of meer toevallige vondst was de zgn. hulk (afb. 75), die bij het graven van het oostelijk deel van de bouwput tevoorschijn kwam. Het schip bestaat uit één machtige uitgeholde eiken stam, waarop met houten pinnen boorden zijn gezet. Ook hier duidt het als breeuwsel gebruikte mos op een zuidduitse herkomst. Er is nog ca 22 meter van het schip over. Helaas mist de voorsteven en daarom is die op de voorlopige reconstructie tekening niet aangegeven (afb. 76). Wel is er een duidelijke verwantschap met het

Afb 72. Waterstraat e.o. Uiteinde van de aak. Door de gronddruk is de bodem van het zijboord losgeraakt.

Afb 73. Waterstraat e.o. Voorlopige reconstructie van de aak. Tek. G. A. de Weerd, Museum voor Scheepsarcheologie van de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders te Ketelhaven.

schip in het Centraal Museum dat aan de Van Hoornekade gevonden werd.

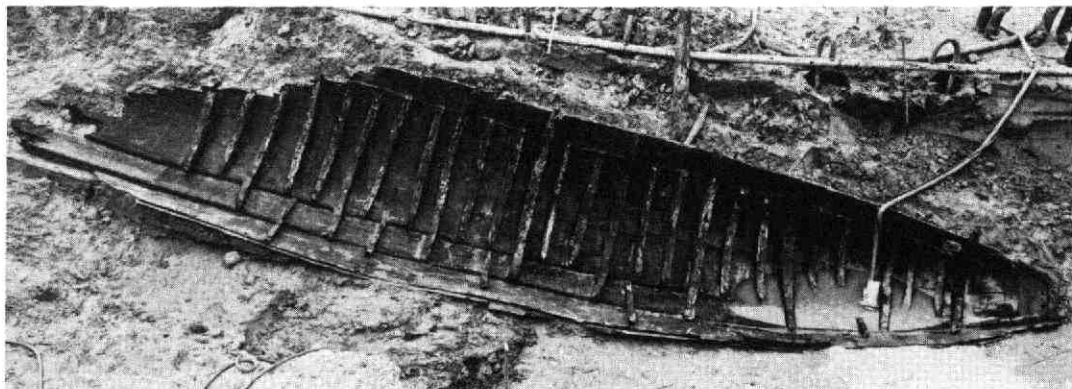
Gezien de vondsten in en onder de hulk moet hij in de 13e eeuw gezonken zijn, wat dan inhoudt dat er in die tijd en op die plaats nog water geweest moet zijn. Een grindbed onder de hulk toonde duidelijk een rivierbed aan. Zeer intrigerend is de vraag naar de verhouding van dit water, de oudste stadswalling en de Jacobikerk, die immers alle uit de 12e eeuw stammen.

In het begin van de 13e eeuw is het water - voor zo ver nog aanwezig - geheel gedempt, getuige de vondsten van Andenne aardewerk in twee tonputjes, die boven de rivierloop lagen.

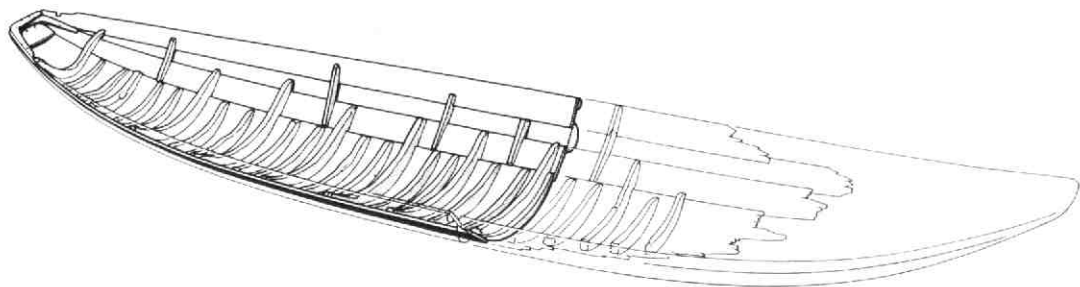
Uit de late 13e en de 14e eeuw zijn weinig bewoningssporen gevonden. Onder de frontmuur van een huis langs de Oude Koningsstraat (afb. 77) kwam uit een afvalraag de pot van afb. 78 tevoorschijn; hij stamt uit de late 13e of vroege 14e eeuw.

De datering van de aak wordt wat gecompliceerd door het feit dat er vastgeklemd tussen bodem en spanten drie Romeinse scherven zaten. Daarom is hout van het schip en van de schoeiingspalen voor dendrochronologisch onderzoek naar Hamburg ge-

Afb 74. Waterstraat e.o. Oeverversteving met gevlochten tenen matten. Op de voorgrond beschoeiingspaaltjes.

Afb 75. Waterstraat e.o. De hulk op de bodem van de rivierarm.

Afb 76. Waterstraat e.o. Voorlopige reconstructie van de hulk. Met opzet is het boegdeel niet uitgewerkt, omdat daar niets van gevonden werd (zie afb 75). Tek. als bij afb 73.

Afb 77. Waterstraat e.o. Fundament van de voorgevel van een 15e eeuwse huis langs de westzijde van de Oude Koningstraat. Hieronder bevonden zich eerst 14e eeuwse afvallagen en kuilen en vervolgens de aak.

Afb 78. Waterstraat e.o. Kookpot van gesmoord aardewerk. Gevonden in een afval laag onder de frontmuur van het huis aan de westzijde van de Oude Koningstraat. XIII d/XIV a.

cheologie van de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders te Ketelhaven met een speciale subsidie van het ministerie van CRM. Ze zijn op 13 maart 1975 in eigendom overgedragen aan genoemde Rijksdienst. De hulk zal daar te zijner tijd in zijn geheel, de aak gedeeltelijk geconserveerd worden. Pas dan kunnen nauwkeurige waarnemingen verricht worden op grond waarvan definitieve reconstructie tekeningen gemaakt kunnen worden.

LIT: J. Vink, iets over de opgravingen in de voormalige Wijk C, in: MBOU 1947-2, p. 9-13. T. J. Hoekstra, Utrecht, in: The International Journal for Nautical Archaeology and Underwater Exploration, 1975, Vol. 4, nr. 2, p. 390-392. Id, Schepen met Geld, Uitgave van de Nederlandsche Bank NV ter gelegenheid van de opening van het nieuwe gebouw van het Agentschap te Utrecht op 12 november 1976.

23. Wijde Begijnestraat

Bij rioleringswerkzaamheden in augustus en september 1975 werd in de Wijde Begijnestraat een deel van

stuurd. Het resultaat van dat onderzoek is nog niet bekend.

Tenslotte moet nog vermeld worden dat beide schepen geborgen zijn door het Museum voor Scheepsar-

het koor van de kapel van het middeleeuwse Begijnhof vastgelegd. Het lag in het verlengde van de zuidgevel van het huis Begijnhof 1, welk huis niets anders is dan de onherkenbaar verbouwde Begijnekapel. Dit bleek toen, na een brand, het noordelijke buurpand gesloopt werd. In de noordgevel van Begijnhof 1 kwamen de resten van spitsbogen tevoorschijn. Die gevel is in 1976 fotogrammetrisch vastgelegd. Het formaat van de bakstenen van de 1 meter dikke muur in de sleuf bedroeg 30 x 14 x 6,5 cm. De omtrek van de kapel komt nog voor op het kadastrale minuutplan. Een muurfragment met hoek op de plaats waar de Wijde Begijnestraat in de Voorstraat uitmondt moet behoord hebben tot een bouwwerk dat de oostelijke

helft van de huidige straat in beslag nam. Steenformaat: 30 x 14 x 7 cm.

Gebruikte afkortingen:

GAU: Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht.

JBOU: Jaarboekje Oud Utrecht.

LIT: Literatuur.

MBOU: Maandblad Oud Utrecht.

Van der Monde: N. van der Monde: Geschied- en Oudheidkundige Beschrijving van de Pleinen, Straten, Stegen, Waterleidingen, Wedden, Putten en Pompen der Stad Utrecht. 3 delen, Utrecht, 1844, 1845 en 1846.

TA: Topografische Atlas.

RESTAURATIE BINNENKORT VOLTOOID

Het heeft lang geduurd, maar thans is het bijna zover dat het pand Wed 5-7 klaar staat om een nieuwe toekomst tegemoet te gaan. Na sloopplannen van de jaren '60 en een lange periode van verval werd in de jaren '70 gelukkig de historische waarde van dit monument erkend en werd op grond daarvan besloten om tot restauratie over te gaan. Het werkelijke belang van het gebouw bleek echter pas tijdens het bouwhistorisch onderzoek, dat na de ontmanteling in december 1975 begon en in de loop van 1976 en 1977 geleidelijk een verrassend grote hoeveelheid stukjes van de historische legpuzzel heeft opgeleverd. Over het resultaat van dit onderzoek zal t.z.t. een artikel verschijnen. De eind 1977 begonnen restauratie heeft thans bijna het eind van de afwerkingsfase bereikt en heeft drie

woonhuizen opgeleverd die momenteel te koop worden aangeboden.

Op de foto's is de huidige toestand van het monument te zien, dat in hoofdzaak uit drie perioden stamt. Foto 2 laat de achterkant van het pand zien met een belangrijk deel van de tufstenen achtergevel van een romaans huis uit c. 1200. De zijmuren worden afgesloten met trapgevels daterend van een 14e eeuwse verbouwing en vergroting van het huis. De zijgevel aan de Korte Nieuwstraat laat tevens een doorsnede door het romaanse huis zien.

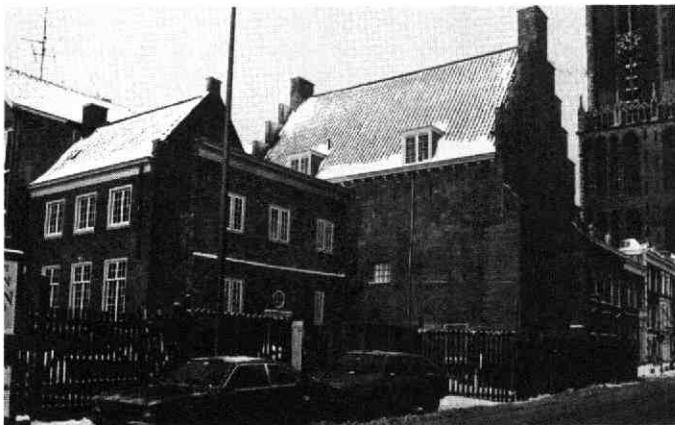
Foto 1 vertoont de 17e eeuwse voorgevel van het royale pand, dat men in wezen als een huis aan het Domplein moet zien.

A. F. E. Kipp

Foto 1

Foto 2

Foto's:
Gemeentelijke Fotodienst Utrecht

GEVAARLIJKE ONTWIKKELINGEN

Uit het verslag van de raadsvergadering van de gemeente Utrecht van 30 juni 1887

„Aan de orde is:

eene voordracht tot wijziging van de verordening tot regeling van het stedelijk gymnasium, in verband met de ingekomen aanvragen tot toelating van meisjes tot de lessen aan die inrichting.

(...) De richting der opvoeding van eene vrouw moet eene andere zijn dan die van den man. Het is dus verstandig het onderwijs zoo te regelen als met de behoeften van beide geslachten overeenkomt. Het is niet wenschelijk, dat op den leeftijd, waarop de gymnasia worden bezocht, jongens en meisjes samen de lessen volgen. Maar er is meer. Het onderwijs op het gymnasium zal ook voor de jongens worden bedorven. Is men overgegaan tot de toelating van meisjes tot de eerste klasse, dan kan men niet weigeren hen den geheelen cursus te laten volgen, zij hebben daartoe het recht gekregen. Nu is het een waarheid, welke door allen, die met de oude, klassieke literatuur bekend zijn, zal worden toegestemd, dat de Grieksche en Romeinsche schrijvers niet geschreven hebben voor vrouwen. In hunne geschriften komt heel veel voor, wat eene alles behalve stichtelijke lectuur mag heeten. Wanneer de Grieksche godenleer besproken moet worden dan komen daarin allerlei onstichtelijke tooneelen voor. Men treft ze ook aan in Homerus en zelfs bij de studie der Grieksche filosofie kan men ze niet ontgaan. Spr(eker) herinnert zich dat in een boek, dat in zijn tijd werd gebruikt, Xenophon's Memorabilia

van Socrates, dingen voorkwamen, waarvan 't niet wenschelijk is het onder de oogen van meisjes te brengen. Men zal dus verstoken zijn van de lectuur van sommige schrijvers en bij anderen zal men electisch moeten te werk gaan. Men zal sommige passages moeten overslaan, en dat zal juist een prikkel zijn voor de jeugd om die te lezen. Of dat wenschelijk is voor de opvoeding, betwijfelt Spr. zeer.

(...) hoewel we nu eenmaal zijn in een richting, waarin men de bestemming van de vrouw gaat beschouwen als eene andere dan het besturen van de huishouding en 't verzorgen van kinderen; zij moeten leerares, dokter, professor worden; zij ontwikkelen zich meer in de mannelijke richting, zooals ook de kleding en alles aanduidt.

(...) Maar jongens en meisjes naast elkander te plaatsen in de periode waarin het gymnasium wordt bezocht, acht Spr. zeer gevaarlijk. Spr. weet niet, of 't bedenkelijker is voor de ouders van de jongens dan voor die van de meisjes; voor de jongens is 't mischien nog wel het verderfelijkt."

De voordracht is toch nog met 18 tegen 8 stemmen aangenomen.

J. N. van der Meulen

Met toestemming van de redactie overgenomen uit de Spuikoker, personeelsorgaan voor Stadhuis, Archiefdienst en Accountantsdienst der gemeente Utrecht.

BOEKENSCHOUW

24 oktober jl. promoveerde aan de Utrechtse Universiteit G. T. Haneveld op het thema Pathologische anatomie in Utrecht circa 1800-1850, een onderwerp, waarvan je een bespreking in het maandblad van Oud-Utrecht nu niet in de eerste plaats zou verwachten.

Haneveld is er bij de bestudering van de „ziekteskundige ontleedkunde", zoals die in Utrecht gedoceerd werd, van uit gegaan, dat hij deze in een cultuur-historisch kader diende te plaatsen. Maar daarvóór geeft hij nog een korte inleiding op de pathologische anatomie in de Nederlanden, die in de 17de en 18de eeuw door vermaarde hoogleraren als Tulp, door Rembrandt vereeuwigd, Govert Bidloo in Den Haag, wiens werk door Laraisse getekend werd, of Ruysch en Swammerdam, vertegenwoordigd wordt. De (pathologische) anatomie en de beeldende kunsten zijn uiteraard nauw verbonden geweest. Collecties met ana-

tomische preparaten waren opgenomen in kunst- en naturaliën kabinetten, die zowel door particulieren als hogescholen waren samengesteld. Ze konden al of niet van wetenschappelijke betekenis zijn.

Utrecht bezat in de Chambre de Raretez van Nicolaas Chevalier, aan de Kromme Nieuwe Gracht een belangwekkende verzameling, waar door kenners vervalsingen werden signaleerd. Bij de verkoop verdween het kabinet waarschijnlijk grotendeels naar het buitenland. Van Klaveren schreef erover in dit Maandblad in 1940 en ondergetekende vrij uitgebreid in de Feestbundel J. G. van Gelder in 1973 (niet in de bibliografie van Haneveld).

Kwam Chevalier's verzameling niet in het bezit van de hogeschool van Utrecht, wel was dat het geval met een aantal andere collecties van anatomische preparaten. Een daarvan was de verzameling Bleuland, aangekocht door koning Willem I. De collectie is nu

geïncorporeerd in de universiteit.

In het begin van de 19de eeuw werden ten behoeve van het onderwijs de preparaten door tal van vooraanstaande Utrechtse kunstenaars getekend, maar ditmaal dus niet naar het leven. De ongelooflijke precisie van de tekenaars is verbluffend en er zijn tal van fraaie bladen ontstaan, die in prentenkabinetten op de ereplaatsen zouden kunnen hangen, ware het niet, dat de thema's soms weinig aantrekkelijk zijn. Utrechtse als J. H. Verheyen en P. W. van de Water en vele anderen bieden een geheel nieuw aspect van de Utrechtse tekenkunst. Er zou een juweel van een tentoonstelling inzitten.

Hierbij uitgenodigd. Haneveld heeft trouwens destijds al, al zijn documentatie hierover bijeengebracht in een catalogus-overzicht van de Utrechtse anatomische tekeningen.

Maar nu nog even terug naar het boek. De auteur heeft hier op wel erg veel paarden tegelijk moeten wedden: een historische en kunsthistorische, een sociaal-historische en medisch-historische aanpak. En dan nog de typisch medische kant van zijn overzicht.

Voor veel mensen is er veel uit te halen, maar voor even zovelen, vooral voor hen die in de bovengenoemde historische disciplines werken, te weinig.

Door al die invalshoeken, overigens best een ideale benadering, is het hele boek te verbrokkeld geworden. Met name de ingelaste biografieën, de catalogi van de bewaarde preparaten, het achtergrond-overzicht van het medisch-sociale gebeuren in Utrecht, maken het geheel verwarrend. Het boek maakt de indruk van een bundel, die door diverse auteurs met capita selecta gevuld is.

Het boek leest best wel prettig, wat je overigens zelden bij een proefschrift overkomt, maar ik vind het soms iets té enthousiast, té gemakkelijk geschreven. Volgens mij is het ontzettend moeilijk om de natuurlijke afstand tussen deskundigheid op zulke uiteenlopende disciplines te overbruggen.

D. P. Snoep

G. T. Haneveld, *Pathologische anatomie in Utrecht circa 1800-1850*, Amsterdam, Ronald Meesters 1978.

Ter gelegenheid van de feestelijke heropening van het gerestaureerde stadhuis van IJsselstein op 2 september 1978 heeft het gemeentebestuur van die stad het prijzenswaardige initiatief genomen een historische publikatie te laten verzorgen. Het werk is gedaan door de streekarchivaris J. G. M. Boon, die al eerder het boekje „IJsselstein, uw woonstede“ had geschreven. Zoals in de titel hieronder tot uiting komt wil de auteur twee dingen: een beknopte geschiedenis van IJsselstein (p. 3-7) en vervolgens een overzicht van betekenissen, ligging, bouwgeschiedenis, en restauraties van het stadhuis (p. 7-24).

In de tweede afdeling is interessant het rapport dat de Rotterdamse architect J. van Stolk in 1796 van de

stadswerken maakte, en dat onlangs min of meer per toeval uit het familiearchief Van Stolk opdook. Het bevat een minitieuze beschrijving van de stadspoorten, de muren, de bruggen, de steigers, het stadhuis en de scholen. De gereproduceerde tekeningen van de Benschopperpoort, het kasteel en het raadhuis zijn nauwkeurig voorzien van de toen gangbare maten, en geven een duidelijk beeld van de situatie toen ter tijd wezende.

Het overzicht van de verbouwingen en reparaties ten stadhuse over de periode 1756-1923 is niet meer dan een tamelijk zielloos jaartallenlijstje, dat hier en daar ook wel wat toelichting had kunnen gebruiken. Ook de verantwoording op de vooromslag is te summier.

De illustraties zijn duidelijk en goed gekozen en de uitvoering in haar geheel is keurig verzorgd.

„Oud-Utrecht“ realiseert zich bij gelegenheden als deze, dat zij zich niet alleen aan de stad Utrecht heeft te wijden, maar ook aan de steden - en de dorpen! - in de provincie. Uitgaven als deze kunnen die aandacht zeker stimuleren.

AHMvS.

J. G. M. BOON. *Van octrooi tot restauratie. Het stadhuis in het middelpunt en zeven eeuwen IJsselstein. IJsselstein, uitg. van het gemeentebestuur, 1978. 24 pp., geill.; verkrijgbaar o.m. aan de balie van het Stads Kantoor, Planetenbaan 2, IJsselstein, prijs f 5,-.*

CONTRIBUTIE 1979

De algemene najaarsledenvergadering heeft 20 november 1978 de contributie 1979 vastgesteld op f 37,50; voor leden ouder dan 65 jaar op f 32,- en voor leden jonger dan 26 jaar op f 20,50.

Bij dit maandblad is een acceptgirokaart bijgesloten, waarmee u de contributie voor het lopende jaar kunt voldoen.

De leden, die behoren tot de groep 65+ of 26- en die gebruik willen maken van een lidmaatschap tegen gereduceerde prijs, gelieve hun geboortedatum op de achterzijde van de girokaart te vermelden.

Aan alle leden der vereniging wordt verzocht de contributie voor 1979, bij voorkeur met gebruikmaking van de bijgesloten girokaart, zo spoedig mogelijk te voldoen.

J. F. J. Hoeting
penningmeester

NIEUWE LEDEN

Ook in dit nummer van het Maandblad weer een groot aantal nieuwe leden, die wij graag van harte welkom willen heten. Dat zij hun weg in onze vereniging mogen vinden!

G. Anraad, Utrecht
M. M. A. Asselbergs-van Ophem, Zeist
M. J. A. M. ten Berg, Utrecht
Th. de Bie, Utrecht
R. I. Bloemendaal, Utrecht
mev. M. Blok, Utrecht
Zr. V. Broekman, Utrecht
mevr. H. J. C. Cornelis-de Graaff, Utrecht
E. M. Froom, Utrecht
J. de Gans, Utrecht
J. D. H. G. C. Geerlings, Driebergen/Rijsenburg
Th. Gruithuizen, Utrecht
H. Heidstra, Utrecht
K. van Hilten, Wijk en Aalburg
G. W. A. Kooijman, Utrecht
H. D. Kruithoed, Utrecht
E. Lammers, Utrecht
J. Lanser, Utrecht
W. van Maanen, Utrecht
J. A. C. Mathijssen, Utrecht
Jan Melein, Utrecht
G. Mens, Utrecht
drs. ir. K. Metz, Utrecht
mevr. A. G. H. Naeff-van der Meij, Utrecht
L. W. Nagtegaal, Utrecht
mevr. C. H. Pennings-Smeur, Zeist
J. J. A. Ploos van Amstel, Eindhoven
Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, Utrecht
mevr. M. M. ter Riet-Pietszakowski, Utrecht
Rudi Schinkel, Utrecht
mevr. A. Schrikker-Hulshoff Pol, Utrecht
prof. dr. G. A. Sedee, Utrecht
drs. A. R. M. Smit, Utrecht
J. van Strien, Utrecht
J. G. P. van Tienen, Utrecht
R. Verburg, Utrecht
mevr. M. Vermaas, Utrecht
A. Vos, Utrecht
W. L. de Vries, Doorn
J. L. Vrijdag, Utrecht
C. J. van der Zwan, Utrecht
mevr. W. J. M. van Zijst, Utrecht

LEZING

Woensdag 21 februari - Lezing van dr. Peter H. Kylstra, „Technische archeologie en innovatieproblemen uit het verleden“.

Gezien de aktualiteit van het innovatieproces lijkt het boeiend in het verleden te kijken naar dergelijke processen en te zien of deze in de vorm van monumenten van industrie en techniek hun sporen hebben nagelaten.

De lezing vindt plaats in de Senaatszaal van het **Academiëgebouw** op het Domplein. Aanvang **20.00 uur**. Na afloop van de lezing wordt binnendoor een kort bezoek gebracht aan het Universiteitsmuseum, waar o.a. enkele demonstraties zullen worden gehouden. Kosten zijn aan deze avond niet verbonden. Wel wordt ieder vriendelijk verzocht zich op te geven bij de Discus, Minrebroederstraat 25, Utrecht (030-31 50 70).

MAANDBLAD

oud-utrecht

52e jaargang - nummer 1 - januari 1979

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 2362.

Secretaris:

D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1 Utrecht, tel. (030) 31 55 41.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt, tel. (030) 76 06 45, girorekening 57 55 20.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 1986.

Redactie:

G. J. Röhrner, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. (030) 71 18 14.

C. H. Staal, Zuilenstraat 2 bis, Utrecht, tel. (030) 31 53 28.

A. I. M. van Schaik, Turkooislaan 124, Utrecht, tel. (030) 88 75 32.

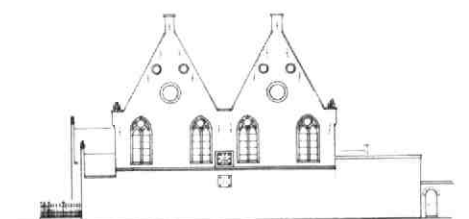
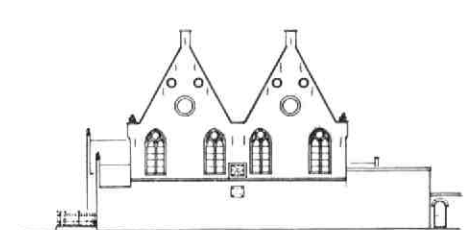
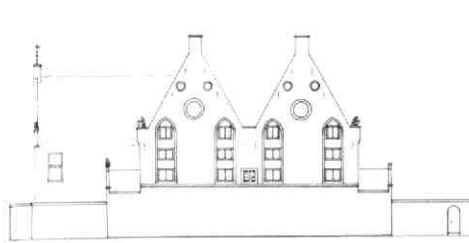
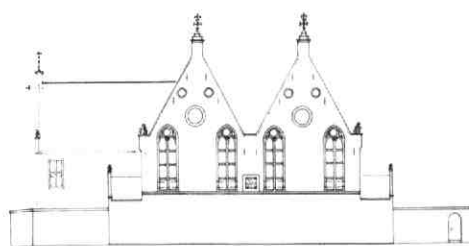
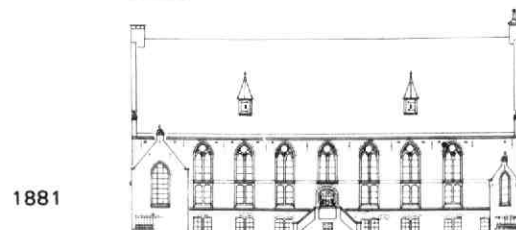
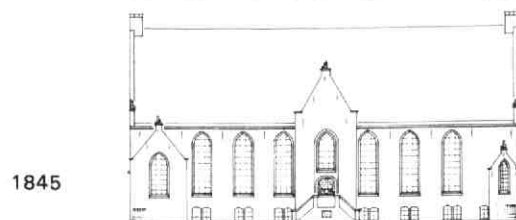
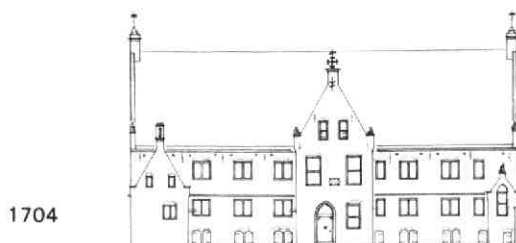
E. de Jong, Kromme Nieuwe Gracht 45, Utrecht.

LEEUVENBERGH

De onlangs gereedgekomen gedeeltelijke restauratie van dit merkwaardige gebouw is aanleiding om hier aandacht te schenken aan de geschiedenis en de restauratie ervan.

Het min of meer kerkachtige karakter van dit monument wordt ten onrechte vaak beschouwd als karakteristiek voor een middeleeuws gasthuis. Het heeft dit aspect echter pas later gekregen, en wel als chemisch laboratorium, lang voordat het in 1930 als kerk werd ingericht.

Voor een beter begrip van het eigenlijke karakter van Leeuwenbergh zullen we de historische ontwikkeling ervan in grote lijnen moeten volgen.

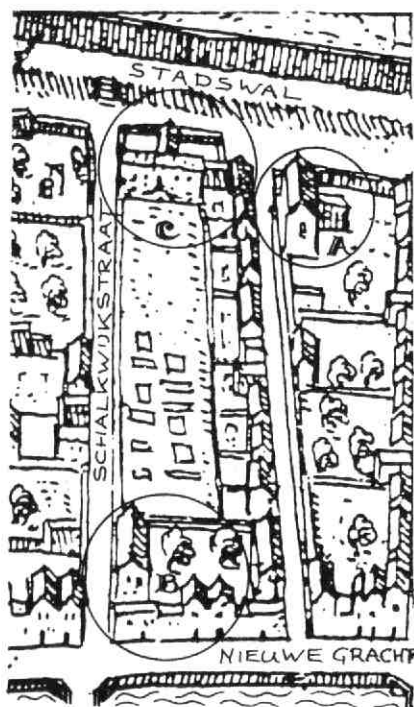
Afb. 1 De evolutiestadia van het gebouw: oost- en noordgevel (tek. F.K.).

Wie zich er uitvoeriger in wil verdiepen, wordt het boeiende artikel van mr. J. W. C. van Campen in het Jaarboek van Oud-Utrecht (1931) ter lezing aanbevolen, alsmede een recente aanvulling daarop in het Maandblad van Oud-Utrecht (september 1978) door H. J. Ph. G. Kaajan, „Een streep door de (jaar)rekening“, waarnaar tevens voor bronvermelding zij verwezen.

Voorgeschiedenis

In de middeleeuwen werden „in tijden van pestilencie“ ook gewone gasthuizen voor de opvang van de zieken aangewezen. Pas in 1520 blijkt er bij het stadsbestuur een streven te bestaan naar een speciaal pestgasthuis, en wel naar aanleiding van de plannen voor verplaatsing van het oude St. Quintijngasthuis op de hoek van Magdalenastraat en Servaasbolwerk naar de hoek van Schalkwijkstraat en Nieuwegracht (zie afb. 2).

Men verklaart zich hiermee akkoord, mits het oude gebouw als pestgasthuis wordt ingericht en blijft voortbestaan. Na vertraging komt het nieuwe St. Quintijngasthuis in 1537 klaar, maar het pestgasthuis laat nog jaren op zich wachten.

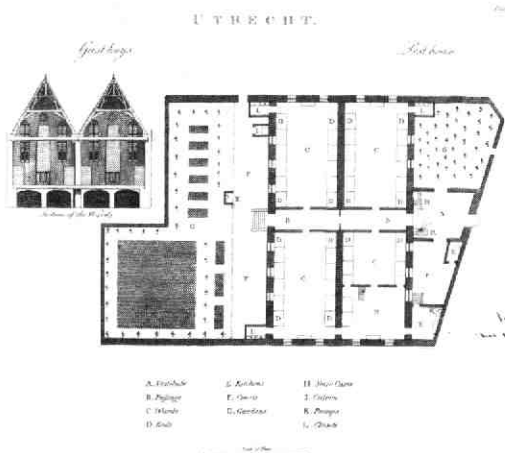
Afb. 2 Leeuwenberch en omgeving, c. 1572.

Détail van de kaart van Braun en Hogenberg.

A = Oude St. Quintijngasthuis, voorheen Magdalena-gasthuis (tot 1537).

B = Nieuwe St. Quintijngasthuis aan de Schalkwijkstraat (na 1537).

C = Leeuwenberchgasthuis, 1567.

Afb. 3 Plattegrond en doorsnede van het gasthuis Leeuwenberch, gravure door J. Basire, 1777. (Gem. Archief Utrecht, T.A.: Zk 13.1).

Op 11 augustus 1562 ondertekent de niet onvermogen Agnes van Leeuwenberch, weduwe van Jonker Steven van Rutenberch, haar testament, waarin ze het overgrote deel van haar goederen bestemt tot *alimentatie, nootdrift ende onderhout van arme menschen, mans ende vrouwenpersoenen, die gheen onderhout en hebben, sieck, cranck, ongevallich, bedtvast ende oick van peste bevanghen wesende, sie sonder hulp van aelmissen nyet en souden connen geleven. Ende voirts daertoe een huys mit synen nootelicke toebehoiren van denselven goederen te erigeren, om die tontfanghen, ende dit al op sulcke ordonnantie in al sulcke huysse ende plaetse, als zy testatrix by haren leven zal willen begrypen ende schriftelick ordonneren.* Zij overleed echter kort daarna zonder de genoemde aanwijzingen voor het te stichten ziekenhuis te hebben gegeven. De executeurs van haar testament hebben dit geïnterpreteerd als pesthuis, waarschijnlijk

Afb. 4 Reconstructieschets van het interieur van Leeuwenberch als gasthuis (tek. F.K.).

daartoe geïnspireerd door de reeds lang bestaande wens van het stadsbestuur.

In 1564 zien zij kans het gehele St. Quintijnsghasthuis met toebehoren aan te kopen, waardoor zij de beschikking krijgen over een brede strook grond langs de Schalkwijkstraat met het bestaande gasthuis op de hoek met de Nieuwegracht.

Nadat in 1566 een broederschap is opgericht voor het verdere beheer en de organisatie, komt in 1567 tenslotte achterin de grote tuin het gasthuis Leeuwenberch tot stand, zoals de gevelsteen in de noordermuur getuigde:

Leeuwenberch is hier op gheresen

Deur joffrou Agnes van Leeuwenberch ghepr(e)sen

Tot behoef der Borgers met Peste begaeft

Die worden alhier gespyst ende gelaeft.

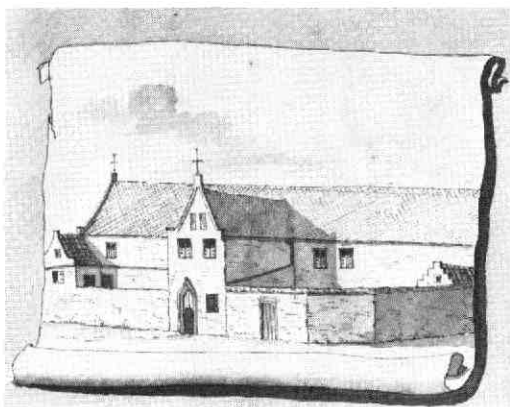
anno 1567

Het pestgasthuis

Leeuwenberch was oorspronkelijk een tweebeukig, geheel onderkelderd gebouw, met een tuinfront aan de ene zijde en een grote dwarsgelegen uitbouw met toegang, trappen en verdieping aan de andere zijde, naar de stadswal toegekeerd.

Voorts waren er vier kleine toiletuitbouwjes tegen de vier hoeken van het hoofdblok. Van de indeling kunnen we ons een beeld vormen dankzij een uitvoerige studie over gevangenis en ziekenhuizen door de Engelse schrijver John Howard, die in zijn boek uit 1776 ook een waarderende beschrijving en plattegrond van Leeuwenberch opneemt (afb. 3).

Een brede doorgang dwars door het gebouw deelde de twee beuken met de hoge houten tongewelven in vier royale ziekenzalen met bedsteden opzij en galerijen daarboven om de hooggeplaatste vensters te kunnen openen. Deze galerijen waren toegankelijk vanuit de dwarsbouw via een galerij boven de doorgang, vanwaar men een goed overzicht over de zalen had

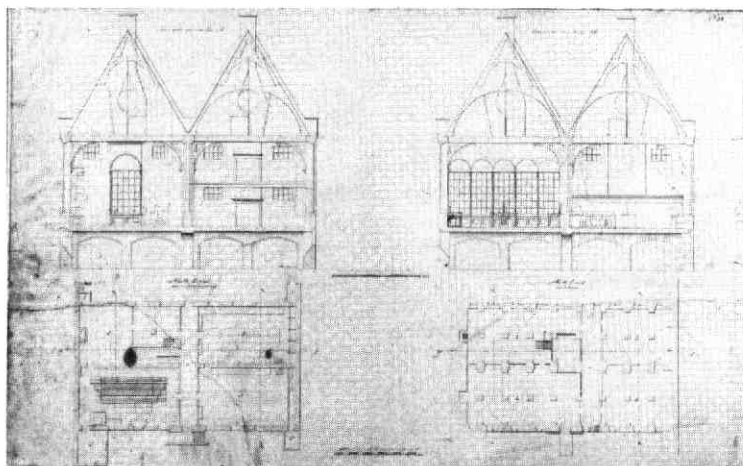
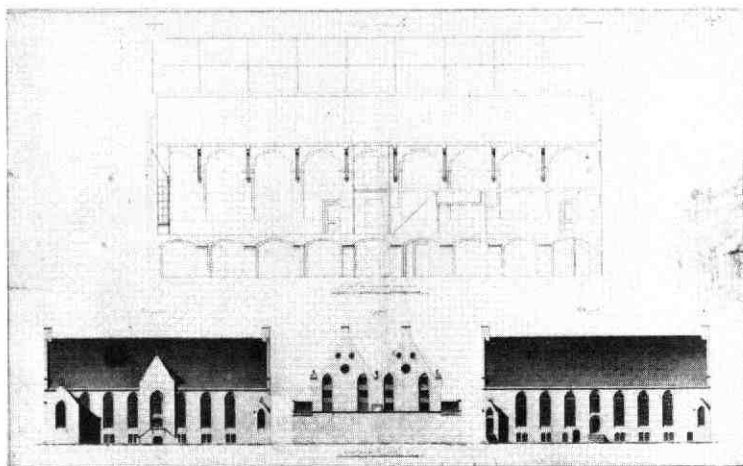
Afb. 5 Gezicht op Leeuwenberch uit het oosten, gewassen tekening door L. P. Serrurier naar ouder voorbeeld ca. 1730. (Gem. Archief Utrecht, T.A.Zk: 13.9).

(afb. 4). Alle vier de zalen hadden tegen het midden van de eindmuur een grote stookplaats met een merkwaardige dubbele schoorsteen. In deze 18-de eeuwse beschrijving wordt een gedeelte van een der ziekenzalen als keuken aangegeven, terwijl de zuidoostelijke uitbouw daarbij als bijkeuken diende. Vermoedelijk was de keuken echter oorspronkelijk in de kelder gesitueerd, waar ook royale stookplaatsen aanwezig waren (één daarvan is thans in ere hersteld), terwijl de „bijkeuken” waarschijnlijk een vergroting is van een van de vier kleine toiletuitbouwen op de hoeken.

In 1672, het rampjaar, wordt Leeuwenberch gevorderd en gebruikt als militair hospitaal. Kwam het gebouw hier al niet zonder kleerscheuren vanaf, veel groter was de schade toen in de zomer van 1678 door onbekende oorzaak het gehele gasthuis uitbrandde. Gelukkig bleef het muurwerk overeind en met subsidie van diverse kanten kwam in 1680 de herbouw van de kap en het herstel van het geheel gereed in vrijwel de-

Afb. 6. Gezicht op Leeuwenbergh en de wal van uit het zuiden, gewassen tekening door Jan de Beijer, 1744. (Gem. Archief Utrecht, T.A.: Zk 13.10).

Afb. 7 en 8 Verbouwingsplan voor Leeuwenberch tot scheikundig laboratorium, 1845. (Gem. Archief Utrecht, T.A.: Zk. 13.3 A en B).

zelfde vorm als voor de ramp. Mogelijk dateren de wpendragende leeuwjes uit deze tijd, alsook de verplaatsing van de keuken en de vergroting van de zuid-oostelijke aanbouw.

De oudst bekende afbeelding van Leeuwenberch is een tekening van J. Stellingwerf en een zelfde van L. Serrurier (naar een ouder voorbeeld), die op vrij primitive wijze de situatie rond 1730 aangeeft (afb. 5). Een veel beter beeld geeft ons echter een gewassen tekening van J. de Beijer uit 1744 (afb. 6). Tegen het einde van de 18de eeuw, als de pest reeds lang geen rol van betekenis meer speelt, breidt het gasthuis zijn werkterrein uit tot armenzorg en algemene zorg voor besmettelijke zieken. Toch laat de pest de mensen nog niet los, want in diezelfde tijd komt men steeds meer tot het besef dat een pesthuis eigenlijk niet midden in de stad thuishoort, maar erbuiten zou moeten staan. In 1722 komt dit in de Vroedschap ter sprake. Het duurt echter tot 1793 voordat de fundatie de hofstede Damlust bij de Leidsevaart aankoopt om aldaar in landelijke omgeving een nieuw pesthuis te stichten. Bij diezelfde gelegenheid wordt het oude gebouw

Leeuwenberch aan de stad overgedragen. Van de nieuwbouwplannen komt echter niets terecht; zij worden doorkruist door de gebeurtenissen in de Franse tijd. In verband met de politieke situatie wordt het college van regenten in 1798 ontbonden en vervangen door een nieuw college van „vaderlandslievende burgers”.

In 1817 worden tenslotte bij Koninklijk Besluit de fondsen van de zeven nog bestaande Utrechtse gasthuizen onder één administratie gebracht en bestemd voor de oprichting van een algemeen ziekenhuis en een academisch ziekenhuis. Dit onder hevig maar vruchteloos protest van de regenten, die hiermee voorgoed van het toneel verdwenen.

Andere functies

Na de overdracht van het gebouw Leeuwenberch aan de stad in 1793 komt aan de functie van gasthuis/ziekenhuis een einde. Reeds in het volgende jaar, 1794, wordt het blijkens de gedeeltelijk gewijzigde inscriptie op de oude fundatiesteen in de noordgevel, tot kazerne verbouwd. Dit opschrift luidt nu:

*Leeuwenbergh is hier op gheresen
Deur joffrou Agnes van Leeuwenberch gheprsen
En in den jaere 1794
tot
militaire barakken
aangelegd.*

Daartoe werd ter hoogte van de galerijen een compleet verdiepingsvloer ingebouwd, terwijl daaronder voor de beganegrond een tweede reeks vensters in de muren werd ingebroken. Ook onder het houten tongewelf kwam een doorlopende vloer.

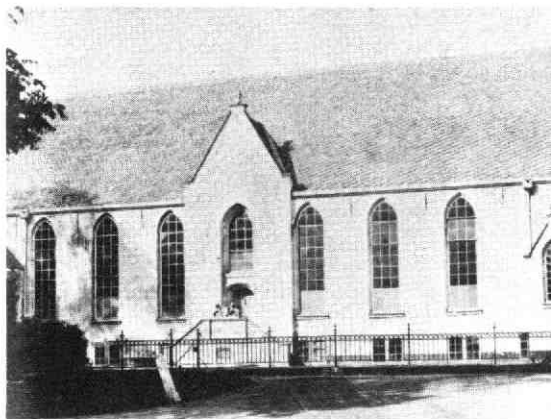
In 1844 wenden Curatoren van de Utrechtse Hogeschool zich met succes tot het stadsbestuur met het verzoek Leeuwenberch te willen afstaan voor het Scheikundig Laboratorium, dat tot dan veel te klein was gehuisvest op 't Hoogt. Daartoe werd het in 1845 verbouwd; de bouwtekeningen bleven bewaard en betreffen zowel het gebouw als de inrichting (afb. 7, 8). Thans wordt de achterbouw, die in de kazernetijd als cachot had gediend, afgebroken en vervangen door een platte „avantcorps” van één steen dik met topgevel en een dubbele trap ervoor. De muur langs de straat wordt door een ijzeren hek vervangen. Men bedenke daarbij, dat inmiddels, na het slopen en groten-deels voor de plantsoenaanleg afgraven van de stadswallen aan deze zijde (1832), de oostgevel een veel duidelijker front werd dan tevoren.

Voorts worden alle vensters van boven naar beneden doorgebroken, in spitsboogvorm uitgehakt en voorzien van hoge, gietijzeren ramen. Het geheel werd ten slotte gepleisterd en gewit (afb. 9). Inwendig behield het gebouw ten dele zijn ten behoeve van de kazerne ingebouwde verdieping. De inrichting onder leiding van prof. G. J. Mulder liet voor die tijd niets te wensen over. Een herdenkingssteen voor hem werd in 1883 onder de fundatiesteen in de Schalkwijkstraat aangebracht.

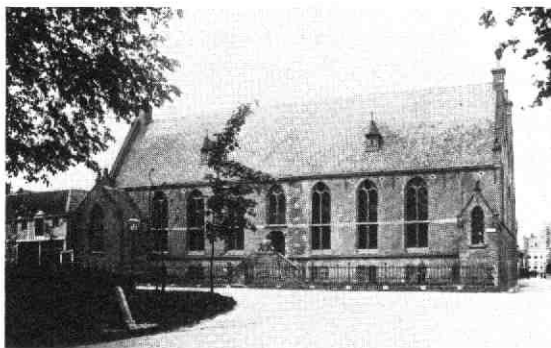
*Dr. G. J. Mulder
geboren 27 December 1802 overleden
18 April 1880
wijdde in dit gebouw
de beste jaren van zijn werkzaam leven
aan
scheikundig onderwijs en onderzoek.*

Donator H.O. anno 1883.

Na deze verbouwing, naar de smaak van de tijd, volgde in de jaren 1881-1885 een restauratie, die er in hoofdzaak op gericht was het exterieur weer in oude luister te herstellen. Het is hieraan, dat Leeuwenberch het karakter te danken heeft, zoals wij het thans kennen. Het gebouw werd weer geheel ontleisterd, de „avantcorps” werd verwijderd en daarmee de laatste herinnering aan de dwarsbouw, want de oostgevel werd nu als één doorlopend front afgewerkt. De dubbele trap werd vervangen door een enkele, terwijl de daar ingemetselde gevelsteen uit de dwarsbouw naar

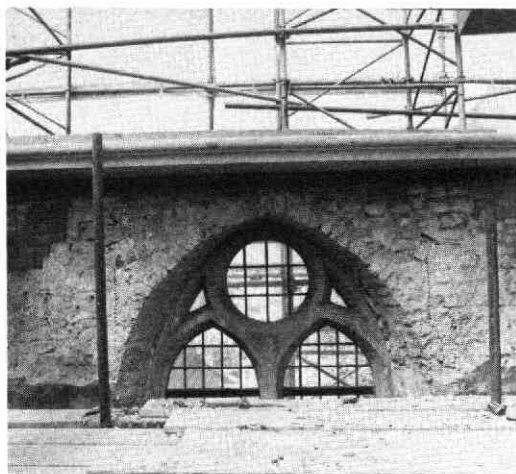
Afb. 9 Gezicht op Leeuwenberch als scheikundig laboratorium, foto uit het oosten door C. Marcussen, 1877. (Gem. Archief Utrecht, T.A.: Zk 13.14).

Afb. 10 Foto van Leeuwenberch als scheikundig laboratorium na de restauratie van 1881-1885, door E. A. van Blitz, 1890. (Gem. Archief Utrecht, T.A.: Zk 13.18).

Afb. 11 Foto van Leeuwenberch als tentoonstellingszaal, door J. H. Holm, 1907. (Gem. Archief Utrecht, H.A.: VO7.9 K).

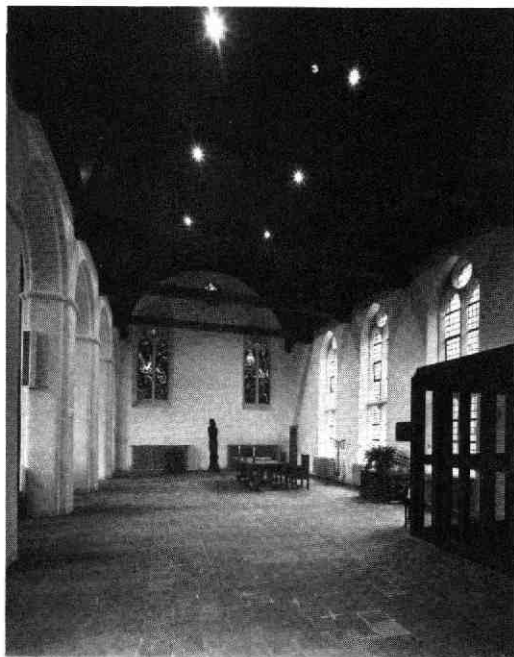

Afb. 12 Venstertop met restanten van de ontlastingsboog boven het oorspronkelijke kruiskozijn

het Centraal Museum verhuisde, ondanks het feit dat het opschrift zijn geldigheid volledig behield:

*„Lewenberch is miinen name
Der gemeente nut ende bequame. 1567*

Maar het belangrijkste waren de nieuwe invullingen van de vensters. De ijzeren spitsboogramen werden vervangen als niet passend bij het gebouw, maar hadden kennelijk wel een inspirerende invloed op hun op-

Afb. 13 Interieur oostbeuk naar het noorden

volgers: neogotische baksteentraceringen op maat van de pas in 1845 ontstane venstergaten. Deze kregen luikopeningen onder de zandstenen lijst die de oorspronkelijke kruisvensters van onderen begrensde. Daarmee ontstond het beeld dat nu vaak als typerend wordt beschouwd voor dit „middeleeuwse" gasthuis, maar dat in feite pas ná de middeleeuwen tot stand kwam.

Tenslotte verschenen er op het dak twee neogotische dakkapellen en werd het ijzeren hek door een nieuw in bijpassende stijl vervangen (afb. 10). Het scheikundig laboratorium bleef na deze metamorfose in Leeuwenberch gevestigd tot de verhuizing naar het Sterrenbos in 1903.

Nadat het leeggekomen gebouw een aantal jaren voor tentoonstellingen (afb. 11) en andere doeleinden heeft gediend, wordt het in 1908 opnieuw aan de universiteit in gebruik gegeven en wel voor het Farmacologisch Instituut onder leiding van prof. R. Magnus.

Reeds spoedig leidt echter de behoefte aan een moderner laboratorium tot de bouw van Nieuw Leeuwenberch aan de Croeselaan, zodat het oude gasthuis in 1929 opnieuw aan de stad terugvalt.

Er volgt onder leiding van ir. G. W. van Heukelom een nieuwe restauratie, die ditmaal vooral het interieur betreft, dat nu voor het eerst een doorlopende ruimte wordt. De vorm ging hier aan de functie vooraf: op 26 oktober 1930 wordt Leeuwenberch plechtig door de Nederlandse Protestantenvond als kerkgebouw in gebruik genomen.

Daartoe werd het interieur o.a. voorzien van een kanzel en een gaanderij voor het orgel, terwijl aan de buitenzijde de op de noordwesthoek gelegen aanbouw ingrijpend werd verbouwd tot consistorie.

Restauratie van de kap

Wanneer in 1678 de kap van het gebouw door brand wordt verwoest, besluiten de toenmalige regenten, nadat de nodige financiële middelen zijn verzameld, tot herstel hiervan.

Wat er bijna drie eeuwen later gebeurt, is in tegenstelling tot de gevolgen van de brand uiterlijk nauwelijks waarneembaar. Maar uit een in 1976 gehouden onderzoek blijkt, dat de kap ernstig is aangetast door boktor en huiszwam: In feite staat hierdoor het gemeentebestuur voor een even voldoende feit als destijds de regenten.

Nadat voor het herstel van de kap een restauratieplan is opgesteld, wordt in september 1976 aan het aannemersbedrijf Van der Sluys en Van Dijk te Hardinxveld-Giessendam opdracht tot uitvoering verleend.

Om onafhankelijk van weersomstandigheden de restauratie doorgang te kunnen laten vinden, was in het bestek een noodkap over het gehele gebouw opgenomen.

Het orgel moest ook tijdens de restauratie ten dienste staan van de leerlingen van het conservatorium en moest bovendien tegen te hoge of te lage vochtigheid,

stof en temperatuurwisselingen worden beschermd. Deze bescherming bestond uit een dubbelwandige vocht-dichte kist van 6 x 5 x 6 meter, waarop een van de restauratie van de Nieuwe Kerk te Amsterdam aangekochte ventilator werd aangesloten, die voor overdruk in de kist zorgde. Daardoor kon het overvloedig aanwezige stof geen kwaad meer doen.

Vele andere zaken in het interieur kregen ook een, zij het wat minder ingewikkelde, bescherming.

Tijdens de sloop van de kap kwamen enkele historisch belangrijke details te voorschijn. Zo werd de kapaanzet van de midden-voorbouw aangetroffen, die er tot 1845 geheel en tot 1885 gedeeltelijk heeft gestaan.

Het houten tongewelf bestond ten dele nog uit het oorspronkelijke eikenwagenschot (dunne eiken planken in vroeger tijd zo genoemd) van de kapvernieuwing van 1678. In het metselwerk van de gevels werden sporen van de ontlastingsbogen boven de oorspronkelijke, hooggeplaatste kruiskozijnen aangetroffen.

Was in 1678 brand de oorzaak van de restauratie, nu moest de veroorzaker, de boktor, worden verbrand. Dit omdat dit in houtwerk verwoestend te werk gaand insect ook nog een besmettende werking op de gebouwen in de omgeving kan hebben. Al het houtwerk is derhalve zorgvuldig afgevoerd en verbrand. Nadat alle herinneringen zodoende in as waren gegaan, kon met de opbouw worden begonnen. Hiertoe werd meer dan 100 m³ hout (!) gezaagd, geconserveerd en ambachtelijk verwerkt.

De kap is een tot in de details nauwkeurige kopie van de oorspronkelijke geworden. Aan inspectie en onderhoud van het geheel is echter bijzondere aandacht besteed. Vooral de bereikbaarheid van een en ander is verbeterd.

In de zuidwesthoek van het gebouw is hiertoe een omkokerde spiltrap geplaatst, die de kap boven het tongewelf bereikbaar maakt.

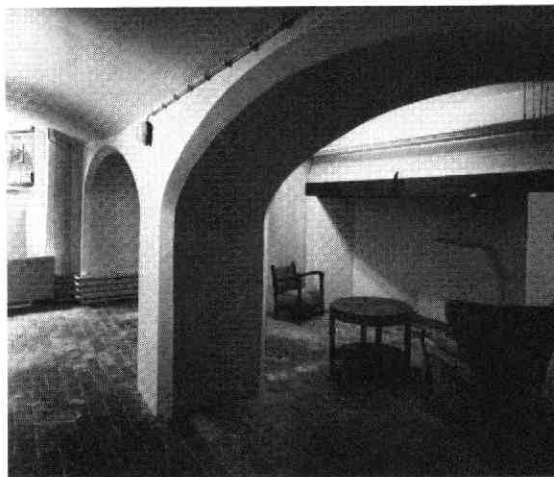
Om van de ene kap in de andere te komen, werden in de binnendakschilden dakkapellen opgenomen, welke onderling bereikbaar zijn gemaakt door permanent aanwezige ladders vanuit de dakgoot. Ook de waterhuishouding van de, eertijds huiskwam veroorzakende dakgoot werd drastisch herzien.

Restauratie van het interieur

De restauratie van de kap werd gevolgd door de tijdens de uitvoering hiervan gegeven opdracht tot de restauratie van het interieur van de kerkruimte.

Dit hield in hoofdzaak in, dat de centrale verwarmings- en de elektrische installatie van zowel de kerkruimten als de kelder werden vernieuwd. Bovendien werden het pleisterwerk, het schilderswerk en de plavuizenvloer geresatureerd.

Voorts is een nieuw tochtportaal gemaakt en is de gaanderij, die niet meer werd gebruikt, gesloopt.

Afb. 14 Kelder met herstelde haardpartij

Restauratie van de kelder

De restauratie van het interieur is tijdens de uitvoering van de werkzaamheden uitgebreid met die van een deel van de kelder, waarin brand was gesticht. Dit betekende dat het stucadoorswerk geheel vernieuwd moest worden en de vloer moest worden opgeknapt. Speciale aandacht is besteed aan een van de oorspronkelijke vier stookplaatsen, waarvan de boezem later is vergroot.

Nadat alle werkzaamheden hun voltooiing hadden bereikt, kon het gebouw op 20 mei 1978 door wethouder Van Hassel opnieuw aan de Leeuwenberghgemeente in gebruik worden gegeven.

A. F. E. Kipp
W. Kastelein

Foto's: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht
Met toestemming van de redactie overgenomen uit „de Timmerwerf”.

(Advertentie)

de unie van utrecht

wording en werking van een verbond en een verbondsacte

Samengesteld door
S. Groenewald en H.L.Ph. Leeuwenberg

zojuist verschenen

Deze bundel is deel 6 in de serie
Geschiedenis in Veeuwoud
1979, xiii, 225 blz., fl. 29,50
ISBN 90-247-2132-6

Verkrijgbaar via de boekhandel!

uitgeverij martinus nijkamp bv
postbus 166
2501 CN den haag
tel. 070-46 94 60

DR. J. E. A. L. STRUICK

gemeente-archivaris van Utrecht
25 jaar in gemeentedienst
1954-15 maart-1979

Het feit, dat op 15 maart a.s. de gemeente-archivaris van Utrecht, dr. J. E. A. L. Struick, een kwart eeuw in dienst van de gemeente Utrecht werkzaam zal zijn, is zeker de moeite waard om onder de aandacht van de lezeressen en lezers van ons Maandblad te brengen.

In 1954 begonnen als chartermeester werd hij al spoedig betrokken bij de voorbereidingen voor de oprichting van (een gedeelte van) een nieuw gebouwen-complex voor de Rijksarchiefdienst in de provincie en de Gemeentelijke Archiefdienst in de stad Utrecht. In 1961 werd daarvoor een terrein aan de Alexander Numankade aangewezen, maar reeds lang tevoren nam Struick met en namens de gemeente-archivaris aan de bouwonderhandelingen deel.

Intussen promoveerde hij op 27 mei 1960 „cum lau-

de" aan de Nijmeegse Universiteit op het proefschrift „Gelre en Habsburg". Per 1 september 1964 werd Struick, als opvolger van mr. J. W. C. van Campen, door de gemeenteraad tot archivaris van de stad Utrecht benoemd.

Wanneer ik de verdiensten van Struick in enkele regels wil trachten samen te vatten, dan kan ik dat alleen maar ten dele en moet ik mij zeer beperken. Daarvoor zijn 25 jaar te lang en is de mij toegemeten ruimte te kort. Maar er zijn zeker een paar feiten van betekenis te noemen, die het vermelden waard zijn.

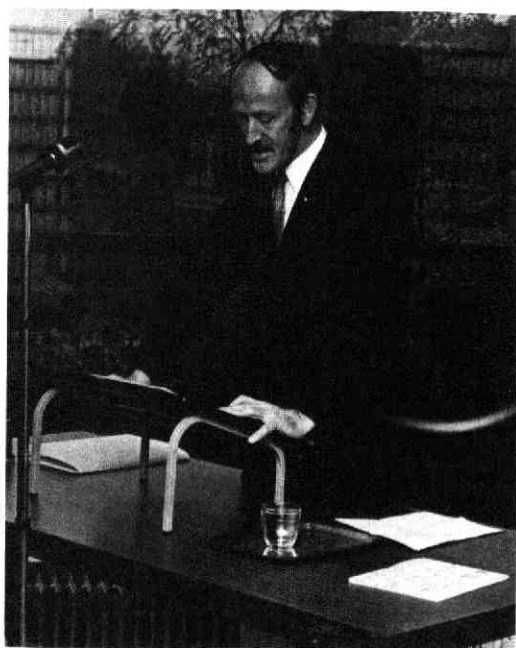
Zo wist de onder de leiding van Struick steeds groeiende archiefdienst zich - directer en veelvuldiger dan voorheen - bij voorkomende gelegenheden naar buiten toe te manifesteren. En dat kon ook steeds beter nadat de archiefdienst in juni 1968 van het oude en veel te kleine gebouw aan de Drift was verhuisd naar het nieuwe complex aan de Alexander Numankade.

Ik noem uit die beginperiode de grote presentatie in 1969 in de bovenzaal van het Catharijneconvent aan de Lange Nieuwstraat, die onder het motto „Van Romein tot Hoog-Catharijn" veel bezoekers trok. Te zelfder tijd ging de eerste film van de inmiddels landelijk bekend geworden cineast Jos Stelling, getiteld „Over Utrechts Historie", in première. Dat Struick aan beide projecten de handen vol had, spreekt vanzelf.

In 1968 verscheen het boek van Struick „Utrecht door de eeuwen heen", een standaardwerk, dat een bestseller werd en bleef en waarvoor in vele huisbibliotheken een plaats werd ingeruimd.

Voorts verdiepte Struick zich met succes in de geschiedenis van de H. Hartparochie in Oudwijk (1972), van de gemeente Zuilen (1973) en van de Stadhuisbrug (1974), en stelde hij een wandelgids van Utrecht samen (1977).

Dat de archiefdienst zich via exposities tot de plaatselijke gemeenschap kon richten, was mede een gevolg van de steeds meer veld winnende en door Struick gepropageerde gedachte, dat met name op die wijze de al te grote kloof tussen archief en burgerij zou kunnen worden verkleind. Een gedachte die juist is gebleken, gezien de sterke toename van het bezoek aan de archiefdienst in de laatste jaren. De tentoonstellingen waaraan Struick organisatorisch een grote persoonlijke bijdrage heeft geleverd, waren vooral: „Utrecht en zijn bisschoppen", samen met de Rijksarchiefdienst

Dr. Struick bij de opening van de tentoonstelling „Wandelingen van Jan David Zocher" op 7 november 1973 in het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst. Foto: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht

in de provincie Utrecht voorbereid (1971), „Samuel Muller, gemeente-archivaris van Utrecht, 1874-1918" (1974) en de tentoonstelling in het kader van het Monumentenjaar „Oudegracht in de bocht" (1975).

De laatste tentoonstelling, waartoe Struick mede de aanzet heeft gegeven, is de mobiele tentoonstelling „De Unie van Utrecht, 1579-1979", die momenteel in het gehele land is te zien. Samen met medewerkers van de Archiefdienst, met het Centraal Museum, de Gemeentelijke Fotodienst en de restauratie-afdeling van de Gemeentelijke Archiefdienst kon dit idee van Struick zinvol worden gerealiseerd. Door middel van deze expositie wordt tevens de tentoonstelling „De kogel door de kerk?", die vanaf 23 februari a.s. in het Centraal Museum wordt gehouden, onder de aandacht van een groot publiek gebracht.

Struick vervulde een groot aantal functies in en buiten zijn vakgebied. Ik noem er slechts enkele: bestuurslid van de Vereniging van Archivarissen in Nederland; redacteur van het Nederlands Archievenblad; redacteur van het internationale archievenblad „Archivum"; lid van de International Association of Sound Archives; bestuurslid van de vereniging Oud-Utrecht (1964-

1972); redacteur van ons Jaarboek (1969-1978); lid van de gemeentelijke begeleidingscommissie voor archeologische aangelegenheden; bestuurslid van het Universiteitsmuseum; bestuurslid van de stichting Jr. Jacob van Eyck en lid van de culturele werkgroep Herdenking Unie van Utrecht.

De archiefdienst groeide, met Struick als uiteindelijk verantwoordelijke man. Zijn medewerkers - en niet alleen deze - verheugen zich daarover, hoewel sommigen tot matiging adviseren, want ook voor een archivaris - en zeker voor een zo inventieve en actieve als Struick - geldt dat er grenzen zijn. Gelukkig dat op de aanvankelijke terugslag van een klein jaar geleden een voorspoedig herstel is gevolgd en dat hij binnenkort zijn werkzaamheden weer volledig zal kunnen hervatten.

Wij van de Gemeentelijke Archiefdienst, van de Gemeentelijke Fotodienst en van de vereniging Oud-Utrecht hopen, met vele anderen, dat het Struick in de komende jaren zeer, zeer goed mag gaan en wensen hem toe dat hij de door hem gekozen weg met wijsheid en in een goede gezondheid zal mogen blijven vervolgen.

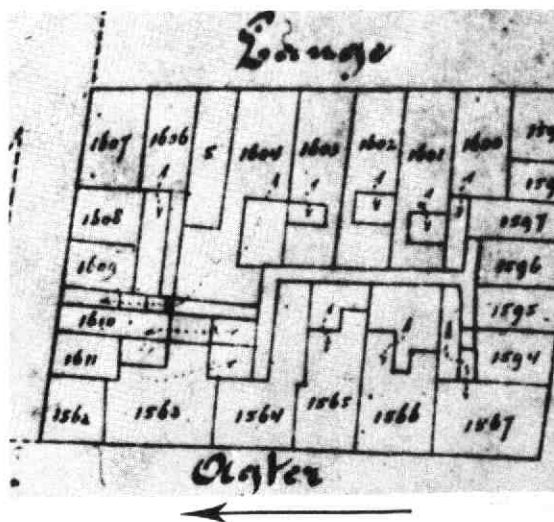
A. Graafhuis

WAAR EENS HET ST. ELISABETHSGASTHUIS STOND

Het mag bekend verondersteld worden, dat het kadaster beschikt over een rijke schat aan gegevens omtrent de eigendom van onroerend goed gedurende de laatste anderhalve eeuw. Deze gegevens betreffen allereerst de grond, de gebouwen en de eigenaren met hun beroep en woonplaats. Maar ook kan men vaak allerlei andere zaken aantreffen, zoals speciale voorwaarden, familierelaties, verkoopprijzen enz. Het is vaak mogelijk hieruit een aardig tijdsbeeld op te bouwen. Helaas zijn de registers nogal moeilijk te raadplegen, enerzijds door hun ingewikkeldheid, anderzijds door de kosten, die bij raadpleging - anders dan voor wetenschappelijke doeleinden - in rekening moeten worden gebracht.

Minder bekend is dat deze gegevens tevens een goede basis kunnen verschaffen om verder terug te gaan in de tijd; en wel naar de registers van transporten en plechten, naar de registers van de hypotheekbewaarder over de periode 1811-1838 en naar de oude notariële protocollen: alles in bewaring bij Rijks- en Gemeente-archieven.

Om te bewijzen dat hij gerechtigd is een gebouw of

Deel van de kadastrale kaart Utrecht, sectie C, 1, 1832

een stuk grond te verkopen, geeft de verkoper in veel gevallen aan hoe hij zelf eigenaar is geworden. Dan worden de akten vermeld waarbij hijzelf of zijn familie de eigendom verkreeg. Daardoor is het mogelijk verband te leggen tussen de kadastrale gegevens en de oudere registraties. En wanneer dit zg. eigendomsbewijs, zoals bij veel oudere akten, ontbreekt, is het voor eigendommen binnen de stad Utrecht toch mogelijk verder te zoeken. Op het Gemeente-archief te Utrecht heeft men namelijk de inhoud van de registers van transporten en plechten tussen 1594 en 1811 - in tien perioden gesplitst - alfabetisch gerubriceerd naar de naam van de koper, de verkoper en van de straat waaraan het verkochte pand ligt.

Zo'n onderzoek moet men zich, ondanks de hulp van deze rubricering, niet al te simpel voorstellen. Omdat er nog geen kadastrummer of huisnummer was, noemde men de namen van eigenaren of gebruikers van naastgelegen huizen, zo men die kende; en aan dat laatste schijnt ook wel eens wat ontbroken te hebben. Een ander probleem is, dat er geen aaneensluitende reeks van eigenaren geregistreerd is. Bij verervingen werden geen akten opgemaakt en zo kan men soms een vroegere eigenaar alleen via familierelaties achterhalen, als hij de eigendom bij een akte van een ander koopt.

Van al deze gegevens is gebruik gemaakt om de opeenvolging van eigenaren zover mogelijk na te gaan in het blok huizen gelegen aan de zuidzijde van het Vredenburg, zoals dat blok omsloten was door de Lange- en Korte Elisabethstraat en Achter Clarenburg. Aanleiding tot dit onderzoek was de vondst op het Gemeente-archief van een kaart, schaal c. 1 : 100, met maten van dit blok en de condities en voorwaarden voor een

openbare verkoping van deze huizen uit 1611.

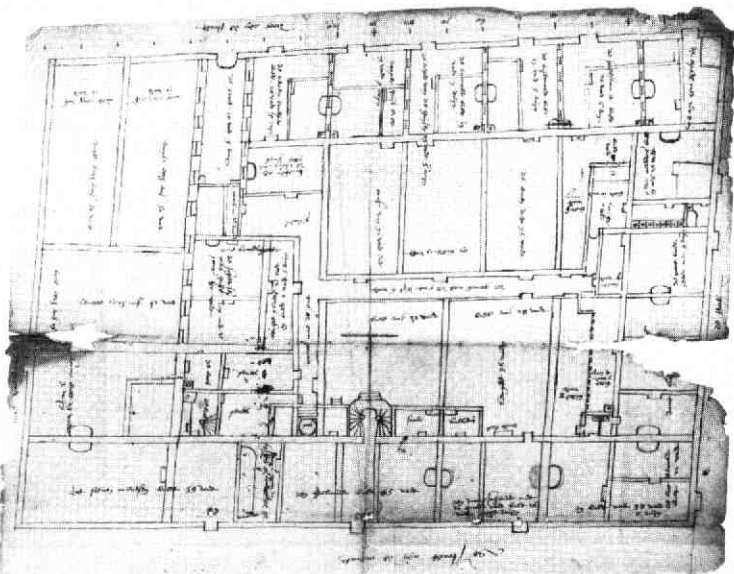
Op de hoek van de „Lijsbethenstraat" en het Vreeburg had een weeshuis, het St. Elisabethsgasthuis, gestaan. Het was blijkbaar een gebouw met voor die tijd goede accommodaties, want het Provinciale Hof had reeds vanaf de tijd van Karel V een deel in huur en in de bijbehorende kapel werd de mis opgedragen. In 1576 echter tijdens het beleg van het kasteel Vredenburg werd het de legerplaats van de Duitse huursoldaten van stadhouder Hierges. Hij liet het gebouw versterken en vanuit het weeshuis trachtte men mijngangen naar het kasteel Vredenburg te graven. Het is begrijpelijk dat de Spanjaarden in het kasteel het St. Elisabethsgasthuis niet ontzagen. Hoe de weeskinderen een en ander ondergingen vermeldt de historie niet.

Het gebouw werd door de beschietingen zo zwaar beschadigd dat herstel niet mogelijk was. In 1582 besloot de Utrechtse Raad het weeshuis te verplaatsen en in 1583 volgde de aanbesteding om het gebouw af te breken. De sloper mocht de materialen behouden en hij betaalde nog f 400,- toe. Zo ontstond een zgn. leeg erf, dat er tientallen jaren - in ieder geval tot 1611 - zo bij bleef liggen.

Voor de regenten van het St. Elisabethsgasthuis was, sinds de verplaatsing van het weeshuis, dit lege erf en het hele blok van huisjes en kamers niet meer van belang. Daarom werd in 1611 besloten een en ander openbaar te verkopen. Voor de huurders kwam dit besluit zeer ongelegen; zij vroegen een half jaar uitstel. Dit verzoek werd niet ingewilligd, maar wel konden zij bij koop voor de helft van de prijs een hypotheek van het weeshuis krijgen.

Bij die openbare verkoop werden tevens de rechten en verplichtingen tussen de kopers onderling geregeld.

Plattegrond van een blok huizen bij het St. Elisabethsgasthuis, ca. 1611. In de twee percelen linksboven en in het middelste perceel links, staat ingeschreven „leech erf". Hier heeft het St. Elisabethsgasthuis gestaan. Langs de linker muur van dat middelste perceel moest de uitgang van 6 voet breed naar het Vreeburg aangelegd worden.
G.A.U., Bew. arch. II, 1026.

De voornaamste hiervan waren de toegang tot de put en de afvoer van water door het gangetje, dat midden door het blok liep. De put lag aan de noord-west zijde en de afwatering van het hele blok kwam onder een zgn. poorthuis door uit op de Meensteeg (Korte Elisabethstraat). Maar ook allerlei andere zaken werden geregeld, zoals het gebruik van keukens, van loodsen en in enkele gevallen van kelders en trappen. Luiken, en soms ook de ramen, werden als particuliere eigendommen van de huurders beschouwd. Soms moest men samen met één „secreet” doen. En in een bepaald geval krijgt een eigenaar met hetzelfde doel uitdrukkelijk toestemming om te *maecken een pijp ende toeganck totte heymelicheyt responderende aen de huysinge van Steven Meertenssoon ende die secreet alsoe onder haerluyden beyden gemeen hebben ende behouden*.

Tweehonderd jaar later, als het kadaster wordt opgericht, is er in de perceelsindeling opvallend weinig veranderd en ook nu, nog weer anderhalve eeuw later, is deze - afgezien van de afbraak en aanpassing bij Achter Clarenburg ten behoeve van Hoog Catharijne - onveranderd. Ook het restant van het gangetje is er nog. In wat mindere mate geldt hetzelfde voor de gevestigde rechten. Weliswaar veranderde de put blijkbaar in een pomp, maar nog in 1874 wordt de *vrije uitgang tot zekere pomp in de gang of steeg* in een akte vermeld. Dit behouden van de oude perceelsindeling en van de gevestigde rechten is als zodanig niet doelbewust gebeurd. Het is een gevolg van het feit, dat ieder huis apart gemoderniseerd en aangepast werd, wanneer de eigenaar daar belang bij had. Daarbij gebeurde het - vooral in recente tijden - wel zo, dat men naast de bestaande muur een nieuwe bouwde, ver-

moedelijk om moeilijkheden bij inbalken in de oude muur te voorkomen. Zo ontstonden soms, zoals in de Drieharingstraat is geconstateerd, wel vijf muren naast elkaar.

Een speciaal geval dat bij de veiling in 1611 vastgelegd werd, was de toegang van het „scheerslijpershuys” tot het Vredenburg. Dat huisje had aan de zuidzijde achter het St. Elisabethgasthuis gelegen; sinds dat gebouw gesloopt was, lag het aan het lege erf. Bij de veiling werd een strook van zes voet breed van dit erf aan het scheerslijpershuis toegewezen. En zo is het gebleven.

Het lege erf werd weer bebouwd. In 1623 staat er al een „alinge huysinge”, een heel huis, en in 1637 ook nog twee „cameren”. Het scheerslijpershuis werd verschillende keren verkocht en vormde tenslotte tezamen met een huis aan de Lange Elisabethstraat één perceel. Maar het bleef de uitgang naar het Vredenburg behouden. Zo was de situatie toen voor het kadaster de eerste kaarten werden vervaardigd. Alleen is inmiddels die uitgang bebouwd. Die bebouwing vormt als het ware een apart smal huisje, waaraan men tot op de huidige dag nog kan zien waar zich - zo’n 3½ eeuw geleden - de toegang tot het vroegere scheerslijpershuis heeft bevonden.

E. Muller

Bronnen (voor zover niet in de tekst genoemd)

A. J. M. Kunst, Van St. Elisabethgasthuis tot Gereformeerd Burgerweeshuis, 1485-1814 (1956)

Gemeente-archief Utrecht, Bew. Archieven nr. 1026 en archief Gereformeerd Burgerweeshuis nr. 176

Topografische Atlas G.A.U., Vredenburg 1961, D(1)

De zuidelijke gevelwand van het Vreeburg en de hoek met de Lange Elisabethstraat in 1961, met daaroverheen de schim van het voormalige St. Elisabethgasthuis, met zijn kapel. Boven de pijl geeft de smalle bebouwing de plaats aan waar het „scheerslijpershuis” zijn uitgang heeft gehad.

BOEKENSCHOUW

De actieve afdeling Public Relations, Voorlichting en Documentatie van de Utrechtse Universiteit heeft een artikel van *H. van der Wal* over *De bouwgeschiedenis van het huis Drakenburg* (in: Bulletin v.d. Kon. Ned. Oudheidkundige Bond jrg. 74, april 1975, p. 71-79) uitgebreid met een aantal illustraties als zelfstandige publicatie laten verschijnen als Historische uitgave nr. III.

Het monumentale pand is gelegen aan de Oudegracht 114, in de schaduw van de driewerf vermaledijde Neudeflat, en huisvest vanaf 1977 het Cantoraat der Rijksuniversiteit, een waardige bestemming voor het huis, dat in dit opzicht in het verleden ook wel minder gelukkig is geweest.

De restauratie in de jaren 1960-1968 was een uitgezochte gelegenheid voor opmetingen en studie van de bouwgeschiedenis.

In ons Maandblad van 1961, p. 86-89, is al een voorlopige beschrijving van Th. Haakma Wagenaar, en in 1963 besteedde eerstgenoemde in zijn dissertatie opnieuw aandacht aan het middeleeuwse huis, waarover reeds gegevens bestaan uit 1300.

De foto's en tekeningen zijn van instructieve onderschriften voorzien en heel de tekst is ook voor niet-bouwkundigen goed te lezen.

Het boekje is gratis te verkrijgen bij het Beetshuis van de Universiteit, Boothstraat 6, zolang de voorraad strekt.

AHMvS

H. van der Wal. De bouwgeschiedenis van het huis Drakenburg te Utrecht. Utrecht, Rijksuniversiteit, 1977.

Bij het ter perse gaan van dit nummer bereikte ons het bericht dat plotseling, maar niet onverwacht, is overleden ons bestuurslid en lid van de excursiecommissie mevrouw Sjoukje Hooykaas-van den Berg.

In ons volgende nummer nemen wij de gelegenheid haar te herdenken.

Het bestuur

Dank aan de bezorgers van de jaarboeken

Terwijl de unie-vlaggen vrolijk wapperden en de sneeuw en ijzel de wegen en straten nagenoeg onbegaanbaar maakten, gingen weer vele leden van de vereniging op pad om hun medeleden het unie-jaarboek ter hand te stellen. Allen die kou en gladheid trotseerden past een woord van oprechte dank. Door de jaarboeken niet met de post te verzenden bespaart de vereniging zich vele duizenden guldens; die kunnen nu voor andere activiteiten worden aangewend.

Nogmaals ieder die er in stad en provincie op uit trok onze hartelijke dank. We hopen bij het volgende jaarboek op u en anderen weer een beroep te mogen doen.

het bestuur

MAANDBLAD

oud-utrecht

52e jaargang - nummer 2 - februari 1979

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 23 62.

Secretaris:

D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1 Utrecht, tel. (030) 31 55 41.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt, tel. (030) 76 06 45, girorekening 57 55 20.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 1986.

Redactie:

G. J. Röhrner, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. (030) 71 18 14.

C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht, tel. (030) 31 53 28.

A. H. M. van Schaik, Turkooislaan 124, Utrecht, tel. (030) 88 75 32.

E. de Jong, Kromme Nieuwe Gracht 45, Utrecht.

De puist in de Nobelstraat, een spel met louter verliezers?

Reeds in april 1978 heeft het Maandblad Oud-Utrecht aandacht besteed aan de inmiddels een halve eeuw oude kwestie van de Nobelstraat. Thans is de zaak in verband met de behandeling in de gemeenteraad wéér aktueel, temeer daar de discussies die in de raadscommissies zijn gevoerd, aanleiding geven tot bezorgdheid (zie: Utrechts Nieuwblad 26-1-1979). Deze discussies lijken te verstarren tot een zwart-wit benadering, waardoor het gevaar dreigt dat de kern van de zaak uit het oog verloren wordt. Daarom is het van belang in het Maandblad nog eens op de Nobelstraat terug te komen.

Het is duidelijk dat de huidige „onafgewerkte” situatie geen definitieve kan zijn, en met het bouwplan dat thans aan de orde is, wordt het tijd om tot een zo goed mogelijke oplossing te komen. Dat is een gemeentelijke verantwoordelijkheid.

Het is te betreuren dat deze „definitieve oplossing” niet kan voortvloeien uit een bestemmingsplan voor dit gebied, dat geënt is op het beschermd stadsgezicht. Zo'n bestemmingsplan had er al moeten zijn, maar het is er niet. Toch moet op grond van het huidige beleid mogelijk zijn tot een oplossing te komen die zal passen in het beschermd stadsgezicht zonder allerlei andere aspecten te verwaarlozen. De oplossing moet dus als het ware vooruit lopen op het bestemmingsplan dat in de maak is.

In het vervolg is getracht de huidige stand van zaken te verklaren door de Nobelstraat en haar verbreding gedurende de laatste halve eeuw te bekijken. Vervolgens wordt een suggestie gedaan die zou kunnen leiden tot een oplossing die zou kunnen passen in het beschermd stadsgezicht.

Op grond van het „assenbesluit” van 1919, waarmee de verbreding van de Nobelstraat tot 18 meter werd ingeleid, werden in 1925 en 1940 aan de zijde van het Janskerkhof twee bouwplannen in de nieuwe rooilijn uitgevoerd. Het gevolg was, dat het straatgeelte dat tussen de beide nieuwbouwen gelegen was, en dat de Nobelstraat ter plaatse op 12 meter hield, meer en meer als een „puist” werd gevoeld. Dit ondanks het feit dat de hele verdere straat 14 meter breed was en bleef.

De aanvankelijk negatieve klank van de benaming „puist”, in de ogen van hen die een binnenstad met brede verkeersaders als het ideaal van de toekomst zagen, maakte op den duur plaats voor een positieve: de puist als stedenbouwkundig waardevolle vernauwing van de te breed geworden straat aan de kant van het Janskerkhof, en het enige houvast voor een toekomstige verbetering van de situatie ter plekke.

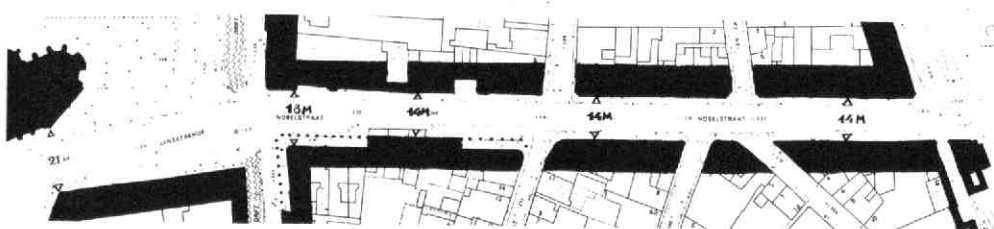
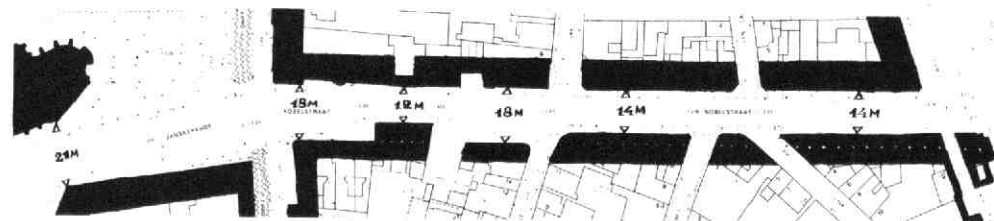
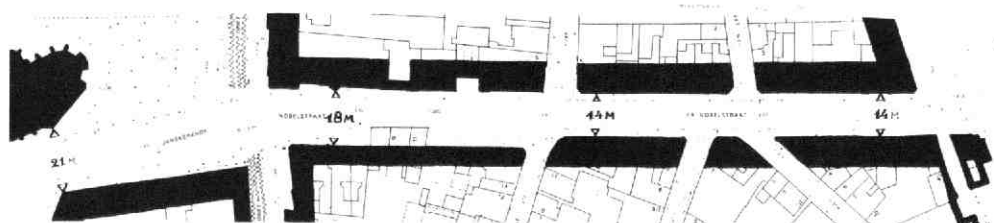
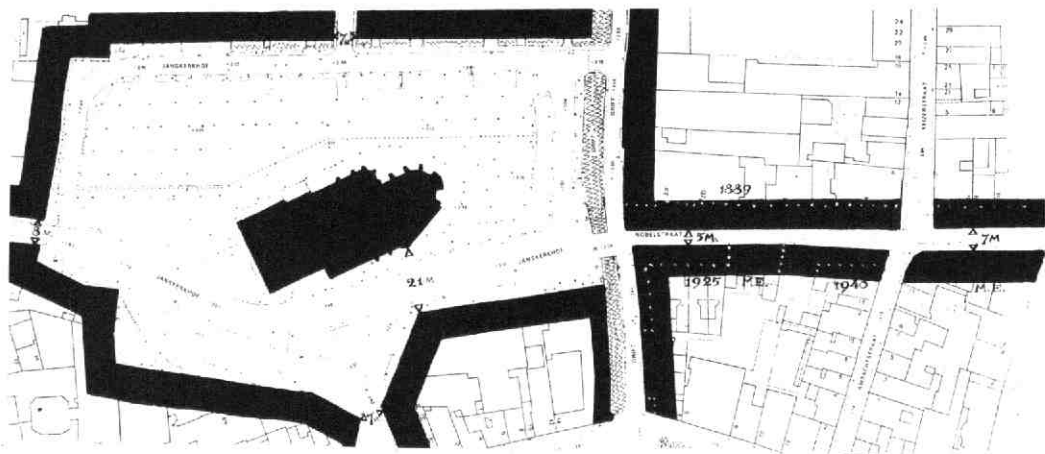
In de tijd van de plannen Feuchtinger en Kuipers namen men het oude plan weer op om ten behoeve van het verkeer de Nobelstraat te verbreden, althans de puist te verwijderen.

Er volgden andere tijden en andere inzichten: het beleid ten aanzien van de relatie verkeer-binnenstad, en ten aanzien van de waarde van historische stadskernen werd in de jaren '70 op geheel andere leest geschoeid. Ze leidden tot verkeerswerende maatregelen en de aanwijzing van het beschermd stadsgezicht. Dit laatste werd geleidelijk vertaald in een reeks bestemmingsplannen, met als uitgangspunt o.a. de handhaving, bescherming en versterking van het historisch karakter van het oude Utrecht. Straatprofielen, straatbeloop en rooilijnen spelen hierin een belangrijke rol, alsook de aard en hoogte van de bebouwing.

Intussen liepen de voorbereidingen voor de verwijde-

1. De zuidoosthoek van het Janskerkhof met de Nobelstraat in 1889, tijdens de eerste verbreding. (Aquarel van A. Grolman, 1889; GAU Top. Atl. verz. 21)

2. Het straatprofiel van de Nobelstraat en de aansluiting op het Janskerkhof:

1. situatie vóór de eerste verbreding in 1889.
2. huidige situatie (sinds 1940): gedeeltelijk uitgevoerde verbreding tot 18 m op basis van de in 1919 vastgestelde rooijlijn voor Nobelstraat en Drift.
3. situatie met het thans aan de orde zijnde bouwplan in de 18 m rooijlijn van 1919.
4. situatie met het hier besproken alternatief: het bouwplan uitgebreid (of verschoven) tot de 14 m rooijlijn, overeenkomstig de rest van de zuidelijke straatwand.

3. Gezicht vanuit de Nobelstraat naar het Janskerkhof met geschetst het alternatieve bouwplan.

ring van de puist meer of minder moeizaam door. De strijd laaide op toen twee jaar geleden een konkreter stadium werd bereikt in een projekt dat door velen geacht werd zoetjesaan een stille dood te sterven. Ondanks het feit dat nóch de verbreding van de Nobelstraat nóch het bouwplan meer in het nieuwe beleid pasten, en het moment aangebroken leek om de bewuste oude plannen bij te stellen, bleek het sinds 1919 lopende proces hardnekkig. Toen de oorspronkelijke reden voor de straatverbreding n.l. het autoverkeer, op een zeker ogenblik wegviel, werd de aanleg van een vrijliggend fietspad als nieuwe noodzaak aangevoerd. Toen ook dit zonder de sloop van de puist mogelijk bleek, kwam de reservering voor de doortrekking van de sneltram ten tonele. Maar ook over deze akte viel het doek. Uiteindelijk wordt erkend dat er thans geen enkele noodzaak meer aanwezig is voor deze zoveelste ruimtelijke aantasting van het veelgevoerde Janskerkhof, waar we zo graag zuinig op willen zijn! Maar desondanks rijdt de trein door. Nu heet het dat er reeds zolang over deze plannen gesproken wordt, dat we niet meer terug kunnen. Er wordt gehandeld alsof de noodzaak van bezinning en de wenselijkheid van aanpassing aan de nieuwe situatie ten gunste van Utrecht, het beschermd stadsgezicht en de Nobelstraat en het Janskerkhof, niet reeds lang genoeg nadrukkelijk naar voren wordt gebracht! Het is helemaal geen nieuw geluid op een moment dat het eigenlijk al te laat is.

Bedroevend is het dan te zien hoe bij de behandeling in de raadscommissie voor Ruimtelijke Ordening alleen tegenover elkaar worden gezet het behoud van de huidige panden (en het gat ernaast?) en het nieuwbouwplan dat thans aan de orde is. Vervolgens dat wordt aangevoerd dat bij deze afweging een belangrijke rol speelt het argument dat „er straks aanmerke-

lijk meer mensen kunnen wonen (tussen 31 en 54) dan in de huidige situatie het geval kan zijn“. Waarmee aan de essentie van de ingreep wordt voorbij gegaan. Het gaat niet zozeer om de keuze tussen de huidige of een nieuwe situatie, maar om de keuze tussen een goede of een slechte nieuwe oplossing. De huidige situatie biedt n.l. nog beide mogelijkheden!

De meest aannemelijke oplossing lijkt in de huidige situatie de gulden middenweg: de rooilijn voor dit bouwplan niet aanpassen aan de achterhaalde en storende rooilijn die 1/5 van de Nobelstraat heeft nl. 18 meter, maar de rooilijn voor dit bouwplan bepalen op de rooilijn die voor de andere 4/5 van de Nobelstraat geldt nl. 14 meter. Anders gezegd: een verbreding van 2 meter in plaats van 6 meter, en daarmee een aanpassing aan de hele straat in plaats van aan twee uitzonderingen in die straat. De vrijkomende strook grond van 4 x 30 m² kan gratis aan het bouwterrein worden toegevoegd als compensatie voor de aanpassingen in het plan. Overigens zal deze toevoeging het plan alleen maar ten goede komen. Dit opent nl. de mogelijkheid om van het huidige bouwplan, dat ten gevolge van de geringe bouwdiepte vrij krappe woningen bevat, de onderste drie lagen met vier meter naar voren uit te breiden zonder dat het bestaande plan daartoe grote ingrepen hoeft te ondergaan. Zowel op het punt van straatbreedte als van schaal zou dit een grote winst betekenen.

Bovendien zou de nieuwbouw dan tevens een vanzelfsprekende koppeling van de schaal van de normale Nobelstraat en omgeving aan die van de beide daarvan afwijkende buurpanden vormen.

In plaats van de geruuststellend bedoelde suggestie om op de strook grond die overschiet in de huidige versie een rij bomen te planten als een doekje voor het bloeden van deze wond, zouden deze bomen dan alleen voor de beide achteruit liggende hoekpanden hoeven te komen ter aanvulling van de rooilijn in plaats van ter opvulling.

Bij deze opzet vervalt het volkshuisvestelijk aantrekkelijke argument dat er door de geprojecteerde vorm van stadsbederf hier meer mensen zouden kunnen wonen dan bij een plan dat aansluit op het beleid dat rekening wil houden met het beschermd stadsgezicht. Integendeel, het hier aangeboden alternatief biedt ook volkshuisvestelijk méér mogelijkheden, terwijl de stedenbouwkundige winst voor het stadsbeeld aanzienlijk is. Rest de vraag welke bezwaren hier nu eigenlijk tegenover staan. Duidelijk zijn in ieder geval de vóórdelen voor stad en stadsgezicht, gemeente en projektontwikkelaars, bewoners en omwonenden, Nobelstraat en Janskerkhof.

„Regeren is vooruitzien“, luidt een bekend gezegde. In de Nobelstraat lijkt het echter alsof de zgn. „historici“ vooruitkijken naar het gemeentelijk beleid van de toekomst, terwijl de bestuurderen achteruit blijven kijken naar een achterhaald rooilijnbesluit uit 1919. (Of zou men toch nog ook de rest van de Nobelstraat willen verbreden?)

redaktie

In memoriam Sjoukje Hooykaas

Op 14 februari hebben wij voorgoed afscheid moeten nemen van ons medebestuurslid Sjoukje Hooykaas. In ons bestuur laat zij een lege plaats achter die moeilijk in te vullen zal zijn.

Sjoukje deed haar werk binnen Oud-Utrecht met hart

en ziel; naar haar mening moest worden geluisterd, of je 't met haar eens was of niet, omdat haar oordeel

gefundeerd was op haar brede belangstelling en kennis van zaken.

In de excursiecommissie was ze onvermoeibaar, bedacht steeds nieuwe mogelijkheden en verraste vaak door originele ideeën.

Toen haar ziekte zich meer en meer ging manifesteren, was zij gedwongen haar werk aan anderen over te laten, maar ook toen ze zelf niet meer actief kon deelnemen, bleven haar gedachten bij de excursies en kon ze niet nalaten, dan maar per telefoon, contact op te nemen, als ze dacht dat de organisatie niet helemaal klopte. Sjoukje had een gesloten karakter, zelfs voor haar vrienden was ze vaak ontoegankelijk, maar als ze zich in een gesprek liet gaan en iemand de gelegenheid kreeg de andere kant van haar wezen te ontdekken, dan kon er een grote warmte van haar uitstralen, die een buitenstaander niet direct verwacht zou hebben. En voor diegene voor wie ze zich opstelde zal Sjoukje dan ook een onvergetelijk beeld achterlaten, maar eveneens zullen degenen die haar slechts van de excursies kennen, Sjoukje niet licht vergeten.

J. C. Jongbloed - Gerritsen

Historische Kring Nieuwegein

De provincie Utrecht is een historische vereniging rijker: de Historische Kring Nieuwegein. Als ik de tel sinds 1976 niet ben kwijt geraakt, is dit de 18de kring in onze provincie. Een heel aantal ondertussen.

De oprichting vond plaats op 4 september van het vorig jaar. Doelstelling van de kring is „het wekken van belangstelling voor de geschiedenis in het algemeen en voor die van het gebied gelegen binnen de grenzen van de gemeente Nieuwegein in het bijzonder”.

Dat dit bericht ruim een kwartaal na de oprichtingsdatum pas in ons maandblad verschijnt, vindt zijn reden in het feit dat de Nieuwegeinse kring in januari met het eerste nummer van haar periodiek uitkwam; een periodiek die overigens nog geen echte naam draagt. Het ligt in de bedoeling dat het blad iedere drie maanden zal verschijnen.

In de gemeente Nieuwegein vinden we de vroegere gemeenten Jutfase en Vreeswijk verenigd. Vooral met bijdragen over de Jutfase geschiedenis is dit eerste nummer gevuld. Uitvoerig gaat G. de Waard in op de „Historie van de Stoomkorenmolen „De Batavier”. Om de Jutfase molen blijkt heel wat te doen te zijn geweest getuige een gedicht van Stalpaart van der Wielen erop en het zegde „Dat hem het hoofd draaide als de Jutfase molen”.

In een ander artikel vestigt J. Schut de aandacht op de buitenplaats De Bongenaar, eertijds gelegen waar de Schalkwijkse Wetering uitmondt in de Vaartse Rijn. Aan de hand van wat de auteur kon vinden, trekt hij de historie van dit stuk land, dat tenslotte zijn naam ook aan het landhuis geven zou, na vanaf 1439 tot 1889, het jaar van de sloop.

Naast de publiciteitsgroep die zich oa. bezig houdt met de verzorging van de periodiek, zijn er nog een vijftal werkgroepen actief. O. Pijpker zet hun diverse bezigheden en plannen in een lijst die maar liefst 2½ pagina beslaat, uiteen.

Ik wens de Historische Kring Nieuwegein alles toe wat maar toe te wensen is. Wanneer deze lijst met plannen zo kan worden uitgewerkt als de leden van de kring zich dat voorstellen, is in het zuidelijk deel van onze provincie een groep mensen aan de slag gegaan die zich gelukkig mag prijzen met het bezit van zoveel enthousiasme.

Proficiat!

C. S.

Historische Kring Nieuwegein

*Sekretaris: de heer J. Schut, Stormerdijkstraat 12,
3431 CS Nieuwegein. Tel. 03402 - 39641*

RESTAURATIES

Van de Dienst Bouwen en Wonen, afd. Bouwkunde, ontvingen wij het volgende overzicht van de gemeentelijke restauratiewerkzaamheden in 1978.

A. In 1978 voltooide restauraties

1. Nicolaaskerk
2. Catharijneconvent
3. Kromme Nieuwegracht 28 (voorgevel)
4. Nieuwegracht 88
5. Oudegracht 125
6. Oudegracht 351
7. Servaasbolwerk 1, Leeuwenberghkerk (interieur)
8. Reconstructie Buurkerkhof

B. In 1978 voltooide restauraties volgens de rehabilitatieregeling

1. Achter de Dom 28/30
2. 1e Achterstraat 1
3. Van Asch van Wijckskade 19
4. Breijerscameren (Gasthuisstraat 2-16 en Witte-vrouwensingel 13, 14, 21 t/m 25)
5. Doelenstraat 2, 4, 6 en 8
6. Eligenstraat 63
7. Nieuwegracht 16, 18 en 20
8. Nieuwegracht 82
9. Nieuwegracht 199-201
10. Nieuwekamp 13-15/15bis
11. Oudegracht 311
12. Pausdam 3
13. W.M.N.-complex (Predikherenkerkhof 13-15, Lange Lauwerstraat 29, 31, 41, 45 en 47, Korte Lauwerstraat 4 t/m 10)
14. Schoutenstraat 4/4bis
15. Springweg 20
16. Springweg 70
17. Springweg 72

18. Springweg 78
19. Springweg 156
20. Springweg 158
21. Twijnstraat 21-23
22. Twijnstraat 32
23. Voorstraat 79, 81 en 83

C. In 1978 aangevangen restauraties

1. Buurkerk
2. Korte Nieuwstraat 2 (voorgevel)
3. Nieuwegracht 23-25
4. Nieuwegracht 34
5. Oudegracht 237
6. Wittevrouwenstraat 7

D. In 1978 aangevangen restauraties volgens de rehabilitatieregeling

1. Breedstraat 3
2. Eligenstraat 65
3. Haverstraat 20 t/m 26
4. Jacobskerksteeg 4-5
5. Kintgenshaven 3
6. Nieuwegracht 33/33bis
7. Oudegracht 41
8. Oudegracht 271
9. Oudegracht 291
10. Oudegracht 293
11. Oudegracht 311
12. Schoutenstraat 4/4bis
13. Springweg 24
14. Strosteeg 45/45bis
15. Vrouwjutenstraat 9/9bis

A. Verlaan

C. A. Baart de la Faille

Het begin van de restauratie van de Buurkerk
Foto: Gemeentelijke Fotodienst.

Historische Dag op 19 mei 1979

Alle leden en donateurs van historische verenigingen en verzamelingen in de provincie Utrecht worden uitgenodigd deel te nemen aan de historische dag 1979, die in het teken van de herdenking van de Unie van Utrecht 1579 zal staan.

Het programma ziet er als volgt uit:

- 10.00 - 10.30 uur - aankomst en koffie
- 10.30 - 11.00 uur - opening en mededelingen
- 11.00 - 11.45 uur - „Bouwgeschiedenis van de Klaaskerk” door Th. Haakma Wagenaar, begeleidend architect bij de restauratie van de 5 middeleeuwse Utrechtse binnenstadkerken
- 11.45 - 12.30 uur - „Het Klaaskerkhof omstreeks 1580”, door dr. A. van Hulzen, historicus
- 12.30 - 13.00 uur - inleiding op de nationale herdenkingstentoonstelling de Unie van Utrecht 1579-1979 „De kogel door de kerk?”
- 13.00 - 14.00 uur - lunch
- 14.00 uur - bezoek tentoonstelling in het Centraal Museum

In de middag is er gelegenheid iets te drinken in de kantine van het Centraal Museum.

Naast de nationale herdenkingstentoonstelling „De

kogel door de kerk?” wordt er in het Historische Kostuum Centrum, Loeff Berchmakerstraat 50, Utrecht, een tentoonstelling gehouden over de kleding in Nederland en Spanje tussen 1550 en 1625.

Over „Een lastig pak” zal dokumentatie in de kerk aanwezig zijn.

De historische dag wordt dit jaar georganiseerd door de Stichtse Culturele Raad in samenwerking met de Vereniging Oud-Utrecht, die het Maandblad van de maand mei aan de dag zal wijden.

De kosten voor deelname aan de dag bedragen f 25,- per persoon voor koffie, lunch, thee en toegang tot de tentoonstelling in het Centraal Museum.

Opgave voor de historische dag op 19 mei 1979 in de Klaaskerk, Nicolaaskerkhof te Utrecht kunt u tot 5 mei a.s. richten aan:

Mevrouw drs. A. L. Jordens, museumconsulente,
Stichtse Culturele Raad,
Mariaplaats 51,
Utrecht.

Tel.: 030-31 03 07

met naam, adres, woonplaats, lid van welke historische vereniging, tesamen met overschrijving van f 25,- op giro 173931 van de Stichtse Culturele Raad te Utrecht, onder vermelding van Historische dag 1979.

NIEUWE LEDEN

F. van der Aa, Utrecht
J. A. P. Aarts, Utrecht
Th. M. Akerboom, Utrecht
J. de Bakker, Zeist
mw M. E. Berghuijs, Utrecht
P. C. Beunder, Bodegraven
drs. P. Boender, Zeist
mw H. M. Capelleveen-van Petersen
H. van Dam, Utrecht
L. M. Eelkman Rooze-Hoogterp, Bilthoven
J. W. Ewoldt, Utrecht
M. Haers, Utrecht
R. Hamelink, Utrecht
H. 't Hart, Utrecht
J. Houtgast, Utrecht
mw C. van Hulst, Utrecht
mw drs. J. G. Joncker-Klijn, Utrecht

mr. M. H. de Jonge, Montfoort
prof. dr. E. de Jongh, Utrecht
A. A. M. Kristel, Utrecht
M. C. Lambrechtsen, Utrecht
J. T. A. Mars, Utrecht
mr. A. M. van Maurik
A. A. C. Reniers, Utrecht
C. Reyngoud, Utrecht
P. R. Robbers, Bilthoven
S. Russchen, Odijk
L. H. A. Spaans, Utrecht
S. Vlak, Utrecht
dr. F. Smelig, Utrecht
drs. F. Uytdehaag, Vleuten
H. M. de Weerd, Hardenberg
dr. B. Zegers, Utrecht

DEKEN EN KAPITTEL VAN ST. JAN TRADEN OP TEGEN WANDADEN AAN DE VUURSICHE

Het Kapittel van St. Jan bezat vanouds in het Eemland aan de Vuursche, de Hoge en de Lage Vuursche de heerlijkheid in een uitgestrekt gebied. Dit gebied besloeg grotendeels veenachtige heidegronden en de bewoners hielden zich daar sedert eeuwen her bezig met het delven van turf ten behoeve van genoemd collegium. De „Tegenwoordige Staat“¹⁾ maakt melding van een „geweldig geschil“ met het nabij gelegen dorp Baarn over dit recht, dat tenslotte ten nadele van Baarn uitliep. Wijlen Jhr. Mr. B. M. de Jonge van Ellemeet heeft in zijn uitvoerig artikel „Uit de Geschiedenis van het Kapittel van St. Jan“²⁾ deze materie eveneens ter sprake gebracht.

Hij noemt onder de bezittingen der instelling o.m. het Hof van Balgoey 3), dat van Dolre bij Wageningen gedeeltelijk de Vuursche, lenen, tinsen, enz. en maakte tevens melding van een overeenkomst tussen de Proost enerzijds en Deken met Kapittel anderzijds, waarbij in 1474 een aantal goederen en inkomsten in eigen administratie aan de laatstgenoemde partij werden overgeleverd. Zoveel is zeker overigens, dat in de twee staten, daterende van 1658 en 1708 welke officiële opsommingen bevatten van de rechten, die aan de Proost van St. Jan toekwamen, die ten aanzien van de Vuursche geheel ontbraken 4).

Ofschoon de bestaande literatuur ons ten deze dus uitvoerig inlicht, blijkt niettemin uit de hierna af te schrijven brief, dat Deken en Kapittel van St. Jan in het beheer van hun bezittingen aan de Vuursche omstreeks het midden der XVIe eeuw volstrekt niet vrij van moeilijkheden waren. De brief, waarvan de herkomst mij onbekend is, bestaat uit één blad perkament, maat 26 bij 12½ cm, waarvan het afhangende zegel verloren is geraakt; op de staart zijn geringe resten van rode was even herkenbaar. Deken en Kapittel verzekerden in het charter, dat zij, gemachtigd door een plakkaat van de Keizer op 9 mei 1541 te Gent verleend, aan twee met name genoemde personen opdracht gaven om rechtsmiddelen in diverse zin toe te passen tegen personen die aan de Vuursche de verordeningen des Keizers overtreden mochten.

De acte, die ultimo januari 1544 van deken en kapittel is uitgegaan - deken was destijds Thomas van Nijkerken, die in 1556 zou overlijden - luidt letterlijk aldus:

Wij deken ende capittel vanden kerkcke sant Jans Tutrecht doen condit allen luijden dat wij volcomen macht ende bevel gegeven hebben ende geuen mijts deszen onsen brieue Jacob van Aken ende Gosen Henrichs den Bick ende

elcx van hem bezonder, omme van onser wege ende tot onsen naem te mogen vange besetten ende becomeren op onse goeden ende heerlicheijt van der Vuerse allen den ghenen die zij bevynden ouer te treden ende te mesbruycken tinhouden der brieue van plaacaet van date tot Ghent den negenden daich van Meije anno XV een en veertich ons bij Keijserlijke Maiesteit onse alre goiden heere van onse goederen ende heerlicheden vander Vuerse voern. gegont ende verleent aldusdanige hoire gevangen besating ende becamening te leueren te vervorderen ende te werck te leggen, tot zulcken plaetsen ende in allen manieren als der voersz onse brieuen van plaacaet des permeterende zijn lonende van weerden te houden ende onverbreecklick nae ingaen alles gheens Jacob en Gosen voern. ende elcx van hemluyden voer dander van dese hier in enichsins gedaen mach hebben off nu voert aen noch doen de zal doen den ouer ende tzelue tot onse wederroepen. Allet zonder arch ende list. In kennisse der waerheut hebben wij ons capittelzegel hier onder aen desen brief doen hangen. Gegeuen int jaer ons heeren XVc vijer ende veertich opte lesten dach in januario.

*Ja: de Nouaporta scripsit.
(in dorso: A°. 1544 Commissie voor Jacob van Aecken und Gosen Hendrixen den Bick van weegen de deecken ende capittel van St. Jans om alle desen delinquanten opden Vuers te mogen apprehenderen.)*

Alkmaar

J. Belonje

1) „Hedendaagsche Historie, of Tegenwoordige Staat. Utrecht“, Amsterdam 1772, XXI, bldz. 273, waar vermeld wordt, dat de heerlijkheid destijds leenroerig was aan het grafelijke Huis van Buren.

2) Jaarboekje van „Oud-Utrecht“ 1935, bldz. 29-52; id. 1954, bldz. 49 evv; zie ook „Batavia Sacra“ Bruxellis 1714, p. 114; Teg. Staat Utrecht XXI als boven; I. de Beka „Chronica“, Utrecht 1643 p. 118, 231, 234, 314.

3) In het Rijk van Nijmegen; vgl. bldz. 53/4 A. J. van der Aa „Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden“, II, Gorinchem 1840.

4) Mr. Johan van de Water (de griffier) „Groot Placaatboek der Staten 's Lands van Utrecht“ I, Utrecht 1729, bldz. 236 evv. en 750/1.

Hoe restaureer je een huis als Leeuwenberg?

Oudegracht 307

Over de manieren waarop je kunt restaureren is al vaak en veel gesproken, en die discussies zijn ook hard nodig. Als een gebouw opgeknapt moet worden zijn er nu eenmaal tal van manieren denkbaar: maakt men het gebouw zo comfortabel mogelijk voor de gebruiker of herstelt men alleen de gebreken? Maakt men het zoals het vermoedelijk ooit was, of voegt men allerlei moderne elementen toe? Vragen die zich nog sterker voordoen bij een monumentaal gebouw dan in een minder kwetsbare situatie. Men kan vaak allerlei kanten op; om in de chaos van opvattingen wat lijn te brengen onderscheidt men wel drie uitgangspunten in restauratieland: drie stromingen die ik nu voor de duidelijkheid wat overdrijf.

De eerste aanpak gaat uit van de stijl van het gebouw, en verwijdt wat niet in dat beeld past en voegt weer toe wat eraan ontbreekt. Dit is de zogenaamde „harde aanpak“, die tegenwoordig (in tegenstelling tot de vorige eeuw) zelden zo strak wordt toegepast dat alles wat latere tijden aan een gebouw wijzigden „ontkend“ wordt. Daarom spreek ik liever niet van stijlzuiver maar van stijlvervriendelijke aanpak. De tweede stroming is de „tijdsbewuste“: we leven in de 20ste eeuw en daarom stellen we andere eisen aan het gebruik van een gebouw dan onze voorvaders. Bovendien: als allerlei tijden hun stempel op het stadsbeeld en de huizen mogen drukken, waarom mag de onze dat dan

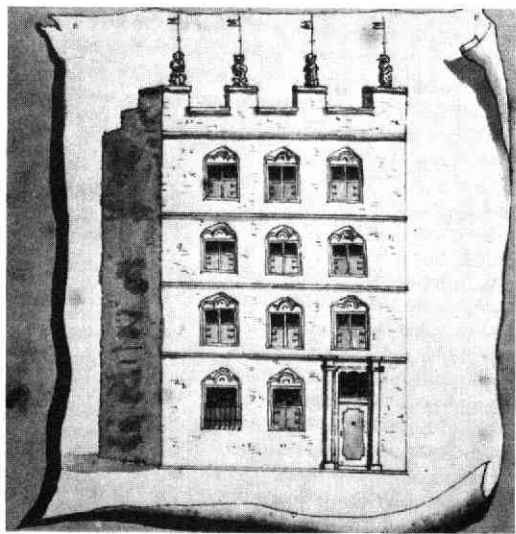
niet? Het gevolg zijn soms rigoureuze aanpassingen in eigentijdse vormen. Een in Utrecht werkend architect: „Als ik een gebouw in handen gehad heb moet mijn persoonlijk stempel er duidelijk op staan“. Als derde de stroming die de minst pretentieuze is en ervan uitgaat dat een gebouw een levensloop achter de rug heeft en dat dat er aan te zien is. Waarom zouden we dan vanuit een historische belangstelling zo restaureren dat we de geschiedenis van het gebouw in kwestie vernietigen? Resultaat: voor zover niet storend worden latere toevoegingen (die vaak een goede reden hadden) gerespecteerd en wordt er gestreefd naar een harmonische geheel waarbij uiteraard de konstruktieve gebreken verholpen worden en noodzakelijke aanpassingen aangebracht. We kunnen dit betitelen als een gebouw-vriendelijke benadering.

Het geld

Een heel ander aspekt in de discussie is het financiële. Of je nu stijlvervriendelijk, tijdsbewust of gebouwvervriendelijk restaureert, steeds komen er momenten dat er gekozen moet worden of een niet meer zo gave steen vervangen moet worden, of een latje behouden kan worden. Hoe gaaf moet het worden? Moet je een verrot 19de eeuws raamkozijn in een 17de eeuwse gevel vervangen door een of andere oude vorm of door een passend eigentijds raam zonder dure profielen? In het algemeen gaat mijn persoonlijke voorkeur sterk uit naar een gebouwvervriendelijke aanpak, en liefst goed en goedkoop. Dat betekent dat zoveel mogelijk de minst ingrijpende werkwijze gevolgd wordt, zoveel mogelijk wordt behouden, maar als er iets vervangen moet worden moet het wel van goede kwaliteit zijn. Het voordeel van een zo ingrijpende werkwijze is dat bij monumenten die er niet echt slecht aan toe zijn het verschil tussen een restauratie en een eenvoudige renovatie of alleen het wegwerken van achterstallig onderhoud heel gering kan worden. En dat heeft konsekwenties voor de huurprijzen! Vertoont een pand wel grote gebreken dan is het optimaal aanpassen aan alle moderne eisen, noch het wegwerken van het zichtbare levensverhaal in mijn ogen ideaal, maar zoals overal is ook hier dogmatiek uit den boze.

Oudegracht 307

Al zie ik dus voor de meeste huizen liefst een gebouwvervriendelijke aanpak, vanwege het historische belang en vanwege de omgeving kan een meer stijlvervriendelijke aanpak soms de voorkeur genieten. Een voorbeeld hiervan is het huis Leeuwenberg, Oude gracht 307.

Gezicht op de voorgevel van het huis Leeuwenburg. (Vrij onnauwkeurige) gewassen tekening in O.I.-inkt door L. P. Serrurier, 1724. G.A.U., Topografische Atlas.

Sleutelstuk „Christus in Gethsemané.”

Foto: A. G. Ubaghs.

Er moet wat met het huis gebeuren, het heeft een opknappbeurt nodig en de gemeente moet nu beslissen over de aanpak. Het is „per ongeluk” van de gemeente: door een combinatiekoop verkreeg men de gebouwen van drukkerij Biegelaar en Jansen, en dat is niet alleen het grachtenpand, maar ook fabrieksbebouwing op het binnenterrein, die gesloopt zal worden ten gunste van het in de binnenstad zo broodnodige groen. Maar ook met Oudegracht 307 moet er nu dus iets gebeuren. Ten gevolge van „noodzakelijke” aanpassingen aan het bedrijf verloor het beschermde monument al onder andere een gotische sleutelstuk met een voorstelling van Christus in Gethsemané (nu in Centraal Museum) en 18de eeuwse lambrisering (waarmee nu een van de zalen van slot Zeist bekleed is).

Dat het niet zomaar een huis is blijkt uit de beschrijving van Temminck Groll in „Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht” (Den Haag 1963, pag. 69): het meet 7 bij 17 meter met nog een oorspronkelijke aanbouw rechts achter. Het was begin 15de eeuw eigendom van de familie Hombout, nadien van (de familie van) Willem Arntsz - de grondlegger van het krankzinnigengesticht - en omstreeks 1500 van Gijsbert van Leeuwen, aan wie het huis de naam dankte die het nog lang daarna behield.

Het huis is - welhaast onherkenbaar - nog grotendeels

intakt, met gotische sleutelstukken, een kap van rond 1400 en een middeleeuwse werfkelder. Muller (Oude Huizen te Utrecht, Utrecht 1911, pag. 35) vroeg zich af of er geen natuurstenen gevel geweest kon zijn, maar dat was niet zo, aldus Temminck Groll.

Een grote verrassing leverde die gevel echter bij een voorzichtig knabbelen aan de pleisterlaag, vooruitlopend op serieus onderzoek: natuursteen! Dat is heel bijzonder: een middeleeuwse voorgevel zien we in Utrecht niet vaak en dan nog wel in natuursteen!

Toch had deze natuurstenen gevel op deze plaats geen complete verrassing hoeven te zijn - als Utrecht tenminste een goed documentatiecentrum voor beschikbare (bouw-)historische gegevens zou hebben: op het spoor gebracht door Perks „Zes eeuwen molens in Utrecht” (Utrecht-Antwerpen 1974, pag. 56) komt men terecht bij de geschriften van C. Booth (Rijksarchief Utrecht, no. 378, folio 429). We lezen dan: „t Huys te Hombout tuschen de Geertebrug en de Smebrug is a° . . . eygenaer van geworden Gysbert van Leuwen, wiens dochter getrouwt aan Aernt Boot de voorgevel van grauwen Erduyn dede maken, settende op yder tinne een stene leuw, oock het huys nae haer latende noemen Leuwenberch”.

Al roept dit citaat een aantal vragen op, er blijkt in ieder geval duidelijk uit dat een natuurstenen gevel ook vroeger zo bijzonder was dat men hem het speciaal vermelden waard vond.

Het lijkt me dan ook voor de hand te liggen dat de restauratie in dit geval niet uit moet gaan van het 19de eeuwse karakter van de gepleisterde gevel, met 20ste eeuwse appartementen erachter, maar van het middeleeuwse karakter voor het interieur en voor de gevel. Een passende bestemming (een openbare functie beneden, een karaktervolle woning boven?) kan het inwendige sparen, een goede restauratie van de gevel - al dan niet met de leeuwen op de kantelen - kan het grachtenbeeld verlevendigen op een plaats waar het middeleeuwse Utrecht momenteel niet erg zichtbaar aanwezig is. Is hiervoor werkelijk leeuwenmoed nodig?

Jean Penders

BOEKENSCHOUW

Op een aantal artikelen, her en der verschenen, wil ik weer eens de aandacht richten. Zonder inleiding ga ik van start.

Een kort doch interessant artikel voor hen die belangstellen in de geschiedenis van Zeist en/of van orgelbouw treffen we in het *Bulletin van de Van de Poll-Stichting voor de zeister geschiedenis* 8 (1978), p. 41-49. G. Oost beschrijft in „Orgel gezocht - orgel gevonden” zijn speurtocht naar het voormalige orgel van de Oude Kerk te Zeist. Het blijkt zich te bevinden in de Hervormde Kerk van het Zuidhollandse Boven-

Hardinxveld. Tot 1842 stond dit orgel in Zeist. Daarna begint het een zwerftocht die tot op heden onbekend was. In het zelfde bulletin handelt een tweede artikel over de restauratie van het huis Lommerlust, Utrechtseweg 121 te Zeist.

In het *Bulletin van de KNOB* 77 (1978), p. 205-224, schrijft W. F. Denslagen over „Begijnhoven in Noord-Nederlandse steden”. Ook het Utrechtse begijnhof dat gelegen heeft tussen de stadswal en de Voorstraat, komt in dit artikel ter sprake. De auteur komt tot een reconstructie in grote trekken, waarbij hij de ommuurde hof twee ingangen geeft: een aan de Voorstraat zijde van de Wijde Bagijnestraat en een 'n stukje in de huidige Breedstraat. Tevens komt de schrijver tot de conclusie dat het in 1251 gestichte Begijnhof gegroeid is in een bestaande stedelijke structuur ter plaatse, en dus niet is ontstaan op een vrijliggend stuk grond. R. M. Nepvue schrijft in *Spiegel Historiael* 14 (1979), p. 45-52 over „Utrechtse studenten op veldtocht”. In het rijk geïllustreerd artikel vertelt de auteur, wetenschappelijk medewerker aan het Universiteitsmuseum, de geschiedenis van de Compagnie Vrijwillige Jagers; Utrechtse studenten die tweemaal op veldtocht gingen. Voor het eerst in 1815, op het bericht dat Napoleon van Elba ontsnapt was. De tweede veldtocht ging tegen de opstandelingen in het zuiden dat weldra België zal worden. Hij vond plaats van 11 november 1830 tot 21 september 1831.

In hetzelfde nummer treffen we een bijdrage van S. Groenveld „De Unie van Utrecht en haar betekenis”, p. 2-10. De auteur gaat in dit artikel in op de drie zaken die met de term „Unie van Utrecht” worden aangeduid: de Uniesluiting van 1579, het territoriaal verbond en de verbondsakte.

De restauratie van de Nicolaaskerk en de andere Utrechtse binnenstadskerken is in meerdere tijdschriften onderwerp van bespreking. Zo wordt er aandacht aan besteed in het *Polytechnisch tijdschrift Bouwkunde, wegen- en waterbouw* 33 (1978), p. 733-751. Eraan vooraf gaat een bijdrage van prof. C. L. Temminck Groll „Oude en nieuwe materialen in de restauratie”, p. 724-731.

In *De Architect* 9 (1978) staat een artikel van N. Meeder, eveneens over de restauratie van de Nicolaaskerk, en over het gehouden symposium. Prof. C. L. Temminck Groll verzorgt een naschrift. De strekking ervan luidt: liever oneigenlijk gebruik dan geen gebruik.

In *Bouw* 34 (1979), p. 32-35 komt ir. T. van Hoogevest over hetzelfde onderwerp aan het woord: „Herstel van vijf binnenstadskerken in Utrecht”.

Op 2 januari 1975 startte het IRBDN zijn activiteiten. Achter deze volstrekt onuitsprekbare afkorting gaat schuil het Instituut voor de Registratie en de Bevordering van de Duiventilarchitectuur in Nederland. Een van de taken van het instituut is de (fotografische) registratie van duivenverblijven die in het verleden in Nederland gebouwd zijn en die aan hun kunst- en/of cultuurhistorische betekenis hun waarde ontleenen.

De provincie Utrecht telt menig oud duivenhuis. In *Heemschut* 55 (1978), 123-127 lezen we een artikel over deze bouwkundige fenomenen, „Duiventilarchitectuur” van de hand van P. v. Ballegooyen. Wie in de duiventil geïnteresseerd is, over gegevens beschikt en evenals het instituut geporteerd is voor het behoud van deze zaak curieuze bouwsels in het Nederlandse landschap, kan contact opnemen met het IRBDN, Aristotelesstraat 354 te Apeldoorn.

Nu we toch aan het vogelen zijn noem ik twee artikelen die voor archeologisch geïnteresseerden de moeite waard zouden kunnen zijn. In *Het Vogeljaar* 26 (1978), 209-223, wordt ingegaan op Nederlandse vogels waarover we middels archeologisch onderzoek iets te weten kunnen komen.

A. T. Clason en W. Prummel schreven „Een glimp van de Nederlandse avifauna uit het verleden”. Van P. J. A. van Mensch is het meer algemeen oriënterende artikel „Archeologie en vogels”. Beide auteurs geven meest buitenlandse literatuur. Een teken dat aan vogelbotjes bij archeologische opgravingen, een onderdeel van de zgn. archeozoölogie, in Nederland nog niet al te veel aandacht wordt besteed?

C.S.

Van noord naar zuid, van de Rode Brug naar de Vaartsestraat waar de paardetram vanaf 1891 naar Vreeswijk vertrekt lopen we twee keer door de stad Utrecht met als onvermoeibare explicateur dr. A. v. Hulzen. Het zijn twee boeiende tochten door de tijd en door Utrecht. Aan de hand van 118 foto's leren we een deel van het vroegere Utrecht kennen, waarbij met name het eind van de vorige en het begin van deze eeuw uitgebreid aandacht krijgen. Maar niet alleen dit tijdvak wordt in Van Hulzens explicaties betrokken: als het nodig of interessant is, vertelt de auteur oudere geschiedenissen en bijna altijd trekt hij de lijn naar het heden door. Dit gebeurt in bewoordingen die zelden een waardeoordeel bevatten, en dat is in een dergelijk kijk- en leesboek juist, vind ik. Het lezerspubliek dat geïnteresseerd is in boeken als „Utrecht op oude foto's” heeft over het algemeen weinig behoefte aan allerlei kritische opmerkingen ten aanzien van onze eigen tijd. Het heeft belangstelling voor zijn stad en de historie daarvan. Daarmee is het tevreden. Ik heb geen probleem met een dergelijke opvatting, hoewel ik weet dat er zijn die een geheel andere mening zijn toegedaan.

„Van de Weerd naar Tolsteeg” is het tweede deel in de serie *Utrecht op oude foto's* dat uitgever Kruseman te Den Haag het licht doet zien. Het is het derde deel als je *Utrecht bij gaslicht* meetelt, van dezelfde auteur en bij dezelfde uitgever verschenen. Een derde, resp. vierde deel wordt aangekondigd voor het najaar van 1979. Met belangstelling zie ik het tegemoet.

Als straks de serie compleet is, kan de titel van het geheel de indruk wekken dat heel Utrecht van vlak voor en na de eeuwwisseling uit deze boeken te reconstrueren is. Dat is - en daarop wil ik in deze boeken-

schouw even nader ingaan - niet het geval. Een groot deel van Utrecht, het arme Utrecht, het zieke en bedelende Utrecht, het uitgemergelde en verpauperde Utrecht, ontbreekt. Dat kan ook niet anders en de auteur treft hier dan ook geen enkele blaam. Dit arme Utrecht was niet fotogeniek. Als we in de omgeving blijven waarover dit boek handelt: wie liet het leven in de Zwaansteeg, het Massegast, de Zilversteeg of de Nathanaëlspoort fotograferen? Geen winkelier had daar belang bij, geen kunstenaar zag dat zitten, geen stadsbestuur zou daarmee vreemdelingen naar de Domstad trekken, geen Vincentiusvereniging of Diaconie zou vastleggen wie er voortdurend een beroep op hun liefdadigheid deden. Op dit noodzakelijk mankement moet men dus altijd verdacht zijn bij het doorlezen van deze boeken; en dat geldt niet alleen Utrecht maar ook andere steden. Het hoofdstuk „Armoede en ellende“, dat Van Hulzen in *Utrecht bij gaslicht* schrijft (p. 151-167) is nauwelijks illustreerbaar. In deze onmogelijkheid armoede en leed met foto's in beeld te brengen zit ook het spreekwoordelijke addertje dat in alle gras verborgen pleegt te zitten. In de tijd van onze groot- en overgrootmoeders ontbraken armoede en mensonwaardige toestanden geenszins. Maar als wij in onze dagen, in een nostalgie naar dit voorbij, terugverlangen naar wat dan heet „die goeie ouwe tijd“, vergeten we bijna voortdurend dat het beeld dat de fotografie van „die goeie ouwe tijd“ geeft een fragmentarisch beeld is. Veel wat toen gewoon was, zouden we nu onder geen voorwaarde willen bezitten. Onze nostalgie is op z'n minst selectief te noemen.

Als de lezer zich deze noodzakelijke lacune bewust is, kan en mag hij aan dit boek van Van Hulzen veel genoeg beleven en kan hij heel wat wijzer worden over het vroegere Utrecht. Het Utrecht waarop de auteur in het motto van toepassing laat zijn wat dr. P. J. Bouman schreef: „Terzijde van het grote gebeuren, toch ook weer niet geheel los daarvan, speelt zich, onopvallend, kleine geschiedenis af.“

A. van Hulzen. *Utrecht op oude foto's. Van de Weerd naar Tolsteeg. Den Haag, 1978 (Kruseman). Gebonden: f 34,50.*

Aan zijn Utrechtse uitgaven heeft de uitgeverij Het Spectrum een nieuw boek toegevoegd: de *Kroniek van Utrecht. Beknopte geschiedenis van de Domstad in jaartallen*, samengesteld door R. A. Hoogland sr. De uitgave ziet er prima uit. Als ik vertel dat Hooglands kroniek eigenlijk een jaartallenboekje is en als ik vervolgens het werkstuk van Het Spectrum dan doorblader, zal iedere oudere lezer die duidelijke associaties heeft bij de term „jaartallenboekje“ volmondig moeten erkennen, dat deze vormgeving niets meer van doen heeft met wat een goede eeuw lang de maffe en droge sfeer van de jaartallenlijst was. De lay-out in drie kolommen is uiterst overzichtelijk en leuk geïllustreerd met oude en nieuwe afbeeldingen. Behoeft aan een beknopt chronologisch overzicht

van de Utrechtse stadsgeschiedenis bestond al langer. Het werk van Hoogland voorziet hierin. Op eenvoudige wijze verzamelde de auteur de belangrijke gebeurtenissen die er in de stad voorvielen en hij zette ze op een rijtje, soms zelfs met maand en dag erbij. Een lijst van Utrechtse bisschoppen, abdijen en kloosters, gasthuizen, verpleeginrichtingen, bolwerken, torens en poorten van de stad, een personen- en zakenregister en een lijst met aangehaalde werken completeren het geheel.

Vlekkeloos is niet alles maar het is hier niet de plaats alle puntjes op de i te zetten.

Een kwestie wil ik hier echter wel ter discussie stellen. Nadat dr. Struick in 1968 op de laatste pagina's van *Utrecht door de eeuwen heen* opmerkte dat de geschiedenis van 1940-1945 nog te dichtbij was om haar te behandelen, lijkt het er thans op dat deze opmerking een soort canonisatie heeft ondergaan. Wat wit-zwart geformuleerd zou je kunnen stellen: over Utrecht tijdens en na de Tweede Wereldoorlog schrijf je nog niet.

Inmiddels is het 1979 en is de opmerking van Struick al weer 11 jaar oud. De oorlog ligt 34 jaar achter ons. Wordt het niet tijd dit zwijgen te doorbreken en tenminste het Utrecht van tijdens de oorlog, mogelijk zelfs tot 1950, konsekvent in de geschiedenis van de stad te gaan betrekken? Deze kroniek had mijns inziens niet moeten eindigen op 31 december 1940. Waarom wel het eerste oorlogsjaar behandeld en niet de andere vier? In zijn inleiding stelt de auteur dat hij „stellig niet volledig“ is, maar daarmee zal hij deze vraag niet mogen beantwoorden.

Nu ik het toch over 1940-1945 heb, moet nog iets anders me van het hart. Utrecht heeft ook zwarte bladzijden in zijn geschiedenis. Hoe dichter we de eigen tijd naderen, des te beter is het wellicht deze niet te verzwijgen. Tevens geldt voor Utrecht als voor iedere samenleving: in een stad huizen goeden en slechten. Niet hadden mijns inziens de volgende feiten mogen ontbreken:

1930 15 december. In het Jaarbeursgebouw wordt door ir. A. A. Mussert een vergeefste poging gedaan de Nationaal Socialistische Partij Nederland op te richten (De Jong, I, 258).

1931 14 december. Op een kamer van het gebouw van de Christelijke Jongemannen Vereniging op het Domein wordt de Nationaal Socialistische Beweging (N.S.B.) opgericht. De partij telt naast ir. A. A. Mussert en C. van Geelkerken 4 leden (De Jong, I, 260).

1933 7 januari. In het Gebouw van Kunsten en Wetenschappen vindt de eerste landdag van de N.S.B. plaats. Van de 1000 leden zijn er 600 aanwezig (De Jong, I, 266).

1933 7 oktober. In Utrecht vindt de tweede landdag van de N.S.B. plaats. Er zijn 6000 deelnemers (De Jong, I, 270).

Deze feiten horen thuis in een kroniek van de stad. Ik denk dat niemand zal durven tegenspreken dat bijv. de oprichting van de N.S.B. van groter historisch belang is gebleken dan menig gebeurtenis die hetzelfde jaar

plaatsvond. Het perspectief vanuit de oorlog en de oorlogse jaren maakt het ons mogelijk dit aldus te stellen. Aan dergelijke feiten worden we niet graag herinnerd maar dat is niet ter zake in een kroniek. Aldus krijgt de datum 27 februari 1934 (het ontslag van Mussert als hoofdengineer van de Provinciale Waterstaat), een datum die we wél in de kroniek vinden opgenomen, een kontekst.

Ik hoop dat er van deze kroniek een correctie exemplaar bestaat. Als daarin deze maar ook opmerkingen die anderen aanbrengen worden verwerkt, kan de auteur bij een mogelijke tweede druk een werk samenstellen dat wellicht om door een ringetje te halen is. Maar met mijn lof op deze onderneming wacht ik daarop niet. Nu reeds spreek ik mijn waardering uit voor dit noodzakelijk en interessant monnikenwerk.

R. A. Hoogland. *Kroniek van Utrecht. Beknopte geschiedenis van de Domstad in Jaartallen. Utrecht/Antwerpen, 1978 (Het Spectrum). f 19,50.*

Vooral voor wetenschappelijk geïnteresseerden is *De Utrechtse bisschop in de middeleeuwen*. Dr. C. A. Rutgers stelde een bundel met artikelen en fragmenten van boeken samen die verscheen in de giv-serie als nr. 5 (geschiedenis in veelvoud), bij Martinus Nijhoff in Den Haag. Deze bundel is de eerste in deze serie die een middeleeuws onderwerp bij de horens vat. Door het boek te wijden aan de Utrechtse bisschop wordt de geschiedenis van Nederland alle eer aangedaan die op dit moment broodnodig is. Dit laatste formuleer ik zó, omdat vooral dit jaar de neiging niet gering zal blijken de wording van de Nederlandse staat uitsluitend en alleen in verband te brengen met de Unie van Utrecht en wat daar vlak voor en wat daarna gebeurt. Ik ben erg gelukkig met de opname van het uit 1900 daterende maar nog altijd frisse opstel van S. Muller „Het middelpunt in de geschiedenis der Nederlandse gewesten”. Utrecht speelt een zeer belangrijke rol in de noordelijke gewesten want de stad met zijn bisschop vormen er eeuwen lang het centrum van. Pas de geweldige vlucht die de handel in Holland neemt onder invloed van de rijke en energieke Zuid-Nederlandse vluchtelingen doet het centrum van de Noordelijke Nederlanden verschuiven naar het westen.

De bundel telt 178 pagina's die 21 langere of kortere bijdragen bevatten; bijdragen die lang niet altijd eenvoudig voorhanden waren.

De 21 stukken zijn verdeeld in zes categorieën: 1. de inleiding; 2. het begin, dat handelt tot de noormannentijd; 3. de noormannentijd; 4. de betekenis van de Utrechtse bisschop voor de oorsprong van Nederland; 5. de bisschop als landsheer; 6. de bisschop als geestelijk leider. Een uitgebreide bibliografie besluit het boek

De Utrechtse bisschop in de middeleeuwen. Samen-gesteld door C. A. Rutgers. Den Haag, 1978 (Martinus Nijhoff). (Geschiedenis in veelvoud 5). f 29,50. C. S.

AGENDA

Dinsdag 10 april - Lezing van drs. Frans Kipp, „De bouwgeschiedenis en de restauratie van Wed 5-7”. Na de sloopplannen uit de 60-er jaren en een herwaardering in de jaren '70 werd in 1975 met de restauratie van de panden Wed 5-7 begonnen. Pas toen werd duidelijk welke grote historische waarde de huizen hadden.

De lezing vindt plaats in de Sweelinckzaal van het **Instituut voor Muziekwetenschap**, Drift 21 te Utrecht. Aanvang **20.00 uur**.

Kosten zijn aan deze lezing niet verbonden. Wel wordt iedere belangstellende verzocht zich op te geven bij de Discus, Minrebroederstraat 25, Utrecht (030-31 50 70).

Zaterdag 19 mei - **Historische dag**. Zie elders in dit nummer.

Tot 4 juni - De Kogel door de kerk? Herdenkingstentoonstelling Unie van Utrecht, 1579 - 1979. Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht.

Tot 4 juni - Het lastig pak. Historisch Kostuum Centrum, Loeff Berchmakerstraat 50, (do. t/m zo. van 13.00 - 17.00 uur).

Dinsdag 15 mei - **Voorjaarsledenvergadering**. De agenda en de financiële stukken bereiken u in het aprilnummer van het Maandblad.

MAANDBLAD

oud-utrecht

52e jaargang - nummer 3 - maart 1979

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 2362.

Secretaris:

D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1 Utrecht, tel. (030) 31 55 41.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt, tel. (030) 760645, girorekening 575520.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 1986.

Redactie:

G. J. Röhrer, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. (030) 71 18 14.

C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht, tel. (030) 31 53 28.

A. H. M. van Schaik, Turkooislaan 124, Utrecht, tel. (030) 88 75 32.

E. de Jong, Kromme Nieuwe Gracht 45, Utrecht.

DE UNIE VAN UTRECHT: DE HERDENKING IN 1679

Hoewel terecht in de voortreffelijke tentoonstelling *De kogel door de kerk?* de Unie van Utrecht geplaatst is in het ruimer kader van de tijd (1559-1609) en daarvoor geen aandacht is besteed aan de wisselende beoordeling van het tractaat in de eeuwen daarna, is toch in de publiciteit rond de manifestaties ter gelegenheid van de herdenking dit jaar aandacht besteed aan vroegere herdenkingen van de Unie van Utrecht.¹⁾ Vooral wordt daarop ingegaan door dr. Snoep in het aan de Unie gewijde *Jaarboek Oud-Utrecht 1978*, wiens artikel anderen tot uitgangspunt heeft gediend, zo bv. R. van Gelder blijkens diens bijdrage in het *Cultureel Supplement* van *NRC-Handelsblad* van 2 maart 1979. Ons is daarbij de zwijgzaamheid opgevallen omtrent de herdenking die in 1679 heeft plaatsgevonden, terwijl toch Pieter Bondam in zijn rede van 1779 duidelijk naar zijn voorganger in dezen heeft gewezen. De Utrechtse hoogleraar in de rechtsgelertheid Lucas van de Poll hield zijn rede *Over het Utrechts Verdrag (gewoonlijk Unie van Utrecht genoemd)* in de zaal waar de Unie indertijd was gesloten: de Aula van de Universiteit. Zijn rede werd in 1680 gedrukt.²⁾

Voor die tijd is het een betrekkelijk korte toespraak, waarvan de tekst 14 gedrukte pagina's beslaat. Niet zozeer door menselijk inzicht, maar bij uitstek door Gods toedoen werd de basis voor het gebouw van de Republiek gelegd: de Unie betekende vooral de vrijheid en bijna evenzeer het algemeen welzijn, zoals die tot op de dag van heden door de gewesten werden genoten. Van de Poll verwijst naar de Pacificatie van Gent van 1576 en de dubbelzinnige politiek van Don Juan van Oostenrijk, wiens aanslag op Namen duidelijk diens bedoelingen liet merken. Handlanger van de landvoogd was Geronimo de Roda, in 1576 al de *actor* van de Spaanse Furie in Antwerpen, wiens brieven naar de koning tot oorlog hitsten en de Gentse vrede ondermijnden. De verbondenen zochten steun bij de koningin van Engeland, bij de koningen van Frankrijk en Portugal, zelfs bij de Duitse keizer, opdat zij Filips II in de Nederlanden tot rede zouden brengen. De nederlaag bij Gembloux deed Don Juan Leuven, Limburg, Philippeville in handen vallen.

„Toen is onze Belgische Leeuw als het ware vergaan” (*Hic veluti submersus Belga noster Leo*), verzuchtte de spreker, maar gelukkig, elders waren er lichtpunten: Amsterdam voegde zich aan de zijde van de opstandelingen, Kampen en Deventer konden worden gewonnen (hetgeen overigens nà het sluiten van de Unie geschiedde). Kort daarop stierf Don Juan, die werd opgevolgd door Alexander Farnese, die uit Italië had meegebracht „de opperste kundigheid in mislei-

ding” (*summam simulandi peritiam*): hoe geraffineerd bedroog hij niet de Belgen! Hij stimuleerde de onenigheid en de Artesiërs en Henegouwers onttrokken zich aan de Gentse vrede. „Dat betekende het einde van de eenheid der gewesten tegen de heerschappij van de zozeer verontruste koning.”

Eén man zag het gevaar: Willem van Oranje, maar wat te doen? Hij liet naar Utrecht bijeenroepen samen met enigen der Utrechtse en Friezen de voornaamsten van Gelre, Holland en Zeeland. Hij drukte hen op het hart zich spoedig in een sterker verdrag aaneen te sluiten. Dan geeft Van de Poll een beknopte samenvatting van de bepalingen van de Unie, die hij ziet als een verdrag van gelijken, niet een bondgenootschap als dat der Romeinen met de Aeolische Bond; de Unie betekende een band sterker dan de Gordiaanse knoop: geen Alexander zou die band met zijn zwaard kunnen doorhakken. Afwezig zijn *perfidia*, *dissidia*, *perjurium* (trouweloosheid, tweespalt en meeningheid). Nadat hij heeft aangegeven dat het verbond van vijf gewesten tot zeven aangroeide (opmerkelijk is het totaal negeren van Zuidnederlandse participatie aan de Unie en het moeizame proces van onderteekening) trekt Van de Poll vergelijkingen met de Zeven voor Thebe, de zeven wereldwonderen van de oudheid, de zeven heuvelen van Rome en de zeven mondingen van de Nijl. Er volgt een lofzang op de hechtheid van de Unie, op de wereldwijde (*tot de Ganges en tot waar de zon is ondergegaan*) prestaties, op de kracht waarmee *interne ambitie* en wapenen van buitenlandse vijanden het hoofd werden geboden, op de stad en de zaal waar de Unie werd gesloten.

Dan, in de peroratie, wordt breed uitgehaald om Willem van Oranje te bewieroken, Willem van Oranje „de hartstochtelijkste verdediger van de goede zaak, de opvoeder van de kerk, de Vader des Vaderlands, de beschermer, weldoener en oogappel” (*bonae rei Assector ardentissimus, Ecclesiae Nutricius, Patriae Parens, Praesidium, Mecaenas, atque Ocellus*), wiens lof tot slot in een poëem van 66 hexameters wordt bezongen.

Opvallend is deze lofrede op de Unie door de ophefming van Willem van Oranje, die geenszins de Unie op zichzelf noch de tekst ervan kon toejuichen. Na het stadhouderloze tijdperk (1650-1672) en de ook in Utrecht door de sedert november 1673 daar erkende stadhouder Willem III doorgevoerde wijziging in personele bezetting van gewestelijk en stedelijk bewind (april 1674), kan deze loftuiting op de Eerste ook tot de Derde Willem gericht zijn geweest. De toespelende op de *interne ambitie* in één adem met de wapenen van vijanden waaraan de Unie het hoofd had moeten

bieden, kunnen betrokken worden op de gebeurtenissen van 1672 en volgende jaren. Nadat de Franse bezettingstroepen vanaf november 1673 grotendeels het land hadden verlaten, eisten Hollandse stemmen Utrechtse gebieden en Friese stemmen de Utrechtse plaats in de rangorde der gewesten binnen de Unie op; meer nog, er werd zelfs overwogen Utrecht, maar ook Gelre en Overijssel, buiten de Unie te houden tot deze gewesten hun (ook nog te verhogen) quoten zouden kunnen voldoen. Het was vooral de stadhouder die dergelijke voorstellen wist te blokkeren en deed besluiten de gewesten gewoon weer tot de Unie toe te laten, waarbij de Prins werd gemachtigd betrouwbare lieden op de kussens te zetten.

Een Oranjegezinde spreker bij de herdenking in Utrecht in 1679 van de Unie van Utrecht behoeft binnen deze context geen verbazing te wekken. Dat Lucas van de Poll een dergelijke Oranjeklant was, wist een ieder die zijn lofdicht op Willem III in twee episodeën had aangehoord: op 1 mei 1674, tijdens het bezoek van de stadhouder om de magistraat „te verzetten”, declameerde Van de Poll het eerste deel en na de herovering van Grave op 28 oktober 1674 liet hij op 29 oktober het vervolg van zijn panegyriek horen. Opmerkelijk is overigens dat in de *Acta et decreta Senatus*, noch in de vroedschapsresolutiën betreffende de Utrechtse academie van de rede in 1679 wordt gerept, terwijl daarin wel wordt gememoreerd dat Johannes Voer, Van de Polls collega proximus, op 25 september 1678 ter gelegenheid van de Vrede van Nijmegen in Utrecht de kansel beklom. De vergetelheid van de herdenking in 1679 is mogelijk bevorderd door opmerkingen naar aanleiding van

de voorgenomen rede van Pieter Bondam (die hij op 29 januari 1779 ter herdenking van de afkondiging van de Unie zou houden) waaruit duidelijk wordt dat de vroedschap in november 1778 had „goedgevonden het aanstaande tweede eeuwfeest van de Unie op generhande wijze te vieren of te doen vieren, en dat uit consideratie vermits in 't jaar 1679 zijnde het eerste eeuwfeest van de Unie geweest, vanwege de Regeering dezer Stad mede niets geschied is.” Toch besloot de vroedschap op 4 januari 1779 wel wat te doen: voor „ordinaire muziek en tapijt op den catheter” zou zorg worden gedragen.³⁾

*Nieuwerkerk aan den IJssel, dr. J. van Herwaarden
Groningen, drs. J. C. den Hollander*

- 1) In de tuinzal van het Centraal Museum is in een afzonderlijke expositie aandacht besteed aan de herdenkingen vanaf 1779.
- 2) Lucae van de Poll, Ultraj. J. U. D. & Professoris, *Oratio de Foedere Ultrajectino (Unionem vulgo vocant)*, Belgii Uniti Munimento ac Monumento; in ipso publicae quondam Pactionis Loco, ubi Aula nunc Academica, coram amplissimis ejusdem Rheno-Traj. Academiae Curatoribus, frequentique eruditorum concessu, pari fere modo viva voce expressa, quo chartis jam impressa, Anno Foederis 1679. Ultrajecti, ex officina Meinardi a Dreunen, urbis et academiae typographi ordinarii, anno 1680.
- 3) *Acta et decreta Senatus, vroedschapsresolutiën en andere bescheiden betreffende de Utrechtse Academie III*, uitgegeven door G. W. Kernkamp. Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, derde serie, no. 71 (Utrecht, 1940) 122/3.

HET GROOT-BEIJERWERK VAN DE UTRECHTSE DOMTOREN (1)

*Zijn de luidklokken van de Domtoren
door Geert van Wou gegoten om erop te beieren?*

Inleiding

Rond het jaar 1500 werden de voorslag en de beiaard populair. Veel steden gingen in die tijd over tot aanschaf van nieuwe klokken, die samen dan een voorslag of een beiaard vormden.

Onder een voorslag in de 15de en 16de eeuw verstaan we een groep van kleine klokjes die door middel van een automaat tot klinken worden gebracht. Na een korte melodie volgde de uurklok. Men kan het ook anders stellen: de voorslag had tot doel de middel-eeuwer te attenderen op de aankomende urslagen.

Al gauw wordt het klokkenaantal van een voorslag en/of de luidklokken groter zodat een torenwachter of een koster tot taak krijgt op deze klokken eenvoudige

kerkmuziek (melodisch), danwel simpele motieven (ritmisch-klankenspel) te spelen.

Juist dit gebruik maken van een kleine groep klokken (ongeveer tussen de 3 en 10 stuks) - al waren het luidklokken of de meestal kleinere klokken van de voorslag - noemt men beieren.

Iedere stad die zich zelf respecteerde, schafte zich een groep klokken aan. Zeker een belangrijke bisschopsstad als Utrecht wenste ook op klokkengebied niet achter te blijven. Al tijdens de bouw van de huidige Domtoren wordt er in de oude geschriften gesproken over klokken. Onze Domtoren draagt al klokken vanaf 1342. In 1370, wanneer de toren zo'n 75 meter hoog is, wordt aan de voet van het torenachtkant een klok-

kenstoel opgericht voor een uurklok. Dit blijkt uit de konstruktie van deze klokkenstoel: een uurklok hangt nl. stil, zwaait niet. Niet uitgesloten mag worden dat er tevens een kleine voorslag in werd ondergebracht, jammer genoeg is dit op generlei wijze aan te tonen. Gelukkig weten we wel met zekerheid dat het Domkapittel in 1479 zich een nieuwe voorslag aanschafte, die bestond uit zes klokken gegoten door de toen nog jonge Geert van Wou.

Buiten dit had de toren tot 1505 nog een aantal luid-

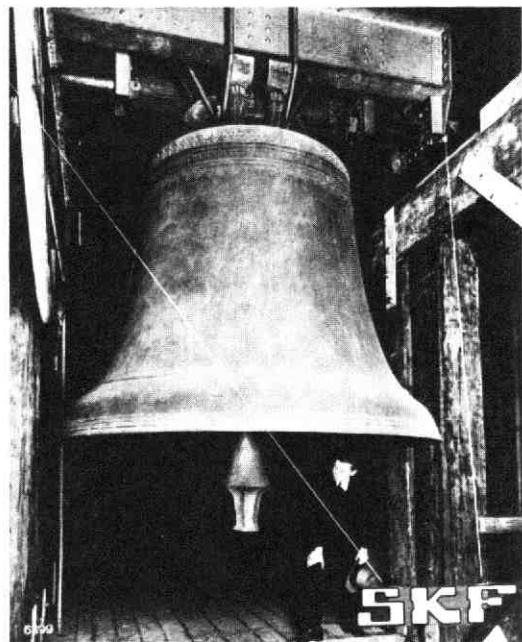
klokken met een niet onaanzienlijk totaal gewicht voor die tijd. Ze wogen gezamenlijk ongeveer 12 ton. Uit dit alles blijkt toch wel weer dat de middeleeuwer erg veel geld over had voor zijn klokken maar de klok had dan ook een zeer belangrijke functie te vervullen in het dagelijks leven.

Om alle belangrijke gebeurtenissen op een rijtje te zetten heb ik een jaartal overzicht gemaakt. Ik ben me ervan bewust dat dit overzicht niet volledig is; onderzoek kan volgens mij nog veel aan het licht brengen.

Jaartallenoverzicht van de Domklokken voor 1505 (Bronnen: Rekeningen van de Dom, voornamelijk m.b.v. Haslinghuis)

1342	„De klok“ niet bekend waar deze hing.	1464	Nieuwe klepel Kostverloren van wel 450 oude ponden.
1342	„CAMPANA EPISCOPALIS“ (= de Bisschopsklok).	1465	Steven Butendic levert twee „coperen pannen“ (= lagers) „daer onser Vrouwe(n)clock in gaet“, (de Vrouwenklok is identiek aan de „Campana Regina Celi“ van 1442) in 1465 wordt tevens de lui-inrichting hersteld.
1395	„MAGNA CAMPANA“.	1468	„OLYCLOCK“. Steven Butendic hergiet in genoemd jaar deze klok en leverde een nieuwe luias (nieuwe plaats van ophanging?).
1396	Ook aanschaf van een nieuwe klokkereep voor de Magna Campana.	1468	Herstel aan de ophangriem en luitouw van de „Campana Retro Chorum“.
cc. 1400	„CAMPANA CRUCIS“ (= kruisklok) 1397 pond, in genoemd jaar vergoten.	jan. 1471	Herstel klepel van de „nieuwe klok“ (= Olyclock van 1468?).
1404	„KOSTVERLOREN“: vernieuwen van de klokkereep.	mei 1471	„Magne Campane, scilicet Kostverloren“: klepel tot twee maal toe gebroken (mei en augustus). Smid Henric Woutersz ontvangt resp. 4 en 6 Rijnse Guldens. Steven Butendic's hulp wordt ingeroepen bij het ophangen van de nieuwe klepel. Dit wordt gehonoreerd met „2½ stuver“.
1406	Nieuwe klokkereep voor de Magna Campana.	1472	Klepel herstel van de „klok“ van 1342.
1406	„CAMPANA NOSTRI DOMINI“ d.w.z. een Salvatorklok.	1472	} Klepel van de Vrouwen klok breekt twee maal; veelvuldig gebruik of slechte smid?
1413	Klepelherstellingen aan de Kruisklok.	1473	
1413	Aanschaf nieuwe klokkereep voor de Magna Campana.	okt. 1474	Herstel klepel van de „nieuwe klok“ (Zie ook jan. 1471).
1424	Touwvernieuwingen van „CAMPANA RETRO CHORUM“.	1475	Klepel van de Vrouwenklok breekt nogmaals.
1425	Aanschaf nieuwe klokkereep voor Magna Campana.	juni 1477	„Magna Campana“ wordt lang geluid, vrede met bisschop David van Bourgondië.
1425	Klepel herstel kruisklok.	1478	Herstel aan de klepel van de Kostverloren.
1425	„PRIEM of EERSTE MISSENKLOK“ (aanschaf van die klok).	1479	„Eerste misklok“.
1442	„CAMPANA REGINA CELI“ luitouw vernieuwing.	sept. 1479	Aanschaf van de uit zes klokken bestaande „VOIRSLACH“. Geert van Wou is hiervan de gieter. In dit jaar worden deze zes klokken gemonteerd.
1444	Herstellingen aan de klepel Kostverloren.	febr. 1480	„NYE UURCLOCK“, hergoten in 1479?
1452	} „GROTE HOIRCLOCK“ geen slag maar een luidklok voor de tijd aanwijzing.	apr. 1502/3	„... 7 nye clockryem ende alde verlap“.
1455		juni 1502/3	„... 2 grote riemen totten clepels“.
1455	Uurklok hergoten door Steven Butendic en Peter Boyen (Boidijn). P. Boyen was Meester knecht.		
	„Vrouwenloc te Sinte Merten“ (vermelding van Van der Hegge Zijnen; JbOU 1925. Deze klok wordt niet door Haslinghuis vermeld.)		
1461	} Twee kleine KLOKKEN.		
1462			
1462	Luidtouw en ophangriem hersteld aan de Campana retro chorum.		
1462	Herstel klepel van de Martinus (klok uit 1342).		
1463	Herstel klepel kruisklok.		
1463	„VYGILIE“ of „VESPER“ klok, het gaat hier om bestaande klokken waarvan de lui raden en de draaiassen worden vernieuwd.		

Uit de vele herstellingen blijkt wel weer dat men die bewuste klok veel gebruikte. W. van der Elst noemt zelfs een aantal gewichten van deze oude luidklokken. Zo woog de Bisschopsklok 3200 pond, de Vrouwenklok 2400 pond, de Kruisklok 1397 pond.

De St. Salvatorklok in de nieuwe stoel van de Domtoren, 1929. G.A.U. Top. Atlas Hn 24 (c).

De belangrijkste klok hebben we dan nog niet besproken: de „Grote Klok”. In mei 1471 vermeldt de rekening „Item Henrico Wouteri, farbo (= smid) pro reformatione bacilli (= klepel) magne campane, scilicet Kostverloren”. Dit levert het bewijs dat de Kostverloren en de Grote Klok identiek zijn. Tot op heden is dit wel altijd aangenomen maar nooit bewezen. Later bleek zelfs de Campana Nostri Domini weer een andere benaming te zijn voor de Kostverloren (mededeling van Th. Haakma Wagenaar). Nog even op een rijtje: de in 1395 gegoten Magna Campana, de Kostverloren van 1404, en de Campana Nostri Domini van 1406 zijn drie verschillende namen voor een en dezelfde klok; een Salvator van wel 8000 kilo (W. van der Elst zegt zelfs 9000 kilo). Een ongelofelijke prestatie in 1395. Jammer genoeg blijft de naam van de gieter onbekend. Men bepaalt het gewicht van een klok aan de hand van het klepelgewicht. Dit wordt doorgaans gesteld op 1/25 deel van het klokgewicht. De klepel van Kostverloren woog 450 ponden. Deze Kostverloren werd in 1505 vernietigd, (misschien wel als grootste klok ooit in de Nederlanden!) tén bate van de huidige Salvator die blijkens de rekeningen 16454 ponden weegt.

Of er op de Domtoren al of niet gebeierd werd op de oude luidklokken van vóór 1505, is niet met zekerheid

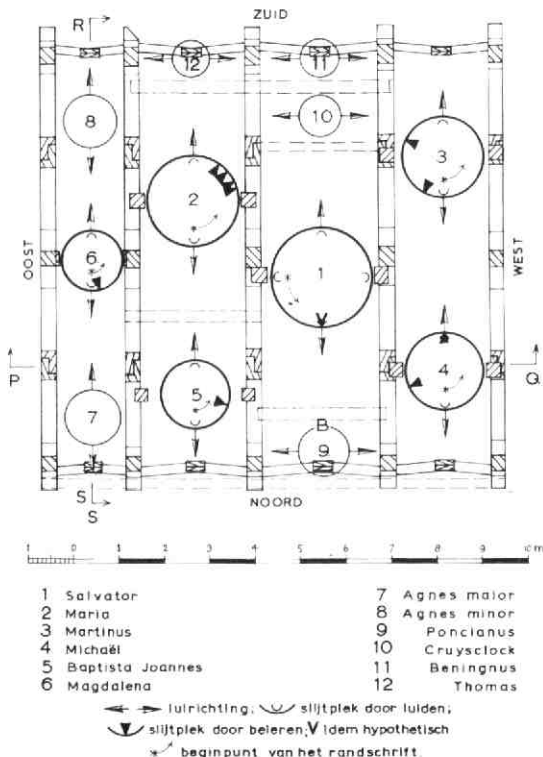
te zeggen. Een rekeningpost meldt in mei 1465 dat men betaalt „een leer opten toern; heeft die coster onder die clocken te climmen”; dus een trap voor de coster om bij de klokken te komen. Het was in die tijd gebruikelijk dat een coster beierde. In juni 1468 worden 5 assen met „scyven” geleverd en daarna nog eens „4 koperen schiiven”. In juli 1498 werden zelfs „10 nye schyven” aangeschaft. Deze schiiven houden hier vermoedelijk verband met dit beieren. Ik kom er later nog op terug. Indien er op de oude klokken werd gebeierd, komt het mij helemaal niet vreemd voor, dat veelvuldig de lederen bevestigingsriemen van de klepel met de klok worden vernieuwd. De rekeningen vermelden dit dan ook vaak. In de periode 1480/1504 worden maar liefst 50 klokriemen of vernieuwd of hersteld.

Het Domkapittel en een nieuw gelui

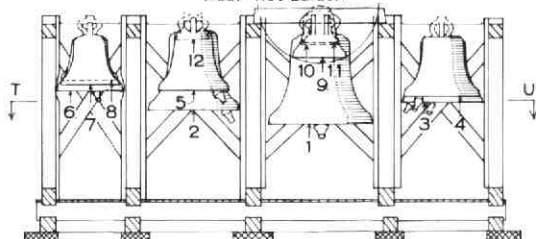
De oude klokkenstoel die dateerde uit de bouwtijd van de toren (± 1350), was tegen 1500 aan een vernieuwing toe, gezien de vele reparaties die er aan gedaan zijn in die periode. Ook al zou men overgaan tot aanschaf van nieuwe klokken dan was het in dit geval zeer wenselijk daarbij óók een nieuwe stoel te bouwen.

Uit het voorgaande blijkt wel dat de Domtoren niet in het bezit was van een goed klinkend gelui, iets wat

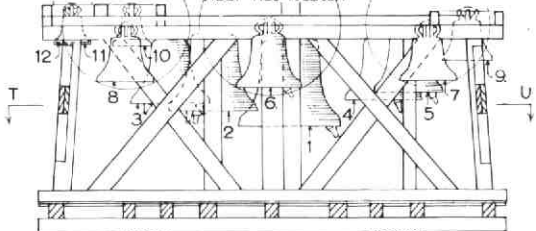
plattegrond van de klokkenstoel ter hoogte van T-U met de plaatsen van de klokken

doorsnede P-Q over de klokkenstoel en aanzicht - klokken naar het zuiden

doorsnede R-S over de klokkenstoel en aanzicht - klokken naar het westen

de nog aanwezige klokken gearceerd aangegeven
de klepels daarin getekend in de stand voor het beieren

andere torens in die tijd soms al wel hadden. Anders gezegd (ik druk het dan maar zo uit): het samenraapsel van luidklokken voldeed gewoon niet meer aan de eisen van die tijd.

De beiaard was in opkomst en men wilde in Utrecht niet achter blijven: op de Buurtoren werd al druk gebeierd. Het was juist in deze tijd dat overal ter „wereld“ zeer grote klokken werden gegoten. De Utrechtse kathedrale toren behoorde ook in het bezit te zijn van vele grote klokken. Daarom wilde men profijt trekken van de nieuwe klokkengietersmethoden die het mogelijk maakten grote klokken te gieten. Meester der middeleeuwse klokkengieters, Geert van Wou I, was een Nederlander. Hij zou in staat zijn het omvangrijke werk voor de Domtoren te gieten.

Bij dit alles speelt mee dat de bisschop meer aanzien zou verwerven, wanneer er besloten werd tot gieting van nieuwe, zware klokken.

Samengevat: Het Domkapittel wenste een nieuw geluid van grote zware klokken, dat gecombineerd kon worden met de wens ook een groot beierwerk (beiaard) te krijgen.

De opdracht van Geert van Wou

Over de opdracht die Van Wou gekregen moet hebben, is naar mijn weten niets bekend. S. Muller Fzn zegt dat Geert van Wou in 1504 een opdracht kreeg tot het gieten van twaalf klokken, waarvan er zes bestemd waren voor de achtkant van de toren (als voorslag?), en zes voor de klokkenzolder als luiklokken (de zware die er nu nog hangen) (Zie Muller, De Dom van

Utrecht). Deze opvatting van Muller is volstrekt onjuist. De Domrekeningen tonen dat aan.

Toch meen ik iets te kunnen zeggen over de opdracht van Geert van Wou. Overeengekomen werd dat er een diatonische (= toonladdergewijze) klokkenreeks over anderhalf octaaf zou komen, die tegelijkertijd dienst zou doen als geluid. Het geheel zou zeer omvangrijk moeten worden en het zou moeten bestaan uit zulke zware klokken dat het geluid uit de Utrechtse Dom maar liefst alle geluiden uit die tijd (1505) zou overtreffen. Het geheel moest zodanig worden opgesteld, dat het door één beierman kon worden bespeeld. De klokkenstoel moest daarom het liefst bestaan uit één niveau, hetgeen betekent dat de luidassen van de klokken op één niveau worden gesteld.

Een kleine klok lijkt daardoor hoger te hangen dan een grote. In de klokkenstoel van de Buurtoren hingen de klokken ook op één niveau.

De ontwerper/uitvoerder van de nieuwe klokkenstoel, die de geschiedenis ingaat als „die Berchvrede“, was niet de klokkengieter maar de klokkenstoel was het haast geniale ontwerp van een meester-timmerman. Ieder zo zijn eigen specialiteit, stelde men.

Vanzelfsprekend heeft in de overeenkomst met Van Wou gestaan dat zijn klokken goed „op toon“ gegoten dienden te zijn (ik bedoel dan op het gehoor zuiver) en een goede klank zouden bezitten.

Wat betreft de versieringen op de klok had de gieter de vrije hand. Vele Van Wou-klokken hebben een gelijksoortige versiering, bestaande uit Christuskoppen op de oren van de kroon, friezen bij de randschriften of een heiligenbeeld op de flank.

Het beeldje van de Salvator op de gelijknamige klok in de Domtoren is exact gelijk aan het beeldje op de Salvatorklok van G. van Wou I in Kampen (gietjaar 1484).

Vergelijk men het Martinusbeeldje op de Martinusklok in de Domtoren met dat op de Kamper St. Nicolaas, dan zijn beide weer precies gelijk. Voor de Utrechtse Martinus en de Kamper Nicolaas in de Nieuwe Toren gebruikte Van Wou hetzelfde sjabloon. Naamgevingen en randschriften werden door de opdrachtgevers opgegeven.

De uitvoering van de opdracht

Het Domgeluid werd, voor zover ik heb kunnen na gaan, het grootste en zwaarste geluid van die tijd, in ieder geval in de Nederlanden. C. N. Fehrman schreef in zijn boek „een geluid dat zijn weerga in Europa niet zal kennen!“ Van Geert van Wou is slechts één klok bekend groter dan de Utrechtse Salvator: de „Gloriosa“-klok te Erfurt (D.D.R.), een gigant van niet minder dan 11.397 kilo met een diameter van 258 cm. Deze klok werd in 1497 gegoten met de slagtoon E°. Misschien heeft deze klok de Utrechtse Domkapittelheren geïnspireerd om een soortgelijke klok te laten gieten die uiteindelijk zijn vorm heeft gekregen in de Salvator (16.454 pond). Deze werd tegelijkertijd de basisklok van een indrukwekkende klokkenreeks. Niet alleen de

Salvator werd indrukwekkend, ook de gehele reeks overtrof alles en dat geldt tot de dag van vandaag. Een grote klokkenstoel was noodzakelijk om de grote, tijdens het luiden van de klokken ontstane krachten op te vangen.

Deze klokkenstoel bestond zoals betoogd, uit één niveau, maar de klokken noodzaakten een bepaalde schikking hierin. Deze schikking was al in 1505 bedacht want nog voordat de klokken nog maar gegoten waren, werd in de toren het zware metselwerk van „zolder 7” op getrokken. Dit metselwerk vormt de onderbouw van de grote klokkenstoel.

De klokkenkamer werd in 1505/6 op een zeer kundige wijze met klokken gevuld. De klokkenstoel was vervaardigd door Meyster Andries Goyertsz. Uit de rekeningen van de Dom weten we dat er 13 klokken werden gegoten door Geert van Wou: de grote reeks van 12, en nog één klok voor (vermoedelijk) de dakruiter op de viering van de Domkerk.

A. Lehr is van mening, dat het zelfs ging om een diatonische reeks van 13 klokken, waarbij de Adrianus als nominale D' gebruikt werd.

Lehr is overigens wel van mening, en deze mening deel ik ook, dat het huidige zevende luidklokje, de Jezus Maria Johannes, stellig niet de Adrianus is die we uit de rekening kennen. Dit zevende klokje is bovendien in 1506 gegoten, dit in tegenstelling tot de nog bestaande 6 zware klokken van de reeks van 12 die in 1505 zijn vervaardigd.

Een diatonische reeks van twaalf klokken

Beginnend op basis van (nominale) g° (de salvator) tellen we de klokken:

Salvator	g°	Agnes Major	f
Maria	a°	Agnes Minor	fis
Martinus	b°	Poncianus	g'
Michael	c'	Campana Crucis	a'
Baptist	d'	Benignus	b'
Magdalena	e'	Thomas	c''

Toonhoogten van Domklokken

Twaalf klokken met deze toonhoogten houden dus in: twee toonladders met inbegrip van de fis die in de toonladder van g muzikaal noodzakelijk is.

Vandaar ook de benaming Agnes Major en Agnes Minor, wat letterlijk betekent: de grotere Agnes en de kleinere Agnes. De Minor was eigenlijk een toevoeging zodat er sprake is van tweemaal de naam Agnes. Op een diatonische reeks is het mogelijk melodisch te beieren. Op de Domtoren was het nu zelfs mogelijk modulaties uit te voeren. Moduleren is het overgaan van de ene toonsoort naar de andere. De beide Agnes-klokken waren voor dit moduleren noodzakelijk.

B. A. J. van der Hegge Zijnen schrijft in het Jaarboekje Oud-Utrecht 1925 over deze twee klokken, dat het hier ging om een (nominale) fis-klok die wat toonhoogte betreft afgekeurd werd (de Agnes Minor). Geert van Wou zou een nieuwe klok moeten gieten, de Agnes Major, die zo goed als zuiver is. Dit laatste baseert de auteur op de gewichtsverhoudingen van de klokken onderling waarmee, indien Van Wou een gelijkvormig klokprofiel hanteerde, de diameters met de bijbehorende toonhoogten kon berekenen. Van der Heggen Zijnen vraagt zich daarbij af waarom men de afgekeurde klok niet heeft versmolten. Hij stelt zich dus een reeks van twaalf voor waaraan een afgekeurde klok werd toegevoegd.

De klokkenstoel biedt, zoals gezegd, plaats aan precies twaalf klokken, die alle kunnen luiden. De constructie van het gestoelte was al bedacht voor er nog maar één klok gegoten was. Een diatonische reeks als boven gegeven, gaat in de loop van de 16de eeuw traditie worden. Ik wijs op de carillons van Zierikzee, Arnemuiden, Edam en Monnikendam.

De Utrechtse Dom had in 1505 al een zeer bijzondere beiaard.

Teksten op de grootste luidklokken

In „Klokken van den Domtoren” van W. van der Elst vinden we de vertalingen van de latijnse teksten op de klokken. De vertaler is F. Uidall. Volgens hem staan op vijf van de zes klokken de intervallen genoteerd:

Op de Salvator: „... met mijn oktaafsklank ...”

Op de Martinus: „... ik kom met de terts ...”

Op de Michaël: „... ik wil door het kwart ...”

Op de Baptist: „... ik kom met de kwint die God lief is ...”

Op de Magdalena: „... een toon en een kwint ...”

Haast overbodig is het hier te zeggen, dat de toonsafstanden gezien zijn vanuit de Salvator. Deze klok levert de oktaafsklank (= grondtoon) van het geluid. Opmerkelijk is dat de priem-boventoon van de Salvator domineert.

De Maria heeft geen intervallsopgave in haar rand-schrift. Uit deze waarneming volgen direct twee vragen: a) had men voor het interval (= seconde) van Maria geen benaming? b) of kon het interval niet meer op de klok in verband met een te lange tekst?

De mogelijkheid dat men geen benaming voor het genoemde interval had, bestaat. Bij de Magdalena heeft men (Geert van Wou?) zich beholpen met de uitdruk-

king „een toon en een kwint“. Eigenlijk had dit sext moeten zijn.

Anderzijds is het veel waarschijnlijker dat de mededeling van het interval niet meer op de klok kon; dat de tekst anders veel te lang zou worden.

Op de Maria wordt het traditionele gedeelte van de tekst zoals die op alle klokken voorkomt GERHARDUS DE WOU ME FECIT ANNO DOMINI M CCCCC U bekort met het woord DOMINI.

Een onderzoek om alle twijfel uit te sluiten wees uit dat de tekst inderdaad te lang zou zijn geworden als hij niet bekort was. De afstanden tussen de sierletters werden tot een minimum beperkt, dit in tegenstelling tot de spatiëring op de andere klokken. Hieruit valt tevens af te leiden dat men kennelijk geen ontwerp voor de siertekst maakte.

Opvallend is verder het verschil in jaartalnotatie. Op de vijf grote klokken staat met een kleine wijziging bij

de Maria: GERHARDUS DE WOU ME FECIT ANNO DOMINI M CCCCC U.

Op de Magdalena staat: GERHARDUS DE WOU ME FECIT ANNO DOMINI M CCCCC IIIII. (In Haslinghuis foutief: M CCCCC IIIII).

Op de kleine klok Jezus Maria Johannes staat als afwijking: ANNO DOMINI M CCCCC V I. Begrijpelijk: deze klok hoort van oorsprong niet thuis in de klokkenreeks van twaalf.

De intervallen op de klokken moet men beslist niet zien als een hulpe voor de beiermeester. Ze hebben een meer symbolische functie.

Voor wat betreft de overige bijzonderheden aangaande de teksten op de klokken verwijs ik naar het „Gedenkboek“ van de Utrechtse Klokkenpel Vereniging, dat in 1979 zal verschijnen.

(Wordt vervolgd)
Sj. van Geuns

Nieuwegein

NIEUWE LEDEN

H. G. v. d. Ben, Bilthoven
J. A. Bronsing-van den Bergh, Utrecht
Bureau Claessens, Hilversum
P. P. M. M. Dirkse, Utrecht
J. W. Dresmé, Utrecht
mr. G. A. W. C. baron van Hemert tot Dingshof, Maarn
Hermans Architectenburo, Utrecht
J. F. van der Horst, Vianen
A. P. H. M. Hijlkema, Utrecht
P. Knolle, Capelle a/d IJssel
R. van der Kraats, Utrecht
mr. Ph. L. van der Lee, Jaarsveld
C. M. Malse, De Bilt
L. E. Ockeloen-Rijnders, Ouderkerk a/d Amstel
E. Renaud-Plomp, Utrecht
D. van Roekel, Veenendaal
H. J. Rogier, Apeldoorn
Alb. van Rooyen, Made (N.B.)
J. Schut, Driebruggen
I. J. L. Stenmans, Utrecht
mr. F. A. C. Westermann, Maarn
Stichting Gemeenschappelijke Bibliotheek 't Wed, Vianen

Openbare Bibliotheek, Bunschoten
Openbare Bibliotheek, Maarn

AGENDA

Donderdag 10 mei: Beklimming van de Domtoren met bespelings van de „meiklokjes“ door stadsbeiaardier Chris Bos. **aanvang 19.00 uur.** Verzamelen op het Domplein. Kaartjes zijn kosteloos verkrijgbaar bij de Discus, Minrebroederstraat 25, Utrecht.

Dinsdag 15 mei: Voorjaarsledenvergadering in de Fundatie van Renswoude, met na afloop een bezoek aan het Zoudenbalch-huis. Zie ook elders in dit nummer.

Vrijdag 18 mei: Bezichtiging van het Provinciekan- toor in Rijnsweerd. **Aanvang 19.00 uur.** Vervoer op eigen gelegenheid. Kaartjes zijn kosteloos verkrijgbaar bij de Discus.

Zaterdag 19 mei: Historische Dag in de Klaaskerk. Zie het maartnummer van het Maandblad (blz. 58).

Tot 4 juni: De kogel door de kerk? Herdenkingsten- toonstelling Unie van Utrecht, 1579-1979. Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht.

Tot 4 juni: Het lastig pak. Historisch Kostuum Cen- trum, Loeff Berchmakerstraat 50, Utrecht.

UTRECHT, VOORJAAR 1747

„Mijnheer, het water is voorleden donderdagh nademiddag wederom beginne te wassen en doen een duim gewassen en van donderdag tot vrijdagavonds duim, en doen in 24 uren wederom 6 duim, en dese nagt 7 duim soo dat het nu boven 't klokgeslag dese morgen te half agt uren in de 40 garden staat (...). Derhalve heb ik van mijn pligt geagt UEdle sulks bekend te maken. Blijve Mijn Heer, UEdle Onderdanighe dienaar Jan de Ridder. Per ordre van mijn vader. Ameronghen 19-2-1747.”¹⁾

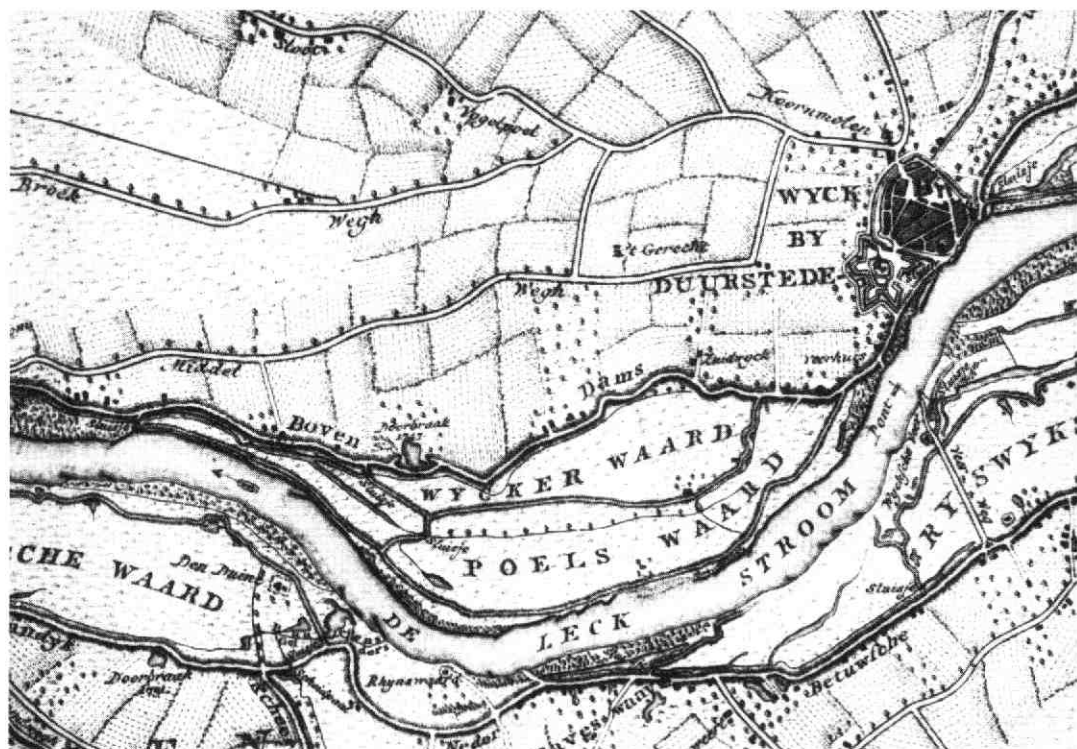
Aldus luidde de eerste waarschuwing van een waakmeester aan de Lek over het stijgende Lekwater. Voor die tijd niets bijzonders, als men bedenkt, dat de winters vroeger kouder, de zomers heter, de regens veelvuldiger en - vooral - het dijkonderhoud van onze grote wateren minder zorgvuldig gebeurde. Voor vandaag zijn de gebeurtenissen in het voorjaar van 1747 veel exclusiever: het was de laatste keer, dat de Lekdijk doorbrak en Utrechts dreven deed overstromen. Het was ook een van de vreemdste doorbraken, die ooit plaats hadden gevonden: deze kwam volkomen onverwacht, terwijl het Lekwater reeds aan het zakken was.

De eerste moeilijkheden deden zich voor bij het zgn. Molengat, dat zwakke plekken vertoonde. Wij schrijven dan 26 februari; burgemeester van Cleef wordt gewaarschuwd en in de vroedschapsresoluties lezen we dan: „Waarop geresolveert wierd de burgerij aan de Oude en Nieuwe Graft, in de kelders logerende, ofte bederflijke goedren daerin hebbende, te waerschouwen hetselve te bergen”²⁾. De oude en nieuwe kamaraar en de burgerhoplieden werd opgedragen zich te begeven buiten de Tolsteegpoort met enige schepen met mest om deze bij een eventuele doorbraak ter bescherming van de stad Utrecht te laten zinken onder de ophaalbrug van de Tolsteegpoort en onder de brug bij het veerhuis aan de Vaart. Doch het Molengat bleek vals alarm.

Intussen had het hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams de dijkwachtplichtigen opgeroepen zich te begeven naar de waakhuisen. Toch sloeg het noodlot onverwacht en onverbiddelijk toe tussen „slag 294 van het 1e kwartier, even beneden Wijk, tussen hectometerpalen 117 en 118”³⁾, een dijkverzakking van „een manslengte diep”. Op 28 februari „om elf a twaalf uren quamen eenige boeren met haer peerden in de stad vluchten, seggende dat de dijk (...) doorgebroken was, hetgeent men in het eerst niet geloofde”⁴⁾. Deze doorbraak geschiedde op een plaats, die „allersuffisantst wierd geoordeelt”⁵⁾. Op last van de vroedschap van Utrecht, die sprak van een „fataal en droevig geval” werden de sluizen buiten de Weerdpoort opengezet om het water te laten doorstromen. Het gat bij Wijk bij Duurstede had een breedte van

ongeveer 40 meter en in de eerste dagen van maart kwamen Cothen, Over- en Nederlangbroek, Dwarsdijk, 't Goy, Schalkwijk, Honswijk, 't Waal, Werkhoven, Odijk, Bunnik en Houten onder water te staan. In de nacht van 3 op 4 maart begonnen de grachtenkelders onder te lopen bij de Plompetoren, bij het Paus-huis en aan de Oudegracht. Het water steeg, Abstede, Galgenwaard en Minsweerd moesten er aan geloven, evenals Blauwkapel, Achtienvoven, Westbroek, Maarsseveen, Tienhoven en Breukelerveen. Terwijl het water in De Lek al weer viel, sloot het de stad Utrecht in. De Vecht, de Kromme Rijn, de Minstroom en het Zwarte Water, alle liepen ze over. Aan het einde van de Maliebaan, die gebruikt ging worden om het vee onder te brengen, kwam een waterkering van planken en aarde.

Op de tijding, dat er door het kolkende water gaten werden geslagen in de Biltse Steenstraat, brak er in de stad een paniekerige stemming uit. Daar hielp het volgende bericht in de Utrechtsche Courant aan mee: „(...) Onder anderen staet de Bildse straetweg thans niet alleen geheel onder, maer heeft zelfs de sterke persing en drift van het Water op verscheide plaetzen, de Steenen uit dien weg doen springen en daer door vele kuilen en gaten in dezelve veroorzaekt, invoegen ze zelfs nu niet dan met gevaer te Paerd of met Reituigen te passeeren is”⁶⁾. Ook in enige Hollandse kranten waren de berichten over toestanden, die in de stad Utrecht heersten, vruchten van een sensatiepers. Enige boze reacties kwamen dan ook snel los: „'t Geen men in zeker nieuwspapier gemeld vind, als of het water alhier op de Straten stond, schynt opgegeven te zyn, doer iemand, die nooit deze Stad gezien heeft, en wel genegen schynt, de Consternatie (...) te vermeerderen”⁷⁾. De volgende is nog feller en duidelijker in zijn bewoordingen. Het was volgens deze een „geëxalteerde schets” van de schrijver: „Gelyk hy hier in zig groffelyk vergist, vergist hy zig nog grover, met 'er by te voegen, dat in Abstede ('t geen, gelyk bekend is, naeuwelyks een steenworp van de Stad legt) verscheide Huizen tot aen de Daken onder Water staen; ten ware de man het een of ander Schuitenhuisje der Warmoesiers in een lage Sloop by vergissing voor Woonhuizen aengezien had. (...) Hy laet aan de Biltze straetweg niet alleen nauwelyks een steen in over, maer liegt er zelfs gaten in, waarin de zwaerste stenen zo diep zinken, als of 'er geen grond meer was (...), gelyk het den Schryver behaegt heeft, uit zyn duim te zuigen, om 't gepretendeert wegspoelen van Hekken, Bruggen, Huizen, enz. (...) te coloreeren en te waerschyntlyker te maken”⁸⁾. Andere reacties spraken van „monstreuse onwaerheden”, „grove feilen” en „andere rabbelingen”. In een „redactioneel kommentaar” neemt de Courant de auteur van het gewraakte artikel (was het een eigen

„Kaart van de Neder Rhijn en Leckstroom van de stad Arnhem tot aan het Oudslikerveer beneden de stad Culemborg“, door J. Engelman en F. W. Conrad (Detail).

Kopergravure naar F. W. Conrad door L. Schenk Jzn., 1789-1793 RAU, Top. atl. 240.**

journalist of een „ingezonden-brieven-schrijver“) in bescherming door de lezers te verzoeken „hem de fouten te vergeven, en daer in ons voorbeeld te volgen“9).

Intussen kwamen vanuit Blauwkapel en langs de inmiddels beruchte gaten in de Biltse Steenstraat de eerste vluchtelingen binnen, met enig gezelschap: „De hasen, mollen, rotten en muysen quamen, door het water gedrongen, de menschen overal tegemoet lopen, sulx dat deselve in menigte wierden doodgeslagen“10). Maar het water zakte, de kade langs de Lek stak zijn kop weer boven water en de balans kon worden opgemaakt. De Staten van Utrecht verzochten het hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams hen „te doen toekomen een verbael van het voorgevallene ten tyde den doorbraeck van den Leckendyck, behelsende mede een nette aantekening van de dagelyxe wassinghe en vallinge van deselve Rievier de Leck tot dato den ingebroocken dyck wederom bevangen en digtgemaakt zal zyn“11).

Op 22 april 1747 volgde de aanbesteding door het Lekdijkskollege van „het maken van een Nieuwe Dyck ter lengte van 61 en een half Dykroeden, en ter breedte van 36 voeten op deszelfs Kruyn (...) ontrent een

half uur beneden de Stad Wyck by Duurstede“12). Voor de herstellingswerkzaamheden werden manschappen ingezet van 2 compagnieën van het Regiment van generaal baron van Ginkel, die een ringdijk aanlegden rond de breuk. Na herstel volgde verhoging en verzwaring van de Lekdijk, en ook de loop van de rivier werd verbeterd. Een grotere efficiency en een betere waterbeheersing zorgde er voor, dat in 1747 de mens voor het laatst verslagen werd door het Lekwater. Het was een Pyrrhus-overwinning, want de menselijke ijver en techniek van 1747 greep de zege, ter „leeringhe ende vermaeck“ van ons, in 1799.

J. A. C. Mathijssen

NOTEN

1. Archief van het hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams, inventaris RAU (in voorbereiding)
2. Archief Stad II, 121, 1747 f° 112v
3. Vliet, M. van, Het hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams, proefschrift Assen 1961, pg. 50 e.v.
4. Woertman, Dirk, Notitie van 't voorgevallende bij den doorbraek van den Leckendyck Bovendams in de Wyckerweert by Wyck op den 28 Febr. 1747, genoteerd in de Stad Utrecht, pg. 3
5. Ibidem
6. Utrechtsche Courant, 8 maart 1747
7. Idem, 10 maart 1747
8. Idem, 13 maart 1747
9. Idem, 16 maart 1747
10. Woertman, Dirk, Notitie ..., pg. 11
11. Archief Stad II, 3515, Statenresoluties 8 maart 1747
12. Utrechtsche Courant, 4 april 1747

LEDENVERGADERING

Het Bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht nodigt de leden uit tot het bijwonen van de Algemene Voorjaarsledenvergadering op 15 mei as. in de Fundatie van Renswoude, Agnietenstraat te Utrecht, om 19.30 uur.

Agenda

1. Opening
2. Notulen van de Algemene Najaarsledenvergadering van 20 november 1978
3. Ingekomen stukken en mededelingen
4. Verslag van de penningmeester over het jaar 1978; jaarrekening penningmeester en accountantsverklaring
5. Verslag van de secretaris over het jaar 1978
6. Bestuursmutaties. Periodiek aftredend zijn: De heer A. H. R. Hoogezand, voorzitter en de heer A. F. E. Kipp, gewoon bestuurslid.
Beiden stellen zich herkiesbaar.
Volgens artikel 12 lid 8 der statuten kunnen tegenkandidaten schriftelijk gesteld worden door tenminste 10 leden. De namen van de tegenkandidaten dienen tenminste 3 dagen voor de aanvang der vergadering, waarin de vacatures zullen worden vervuld, schriftelijk aan het bestuur te zijn meegegeeld
7. Mededelingen over excursies
8. Wat verder ter tafel komt
9. Rondvraag
10. Sluiting

Na afloop van de vergadering om $\pm$ 20.45 uur zal een inleiding gehouden worden door mr. C. L. M. Lambrichts, secretaris-rentmeester van het Evert Zoudenbalchhuis (voorheen het Gereformeerd Burgerweeshuis).

Na afloop van de inleiding zal het Zoudenbalchhuis, Nieuwegracht 98, bezocht worden.

Financieel jaarverslag over 1978

Op de komende voorjaarsledenvergadering zal u de hierbij afgedrukte jaarrekening over 1978 ter goedkeuring worden aangeboden. Bij deze jaarrekening, welke door het bestuur is vastgesteld, kan nog de volgende toelichting worden gegeven.

In 1978 bedroeg het saldo van baten en lasten f 6.550,—, welk batig saldo is toegevoegd aan het vermogen der vereniging. Het eigen vermogen nam hierdoor in 1978 toe van f 36.614,— tot f 43.164,—. De liquiditeitspositie verbeterde in 1978 met ruim f 7.000,— voornamelijk door het voordelig saldo van baten en lasten.

Onder contributies zijn verantwoord de nagekomen bijdragen van 42 leden over 1977 en de bijdragen van 1734 leden over 1978. Per einde 1978 hadden 23 leden de contributie over het laatste jaar nog niet voldaan. In 1978 ontving de vereniging een donatie van f 10.000,—; de gever, die onbekend wenst te blijven, zijn wij bijzonder erkentelijk.

De kosten van het jaarboek zijn in 1978 belangrijk hoger dan de kosten in 1977 en dan hiervoor was begroot voor 1978. Dit is ontstaan door de grotere omvang en oplage van het jaarboek 1978, dat geheel gewijd is aan de herdenking van de Unie van Utrecht. Mede dank zij de donatie van f 10.000,— konden de extra-kosten van het jaarboek door de vereniging worden gedragen.

De algemene kosten zijn in 1978 lager dan in 1977, maar hoger dan hiervoor voor 1978 was begroot.

Dit laatste is ontstaan door te lage schattingen in de begroting en door verantwoording in 1978 van de kosten van de goedkeuringsprocedure van de jaarrekening in de komende voorjaarsledenvergadering.

*J. F. J. Hoeting
Penningmeester*

Balans per 31 december 1978

Balans per 31 december 1977

Voorraden	Prentbriefkaarten	f 1.400,—		f 1.800,—
	Litho's	f 300,—		f 200,—
			f 1.700,—	f 2.000,—
Vorderingen				
op korte termijn	Te vorderen posten	f 2.798,—		f 4.380,—
Liquide middelen	Giro en Bankiers	f 94.154,—		f 72.079,—
		f 98.652,—		f 78.459,—
Eigen vermogen	Vermogen AoPo	f 36.614,—		f 30.709,—
Resultaat 1978	resp. 1977	f 6.550,—		f 5.905,—
		f 43.164,—		f 36.614,—
Voorzieningen	Propagandafonds	f 5.481,—		f 5.347,—
Schulden				
op korte termijn	Te betalen kosten en vooruitontvangen baten	f 50.007,—		f 36.498,—
		f 98.652,—		f 78.459,—
PM Contract met drukker van het maandblad		f 26.000,—		f 24.000,—

		Resultaten rekening 1977	Begro- ting 1978	Resultaten rekening 1978
Baten	Contributie	f 55.125,—	f 55.000,—	f 59.646,—
	Advertenties	f 5.050,—	f 5.000,—	f 5.100,—
	Verkoop voorraden	f 4.703,—	f 2.500,—	f 2.601,—
	Donaties	f 11.742,—	f 1.000,—	f 11.497,—
	Rente	f 2.799,—	f 2.500,—	f 4.736,—
		f 79.419,—	f 66.000,—	f 83.580,—
Lasten	Jaarboek	f 26.698,—	f 28.000,—	f 37.229,—
	Maandblad	f 28.126,—	f 29.000,—	f 28.979,—
	Overige activiteiten	f 656,—	f 1.000,—	f 24,—
	Beheerskosten	f 4.649,—	f 5.500,—	f 5.330,—
	Algemene kosten	f 5.685,—	f 2.500,—	f 4.768,—
		f 65.814,—	f 66.000,—	f 76.330,—
	Herwaardering voorraden	f 5.050,—	—	—
	Storting Propagandafonds	f 2.650,—	—	f 700,—
		f 73.514,—	f 66.000,—	f 77.030,—
Resultaat	Voordelig	f 5.905,—	—	f 6.550,—
	Nadelig	—	—	—

ACCOUNTANTSVERKLARING

Wij hebben de jaarrekening 1978 van de Vereniging Oud-Utrecht gecontroleerd. Op grond van dit onderzoek zijn wij van oordeel dat deze jaarrekening een getrouw beeld geeft van de grootte en de samenstelling van het vermogen per 31 december 1978 en van het resultaat over 1978.

Utrecht, 15 februari 1979

Mr. P. J. Schadé Accountants B.V.
Drs. H. Scheer

GREPEN UIT DE ARCHIEVEN

Een geval van dieverij

Luitenant David du Tour logeerde op een woensdag in mei van het jaar 1618 bij een predikant in Leiden, toen hij 's nachts rond de klok van één uur werd gewekt door een geluid. *Noch geheel slaaperich wesende* vroeg hij wie daar was. Niemand gaf antwoord, maar de luitenant hoorde wel gerammel, net alsof een kist of een raam werd gesloten. Hij keerde zich op zijn zij om beter te kunnen luisteren en toen hij opnieuw iets hoorde rammelen, dit keer op de binnenplaats, sprong hij uit bed, zocht tevergeefs naar zijn rapier en snelde in zijn hemd naar buiten! Op de binnenplaats was niemand meer te bekennen, maar de luitenant vond er wel zijn rode wambuis, een broek, groene en zwarte hosen en een gekleurde *nachttabbert* en hij zag wel zes of zeven ladders tegen de muren staan. Het was duidelijk dat er dieven aan 't werk waren geweest! Du Tour spoorde in de buurt van het huis nog zijn hoed en de mantel van de predikant op, maar verschillende eigendommen waren verdwenen. Hij liet het er echter niet bij zitten en probeerde in de stad informaties in te winnen. Bij de poort waarvandaan de wagens naar Utrecht vertrokken, sprak hij vrijdags met een waardin. Deze wist hem te vertellen dat 's morgens tussen 6 en 7 uur een verdacht groepje personen voor haar herberg twee vanen (= 8 liter) bier had opgedronken. Onder het gezelschap was een lange vrouw die, toen zij wilde afrekenen, een *knopeldouccken* vol goud tevoorschijn haalde. Een van haar metgezellen fluisterde haar snel toe, dat zij het goud weg moest stoppen. Tenslotte was het gezelschap met een wagen naar Utrecht vertrokken, zo vertelde de waardin. Du Tour aarzelde niet en zette de achtervolging in. Hij arriveerde zelfs eerder in Utrecht dan de verdachten, die niets vermoedend de voerman verscheidene keren bij herbergen in Bodegraven, Woerden en De Meern lieten stoppen.

De dienstmaagd van een van de herbergen wist zich later te herinneren, dat het gezelschap had gelachen en gezongen en erg *lustich* was geweest. Aan de feestvreugde kwam abrupt een eind, toen de wagen bij de Utrechtse Catharijnepoort werd aangehouden door luitenant Du Tour en een paar van zijn soldaten! Twee mannen sprongen van de wagen af en namen de benen, maar zij konden bij het Lijnpad worden overmeesterd. De bende, bestaande uit vier mannen en drie vrouwen, in de leeftijd variërend van 17 tot 60 jaar, werd naar de woning van de beul aan de Steenweg gebracht en later in het huis Hasenberch (op de plaats van het tegenwoordige stadhuis) achter slot en grendel gezet.

Er werd een aanzienlijke lijst opgesteld van de gestolen goederen die in de wagen waren aangetroffen; een kleine greep uit de buit: zes neusdoeken, een lin-

nen slaapmuts, een oud laken, een zilveren kettinkje, diverse muntstukken, een gebloemd lijfje, zes beffen en een paar gebreide kousen. Op 11 juni werden de dieven veroordeeld tot eeuwige verbanning uit de stad Utrecht en omgeving.

J. van der Meulen

Bronnen: criminele sententies en criminele stukken, 1618 (Stadsarch. II nrs. 2236 en 2244).

Met toestemming van de redactie overgenomen uit „De Spuikoker”.

CONTRIBUTIE 1979

Gelijktijdig met het maandblad over januari is aan alle leden onze vereniging een acceptgirokaart voor de contributie voor het jaar 1979 toegezonden. De leden, die deze girokaart nog niet hebben ingevuld en teruggezonden, wordt verzocht dit nu spoedig te doen. Wilt u tevens op de girokaart uw naam en adres vermelden!

De contributie voor 1979 is vastgesteld op f 37,50 per lid (voor leden ouder dan 65 jaar f 32,- en voor leden jonger dan 26 jaar f 21,50).

J. F. J. Hoeting
penningmeester

MAANDBLAD

oud-utrecht

52e jaargang - nummer 4 - april 1979

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 2362.

Secretaris:

D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1 Utrecht, tel. (030) 315541.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt, tel. (030) 760645, girorekening 575520.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 1986.

Redactie:

G. J. Röhrner, p/a Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, tel. (030) 711814.

C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht, tel. (030) 315328.

A. H. M. van Schaik, Turkooislaan 124, Utrecht, tel. (030) 887532.

E. de Jong, Kromme Nieuwe Gracht 45, Utrecht.

EEN WOORD VOORAF

Met de voltooiing van de restauratie van de Utrechtse Nicolaaskerk mag de stad zich gelukkig prijzen. Een monumentale middeleeuwse kerk, bogend op een hoge ouderdom maar verkerend in een ernstig onderkomen staat, is door een restauratie die acht jaar vergde, van een langzame doch zekere ondergang gered.

Toen de Stichtse Culturele Raad naar een ruimte zocht waarin de Historische Dag 1979 georganiseerd zou kunnen worden, viel de keuze als haast vanzelfsprekend op dit kerkgebouw. In overleg met de Vereniging Oud-Utrecht die graag dit jaar de taak op zich nam samen met de Culturele Raad als gastheer op te treden, kwam het voorstel op tafel het meinumner van het Maandblad Oud-Utrecht dan geheel aan deze kerk te wijden. Allereerst konden de organisatoren hun gasten aldus een soort begeleiding ter hand stellen over het gebouw waarin de deelnemers bijeen zouden komen, vervolgens zou de redactie van het Maandblad in de gelegenheid zijn een aantal aspecten die op een of andere manier op de Nicolaaskerk betrekking hebben, eens aan zijn lezers te presenteren. Vandaar dat dit Maandblad het predikaat themanummer zou mogen dragen: een nummer, iets dikker dan gebruikelijk, geheel gewijd aan zaken in en om de Nicolaaskerk.

Dr. A. van Hulzen neemt de lezer mee door het zuidelijk deel van de binnenstad.

Over de bouwgeschiedenis van de Klaaskerk hield Th. Haakma Wagenaar een voordracht op 22 september 1978. Van deze lezing maakte de redactie in overleg met de auteur dankbaar gebruik om een beknopte bouwgeschiedenis samen te stellen.

Over het simultaan gebruik van het kerkgebouw schrijft drs. H. J. de Smedt, conservator beeldhouwkunst van het Centraal Museum.

Het huidige orgel en de orgels die eertijds de Nicolaaskerk sierden, worden beknopt besproken door dr. M. A. Vente, lector in de instrumentkunde in het bijzonder de orgelkunde aan de Rijksuniversiteit Utrecht.

Over de uurwerken van de Klaastoren neemt drs. J. J. L. Haspels, conservator van het Nationaal Museum van Speelklok tot Pierement, het woord.

Tenslotte bespreekt de stadsbeiaardier Chris Bos de klokken die in de Klaastoren hangen.

Met deze artikelen - een aantal capita selecta gegroepeerd rond de Klaaskerk - hoopt de redactie de deelnemers aan de Historische Dag een prettige handwijzer te bieden voor het gebouw, zijn inventaris en zijn omgeving; de leden van de Vereniging Oud-Utrecht biedt zij een aantal bijdragen aan over de Klaaskerk die een waardevolle aanvulling zijn op alles wat in 1978 al over deze kerk en haar restauratie is verschenen.

redactie

Van bisschopsstad naar Uniestad

Utrecht in de middeleeuwen

Utrecht was in de Middeleeuwen als bisschopsstad een stad met veel kerken en kloosters. De vijf kapittelkerken of hoofdkerken met de Domkerk in het midden, zetten het kruisteken op de stad. Deze kerken lagen met hun immuniteiten min of meer als afzonderlijke staatjes in de stad. Het gebied om een kapittelkerk was immuun, bevrijd van of onaantastbaar voor het wereldlijk gezag. Het stadsbestuur mocht er geen straten door aanleggen. Aan de grens van een immuniteit eindigde het gezag van het stadsbestuur. In een middeleeuwse bisschopsstad liep men dikwijls dood tegen een omheining, een muur of gracht van een immuniteit of tegen het omheinde of ommuurde gebied van een klooster. De rustige immuniteitsgebieden om de kapittelkerken lagen min of meer geïsoleerd als geestelijke republiekjes in de bedrijvige stad van de kooplieden.

De kanunniken van een kapittelkerk stonden op de canon of lijst van de geestelijken, die zich geheel op hun godsdienstige taak moesten toelagen. Zij begaven zich niet onder het volk, maar wijdden zich geheel aan de eredienst. In de gangen van de kruisgang (kloostergang) van een kapittelkerk klonk dikwijls het gezang van een processie of liepen de kanunniken naar hun kapittelhuis. De kanunniken leefden onder andere wetten dan de burgers: zij hoefden geen belasting te betalen en namen geen deel aan de bewaking van de stad.

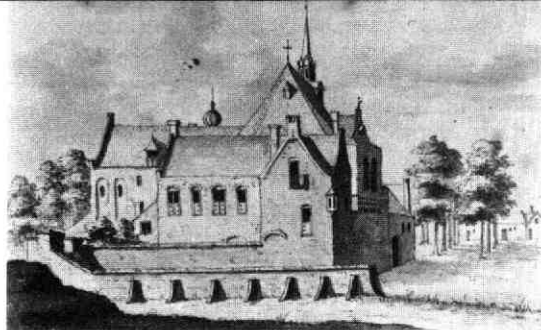
De parochiekerken stonden daarentegen midden in het volle leven. Hier werd gedoopt, getrouwd en begraven. Hier hadden de gilden hun kapellen en hun grafkelders. In het noorden van de stad lag de Jacobikerker, in het centrum de Buurkerker, in het westen de Geertekerker en in het zuiden de Nicolaaskerk. De Nico-

laaskerk lag temidden van de kloosters; ten westen van deze kerk, bij de hoek van de tegenwoordige Doelenstraat en de Nicolaasdwarsstraat, lag het Nicolaasklooster, waar *goetwillighe meechden* de armen bijstonden en de zieken verzorgden. Ten oosten van deze kerk lag het Agnietenklooster; de dubbelkapel, de refter en de kelder van dit klooster maken thans deel uit van het Centraal Museum.

Ten noorden van de Nicolaaskerk kwam het klooster van de Karmelieten. Karel V, die in 1528 de wereldlijke macht over het Sticht verkreeg, liet op het Catharijneveld het kasteel Vredenburg bouwen. De Johanniters, die St. Catharina als hun beschermheilige hadden, moesten daar het veld ruimen en kregen de beschikking over de kerk en het klooster van de Karmelieten aan de Lange Nieuwstraat. De Karmelieten, die op hun beurt voor de Johanniters het veld moesten ruimen, mochten toen ten noorden van de Klaaskerk hun klooster bouwen. Ook bij de Nicolaaskerk liepen de straten dikwijls dood tegen de terreinen van de kloosters. Zo liep de Agnietenstraat van het Nicolaaskerkhof niet verder dan tot aan de Nieuwstraat. Het gebied tussen deze straat en de Nieuwegracht behoorde aan het Agnietenklooster en er liep alleen een niet openbare poortweg van de Agnietenstraat naar de Nieuwegracht. De Nieuwstraat was een soort achterstraat tussen de erven van de huizen aan de Oude- en de Nieuwegracht. Deze straat liep in het zuiden door tot aan de wallen maar ze liep in het noorden dood tegen het terrein van de Paulusabdij. Deze abdij stond op het gebied tussen de tegenwoordige Hamburgerstraat, Nieuwegracht, Trans en Korte Nieuwstraat. Op deze plaats staat thans het gerechtshof of het Paleis van Justitie. Er was alleen een afsluitbaar voetpad, het Pauluspad, van de Nieuwstraat naar het tegenwoordige Domplein. Er was toen echter nog geen Domplein. De Domkerk strekte zich nog uit tot vlak bij de Domtoren, waarmee ze door een boog verbonden was. Ten zuiden van de Domkerk, in de omgeving van het tegenwoordige standbeeld van Jan van Nassau, stond de Oud-Munster- of de Salvatorkerk en tussen de Domkerk en de Salvatorkerk stond de Heilige Kruiskapel.

Politieke en godsdienstige verwikkelingen

In 1550 regeerde Karel V over alle zeventien Nederlandse gewesten en een Nederlandse staat scheen zich te ontwikkelen tussen het Duitse rijk en Frankrijk. Deze staat omvatte niet alleen het tegenwoordige gebied van de Benelux, maar ook een deel van het huidige Noord-Frankrijk. In de 17 Nederlanden lagen de steden Rijssel, Grevelingen en Duinkerke. Dit gebied, dat thans de Franse Nederlanden of Frans-Vlaanderen genoemd wordt, speelde toen in de Nederlandse geschiedenis een belangrijke rol. Aan de onderlinge strijd tussen o.a. Hollanders en Friezen, Hollanders en Geldersen enz. was voor goed een einde gekomen en er scheen nu een tijd van rust en vre-

Agnietenklooster, gezien vanaf de Nieuwe Gracht. De Fundatie van Renswoude bestaat nog niet. De bomen staan op het huidige Nicolaaskerkhof. L. P. Serurier. ca. 1730.

(GAU T.A.Lb 1.13)

de voor de Nederlanden aan te breken. In plaats van het wat vage woord Nederlanden - meer een aardrijkskundig dan een politiek begrip - wordt na 1550 meermalen het enkelvoud Nederland gebruikt. Wel voelde men zich nog allereerst inwoner van zijn gewest en studenten aan buitenlandse universiteiten lieten zich vóór 1550 inschrijven als Brabander, Hollander enz., maar na 1550 laten zij zich al dikwijls inschrijven als *Vlaming* of als *Belg*. En met *Vlaming* werd toen een inwoner van de 17 Nederlanden bedoeld en met *Belg*, het Latijnse woord voor Nederlander, werden toen niet alleen de Zuid-, maar ook de Noord-Nederlanders aangeduid.

Maar dan komt de godsdienstige tweespalt de politieke eenheid verstoren. Het Lutheranisme krijgt hier enige aanhang, maar blijft in hoofdzaak beperkt tot de havensteden, die met het Duitse rijk in verbinding staan. Veel grotere invloed krijgt hier na 1540 het calvinisme en de calvinisten waren de meest strijd-bare protestanten. Tevergeefs trachtte Karel V door inquisitie en plakaten het protestantisme uit te roeien en het feit, dat de plakaten telkens verscherpt werden, bewijst, dat zij hun uitwerking misten. Toch bleef het onder Karel V betrekkelijk rustig in de Nederlanden; hij werd hier als een Nederlander beschouwd, want hij was immers in Gent geboren en opgevoed en hij kende de taal van het land. Maar dat werd anders toen hij in 1555 als Heer der Nederlanden opgevolgd werd door zijn zoon Filips II. Deze was in Spanje geboren en opgevoed en voelde zich ook Spanjaard. In 1559 vertrok hij uit de Nederlanden naar Spanje en hij is nooit meer naar de Nederlanden teruggekeerd. Nu kwam er toenemende ontevredenheid over de strenge geloofsvervolgung. Ook vele katholieken beschouwden de protestanten wel als dwalenden, maar niet als misdadigers die met de dood gestraft moesten worden. En vele lage edelen die in hun kastelen of ridderhofsteden op het plateland woonden, werden bevreesd, dat de strenge vervolging tot opstanden zou leiden. Dan konden ook hun kastelen of ridderhofsteden gevaar lopen. Daarom boden zij in 1556 aan Margaretha van Parma, die als landvoogdes de regering over de Nederlanden waarnam, een smeekschift aan waarin zij verzach-

ting van de geloofsvervolgung verzochten. De calvinisten kregen nu de moed om zelfs openlijk bijeen te komen en de hagepreken, die te Hondschote in Frans-Vlaanderen begonnen, werden weldra in bijna alle Nederlandse gewesten gehouden. Maar het was nu al midden zomer en de herfst kwam in het zicht. Het zou wel uiterst bezwaarlijk worden om dan de godsdienstige bijeenkomsten in het vrije veld te blijven houden. En dan begint te Steenvoorde in Frans-Vlaanderen de beeldenstorm, die zich over bijna alle Nederlandse gewesten gaat uitbreiden. Er is eens opgemerkt, dat men moet letten of bij een beeldenstorm doopvont en orgel gespaard blijven; dat zou dan kunnen wijzen op het feit, dat men een kerk klaar wilde maken voor de calvinistische eredienst. Beelden waren in de ogen van de calvinisten afgodsbeelden die vernield moesten worden, maar doopvont en orgel konden in een calvinistische dienst ook gebruikt worden. Bij de beeldenstorm in een van de Utrechtse kerken begon een van de beeldenstormers met het slopen van het orgel, maar toen werd hem door een andere breker toegeroepen, dat hij daarmee op moest houden, want dat hij nu deed hetgeen hem niet gelast was.

Als Margaretha de eerste schrik te boven is, maakt zij zich klaar om met geweld de rust in het land te herstellen. Maar ook de calvinisten bereiden zich nu voor op gewapende tegenstand en een van de edelen Hendrik van Brederode, Heer van Vianen, treedt op als leider van het gewapende verzet. Willem van Oranje, stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht, was Brederode goed gezind; daarom stonden de Staten en de stad van Utrecht wantrouwend tegenover hun stadhouder. Intussen wist Margaretha van Parma het gewapend verzet van de calvinisten neer te slaan. De stad Valenciennes in Frans-Vlaanderen, die tegenstand bood, werd door de troepen van de landvoogdes bezet en de calvinistische predikant Guido de Brès, die hier grote invloed uitoefende, werd ter dood gebracht. In de stad Utrecht, die uit vrees voor een aanslag van Brederode uit Vianen zelf om regeringstroepen verzocht had, trokken troepen van de landvoogdes binnen, waardoor de prins van Oranje alle macht in het Sticht verloor. Margaretha beheerste weer de toestand in de Nederlanden. Dan juist

Nicolaaskerk met voor de westgevel de Gronsvelt-kamers en aan de overzijde van de straat het Tucht-huis. J. Versteegh. 1756.
(GAU T.A. Jc 2.1)

komt het bericht, dat de hertog van Alva met het leger in aantocht is, om allen, die aan de beroerten van de laatste jaren zich hadden schuldig gemaakt, te straffen. Brederode, Willem van Oranje en vele anderen vluchtten bij de komst van Alva naar Engeland of naar het Duitse rijk. Willem van Oranje werd als stadhouder vervangen door de zuidnederlandse edelman Bossu.

Alva, die in 1567 Margaretha als landvoogd opvolgt, beheerste voorlopig de toestand in de Nederlanden, maar in het voorjaar van 1572 kregen de Geuzen vaste voet in Holland en Zeeland. Zij maakten zich zelfs meester van de meeste steden in deze zeegevesten en Willem van Oranje werd opnieuw erkend als stadhouder van Holland en Zeeland. In deze twee gewesten kregen de calvinisten de leiding en weldra werd hier de openlijke uitoefening van de katholieke godsdienst verboden.

Maar dan plunderen herhaalde malen in de volgende jaren muitende Spaanse soldaten zowel in de 15 katholieke gewesten als in de 2 calvinistische gewesten. Om aan die plunderingen een eind te maken slosten de 15 gewesten in 1576 een bond met de 2 calvinistische gewesten, om door het uitdrijven van de Spaanse benden de Nederlanden eindelijk weer tot rust en vrede te brengen, te pacificeren: de Pacificatie van Gent.

De prins van Oranje en zijn beide zeegevesten waren echter bevreesd, dat zij in de naaste toekomst opnieuw alleen zouden komen te staan in de strijd tegen de Spaanse troepen en daarom wilden zij een andere unie sluiten met de aangrenzende gewesten, in de eerste plaats met Utrecht. Als het Spaanse garnizoen in het kasteel Vredenburg in december 1576 de strijd tegen de Utrechtse burgerij begint, dan krijgen de Utrechtse burgers de meeste steun van de prins en van Holland. De Utrechtse burgerij ging nu in de prins haar beschermer zien en in 1577 werd Willem van Oranje opnieuw erkend als stadhouder van Utrecht. Het is nu de advokaat van de Staten van Utrecht, Floris Thin, die in samenwerking met de prins het eerste ontwerp maakte van een nadere unie; dit ontwerp werd later, buiten de prins om, in een voor de calvinisten gunstige zin gewijzigd. Dit gewijzigde ontwerp werd tenslotte op 23 januari 1579 in de kapittelzaal van de Domkerk getekend en bleef als de Unie van Utrecht bekend. Deze Unie stuitte echter op verzet van vele Utrechtse geestelijken, die vreesden voor de ondergang van de katholieke godsdienst nu Utrecht zo nauw met de calvinistische gewesten Holland en Zeeland verbonden werd.

Utrecht na de Unie

In 1579 kregen de calvinisten de Nicolaaskerk en in 1580 werd zelfs in Utrecht de openlijke uitoefening van de katholieke godsdienst verboden. De kerkgebouwen werden aan de calvinisten afgestaan of zij werden geheel of gedeeltelijk gesloopt; zo werd het koor van de Buurkerk afgebroken en op die plaats werd de Choorstraat aangelegd. De Oud-Munster

werd gesloopt en het zuidelijk deel van het tegenwoordige Damplein bleef lange tijd bekend onder de naam van het Oudmunsterkerkhof. Nu werd ook het Pauluspad verbreed tot een openbare straat, de tegenwoordige Korte Nieuwstraat, die de Nieuwstraat verbond met het Damplein; de Nieuwstraat kreeg nu de naam van de Lange Nieuwstraat. De immuniteitsgebieden van de kapittelkerken behoeften niet langer ontzien te worden en door deze gebieden werden thans straten aangelegd.

Ook de kloosterterreinen behoefde men niet meer te ontzien; door deze terreinen werden nu straten aangelegd en ook hier werden huizen gebouwd.

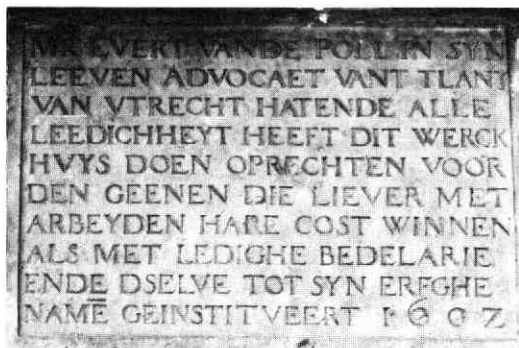
Tegen het eind van de 16e eeuw hadden Adriaan Beyer Hendriksz. en zijn huisvrouw Alijdt Jansdogter de Bruyn in een viertal testamenten bepaald hoe hun nalatenschap besteed moest worden. In 1594 maakte Adriaan Beyer zijn laatste testament op; zijn vrouw was toen al verscheidene jaren overleden. Hij bepaalde nu, dat van het geld, dat hij zou nalaten twaalf Godskameren of vrije woningen gebouwd moesten worden, waar behoeftige stadgenoten gratis in konden wonen, terwijl zij bovendien nog een uitkering zouden krijgen in levensmiddelen (weit of tarwe, boter en kaas) en turf. Op 1 juli 1596 stierf Adriaan Beyer en het volgende jaar werd een gedeelte van het terrein van het voormalige Agnietenklooster afgestaan voor de bouw van deze woningen.

In andere steden werden dergelijke huisjes meestal om een open hof gebouwd en zij werden dan ook een hofje genoemd. In Utrecht werden die huisjes meestal langs de straat gebouwd en zij werden hier kameren genoemd. De Beijerskameren kwamen nu te staan aan de zuid-oostzijde van de Lange Nieuwstraat en zij staan daar nog altijd.

Ook de Agnietenstraat kon nu door het terrein van het voormalige Agnietenklooster naar de Nieuwegracht doorgetrokken worden. De al bestaande poortweg naar de Nieuwegracht werd in 1651 verbreed tot een openbare straat, die ook de naam van Agnietenstraat (eerst Agnietensteeg) verkreeg. In 1651 werden aan de zuidzijde van dit nieuwe gedeelte van de Agnietenstraat de kameren van Maria van Pallaes en in 1652 aan de noordzijde de Gronsveltkameren gebouwd.

De kloosters konden door de calvinisten niet gebruikt worden. Zij kwamen leeg te staan en werden gesloopt of voor andere doeleinden gebruikt. Zo werd het Karmelietenklooster ten noorden van de Nicolaaskerk afgebroken.

Het Nicolaasklooster ten westen van de Nicolaaskerk werd voor een deel ingericht tot tuchthuis en voor een ander deel tot werkhuis. Een straat langs dit voormalige klooster kreeg de naam van Tuchthuisstraat. Later werd de naam veranderd in Doelenstraat. Dank zij Evert van de Poll werd een deel van het klooster tot werkhuis ingericht en een gedenksteen op de ingangspoort aan het Nicolaaskerkhof, links van no. 2, bij de Nicolaasdwarsstraat herinnert hier nog aan.

Fundatiesteent van het werkhuis van Mr. Evert van de Poll. 1602.

(Gem. Fotodienst Utrecht, T.A. Gd 3.100.1)

Het Agnietenklooster werd ingericht tot Stads Ambachtskinderhuis, een weeshuis, waar kinderen voor een nuttig ambacht werden opgeleid.

Op 26 april 1754 stierf Maria Duyst van Voorhout, die gehuwd was geweest met Frederik Adriaan van Reede, vrijheer van Renswoude. Haar echtgenoot was al overleden en daar zij geen nakomelingen naliet had zij een deel van haar nalatenschap beschikbaar gesteld voor verdere opvoeding van de schranderste jongens van het Utrechtse Stads Ambachtskinderhuis. Deze jongens moesten dan wel in een afzonderlijke verblijfplaats rustig kunnen studeren; daarom werd nu naast het kinderklooster een afzonderlijk gebouw gesticht, dat als de Fundatie of Stichting van Renswoude bekend werd. Dit nieuwe gebouw sloot de Lange Nieuwstraat af, zodat deze straat niet langer doorliep naar de wal en singel. Ook werden de Gronsveltkameren, die hier stonden, verplaatst naar de Nicolaasdwarsstraat ten westen van de Nicolaaskerk. In het middelste van deze kameren herinnert een gedenksteen aan de geschiedenis van deze kameren en in de eerste regel van het rijm is het jaartal verborgen van de stichting.

Sta toCh beneDe Lees hlIr De reDe.

1 maal C (100), 3 maal D (500) dus 1500, 1 maal L (50) en 2 maal I (1) dus 2; bij elkaar opgeteld het jaar 1652.

In 1756 hadden de Gronsveltkameren in de Agnietenstraat plaats moeten maken voor de Fundatie van Renswoude en waren zij hierheen verplaatst. De tijd dat de Unie van Utrecht gesloten was, werd voor de stad Utrecht een overgangstijd: de oude bisschopsstad ging zijn middeleeuws karakter verliezen. De muren van de immuniteiten werden gesloopt, de grachten gedempt, straten aangelegd door de immuniteitsgebieden en door de kloostergebieden werd Utrecht tot één aaneengesloten gebied.

Utrecht

dr. A. van Hulzen

BEKNOPT BOWGESCHIEDENIS VAN DE UTRECHTSE NICOLAASKERK

De bouwgeschiedenis van de Nicolaaskerk is al vaker op papier gezet, ook recentelijk, nu de restauratie van het bouwwerk voltooid is. Er zou dus alle reden zijn hier te verwijzen naar een van deze publikaties. In overleg evenwel met de restauratie-adviseur Th. Haakma Wagenaar is besloten in dit nummer wel een beknopte bouwgeschiedenis op te nemen omdat dit aspekt van de historie van de Nicolaïkerk temidden van de capita selecta niet gemist kon worden.

Bij de samenstelling van deze beknopte bouwgeschiedenis is dankbaar gebruik gemaakt van de voordracht van Th. Haakma Wagenaar, gehouden op 22 september 1978 in de Nicolaaskerk ter gelegenheid van het symposium over de bouwgeschiedenis, restauratie en bestemming van het middeleeuwse kerkgebouw. Deze voordracht is samen met de andere voordrachten en de discussies daarover te vinden in het Verslag van dit symposium, uitgegeven door de Publiciteitscommissie Restauratie Binnenstadskerken, Utrecht, 1978.

C. S.

Over de stichting van de Nicolaaskerk, na de reformatie Nicolaïkerk of Klaaskerk geheten, lichten de schriftelijke bronnen ons niet in. Pas wanneer er ter plekke van de huidige Klaaskerk al bijna een eeuw een kerkgebouw staat, vinden we een vermelding van het bouwwerk. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek daarentegen zijn wel in staat ons wat wijzer te maken over de vroegste geschiedenis van de Nicolaaskerk.

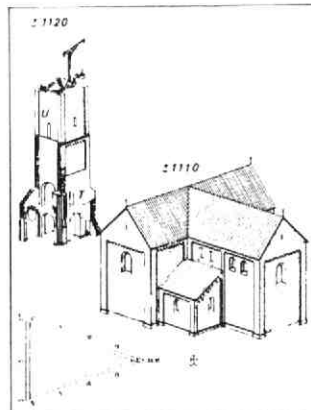
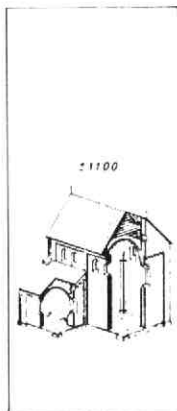
De eerste aanzet van de kerk moeten we zoeken omstreeks 1100. Aan de oevers van de toenmalige Rijn, de tegenwoordige Oude Gracht bij de Twijnstraat, wordt op een zandrug die met 25 cm kleislib bedekt is, met de bouw begonnen. Om de grond te verdichten worden er plaatjes ingeslagen. Er komt een fundering van veldkeien, daarop een vlijlaag van tufsteen, de muren van de eerste Klaaskerk op. Dat eerste kerkgebouw bestaat uit een rechtgesloten koor dat geflankeerd wordt door twee eveneens rechtgesloten zijkooren. Het geheel wordt in het westen afgesloten met een dwarsschip. Omstreeks 1110 moet deze Nicolaaskerk gereed zijn gekomen.

Nagenoeg gelijktijdig of iets later start de bouw van het westwerk, dat twee torens zal krijgen. Dat is een opmerkelijke bouwvorm als de Nicolaaskerk de status van een parochiekerk zal krijgen. Tweelingtorens, een bovenzaal tussen deze torens en de straks te noemen galerijen zijn kenmerken voor een adellijke kerk, dus voor een kathedraal, een kapittelkerk, een abdijkerk of een aanzienlijke kloosterkerk. De rechte koor- en zijkoorsluitingen wijzen eveneens in die richting.

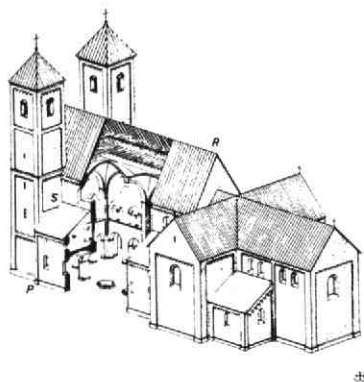
Het meest waarschijnlijk is de hypothese dat de Nicolaaskerk in eerste aanzet gebouwd is als een abdijkerk. Deze veronderstelling is niet in strijd met de mededeling die de archieven ons verstrekken en waaruit we moeten opmaken dat er in 1131 in Utrecht slechts één parochiekerk is: de Buurkerk. De Nicolaaskerk waarvan het onderzoek heeft aangetoond dat deze reeds vóór 1131 bestond, had nog niet de functie van parochiekerk en wordt aldus niet als zodanig vermeld.

Welke kloosterorde de latere parochiekerk dan wel bouwde, blijft op dit moment nog een vraagteken. Was de Klaaskerk de abdijkerk van het vrouwenklooster dat tot ongeveer 1236 buiten de stad lag in het gebied van Abstede en waarvoor in 1227 de eerste steen binnen de in aanbouw zijnde stadsomwalling werd gelegd door bisschop Wilbrand van Oldenburg? Pas in 1227 nemen de kloosterlingen, tot dusverre benedictijnen, de regel van Cîteaux, dus van de cisterciënzers aan. De rechte koorafsluiting van de Nicolaaskerk, waarmee de bouw ervan aanving en die ontleend lijkt aan de voorschriften van Cîteaux, vindt hier geen steun want er is een tijdspanne van wel een eeuw tussen 1227 en de bouw van de eerste Nicolaaskerk.

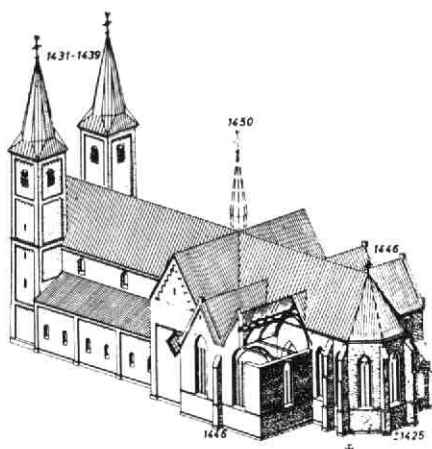
Het raadsel van het westwerk van de Nicolaaskerk blijft wachten op een sluitende oplossing.

Opengewerkte scheve projectie: toestand 1100-1120. U: thans niet gebruikte deur met keperboog.

Opengewerkte scheve projectie: toestand $\pm$ 1130; P: ongebruikelijke sprong in buitenmuur; R: nok schip hoger dan koor (ongebruikelijk); S: doorsnijding van lessenaarsdaken door spaarvelden torens.

Opengewerkte scheve projectie: toestand $\pm$ 1450.

Met de noordelijke toren werd de bouw van het westwerk begonnen. Weldra volgt de zuidelijke en het ertussen liggende westwerk dat, zoals gezegd, een bovenzaal heeft. Deze situatie is nog altijd in de kerk waarneembaar. De verbinding tussen het westwerk en het dwarsschip wordt het schip dat hoog wordt opgetrokken: hoger dan op grond van de gevonden bouwsporen het eerste plan zal zijn geweest. Dit hogere schip vindt zijn reden in het feit dat men boven de zijbeuken galerijen aanlegde. Deze komen alleen voor in belangrijke kerkgebouwen. Omdat de zijbeuken zo hoog werden, moest het dak van het schip ook stijgen. Zo ontstond er een kerk die haar laag koor en dwarsschip gepaard zag aan een hoog schip en westwerk. Wanneer de galerijen weer zijn uitgebroken, de boogopeningen alle zijn vergroot en het dak van het dwarsschip en het koor op dezelfde hoogte is gebracht, is niet bekend doch het geschiedde allemaal nog in de romaanse periode. Hetzelfde geldt voor het van oorsprong rechtgesloten koor dat wordt verlengd met een absis met steunberen, nu vierachtste gesloten.

De torens die tot dan gedekt waren met lage zgn. tentdaken, krijgen rond dezelfde tijd hun hoge spitsen.

Met het begin van de 15de eeuw treedt een nieuwe periode van grote bouwactiviteiten in. Nu staan de bouwhistoricus zowel bouwsporen als archivalia ter beschikking.

Het koor wordt omstreeks 1425 gewijzigd en aangepast aan de smaak van de tijd. Ten oosten van het oude romaanse transept komt in 1446 een tweebeukig, gotisch dwarsschip. Op de viering verschijnt halverwege de 15de eeuw een dakruiter; de beide westtorens krijgen tussen 1431 en 1439 andere hoge spitsen.

Het schip krijgt van 1465 tot 1479 een volledig andere vorm. De nog altijd herkenbare romaanse kruisbasiliek wordt door dombouwmeester Jacob van der Borch veranderd in een driebeukige hallenkerk. Met deze forse ingreep verdwijnt nagenoeg het gehele romaanse transept.

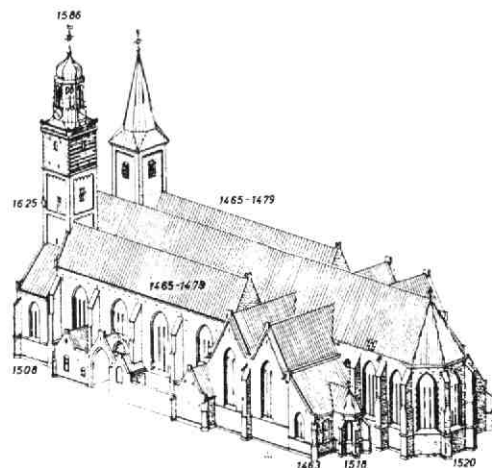
Aan de oostzijde van de zuidelijke arm van het tweebeukige, gotische dwarsschip bouwt men in 1463 de H. Kruiskapel, die in 1518 vergroot wordt met een naar het oosten gerichte absis.

Bezijden de beide torens komen in 1508 de twee kapellen die thans dienst doen, de zuidelijke als grafkapel voor de familie Van Lynden van Lunenburg, de noordelijke als laatste rustplaats voor Elisabeth van Tuyl van Serooskerken en haar echtgenoot.

Ook het koor onderging weer een vergroting en kreeg in 1520 de maat die het heden nog heeft.

De zuidelijke toren wordt in 1586 verhoogd en met een uivormig koepeltje bekroond. Daarin wordt het carillon dat Thomas Both vervaardigde, gehangen.

De noordelijke toren behoudt zijn gotische spits tot deze er in 1674 afwaait. Vanaf dan wordt deze toren met een laag dak gedekt.

Scheve projectie: toestand ± 1625: laatste uitbreidingen.

Scheve projectie: toestand 1978 ná de restauraties; torenrestauratie Ir. Daan Jansen; W. Stooker 1942-1951; kerkrestauratie Ir. T. van Hoogevest 1970-1978.

In 1718 ondergaat het inwendige van de Nicolaaskerk een ingrijpende wijziging omdat een van de schippijlers instort en deze in zijn val een deel van de noordelijke gevel meesleurt. De ingestorte pijler wordt niet herbouwd maar in plaats daarvan sloop men de pijler die er tegenover staat. Met hout en stuc timmert men een gewelf en geeft men het dak ter plaatse een andere konstruktie. Bouwkundig geen fraaie oplossing omdat het gewicht van de kap over de resterende steunpunten moet worden verdeeld. Een merkwaardige konstruktie die kennelijk zijn oorsprong vond in het gegeven dat de kerkgangers meer zicht in de kerk wilden hebben. Met de afbouw van de tweede pijler werd dit ruim zicht bereikt.

De predikant was veel beter te zien en te horen. Een langwerpig ontworpen kerkgebouw dat zijn liturgisch centrum had in de oostelijke absis van het koor kreeg op deze manier een grote, open ruimte midden in de kerk. Iets van de centraalbouw, een vormgeving die voor de protestantse eredienst zo zinvol bleek, kon worden gerealiseerd.

Na 1718 ondergaat de kerk geen grote veranderingen meer. Ze wordt gebruikt voor de hervormde eredienst en gedurende de volgende eeuw van het ontbrekende kerkmeubilair voorzien.

In 1950 ondergaan de twee torens en de westbouw een grondige restauratie. Met de grootst mogelijke nauwgezetheid wordt alles in de oorspronkelijke

staat teruggebracht. Van die restauratie dateert de huidige lage romaanse afdekking van de noordelijke toren. Maar deze is meer een vertaling van de noodkap van 1674 dan dat zij recht doet aan het silhouet van de Nicolaaskerk. Dat zou ermee gediend zijn als de naaldspits weer op de noordelijke toren zou worden opgericht. De tegenwoordige toestand is als een hand met een geamputeerde vinger.

In 1968 worden de plannen gesmeed om ook de kerk een degelijke restauratiebeurt te geven. Aan de Nicolaaskerk was van alles loos.

Het ingrijpendste onderdeel van deze restauratie was de herbouw van de twee in 1718 verdwenen pijlers. De 18de eeuwse konstruktie bleek in een zo slechte staat te verkeren, dat een konstruktief betere oplossing noodzakelijk was. Er was nu een keuze tussen twee mogelijkheden: vernieuwing van de 18de eeuwse konstruktie of herstel van de toestand vóór 1718. Een derde mogelijkheid - het aanbrengen van een moderne konstruktie - is niet overwogen. Om technische redenen is gekozen voor het herstel van de oude toestand, hetgeen de herbouw van de verdwenen pijlers inhield en alles wat daarmee samenhangt.

Na een arbeid van uiteindelijk tien jaren waarin alles in en aan de Nicolaaskerk een beurt krijgt, kan in 1978 de kerk weer in gebruik worden genomen.

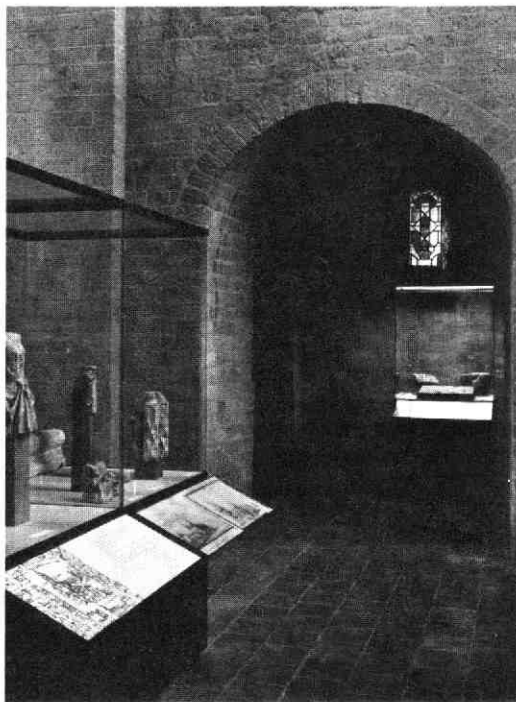
HET MUSEUM IN DE KERK

Reeds eerder werd in het „Maandblad van Oud-Utrecht” medegedeeld dat het Centraal Museum in de Nicolaïkerk een aantal gevelfragmenten zou exposeren. Nog afgezien van het feit dat een kerk niet zo direct een passende plaats is om in los verband profane gevelstenen op te stellen, biedt het interieur van de Nicolaïkerk, zeer zeker na de jongste restauratie, veel meer mogelijkheden, waarvan het aangrenzende Centraal Museum, dat met ruimtegebrek te kampen heeft, een nuttig en aangepast gebruik kan maken. Het tot museum inrichten van een geseculariseerd kerkgebouw is sinds lang geen uitzondering meer. Het zinvolle mede-gebruiken door een museum van een kerk, die nog volop haar functie vervult, is niet zo gebruikelijk.

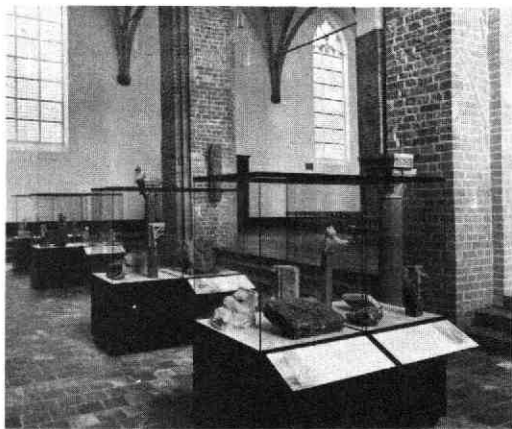
De afspraak, die de Hervormde Gemeente en het Centraal Museum gemaakt hebben, houdt in dat bepaalde ruimten en wanden van de kerk door het museum gebruikt worden om bouwfragmenten, beeldhouwwerk e.d. te exposeren. De kerk echter is en blijft in eerste instantie een levend kerkgebouw, en het museaal medegebruik hoort die functie te respecteren.

Het sacrale karakter, dat door de restauratie in hoge mate heeft gewonnen, en de liturgische dispositie leggen derhalve aan de keuze van de voorwerpen en de wijze van exposeren bepaalde eisen en beperkingen op.

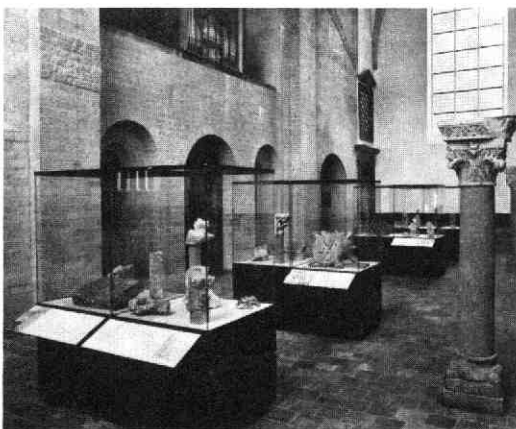
Het museum beschikt over een zeer groot aantal stenen bouwfragmenten¹⁾ van de middeleeuwse Utrechtse kerken en kerkelijke instellingen, die voor

Vitrineopstelling in het westwerk van de Nicolaaskerk, gezien naar de noordelijke toren. 1978. (Foto: Hulskamp)

Vitrineopstelling van het Centraal Museum in het westwerk van de Nicolaaskerk. 1978. (Foto: Hulskamp)

Vitrineopstelling in het westwerk van de Nicolaaskerk met de twee zuilen uit de Paulusabdij. 1978. (Foto: Hulskamp)

de kennis van de kunst te Utrecht zeer belangrijk zijn. Veel daarvan is nog nooit getoond en kan ook niet in de beperkte ruimte van het museumgebouw aan bod komen.

„Moeten kunstschaten uit kerkgebouwen niet weer zo snel mogelijk op hun eigenlijke plaats worden aangebracht?“. In dit zeer bijzondere en concrete geval van de Nicolaïkerk kan deze vraag van Ds. Van der Werf²⁾ met ja worden beantwoord, omdat bij het opstellen aan de museale eisen betreffende conservering, klimaatbeheersing en beveiliging kan voldaan worden.

Het ligt voor de hand dat, naast de stukken die afkomstig zijn uit de Nicolaï zelf, ook voorwerpen uit de andere Utrechtse kerken worden geëxposeerd. Op deze wijze zal het mogelijk zijn, in zoverre het museum over materiaal beschikt, een overzicht te geven over de middeleeuwse kerkelijke gebouwen van Utrecht, en tevens hun bestaan en geschiedenis bondig toe te lichten met teksten en fotografisch materiaal.

Om redenen van technische en financiële aard moet het museaal medegebruik in verschillende fasen worden gerealiseerd. Vorig jaar werd een begin gemaakt, in de eerste westelijke travee van het schip, met het aanbrengen van o.a. de romaanse zuilen uit de Paulusabdij, drie grafstenen uit de Nicolaï, het romaanse reliëf met Johannes de Doper uit de Janskerk, en het opstellen van tien vitrines waarin kleinere bouwfragmenten en sculpturen van o.a. de Dom, de Salvator,

de Nicolaï, de Janskerk, geëxposeerd zijn. Voor dit jaar is voorzien een aantal sculptuurfragmenten van het verdwenen Cisterciënserklooster „Mariëndaal“³⁾ in de kerk toe te voegen, en de reeds aanwezige stukken van de Domkerk uit te breiden⁴⁾.

In de loop der volgende jaren hopen wij geleidelijk het meervoudig gebruik van de kerk meer en meer te beklemtonen, tot profijt van de kerk, van het museum, en vooral van de bezoekers.

Utrecht

drs. H. J. de Smedt,
conservator beeldhouwkunst
van het Centraal Museum

¹⁾ De metingen van de klimatologische omstandigheden in de kerk, over een langere termijn, zullen bepalen of metertijd ook houten voorwerpen kunnen worden geëxposeerd.

²⁾ De functie van de oude binnenstadskerken, in *Symposium over restauratie en functie van middeleeuwse kerken*, Utrecht, 1978, p. 69.

³⁾ Gesticht 1425; definitief afgebroken in 1586; opgravingen in 1956-57 o.l.v. Ir. C. L. Temminck Groll.

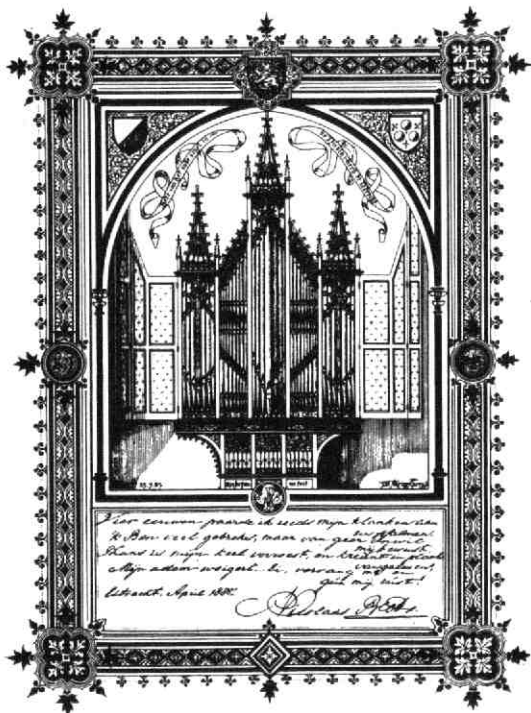
⁴⁾ Gaarne betuig ik hier mijn hartelijke dank aan allen, die met raad en daad aan de verwezenlijking van het project meewerken, en in het bijzonder aan Ir. T. van Hoogevest, Th. Haakma Wagenaar, Willy Bles, Paulus Reinhard, het Bouwbureau met de heren De Vaal Sr. en Jr., en C. van Dijk van de Gemeentelijke Fotodienst.

EEN ANTI-CHRONOLOGISCH EXPOSÉ OVER DE ORGELS VAN DE NICOLAÏKERK

Het orgel aan de westzijde van het schip is een meesterwerk van moderne orgelbouwkunst, in 1956 vervaardigd door de bekende firma Marcussen & Son te Aabenraa in Denemarken. De toenmalige organist van de Nicolaïkerk, Lambert Ern , vurig pleiter voor de herleving van de ambachtelijke orgelbouw, overleden in 1971 - een plaquette bij de toegang tot het instrument houdt de herinnering aan hem levend - heeft de voldoening gesmaakt, dat als gevolg van zijn bemoeienissen een orgel van bijzondere allure in zijn eigen kerk tot stand kwam. Weliswaar leefde er onder een aantal Nederlandse orgelbouwers in de vijftiger jaren de krachtige drang om de orgelbouw uit de voor- en na-oorlogse middelmatigheid te verheffen, maar de afstand tussen 1979 en 1956 is zeker groot genoeg om volmondig te erkennen, dat de Deense orgelmakerij, vrijwel niet door de oorlog belemmerd en door de geniale Sybrand Zachariassen, leider der firma Marcussen, bezielt, toen een aanzienlijke voor- sprong op de Nederlandse orgelfactuur had. De hoge kwaliteit van de klank (nog imposanter geworden

door de veel betere acoustiek van het kerkgebouw als gevolg van de recente restauratie) en van de technische aanleg hebben de Nederlandse orgelbouw sterk gestimuleerd en in niet geringe mate bijgedragen tot het thans alom erkende hoge niveau van onze orgel- bouw.

Alle andere Hervormde kerken in Utrechts binnenstad bezitten waardevolle instrumenten uit vroeger eeuwen: de Dom uit het jaar 1831 met daarin nog veel kostbaar pijpwerk uit de 16e eeuw, de Jacob- bikerk uit 1742 en 1823, eveneens met veel nog aanzienlijk oudere fragmenten in het meubel en zijn pijpwerk, de Janskerk uit 1862 en de Buurkerk uit 1882. Het ligt dus voor de hand, dat ook de Nicolaï- kerk een rijk orgelverleden kent. De Utrechtse orgel- maker Johan Frederik Witte vervaardigde de voor- ganger van het tegenwoordige orgel in 1885; thans bevindt het zich in gewijzigde vorm en met een wat gemoderniseerde klank in de Hervormde kerk te Maasland. Men heeft dit instrument in 1957 naar zijn

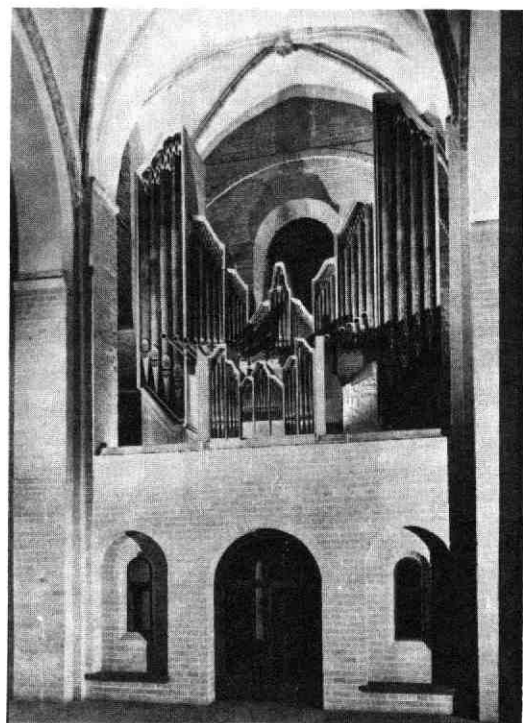

Het orgel in de St. Nicolaaskerk, 1883. Autografie van W. Mengelberg, 1885. G.A.U. Top. Atlas Jc. 4.10.

nieuwe bestemming verkocht, omdat het volstrekt niet paste in de gerestaureerde westbouw van de Nicolaïkerk.

Verder terugblikkend in de orgelgeschiedenis van de kerk stuit men op de buitengewone levensduur van het vóór 1885 aanwezige instrument, *dat nog steeds bestaat*, zij het, dat het zich helaas niet in deze stad bevindt. Het ontstond in eerste aanleg in 1479 als een der laatste werken van de uit Hoorn afkomstige, te Utrecht gevestigde mr. Peter Gerritsz; bewaard zijn het z.g. *blokwerk*, d.w.z. een windlade zonder registerdeling en zelfs nog een aantal daarbij behorende pijpen, nu 5 eeuwen oud, een uitbreiding in 1547 door Cornelis Gerritsz met een *bovenwerk*, gebouwd als *springlade* met een vrij groot aantal pijpen; dan volgt het *rugpositief* uit de 2e helft van de 16e eeuw, voorzien van een *sleeplade*, waarvan het eveneens voor een deel behouden pijpwerk over twee verdiepingen is verdeeld en tenslotte is er nog het van omstreeks 1600 daterende pedaal. De exceptionele betekenis van dit instrument ligt, behalve in zijn bijna niet geëvenaarde leeftijd, vooral in de variëteit van zijn windladen en zijn pijpwerk.

Toen dit instrument in 1885 uit de Nicolaïkerk werd verwijderd - Nicolaas Beets wijdde er toen enige versregels aan - is het in het Rijksmuseum te Amster-

Het Marcussenorgel vanuit het oosten, 1957. Foto: L. H. Hofland. G.A.U. Top. Atlas Jc. 4.15.

dam terecht gekomen. Daar had men vooral belangstelling voor het zeldzame orgelmeubel - deels gotisch, deels renaissance - doch eigenlijk niet voor het instrument zelf. Toen het Rijk zijn verplichting moest nakomen de in de oorlog zwaar gehavende Abdijkerk en de Koorkerk te Middelburg - beide behorend tot het vroegere abdijcomplex en rijkseigendom - van orgels te voorzien, stelde het uit de „voorraad” van het Rijksmuseum een grote, 17e eeuwse orgelkast (afkomstig uit de Oude Lutherse Kerk aan het Spui te Amsterdam) ter beschikking voor de inrichting van de Abdijkerk. Het 15e en 16e eeuwse orgelmeubel uit de Utrechtse Nicolaïkerk vond toen zijn weg naar de Koorkerk, waar het nu, nog steeds rijksbezit, ondanks een al te rigoureuze restauratie, veler bewondering wekt. De gespaarde delen van het eigenlijke instrument bevinden zich in een brandvrije rijksopslagplaats: de Middelburgers begeerden het zeer archaische instrument, met zijn naar veler mening te beperkte muzikale mogelijkheden, allerminst.

Het wachten is op een oplossing, waarbij de uiteraard bij elkaar behorende delen, n.l. meubel en instrument, weer tot een schitterende eenheid worden samengevoegd. Dat is het grote probleem; een goede bestemming zal niet moeilijk te vinden zijn!

Utrecht

Dr. M. A. Vente

DE UURWERKEN VAN DE NICOLAÏKERK TE UTRECHT

Vooruitlopend op een gedegen artikel dat de titel „De uurwerken van de Nicolaïkerk te Utrecht” werkelijk rechtvaardigt, wil ik in de beperkte ruimte die mij hier thans voor is gegeven, toch proberen enige relevante kanttekeningen te maken over het veruit belangrijkste uurwerk dat de Klaaskerk rijk was en dat thans als symbool van de tijdmeting een ereplaats heeft gekregen in het Rijksmuseum te Amsterdam.

Reeds op deze plaats wil ik mijn grote erkentelijkheid uitspreken tegenover de directie van het Rijksmuseum, die mij alle betreffende documentatie en fotomateriaal welwillend ter beschikking stelde.

Welnu, in 1581, kort nadat de St. Nicolaaskerk was overgegaan naar de hervormde religie, bestond een plan om de bouwvallige zuidertoren af te breken. De buurt was het hier evenwel allerminst mee eens en er werd geld ingezameld om een uurwerk met slag- en speelwerk in de hiervoor aan te passen nieuwe bovenbouw van deze toren aan te brengen.

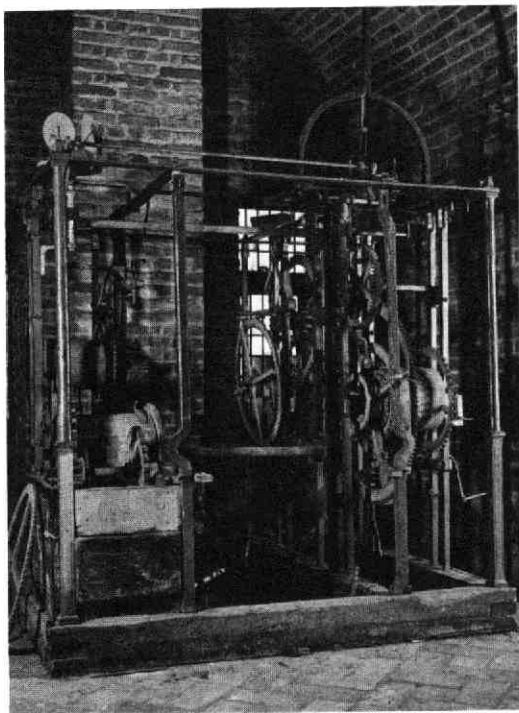
In de periode 1581-1586 wordt een nieuw uurwerk opgesteld en verbeterd; voor het op de speeltrommel aangesloten carillon moge verwezen worden naar het betreffende artikel van de stadsbeiaardier Chris Bos.

Waarschijnlijk met uitzondering van het oude Domtorenuurwerk, dat in 1859 vervangen werd door een nieuw van de Parijse uurwerkmaker Borrel, was het Klaasuurwerk het belangrijkste, oudste, en meest gecompliceerde torenuurwerk van de stad.

Ten aanzien van de Domtoren moge hier volstaan worden met de mededeling dat het uurwerk van vóór 1859 verdwenen is. Zijn opvolger, het Borrel-uurwerk was een pronkstuk van 19e eeuwse uurwerkmakerskunst, compleet met rustende gang, temperatuurcompensatie en force constante. Het Borrel-uurwerk heeft in 1974 een aantal technische ingrepen ondergaan die eerder als een verminking dan als een restauratie aangemerkt kunnen worden.

Voor een gedetailleerde analyse van deze ingrepen moge verwezen worden naar een bij de Gemeente Archieven Utrecht en de Dienst Openbare Werken Utrecht gedeponeerd stuk d.d. 30 januari 1979 onder de titel: *Kanttekeningen restauratie Domtoren 1975*.

Ten aanzien van het Jacobi-uurwerk dient opgemerkt te worden dat men thans doende is de bij de Dienst Openbare Werken Utrecht opgeslagen restanten te restaureren en samen te voegen tot een verantwoord geheel dat wederom in de Jacobi-kerk of -toren op-

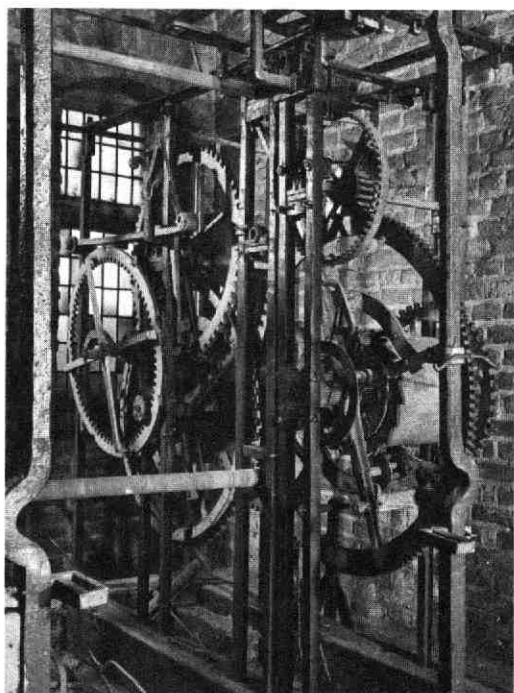

Opstelling van het Klaasuurwerk in de Egmondkapel van de Domtoren, 1969. (Foto: Rijksmuseum, Amsterdam)

gesteld zal kunnen worden. En terecht! Het Jacobi-uurwerk is een uitmuntend werkstuk van de Nijmeegse uurwerkmaker Jan Becker van Call en werd door hem in 1648-1651 voor de Jacobi-toren vervaardigd.

Binnen de stad Utrecht zijn thans geen verdere torenuurwerken van vergelijkbare importantie meer aanwezig.

Noch de Domtoren, noch de Jacobitoren hebben of hadden - zoals wel bij de Klaastoren het geval was - een uurwerk waarin de raderwerken van uur-, slag- en speelwerk tot één geheel waren samengevoegd. Het was gebruikelijk om uur- en slagwerk te combineren binnen één ijzeren frame, terwijl de speeltrommel met het bijbehorende raderwerk vele meters hoger in de toren was aangebracht.

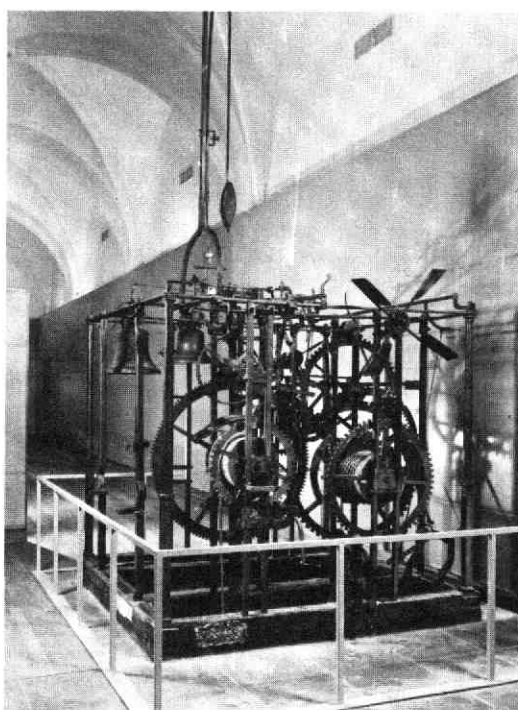

Detail Klaasuurwerk (gaand werk en uurslag). Duidelijk zichtbaar zijn de uitbuikingen in de verticale stijlen met direct daaronder de supporten voor het mechanische toetsenklavier. Speeltrommelas en windvleugelas zijn nog aanwezig, 1969. (Foto: Rijksmuseum, Amsterdam)

Beschikbare torenruimte en vooral ook het niveauverschil tussen luid/slagklokken, wijzerplaten en carillonklokken hangt hier nauw mee samen. De compacte bouw van de nieuwe bekroning van de zuidertoren van de Klaaskerk vormde een belangrijke reden om de gewenste vier werken - gaand-werk, uurslag, half-uurslag en speelwerk - alle onder te brengen binnen één smeedijzeren raamwerk met een grondvlak van 220 x 220 cm en een hoogte van 224 cm.

In dit opzicht is het Klaasuurwerk binnen Utrecht uniek. De oudste thans nog bestaande vorm van torenuurwerk waarin uur-, slag- en speelwerk zijn verenigd is naar alle waarschijnlijkheid het fraaie laatgotische torenuurwerk dat Heijnrick Vabrie van Breda in 1542 vervaardigde voor de Haagse Jacobstoren. Hoewel niet meer compleet is dit uurwerk thans een indrukwekkend pronkstuk van het Nederlands Goud-, Zilver- en Klokkenmuseum te Schoonhoven. Na het Klaasuurwerk zouden nog vele uur/slag/speelwerk combinaties volgen: het Paleis op de Dam te Amsterdam is hier een van de fraaiste 17e eeuwse voorbeelden van.

Terug naar het Klaasuurwerk. In zijn oudste vorm - ongeveer een eeuw voor zijn ombouw tot slingeruurwerk - bestond het gaande werk uit twee raderen

Huidige opstelling in het Rijksmuseum te Amsterdam.

De beide klokjes vullen de lege speelwerkruimte enigszins op; aangesloten op heel- en halfslag, 1970. (Foto: Rijksmuseum, Amsterdam)

met spillegang en foliot. Het grondrad (144 tanden) dreef zonder tussenrad het échappementrad aan, waarvan de $\pm 40-60$ tanden de verticale lepelspil van de foliot (twee horizontaal aan deze lepelspil bevestigde armen met verplaatsbare gewichten) heen en weer bewogen. Het grondrad met zijn touwspoor is ongetwijfeld origineel; het échappementrad werd bij de verbouwing tot slingeruurwerk vervangen door een kroonrad, dat op zijn beurt een horizontaal boven het frame draaiend nieuw échappementrad aandreef. De nu horizontaal liggende lepelspil drijft via een paar vorken de slinger aan. Deze constructie uit het einde van de zeventiende eeuw (?) is sindsdien niet meer noemenswaardig gewijzigd en functioneert sinds 1970 weer als vanouds, zei het niet meer binnen de singels van Utrecht maar in het Rijksmuseum te Amsterdam.

Direct naast het gaande werk is het raderwerk voor de uurslag aangebracht. Evenals het daartegenover geplaatste raderwerk voor de half-uurslag zijn hieraan geen noemenswaardige wijzigingen aangebracht. Beide slagwerken bestaan uit een grondrad, tussenrad en windvleugel waarbij de grondraden tevens de nokken dragen voor de uitlichting van de hamers en voorzien zijn van het rondsel dat een in-

wendig vertande sluitschijf aandrijft. Naast het raderwerk voor de half-uurslag bevond zich de forse houten wals voor de opwinding van het zware speelwerkgewicht. Het gehele middengedeelte van het uurwerk alsook het gedeelte naast het kleinste slagwerk werden in beslag genomen door de zware raden van het speelwerk en de grote speeltrommel. De breedte van de speeltrommel zal ± 90 cm geweest zijn; de diameter ruim 150 cm. De merkwaardige uitbuikingen van de beide middenste stijlen geven duidelijk aan waar het door de nokken van de speeltrommel bespeelde toetsenklavier heeft gezeten.

De op zichzelf minder logische constructie van een windvleugel binnen het frame (de windvleugel van de half-uurslag) laat zich evenwel terstond verklaren door een - voorlopig helaas denkbeeldige - reconstructie van het speelwerk: de windvleugel hiervan nam met zijn enorme bladen de gehele betreffende buitenzijde van het uurwerk in beslag!

Ten aanzien van het speelwerk zijn er enige markante verschillen tussen de opstelling in de Egmondkapel en in het Rijksmuseum te constateren.

Bij de opstelling in de Egmondkapel zijn de zware opwindraden en de houten gewichtswals met palrad duidelijk zichtbaar terwijl ook de (originele?) windvleugelas bovenin opvalt.

Ongetwijfeld in de loop van de 19e eeuw is deze speelwerkwindvleugel verwijderd en is op de windvleugelas het wormrad aangebracht dat een nieuwe, verticale windvleugelas met worm en uitklapbare bladen aandreef.

Alhoewel het hier gedeeltelijk om 19e eeuwse vervangingen gaat, is het mijns inziens toch jammer, dat bij de opstelling van het uurwerk in het Rijksmuseum in 1970 al deze zaken zijn verwijderd.

De bij diezelfde restauratie aangebrachte twee slagklokjes vullen deze ruimte weliswaar enigszins op doch geven misschien de bedriegelijke illusie dat ze één geheel vormen met het uurwerk, hetgeen in de oorspronkelijke opstelling uiteraard allerm minst het geval was.

Het half-uurklokje hangt zelfs precies op de plaats waar voorheen de as van de speelwerkwindvleugel liep.

Ik haast mij overigens om aan deze kleine kanttekeningen van ondergeschikt belang terstond toe te voegen dat - in ieder geval in 1969/1970 - het Rijksmuseum te Amsterdam dit historische stuk aanmerkelijk meer waard was dan Utrecht, getuige alleen al de pijnlijke

verschillen tussen de foto's in de Egmondkapel en in het Rijksmuseum.

De geschiedenis van het uurwerk ziet er dan in vogelvucht ongeveer als volgt uit:

1581-1586	aanbesteding en vervaardiging.
1589	eerste verbeteringen uur- en speelwerk.
1651	23 nieuwe Hemony klokken worden aangesloten aan het speelwerk. (misschien zelfs 1726?): ombouw tot slingeruurwerk.
eind 17e eeuw	geregeld onderhoud en kleinere reparaties.
17e, 18e en 19e eeuw	aanbrengen minuutwijzers (?) en wijzigingen raderwerk speelwerk.
19e eeuw	verplaatsing uurwerk naar Egmondkapel Domtoren in verband met restauratie van het westwerk van de Klaaskerk.
± 1950	uurwerk naar Rijksmuseum Amsterdam.
1969	algehele restauratie uurwerk (met totale weglating speelwerkresten) in Rijksmuseum.
1969/1970	

Ondergetekende is zich zeer wel bewust van de grote onvolkomenheid en incompleetheid van deze kanttekeningen. Een diepgaande studie in het gemeentelijk archief, alsook in het archief van de Klaaskerk (na 1800, dat bij de Nederlandse Hervormde Gemeente berust) zal, tezamen met een zorgvuldige bestudering van alle verdere gegevens die uurwerk en uurwerkresten zelf opleveren, hopelijk ooit resulteren in een gedegen verhandeling over de uurwerken van de Nicolaïkerk te Utrecht en het meesterstuk uit 1581 in het bijzonder.

Utrecht

*Drs. J. J. L. Haspels
conservator-directeur Nationaal Museum
van Speelklok tot Pierement.*

DE KLOKKEN VAN DE KLAAS

De oudste klok die heden nog onder het carillon in de zuidelijke toren hangt, is eigenlijk een logee. Hij heeft tot 1902 dienst gedaan als poort- en kermisklok in het klokkekoepeltje van de Buurtoren. In 1961, in het kader van het weer luidbaar ophangen van in de oorlog weggeroofde en na 1945 weer teruggekomen klokken, is deze klok in de Klaastoren terechtgekomen.

Zijn naam is St. Salvator (niet te verwarren met zijn ruim 15-maal zwaardere naamgenoot uit de Domtoren) en hij is gegoten door Jan Tolhuus in het jaar 1541. Na terugkomst uit de duitse gevangenschap heeft hij in 1947 van Jan Engelman een „randschrift“ meegekregen, dat helaas nooit aangebracht is op een daarvoor geschikte plaats, bijv. op de klokkenstoel. Wellicht kan dit nog eens gebeuren!

De tekst luidde aldus:

*Verlosser en verlosse samen
Smeek den Verlosser uit ons name:
Verlos ons van den Kwade, Amen.*

De oorspronkelijke op de klok aanwezige tekst luidt:

*Vigila super nos eterne Salvator
(waak over ons eeuwige Verlosser)
Anno Domini MCCCCXXI*

Een iets jongere klok, die sinds zijn ontstaan in 1573 eenzaam in de noordelijke (lage) toren hangt, is de Martinus:

*In Godes eere ben ick Martinus genannt.
In 't jaar M VC LXXII (1572) ben ick gebroeken
ende verbrant.
In 't jaar M VC LXXIII bin ick geordineert.
Wilh. Wegwart heft me geformet.*

Er was kennelijk een voorganger geweest die vernield was.

Tot 1957 heeft tussen de carillonklokken nog een in 1559 gegoten klok gehangen, genaamd Maria, met het volgende randschrift:

*Maria is mijn naem. Mijn gheluyt is voer Godt
bequaem.
Den levenden roepe ic, den doden overlude ick.
Anthonius de Borch me fecit.*

Bij de „ruilverkaveling“ in 1961 is deze klok naar de Jacobitoren verhuisd.

En nu de carillons. Méér dan bij de meeste andere klokkenspelers is de buurt betrokken geweest bij de Klaascarillons.

Toen omstreeks 1580 de zuidelijke toren afgebroken zou worden, hebben de buurtbewoners dit kunnen tegenhouden door een klokkenspel voor deze toren aan te schaffen. In plaats van afgebroken werd de toren verhoogd, door er een koepeltje voor de klokken op te bouwen. In 1586 werd door Thomas Both *clocken ende speelwerck* aangebracht. Daar in de tachtiger jaren de Klaaskerk officieel protestants geworden was, zal het klokkenspel een belangrijke functie gehad hebben in het bekend maken van de psalmdieën die Datheen voor zijn vertaling uit het franse psalter had overgenomen.

We lezen in het archief van de Kerkmeesters van de St. Nicolaaskerk dat Oloff Brinck, koster, voorlezer, voorzanger, schoolmeester, beiermeester en klokkensteller, op het automatisch speelwerk uitsluitend psalmen die men gebruikelijk zong diende te versteken. De psalm moest op de speeltrommel blijven staan, tot de kerkmeester een andere psalm bestelde. Dit is zo in het jaar 1648. Tevens moest hij op alle hoogtijdagen en alle zondagen een uur voor het luiden de beiaard bespelen. Het programma bestond hoofdzakelijk uit psalmen en andere geestelijke liederen.

Dat beiaard en uurslagklok belangrijk waren, blijkt ook uit een vroedschapsresolutie uit 1643: een mededeling aan de *Rijnschuyten*, dat de Klaas in het vervolg iets later dan de Dom zal slaan... In dezelfde eeuw ook gieten de beroemde gebroeders F. en P. Hemony hun prachtige beiaarden in de Lage Landen. Een beiaard samengesteld uit in 1649, 1650 en 1651 gegoten klokken, bieden zij tevergeefs in Keulen en zelfs in Rome te koop aan. Het is dit klokkenspel dat in 1657 voor de Klaas aangekocht wordt. Uit de Vroedschapsresolutie:

*1657 's Maendaghs den IX en Martij.
Omme met Franchois Hemonie van Sutphen ten overstaen vande Heeren Gecommitteerden vande Ed, Vroedschap te handelen vande clocken ende spelwerck van Nicolaikerck sijn geauthoriseert de kerckmrs. der selver kercke.*

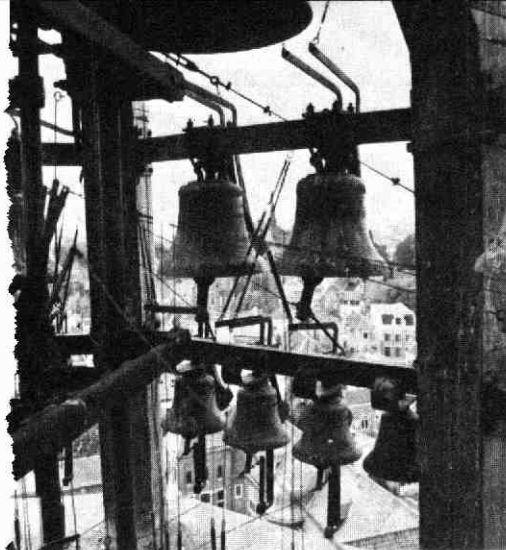
En zo worden volgens de rekeningen van de St. Nicolaaskerk op 2 Maart 1657 wisselende bedragen uitbetaald:

Aende craenkinderen voort opwinden vant accoort clocken...

Aenden waechmr. voort wegen derselver...

Omstreeks 1700 wordt het klokkenspel voor restauratie uit de toren gehaald tot voorkominge van ongeluk en schade.

Uit 1707 stamt een instructie voor de bespeling en het versteken:

et carillon in de zuidelijke toren van de Nicolaaskerk, 1978. Foto: Gem. Fotodienst.

op den Nicolaaitoorn. Dinsdag's winters ten twee ueren, en 's zomers ten vier ueren. Vrijdag's winters acht en 's zomers ten zeven ueren des morgens, genomen de maend van May en de eerste kermis-ke...

de verplichting om op het automatisch spel voor heel-uur (zowel op Dom als op Klaas) een psalm te zetten, is - althans op de Klaas - kennelijk vrij spoedig niet veel meer terechtgekomen. In de 19e eeuw, meer de Dom steeds trouw zijn psalmen laat horen, klinken van het „Klaasje” op de hele uren Moeder-aria's, vaderlandse liederen, lenteliederen, en keur van liederen uit het nederlandse en vooral de romantische repertoire.

De dertiger jaren van onze eeuw is het weer een belangrijke vereniging die de gemeente een 12-tal klokjes wil aanbieden. We lezen dit in een schrijven van Burgemeester en Wethouders aan de r. W. v.d. Elst, in 1928 een der oprichters van de Dombroer Klokkenspel Vereniging. Hem wordt medegedeeld, dat het gemeentebestuur in principe bereid is tot schenking door de Vereniging Covelswaede een 12-tal klokjes voor het Klaascarillon te aanvaarden. Blijkbaar heeft deze vereniging (die verder meer genoemd wordt) samen met de UKV een plan in de buurt gevoerd. Verschillende particulieren en instellingen uit de buurt bekostigen een klokje en zo ziet zijn naam vereeuwigd op een der klokjes. De engelse gieter Taylor. Deze uitbreiding wordt in 1933 aangebracht. Bij de eerste bespeling reeds is er twijfel aan de klank van deze uitbreiding: op zich was de reeks nieuwe klokjes zuiver en goed van klank, maar ze bleken niet voldoende te passen bij de Hemony-klokken uit 1657. Het gevolg is dat zo in de toenmalige stadsbeiaardier Wagenaar II als opvolger Wagenaar III het hoogste octaaf nauwe-

De beide torens van de Nicolaaskerk, 1978. Foto: Gem. Fotodienst.

lijks gebruikten. Dit is de reden geweest om deze klokjes ter gelegenheid van het 300-jarig bestaan van de Hemony-beiaard te vervangen door een nieuw octaaf van Petit en Fritsen dat uitstekend aansloot bij de klank van de oude klokken. Tegelijk werd, in 1957 dus, de in 1559 gegoten Mariaklok tussen de carillonklokken uitgehaald en vervangen door een nieuwe klok, die behalve de functie van uur- en halfuurslagklok óók die van basklok bij het carillon kon vervullen. Uit de nog vóórtijdurende dankbaarheid aan de milde gevers uit 1933 werden de Taylor-klokjes niet verwijderd, maar „stom” bij de andere gehangen, waardoor de torenkoepel wel erg vol geworden is.

Sinds 1976 nadat het in 1974 en 1975 z'n grote Dombroer vervangen heeft tijdens de grote reconstructie van het Domcarillon, heeft nu het Klaascarillon afgehaakt. Ook hier heeft de vervuiling van ons luchtruim in ernstige mate toegeslagen waardoor de klokken in korte tijd in klank zijn achteruitgegaan. Heden, in 1979, hopen we klaar te komen met een goed restauratieplan waarover nu nog niets te verklappen valt.

Ook nu weer is het de buurt, ditmaal in de vorm van de buurtvereniging „Tussen de grachten”, die bij het gemeentebestuur erop aangedrongen heeft de restauratie zo snel mogelijk te verwezenlijken. Het carillon werd nl. bij uitzondering nog een enkele keer bespeeld: bij de opening van de gerestaureerde Nicolaaskerk en bij de opening van de tentoonstelling over de Unie van Utrecht. Men beseftte toen wat men miste en heeft dus naar het gemeentebestuur geschreven, geestig en historisch juist verwijzend naar het feit dat „wij” ook in 1581 en in 1933 actie gevoerd hebben voor „ons” carillon.

We hopen dat binnen enkele jaren een vervolg op dit artikel zal kunnen verschijnen.

Utrecht

Chris Bos, stadsbeiaardier

AGENDA

Zaterdag 19 mei: Historische Dag in de Klaaskerk. Zie het maantnummer in het maandblad (blz. 58).

Zaterdag 16 juni: Excursie naar Culemborg. We reizen per trein (vertrek uit Utrecht 10.05 uur, aankomst in Culemborg 10.18 uur) of met eigen vervoer. We worden na een kopje koffie in de stationsrestauratie afgehaald door onze begeleider, de heer Visser, die ons eerst het stadhuis, daarna de gerestaureerde Barbarakerk, vervolgens de spoorbrug en de bejaardensociëteit zal laten zien. We lunchen in de Lantaarn. Kosten voor deze excursie f 15,-. Belangstellenden worden verzocht zich op te geven bij De Discus, Minrebroederstraat 25, Utrecht (ook diegenen die met eigen vervoer gaan).

Tot 4 juni: De kogel door de kerk? Herdenkingstoonstelling Unie van Utrecht, 1579-1979. Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht.

Tot 4 juni: Het lastig pak. Historisch Kostuum Centrum, Loeff Berchmakerstraat 50, Utrecht.

VERTALING UNIE VAN UTRECHT IN MODERN NEDERLANDS

Vòòr de manifestaties rond de onvolprezen Unie van Utrecht zijn afgelopen, maakt de redactie van het Jaarboek nog bekend, dat exemplaren van de tekst van de Unie (in modern nederlands) nog à f 2,- verkrijgbaar zijn bij het Centraal Museum en de Gemeentelijke Archiefdienst.

In deze overdrukken van het Jaarboek 1978 werd destijds geen melding gemaakt van het feit dat deze uitgave tot stand kwam, mede dank zij een zeer gewaardeerde garantiesubsidie van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

Boekenschouw

Het is zestien jaar geleden dat C. L. Temminck Groll zijn boek *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht, en hun relatie met die van andere westeuropese steden* publiceerde, en dat was de eerste uitgebreide inventarisatie ervan. Sindsdien is er op dit gebied veel meer bekend geworden, maar de informatie daarover ligt verspreid over vele diensten en publicaties, en de coördinatie ervan is nog een schone wensdroom.

Als een aanzet ertoe kan gezien worden de *Adreslijst middeleeuwen, tussen de grachten* door Jean Penders, bedoeld als een werkblad om te komen tot inventarisatie van aanwezige en verdwenen middeleeuwse bebouwing van het gebied tussen de Oude en de Nieuwegracht, van Wed tot singel. De informatie is op kaarten verwerkt en van bronvermeldingen voorzien. Het geheel telt 71 pagina's en is in een beperkte oplage gestencild om bij een eventuele herdruk de reacties en nieuwe informatie te kunnen verwerken.

C.S.

J. Penders. *Adreslijst Middeleeuwen van de buurt „Tussen de grachten“*. Utrecht, 1978. Verkrijgbaar: Twijnstraat 79 (geopend: zaterdag 10-14 uur), Oudegracht 235 (geopend: zaterdag 10-14 uur). Gestencild. f 2,-.

MAANDBLAD

oud·utrecht

52e jaargang - nummer 5 - mei 1979

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 2362.

Secretaris:

D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1 Utrecht, tel. (030) 31 55 41.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt, tel. (030) 7606 45, girorekening 57 55 20.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 1986.

Redactie:

G. J. Röhrner, p/a Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, tel. (030) 71 18 14.

C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht, tel. (030) 31 53 28.

A. H. M. van Schaik, Turkooislaan 124, Utrecht, tel. (030) 88 75 32.

E. de Jong, Kromme Nieuwe Gracht 45, Utrecht.

EEN NIEUW MUSEUM IN UTRECHT

RIJKSMUSEUM HET CATHARIJNECONVENT

Nederland is niet rijk aan kerkelijke musea maar tot voor kort was er toch nog altijd een tental. Kwalitatief zijn het vaak hoogstaande kollekties van internationale vermaardheid. En „internationaal” staat hier dan tegenover „nationaal”, want het is opvallend hoe vaak vreemdelingen eerder deze musea weten te vinden dan de Nederlanders zelf.

De verschillende partners

Met de oprichting van het Rijksmuseum Het Catharijneconvent te Utrecht zijn drie van deze kerkelijke verzamelingen, drie keurkollekties, samengebracht in één groot museumcomplex.

Het Aartsbisshoppelijk Museum in Utrecht, opgericht in 1862 door de speurneus kapelaan Van Heukelum en zijn goede vriend de aartsbisshop mgr. A. I. Schaepman (neef van de beroemde staatsman), was de bekendste verzameling. Eerder ondergebracht in het Huis Loenersloot, Nieuwegracht 20, verhuisde het in 1921 naar het Agnietenklooster naast de Utrechtse Nicolaaskerk. Daar vond het tezamen met de kollektie van de stad Utrecht en die van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap onderdak in het met nieuwbouw uitgebreide nonnenklooster. Vanwege deze bundeling van musea kreeg dit complex de naam „Centraal Museum”.

Uit de ter beschikking staande ruimte groeide het Aartsbisshoppelijk Museum gedurende een halve eeuw al heel snel, maar van enig soelaas in deze krappe toestand was geen sprake.

Een in wezen gelijkluidend verhaal valt te vertellen over het Bisshoppelijk Museum te Haarlem. Het ontstond ca. 1870 en dankt zijn basiskollektie aan de speurzin van de bisdomsecretaris J. J. Graaf. Het vond na veel troubles onderdak in een woonhuis aan de Haarlemse Jansstraat. Ook hier een uitdijende verzameling die op den duur grotendeels voor het publiek niet te bezichtigen was, omdat zich op den duur meer museumvoorwerpen in het volgestouwde depot dan in de museumruimten zelf bevonden.

De derde van deze trits is het Oud-Katholiek Museum uit de Mariahoek te Utrecht. Ook van dit museum, weliswaar veel later dan de beide vorige opgericht, nl. in 1928, mag gezegd worden dat het een superieure verzameling kerkelijke kunst bevat. Maar deze kollektie kwam niet zozeer tot stand omdat kunstlievende geestelijken tijdens vormreizen pastoriezolders afschuimden en sacristiekasten overhoop haalden. Bij de Oud-Katholieken verliep het kollektioneren van

voorwerpen van geschiedenis en kunst anders. Toen in 1723 een deel van de geestelijkheid van de Hollandse Zending zich losmaakte van het gezag van de paus van Rome, bevond zich in de kerken van deze geestelijken een uitgelezen kunstpatrimonium. In 1928 ontstond uit de behoefte dit kunstbezit veiliger op te bergen de stichting van het Oud-Katholiek Museum.

Het samengaan

Plannen om een aantal kerkelijke musea onder te brengen in één museum waren niet nieuw. Vooral in de jaren vlak na de oorlog en in het begin van de jaren zestig werd daarover in brede kring gediscussieerd. Evenwel zonder tastbaar resultaat.

Toen in 1966 en 1967 de plannen om deze drie musea samen te voegen duidelijker vorm kregen, bleek het rijk zich voor dit samengaan te interesseren. Tevens bleek de staat bereid de exploitatie van deze verbintenissen voor zijn rekening te nemen, als aan een aantal voorwaarden zou worden voldaan. Een van deze voorwaarden was dat het rijk zich op geen enkele wijze vereenzelvigd wenste te zien met één van de vele christelijke kerkgenootschappen die er in Nederland zijn.

De staat wenste dat het nieuw te construeren museum alle christelijke kerken in Nederland aan bod zou laten komen. Met name zou een deel van het museum gewijd moeten zijn aan de reformatie en haar kerkgenootschappen.

Om aan deze alleszins gerechtvaardigde eis te voldoen ging het Aartsbisshoppelijk Museum zijn aankoopbeleid vooral op reformatische stukken richten. Vervolgens werd in 1974 de Stichting Protestantse Kerkelijke Kunst in het leven geroepen. In deze stichting zijn vertegenwoordigd de Algemene Doopsgezinde Sociëteit, de Evangelisch Lutherse Kerk, de Nederlands Hervormde Kerk, de Remonstrantse Broederschap en de Gereformeerde Kerken. Hoewel de taak van beide allerminst eenvoudig zou zijn - zet in deze tijd, die zo belust is op antiek, maar eens een nieuwe kollektie op poten die teruggaat tot de dagen van Luther en Calvijn - togen zij toch met groot elan aan het werk.

Bestond er vooral in het begin binnen de reformatische kerken een schroom voor een museum en een eigen protestantse verzameling met kerkelijke kunst, allengs groeide er toch een vertrouwde met de gedachte aan een museum en kwamen er van kerkeraden, predikanten en particulieren schenkingen en bruiklenen los.

Maar waarom een rijksmuseum opgericht en niet een particulier museum?

Kort en bondig: de staat wilde het lofwaardig initiatief overnemen om te komen tot een museum dat de geschiedenis van ons land, zoals het Scheepvaartmuseum een beeld geeft van de Nederlandsche scheepvaart, zoals het Openluchtmuseum in Arnhem het leven op het Nederlandse platteland laat zien, zoals het Rijksmuseum Meermann-Westreenianum de geschiedenis van het Nederlandse boek toelicht, zo haalt het Rijksmuseum Het Catharijneconvent de godsdienstige en kerkelijke geschiedenis van ons volk voor het voetlicht.

Het Rijksmuseum Het Catharijneconvent zou dus geen kunstmuseum maar een historisch museum worden. Zoals in het Rijksmuseum te Amsterdam o.a. een beeld wordt gegeven van de vaderlandse geschiedenis van ons land, zoals het Scheepvaartmuseum een beeld geeft van de Nederlandsche scheepvaart, zoals het Openluchtmuseum in Arnhem het leven op het Nederlandse platteland laat zien, zoals het Rijksmuseum Meermann-Westreenianum de geschiedenis van het Nederlandse boek toelicht, zo haalt het Rijksmuseum Het Catharijneconvent de godsdienstige en kerkelijke geschiedenis van ons volk voor het voetlicht.

Geschiedenis en kunst

Het Rijksmuseum Het Catharijneconvent is geen kunstmuseum maar een historisch museum. Deze zin verdient enige uitleg.

De vier kollekties, uitgebreid met een aantal bruiklenen van andere musea, instellingen, stichtingen, particulieren en van het Rijk gaan gezamenlijk een beeld geven van de geschiedenis van het christendom in Nederland.

In chronologische volgorde wordt dus de bezoekers verteld hoe de Nederlandse gebieden door Frankische en Ierse monniken gekerstend zijn, hoe dit gekerstende moeras in cultuur wordt gebracht en Utrecht de zetel wordt van een rijksbisdom waarop de keizer van het Heilige Roomse Rijk kan vertrouwen. Hoe de godsdienst er in de middeleeuwen uitzag: de liturgie, de devoties, de kerkelijke gewaden, boeken en vaten; de religieuze schilder- en beeldhouwkunst, de architectuur, enz. De middeleeuwse kerk aan het einde van de 15de eeuw en de reformatie hier ten lande. Hoe de reformatie er uitzag, eredienst hield en in allerlei stromingen opnieuw maar anders vorm gaat geven aan de samenleving in de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën.

De contra-reformatie die zich wapent tegen de „nieuwe religie“ en die daar op een barokke wijze vorm aan geeft. Het schisma van de Oud-Bisschoppelijke Cleresie in 1723. De Fransen en hun revolutie die godsdienstvrijheid brengt voor alle gezinden. De katholieken en protestanten in de 19de en 20ste eeuw: de vakverenigingen, de politieke partijen, de verzuijing, de omroepen, de ontkerstening. Dan zijn we aangeland in onze eigen dagen.

Om deze „fil rouge“, deze rode draad te bevestigen, is gebruik gemaakt van alles wat het museum als zinvol voor dit geheel kon verzamelen. Wat bijvoorbeeld de grote meesters van de middeleeuwen maakten ter opluistering van de kerken en wat aldus van heinde

en ver bewonderende bezoekers naar het museum trekt, is eigenlijk niet te vergelijken met de produkten van de „heiligenbakker“ uit de Utrechtse Stroosteege, die als het ware aan de lopende band pijpen beeldjes van Catharina, Maria en Barbara produceerde. Maar beide handwerkslieden zijn in de opstelling van het museum van evengroot belang. Kerkgebouw naast woonvertrek, uniek kunstwerk naast industrieel vervaardigd voorwerp, hoge theologie naast volkse devotie.

Uit dit betoog moet het ook duidelijk geworden zijn dat er in het Catharijneconvent geen afdeling schilderkunst, geen afdeling beeldhouwkunst, geen afdeling kunstnijverheid, enz. te vinden is. Maar dat neemt niet weg dat het museum een uitgelezen kollektie kunstvoorwerpen tentoonstelt. De schilderkunst is vertegenwoordigd met topwerk uit de middeleeuwen, waaronder werk van de Meester van Delft, de Meester van Liesborn, Geertgen tot Sint Jans, Jan van Scorel, Pieter Aartsen en Joachim de Beukelaar.

Uit de 17de eeuw vinden we werken van Abraham Bloemaert, Dirk van Baburen, Werner van de Valckert, Claes Moeyaert, Rembrandt van Rijn, Ferdinand Bol, Pieter Saenredam, Thomas de Keyser, Frans Hals en Pieter de Grebber.

De Utrechtse kollektie is rijk aan middeleeuwse beeldhouwkunst waaronder een aantal gerenommeerde meesterwerken. Zonder twijfel valt te zeggen dat deze tot de beste van ons land gerekend mag worden. Naast de vele anonieme meesters is er werk van Meester Arnt en Hendrik Douveman.

De verzameling textilia is kwalitatief en kwantitatief een van de rijkste van Europa. Het museum bezit de enige gaaf bewaard gebleven 12de eeuwse keizersalbe. En de sinds meer dan een eeuw verzamelde middeleeuwse kerkelijke gewaden zijn vaak versierd met ware schilderijtjes van gouddraad en zijde naar ontwerpen van schilders als de Meester van het Bartholomeusaltaar en Jacob Cornelisz. van Oostzanen. De koorkappen en kazuifels laten zien welk een hoogstaand niveau er in de weef- en borduurkunst eeuwenlang bereikt is.

Goud en zilver, alsmede andere metaalwerken zijn met belangwekkende specimina vertegenwoordigd. Voor de katholieke en protestantse eredienst werden in iedere eeuw de beste edelsmeden aan het werk gezet.

Tenslotte verdient vermelding de grote hoeveelheid handschriften en vroege drukken. Door de conservatorisch noodzakelijke voorzieningen te treffen is het mogelijk geworden de uiterst kwetsbare miniaturen uit de rijk verlichte middeleeuwse manuscripten aan de bezoekers te tonen.

In deze opstelling zijn alle objecten niet soort bij soort geplaatst doch ze staan telkens in hun historische kontekst. Door middel van tekstborden, die ieder aangesneden onderwerp in maximaal honderdvijftig woorden uiteenzetten, wordt de bezoeker door het woud van mooi en lelijk, oud en nieuw, zeldzaam en algemeen gegidst.

Het gerestaureerde Catharijneconvent. Gezicht op het hoofgebouw, met links van de ingang de refter (beneden), en de ziekenzaal (boven), en rechts het chirurgijnshuis. 1979. (foto: Rijksm. Cath.-conv.)

De behuizing

Het museum vond onderdak in het Catharijneconvent, het 15de eeuwse klooster van de Utrechtse Johannieters. Daarmee is een oude wens, die het Aartsbischooppelijk Museum gedurende anderhalve eeuw koesterde, werkelijkheid geworden voor het nieuwe museum. Als het Rijk het museum zou exploiteren, als de diverse kerkelijke partners hun verzamelingen zouden inbrengen, dan zou de gemeente Utrecht het Catharijneconvent ter beschikking stellen, restaureren en voor museumgebruik geschikt maken. Aldus geschiedde in 1974 en werd voltooid in 1978.

Het museum telt twee gebouwen. Allereerst het Catharijneconvent waarnaar het museum genoemd is. Het convent was een hospitaal, gebouwd in de laatste helft van de 15de en de eerste helft van de 16de eeuw. Tot het eind van de 16de eeuw werd het gedreven door de Johannieters, daarna door de wereldlijke overheid. In de 19de eeuw krijgt het oude klooster militaire bestemmingen, het brandt in 1868 behoorlijk uit, wordt matig opgelapt en huisvest in de 20ste eeuw een aantal musea: het Brandweermuseum, het Goud- en Zilvermuseum, het Klokkenmuseum, het Museum voor Nieuwe Religieuze Kunst en het Museum van Speeldoos tot Pierement. Tevens biedt het convent onderdak aan twee gymnastiekzalen en aan opslagruimten voor de pillen- en poedersfabriek aan de Nieuwegracht.

Het tweede museumgebouw is Nieuwegracht 63, een grachtenhuis dat de aannemer Van Lobbecht in de 17de eeuw renoveert nadat hij het pand gekocht heeft van de Utrechtse Johannieters die hun huizenbezit onder druk van de Calvinistische overheid moesten afstoten. Het pand was laatstelijk in gebruik als kantoor, fabriek en opslagruimte van de Onderlinge Pharmaceutische Groothandel. Het stond, toen deze firma naar het Kanaleneiland verhuisde, leeg, werd gekraakt in de woelige zestiger jaren en in gebruik genomen als „stadhuis” door de Utrechtse provo's van Oranje Vrijstaat.

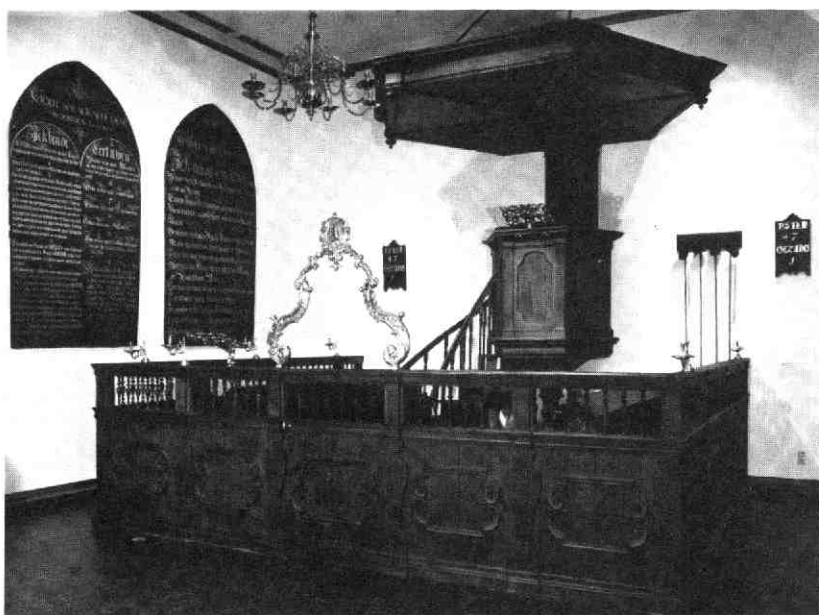
Bij de inrichting van het complex is - uiteraard - rekening gehouden met de sfeer en de mogelijkheden van de gebouwen. Zo vindt de bezoeker de vroege geschiedenisperiodes en alle textiel in de kelderverdieping, de middeleeuwen en een deel van de 16de en 17de eeuw vindt hij in de kloostergebouwen. Het andere deel van de 17de eeuw en wat daarop volgt tot en met de 20ste eeuw is ondergebracht in het gerestaureerde en deels nieuwgebouwde grachtenhuis. Eveneens in het grachtenhuis bevinden zich het restaurant, de projectiezaal, de bibliotheek en de kantoren van de medewerkers. De werkplaatsen vonden onderdak in de verbouwde gymnastiekzaal, Zuilenstraat 8.

Educatieve begeleiding

Vijftien eeuwen christendom in Nederland zien de meeste bezoekers waarschijnlijk graag wat nader toegelicht. Op meerdere manieren wordt deze toelichting gegeven. Allereerst de tekstuele begeleiding. In de expositie wordt ieder nieuw thema ingeleid of toegelicht door middel van één of soms meerdere tekstborden. Gestreefd is op deze tekstborden naar de grootst mogelijke eenvoud: de materie zal in veel gevallen waarschijnlijk al gecompliceerd genoeg zijn. Met de huidige ontkerstening van Nederland is menig onderwerp dat op grond van de historie moet worden aangesneden, voor heel wat Nederlanders hoewel inheems toch exotisch.

De tekstborden brengen teksten met een maximum van honderdvijftig woorden. Het niveau van het taalgebruik is afgestemd op wat een gemiddelde middelbare scholier zou moeten kunnen begrijpen. Niet altijd was het mogelijk in een dergelijk beknopt bestek vaktermen te vermijden. Deze zijn daarom als ze voorkomen, met een ° aangegeven. Ze kunnen worden opgezocht in een lijstje met vreemde woorden, dat ie-

Kansel en dooptuin uit de Ned. Herv. kerk te Warder (N.H.) opgesteld op de eerste verdieping van Nieuwe-gracht 63, 1979. (foto: Rijksm. Cath.conv.)

dere bezoeker aan de balie van het museum wordt uitgereikt.

Naast deze zuiver verbale begeleiding zijn er ook geïllustreerde tekstborden. Deze worden toegepast als het onderhavige thema beter met een plaatje dan met een praatje kan worden toegelicht. Voorbeelden zijn landkaarten, statistieken en onderwerpen als liturgische kleding. Bij deze illustratie is meestal uitgegaan van authentiek materiaal dat op grafische wijze verwerkt is.

Zoals in ieder museum gebruikelijk, zijn ook de voorwerpen van toelichtende teksten voorzien. Nu eens beperkt zich deze informatie tot de meest gebruikelijke: titel van het werk, kunstenaar, jaar van ontstaan, inventarisnummer.

Een andere maal wordt er detailinformatie aan toegevoegd. Alle tekstborden tijdens een bezoek aan het museum te lezen, is een onmogelijkheid. Daarom is er een boekwerk samengesteld, dat rijk geïllustreerd met karakteristieke voorwerpen, al deze teksten bevat. *Tekst en uitleg* is de titel van dit boek.

Tenslotte ligt het in de bedoeling naast de themateksten nog vouwbladen te vervaardigen die gratis op de zalen te verkrijgen zullen zijn. Ze diepen de themateksten uit en betrekken de voorwerpen daarin.

Ook met audiovisuele middelen is getracht informatie te verschaffen. Er zijn drie diaprogramma's vervaardigd door studenten van het Kunsthistorisch Instituut van de Utrechtse universiteit. Deze programma's behandelen respectievelijk de kerstening van Nederland en de middeleeuwen; vervolgens de reformatie, de 17de en 18de eeuw, en tenslotte de 19de en 20ste

eeuw. Ze duren ongeveer een kwartier en kunnen in de projectiezaal vertoond worden.

In de opstelling zelf bevinden zich videorecorders. Deze geven in een minuut of tien een programma over één bepaald onderwerp. Door een druk op de knop kan de geïnteresseerde bezoeker zelf het programma starten. Een aantal voorwerpen dat in het programma voorkomt, staat zo veel mogelijk in de omgeving van het videoapparaat geëxposeerd.

Met deze verbale en audiovisuele begeleiding is getracht iedere bezoeker die begeleiding te geven, die op prijs wordt gesteld.

Zaterdag 9 juni is het Rijksmuseum Het Catharijne-convent door Hare Majesteit de Koningin geopend. Als openingshandeling luidde de koningin een klokje, dat speciaal voor deze gelegenheid gegoten werd door Petit & Fritsen uit Aarle-Rixtel. Op het klokje vertelt een chronogram:

Met pLechtlg geLVI opent koningIn jVLana
Dlt CatharlIneConVent op 9 jVnl

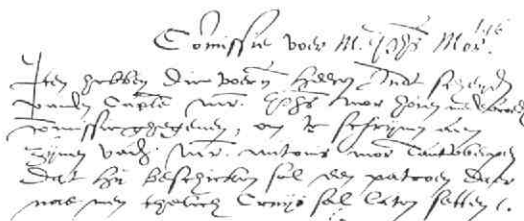
Het kleppen van de museumklok werd overgenomen door de grote klok van de Catharinakerk, de kathedraal. Op dit signaal begonnen de klokken van de Domtoren te beieren. Aldus deelden Rijk, stad en kerk ieder mede dat Utrecht een nieuw museum rijker is.

WAS FILIPS MOR WERKELIJK SCHILDER?

In zijn uitvoerige studie over „Utrechtse schilderkunst in de tweede helft van de 16de eeuw” in Jaarboek Oud-Utrecht 1978, p. 106-191 heeft drs. J. A. L. de Meyere ook een plaats ingeruimd aan Filips Mor, zoon van de vooral onder zijn verspaanste naam Antonio Moro bekende kunstschilder Anthonis Mor (1). Hij deed dit, zoals hij zelf zegt (zie p. 150, noot 99), op gezag van Christiaan Kramm (1797-1875, schilder, verzamelaar, architect en directeur van de Stads-Academie van Bouwkunst te Utrecht), die op grond van een gegeven, ontleend aan het archief van het kapittel van St. Salvator te Utrecht (ook genoemd Oudmunster), waarvan Filips Mor kanunnik was, meende te kunnen aantonen, dat deze ook schilder was. Ook schilder, want hij was allereerst een humanist (zijn verlatijnde naam is Philippus Morus), die vooral bekend is als neolatijs dichter en als zodanig het onderwerp vormde van mijn in 1977 verschenen publicatie (2).

Bij het daaraan voorafgaand archivalisch onderzoek bleek mij helaas, dat de gegevens die Kramm uit het archief van Oudmunster (thans bewaard in het Rijksarchief in Utrecht) meedeelt, onvolledig zijn en ook niet altijd juist. Het is niet mijn bedoeling hier in te gaan op al datgene wat Kramm naar voren brengt (3), ik wil mij beperken tot de vraag, of hij Filips Mor terecht in deel 4 (Amsterdam 1860) van zijn encyclopedie over „De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders...” heeft opgenomen, m.a.w. of Filips Mor werkelijk schilder was. M.i. is er wel aanleiding tot enige twijfel en ik zal dat in het onderstaande trachten te adstrueren. Vooraf wil ik opmerken, dat het hier eigenlijk een nogal onbelangrijke kwestie betreft. Immers, van Filips Mor's penseel is geen enkel werk bewaard of zelfs maar bekend (ook drs. de Meyere wijst daarop). Wanneer we dus in de een of andere oude bron vermeld zouden vinden, dat hij schilder geweest is, zou dit enkel betekenen, dat er een naam aan de lijst van Utrechtse schilders zou kunnen worden toegevoegd. Maar aan een naam zonder meer hebben we niet veel.

Kramm baseert zich op een protocol van het kapittel van Oudmunster van 11 mei 1568, dat hij als volgt weergeeft (4): „Hebben de heeren (5) den schilder van den Capitele, Mr. Philips Mor, hun medebroeder, commissie gegeven, om te schryven aan zyn vader Mr. Anthonis Mor, te Antwerpen, dat hy beschikken sal een patroon, daarnaer men 't heylich Cruys sal laten setten”. Deze weergave bevat, naast kleinere afwijkingen van de tekst die niet ter zake doen, één kapitale vergissing: in plaats van „den schilder van den Capitele” staat er in het protocol: „indt scheyden van den capittle” (6). Dat is volkomen duidelijk, hieraan is geen twijfel mogelijk (zie bijgevoegde illustratie).

Archief van Oudmunster no. 215, fol. 146 recto

Aangezien nu bovengenoemd protocol, zoals ook drs. de Meyere naar voren brengt, het enige bewijs is dat Kramm voor het schilder-zijn van Filips Mor aanvoert, zullen we moeten vaststellen, dat hij hem zonder enige grond heeft opgenomen. Zoals dat wel meer gebeurt, hebben latere kunsthistorici (Alfred Michiels, Henri Hymans, Alfred von Wurzbach) Kramm's vergissing zonder meer overgenomen en het is vermakelijk om te zien, hoe een van hen er zelfs verder op doordorduurt (7). De verantwoordelijkheid hiervoor ligt bij Kramm zelf: wanneer iemand citeert en zeker wanneer hij citeert uit moeilijk bereikbare en dus ook moeilijk controleerbare bronnen, zoals archiefstukken, moet men ervan op aan kunnen, dat hij goed citeert (8).

Uit het bovenstaande zou men mogen besluiten, dat er geen reden is om Filips Mor onder de schilders te rekenen, ware het niet, dat ik een tweetal aan Kramm blijkbaar onbekend gebleven gegevens vond die in tegenovergestelde richting schijnen te wijzen. Het eerste daarvan ontleen ik eveneens aan het archief van Oudmunster. Het is een document dat gedateerd is 23 november 1579, dus anderhalf jaar nadat Filips Mor met de expeditie van koning Sebastiaan was vertrokken om nooit meer terug te keren (waarschijnlijk mei 1578) en dat zich bevindt in het dossier ter regeling van zijn vele nagelaten schulden (9). Ik citeer het in zijn geheel, omdat het ook nog uit anderen hoofde voor kunsthistorici van belang is:

Wij onderscreven als mede broeders, van weghen de Bruerscap van Ste Lucas gelegen te preharen binnen Utrecht bekennen ontfangen te hebben wt handen van Mr. Jacob Cuijnetorff Scholaster ende Mr. Folcardt Montsima Canonick tot Oudmunster als executoren van salige Mr. Philips Mor de somme van vier ende vijftich stuvers wt sake vande dootscult ende contingent ofte anpaert twelck den voorsch. Mor gehouden was te betalen tot de scilderije vant altaer bij Erst van Scalcj sallige) geschildert op S. Lucas altaer ende sijn erfgenamen noch an ten achteren sijn...

Ondertekend: Peter Jansz. van Sipenes en: Jacob den Noelien. „Het was de gewoonte”, aldus S. Muller Fz., „dat elk gild in de kerk zijner parochie een altaar bezat, waarop het gild zelf, of een kerkelijke broederschap, die alle leden omvatte, eenige diensten door een eigen priester met haar eigen kerkmeubelen deed verrichten” (10). Het schildersgilde St. Lucas gebruikte de kapel in het klooster van St. Andries van de Dominicanen of Predikheren (vandaar „te prehaven”) (11). De schildersfamilie Van Schayck wordt door drs. de Meyere behandeld p. 151-155. In mijn publikatie uitte ik de veronderstelling, dat met „Erst van Scaijck sa.” bedoeld is Ernst van Schayck II, maar het laatste woord hierover is natuurlijk aan de kunsthistoricus. Peter van Sipenes en Jacob den Noelien (ook genaamd Jacop Collyn of Jacop dye Olley) komen beiden voor in de door Muller gepubliceerde ledenlijst van het gilde van 1569 (12).

Het tweede gegeven vinden we bij de Utrechtse geleerde Arnoldus Buchelius (Aernout van Buchel, 1565-1641). In handschrift 837 van de Universiteitsbibliotheek te Utrecht, dat door Buchelius eigenhandig gemaakte afschriften van gedichten bevat, komt op fol. 120 recto en verso een Latijns gedicht voor van Filips Mor (13). Buchelius noteert daar: „Vidi Emblema quod 4. dicit auctor pictum et scriptum manu Ph. Mori ut sequitur”. Vertaald: „Ik heb een embleem gezien waarvan de auteur zegt, dat het het vierde is geschilderd (of wellicht beter: getekend (14)) en geschreven met de hand van F. Mor als volgt”. Daarna laat Buchelius het „Christiana concordia” (Christelijke eendracht) getitelde gedicht volgen en daaronder tekent hij het door Mor gemaakte embleem na: in het midden een kelk, daarachter kruiselsing scepter en zwaard, boven de kelk een zwevende duif, het geheel besloten binnen een krans (zie bijgevoegde illustratie). Volgens van Sipenes en den Noelien was Filips Mor dus lid van het schildersgilde St. Lucas. In mijn publikatie heb ik ten aanzien van hun getuigenis enig scepsis getoond, o.m. omdat de naam van Filips Mor niet voorkomt op de bovengenoemde ledenlijst van het gilde. Maar blijkbaar had ik hieraan geen al te grote waarde mogen hechten; want wel blijkt daaruit, dat hij in 1569 in ieder geval geen lid was, maar er volgt niet met absolute zekerheid uit, dat hij geen schilder was: drs. de Meyere wijst er op (p. 106), dat zelfs beroemde schilders als Mor's vader Anthonis Mor en diens leermeester Jan van Scorel niet op de lijsten van het Utrechtse schildersgilde zijn te vinden. Van de andere kant: we horen van Mor's lidmaatschap na zijn overlijden. Het zal wel altijd zijn voorgekomen, dat, als een kannunnik was overleden - en zeker als het een kannunnik betrof die zoveel schulden naliet als Filips Mor - een aantal schuldeisers, maar ook de nodige would-be-schuldeisers toesnelen om te proberen nog iets te bemachtigen. Zou het misschien mogelijk zijn, dat men Filips Mor, die ongetwijfeld wel connecties zal gehad hebben met de mensen van het St. Lucasgilde, posthuum tot lid promoveerde om een kortelje mee te kunnen pikken?

Vidi Emblema quod 4. dicit auctor
pictum et scriptum manu Ph. Mori ut sequitur
CHRISTIANA CONCORDIA
Ad Magisterum Gerardum a Merenboorh
Cognatum
Se socii una fides eademque iunctura Monarche
in unicum tendat Deinde;

Universiteitsbibliotheek Utrecht, handschrift 837, fol. 120 recto

Buchelius brengt ons in kennis met een door Filips Mor gemaakt embleemdicht en geeft ons zelfs een weergave van de door Mor gemaakte emblematische voorstelling (het enige overblijfsel op het gebied van de beeldende kunst dat we van Mor bezitten!). Maar heel veel waarde hoeven we daaraan niet te hechten: de voorstelling is nogal simpel en zou ook binnen het bereik liggen van menigeen die niet op de titel van schilder aanspraak maakt. En voor het overige plaatst Buchelius ons voor een raadsel. Wat is er bedoeld met de woorden: „waarvan de auteur (auctor) zegt, dat het het vierde is”? Wat betekent hier auctor en wie is ermee bedoeld? Dit Latijnse woord heeft een bijzonder ruime betekenis. Moeten we uit Buchelius' mededeling afleiden, dat Filips Mor een reeks Latijnse embleemdichten met bijgevoegde tekeningen produceerde? Noodzakelijk lijkt mij dat in ieder geval niet (15).

Ik blijf aarzelen om de vraag „Was Filips Mor werkelijk schilder?” zonder meer bevestigend te beantwoorden. Buchelius, die meestal nogal zorgvuldig is in het vermelden van kwaliteiten en herhaaldelijk over hem spreekt, noemt hem nooit schilder, maar uitsluitend kanunnik, dichter en wiskundige en hetzelfde geldt voor Valerius Andreas' levensbericht van hem (16). In opschriften van door zijn vriend Janus Dousa tot hem gerichte gedichten vinden we hem enkele malen aangeduid als mathematicus, nooit als schilder. Dousa prijst uitvoerig Mor's dichterschap, maar nergens vinden we bij hem ook maar een toespeling op diens schildertalent (17). Het is best mogelijk, dat Filips Mor ooit iets geschilderd heeft; bij een zoon van Antonio Moro mogen we inderdaad de mogelijkheid tot schildertalent aannemen en het is heel waarschijnlijk, dat hij ooit pogingen op dit terrein heeft gedaan; maar ik betwijfel, of deze werkzaamheid zodanig is geweest, dat hij op de naam van schilder aanspraak kon maken.

Blijft nog één punt dat opheldering vraagt. Het is wel zeker, dat Kramm het document van de „Bruerscap van Ste Lucas” en de passage bij Buchelius niet gekend heeft: anders zou hij, die zijn bronnen meestal in extenso weergeeft, deze zeker gepubliceerd hebben. Maar hoe is het dan te verklaren, dat hij Filips Mor desondanks in zijn werk opnam, maar dan op grond van een verkeerd gelezen tekst? Dit is zo merkwaardig, dat het een afzonderlijke verklaring behoeft. Hoe kwam hij ertoe het toch heel duidelijk „Indt scheyden

vanden capittle" verkeerd te lezen? Het is mij niet gelukt die vraag met enige zekerheid te beantwoorden. Het is bekend, dat Kramm bij zijn onderzoek geholpen werd door J. J. Dodt van Flensburg (1800-1847, sinds 1828 „amanuensis aan de academische bibliotheek", een aartssnuffelaar, die niet alleen uit de handschriften van die bibliotheek - de tegenwoordige Utrechtse Universiteitsbibliotheek - maar ook uit de Utrechtse archieven een schat van gegevens te voorschijn bracht). Zelfs vond ik in de verkoopcatalogus van Kramm's nalatenschap, Utrecht, Beyers 1875 onder no. 646: „Adversaria van Dodt van Flensburg van wat hij in de archiven over de kunstschilders enz. gevonden heeft in portefeuille mss. 4to". In het exemplaar van deze verkoopcatalogus dat zich bevindt in de Bibliotheek van de Vereniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels, Amsterdam staat bijgeschreven, dat dit nummer voor fl. 6,— verkocht werd aan „Archief", waarmee alleen het Utrechtse archief bedoeld kan zijn. Met de hulp van Mej. J. G. Riphaagen vond ik dit nummer terug in het Gemeentearchief: het is naar alle waarschijnlijkheid het tegenwoordige nummer bibliotheek 2259 xxx, dat thans in de catalogus voorkomt als: „(J. J. Dodt van Flensburg), Aantekeningen voornamelijk uit de protocollen van Utrechtse notarissen betreffende Utrechtse geslachten". Aangezien het schrift van Dodt van Flensburg bijzonder moeilijk te lezen is - al S. Muller Fz. merkte dit op (18) - is het verklaarbaar, dat de beschrijving van de verkoopcatalogus enigszins anders is uitgevallen. Maar in deze aantekeningen komt de door Kramm geciteerde tekst niet voor, ze bevatten trouwens bijna uitsluitend materiaal met betrekking tot de 17de eeuw (19). Een andere mogelijkheid is, dat Kramm de tekst vond in andere, wellicht niet be-

waarde aantekeningen van Dodt van Flensburg. Gezien de moeilijke leesbaarheid van diens schrift zou het dan verklaarbaar zijn, dat hij „indt scheyden" heeft aangezien voor „den schilder". Een verdere mogelijkheid is, dat Dodt van Flensburg de passage bij Buchelius of het document van de „Bruerscap van Ste Lucas" ooit onder ogen heeft gehad en uit zijn herinnering aan Kramm heeft meegedeeld, dat hij ergens gevonden had, dat Filips Mor ook schilder was. Bij Kramm moet zich dan bij het zoeken in het archief van Oudmunster het door Freud, Jung e.a. projectie genoemde verschijnsel hebben voorgedaan dat we b.v. ook vinden bij de zondagsjager, die zozeer beheerst wordt door het beeld van „het haas" dat hij in zich draagt, dat hij als hij in de verte een boomstronk of een steen ziet die enigszins op een haas gelijk, onmiddellijk losbrandt. Maar hoe dit ook moge zijn, het feit dat Kramm zich wel eens vergist heeft, hoeft niets af te doen aan de achting die deze Utrechter door zijn van grote speurzin en vlijt getuigende publikaties en door zijn vele andere activiteiten verdiend heeft.

P. M. M. Geurts

Noten

- (1) Op dit feit werd mijn aandacht gevestigd door de heer R. L. H. M. Pijs van de Universiteitsbibliotheek te Utrecht.
- (2) P. M. M. Geurts: De Utrechtse kanunnik Philippus Morus, neolatijns dichter, Met aanhangsel: Werken van Philippus Morus, Nieuwkoop, B. de Graaf, 1977 (Bibliotheca humanistica et reformatrica, vol. 21), 151 pp. + facsimiledeed. In het vervolg afgekort als: Morus. Dat drs. de Meyere deze publikatie, die op geheel ander terrein ligt dan de zijne en deze bovendien min of meer heeft gekruist, niet heeft opgemerkt, is volkomen begrijpelijk. Een bespreking ervan komt o.a. voor in Maandblad Oud-Utrecht, jg. 50(1977), p. 155.
- (3) Om in het kort de voornaamste misvattingen aan te geven: Het is niet juist, dat Filips Mor zich op 6 maart 1563 bij het kapittel *beklaagt*, omdat hij al vier jaar lid was van het kapittel zonder de aan zijn prebende verbonden inkomsten te hebben ontvangen en evenmin, dat het kapittel eiste, dat hij legale bewijzen voor zijn kanonikaat zou overleggen (zie Morus p. 23v., vgl. 21). Dat Filips Mor op 4 augustus 1578 in de slag bij Alcazarquivir gesneuveld zou zijn, is helemaal niet zo zeker (Morus p. 7, 9v., 44). Over zijn literaire werken valt zeer veel meer te zeggen dan Kramm te berde brengt (Morus p. 49vv.). Inderdaad schreef hij een *Triumphus pecuniae* (Triomf van het geld, 1577, gedeeltelijk in handschrift bewaard, Morus p. 49v., 52, 56), maar het is een misverstand te menen, dat deze cantilene *jaarlijks* door de kinderen (d.w.z. door de leerlingen van de Hieronymusschool te Utrecht) gezongen werd (al heeft wellicht Valerius Andreas tot dit misverstand aanleiding gegeven).

Idem, fol. 120 verso

- (4) Chr. Kramm: De levens en werken . . . deel 4, p. 1162.
- (5) Met de „heeren“ zijn bedoeld de kanunniken van Oudmunster.
- (6) Morus p. 34
- (7) Morus p. 107v., noot 91.
- (8) Buiten beschouwing laat ik nu maar de vraag, of de term „schilder van het kapittel“ op zich Kramm al tot enige argwaan ten opzichte van de juistheid van zijn lezing had moeten brengen. Kwam het inderdaad voor, dat een kapittel een eigen schilder had, zoals het een deken, proost of scholaster had? Verdacht lijkt ook, dat de kwalificatie „schilder van het kapittel“ door de context geenszins geëist wordt.
- (9) Morus p. 45v.
- (10) De Utrechtse archieven: I, Schildersverenigingen te Utrecht, Bescheiden uit het Gemeente-Archief, uitgegeven door S. Muller Fz., Utrecht 1880, p. 3.
- (11) Zie het in de vorige noot genoemde werk, p. 16 enz.
- (12) Zie te zelfder plaatse p. 59, 61.
- (13) Morus p. 53, 91, 151
- (14) Het Latijnse werkwoord pingere kan naast „schilderen“ ook de betekenis hebben van „tekenen“.
- (15) Morus p. 126, noot 262.
- (16) Morus p. 7vv.
- (17) Morus p. 73vv.
- (18) In een ongedateerde brief die is gevoegd bij Universiteitsbibliotheek Utrecht handschrift 1175: J. J. Dodt van Flensburg: Aantekeningen . . . betreffende Nederlandse geschiedenis en biografie. Ook in deze aantekeningen komt, als ik goed gezien heb, de door Kramm verkeerd gelezen tekst niet voor.
- (19) Evenmin vond ik genoemde tekst in Gemeentearchief bibliotheek no. 2253: Chr. Kramm: Losse biografische aantekeningen in handschrift betreffende verschillende meest Utrechtse kunstenaars.

HET GROOT-BEIJERWERK VAN DE UTRECHTSE DOMTOREN (2)

De slagplekken in de klokken

Bij opmetingen van de slag- of slijtageplekken in 1976 en 1977 aan de binnenzijde der slagringen, ontdekte ik behalve slagplekken, veroorzaakt door het luiden (deze liggen immers diametraal tegenover elkaar) ook nog een aantal onregelmatige plekken, die beslist niet veroorzaakt waren door het luiden, maar die wel veroorzaakt waren door het slaan van de klepel. E. Vaartjes, die mij assisteerde bij mijn onderzoek ter plaatse, attendeerde mij op een paar slagplekken die ik over het hoofd had gezien.

Het gaat hier om plekken op de volgende vijf klokken: de Maria, de Martinus, de Michaël, de Baptist en de Magdalena. Daar de Salvator over 90° gekeerd is, valt zijn (beier)slagplek samen met die van het luiden en is daardoor op het eerste gezicht niet meer aantoonbaar. Bij nader onderzoek in april 1978 echter bleek dat er toch iets van een slagplek waarneembaar was aan de Salvator, die mogelijk wijst op een proefopstelling. Ook blijft het mogelijk dat de Salvator nauwelijks werd gebruikt als beierklok maar dat lijkt me toch heel onwaarschijnlijk.

Het zevende luidklokje (Jezus Maria Johannes) bezit alleen twee kuilen veroorzaakt door het luiden. Dit bewijst alweer dat deze klok niet hoorde bij de reeks van twaalf (zie blz. 70).

Ik heb op grond van de gevonden slijtageplekken een reconstructie gemaakt van de wijze waarop er in de

16de eeuw op de domklokken werd gebeierd. De heer Haakma Wagenaar Sr. dank ik hierbij voor het maken van de reconstructietekeningen.

Van de vijf grootste klokken werden de klepels door middel van een mechanisme, dat bevestigd zat op een extra staander recht onder de betreffende klok, getrokken. Dit mechanisme moet men zich voorstellen als een soort tuimelaar voorzien van een contra-gewicht.

Dit blijkt wanneer men de klokken intekent in de plattegrond van de oude Berchvrede van 1505. De beiermeester zal gestaan hebben ten noorden van de grootste klok Salvator, zoals we dat al eerder zijn tegengekomen op de Buurtoren (punt B in de tekening op pag. 68). Een rechtstreekse verbinding klepel-beierman bestond niet; deze werd onmogelijk gemaakt door de zware bouw van de Berchvrede en door het enorme klepelgewicht. „Scyven“, de oude benaming voor de voorloper van onze katrol, bestaand uit één wiel, worden in de Rekeningen genoemd. Ze dienden om de touwen te leiden van de klepel naar de beierman. Het aantal gebruikte houten dan wel metalen „scyven“ bedroeg tot ver boven de vijftig.

Bij het nauwkeurig onderzoek naar de slagplekken kwam ik overigens tot de conclusie dat er tegenwoordig te veel met de klokken wordt geluid. Er beginnen zelfs al stukjes brons los te laten in de slagkuilen van de Mariaklok.

De gebeurtenissen rond 1505

Na o.a. de Rekeningen van de Kerkmeesters der Dom bestudeerd te hebben, kon ik me een beeld vormen omtrent de gebeurtenissen rond het gietjaar van de Domklokken 1505.

Als eerste bericht over nieuwe klokken melden de Rekeningen al in 1504 dat in juli twee „nye clocken“ worden gewogen, in augustus van dat jaar volgen de twee nieuwe klepels met een gewicht van 85 en 75 ponden. Zijn dit al twee nieuwe klokken voor het Domgelui? Het blijft allemaal vaag. Minder vaag wordt het als we weten dat Willem van Wou (een broer van Geert van Wou I), als klokgieter van Zwolle, bij een raadsbesluit van 6 mei 1504, het burgerschap van Utrecht verkrijgt en hem tevens toestemming verleend wordt een gieterij te mogen stichten aan de singel; zoals algemeen wordt aangenomen: tussen het Lucas- en Servaasbolwerk.

Nog in 1504 levert Willem zijn eerste klokken. In de Fabrieksrekeningen van het Kapittel van St. Jan worden vijf klokken met een gezamenlijk gewicht van 1442 pond vermeld, vijf op elkaar afgestemde klokken zelfs: een „accord“.

Nu weer die vraag of de twee „nye clocken“ van Willem van Wou kunnen zijn. Ze zouden van tevoren kunnen zijn aangeschaft als noodluidklok ten tijde dat de toren in verbouwing zou zijn in afwachting van de nieuwe grote klokken die het jaar daarop zouden worden gegoten. Tot deze veronderstelling kom ik daar de Rekeningen in oktober 1505 een St. Nicolaas-klok vermelden. Er heeft nooit een Nicolaasklok in de Domtoren gehangen.

Pas in 1505 lezen we het eerst over Geert van Wou. Deze geeft te kennen dat hij in de aankomende week naar Utrecht zal komen. Dit doet hij in een brief die gedateerd is 15 april 1505 en te „Campen“ is geschreven. De brief was gericht aan „den erwaerdige, voersychtige, wysse here-, doemdecken ende kapittel der kercken ten Doem Utrecht“. Leuk is om erbij te vermelden dat Van Wou tevens vraagt om een geleibrief daar hij al eens was aangehouden omdat hij gescht had gegoten voor Karel van Gelre.

Van der Elst vermeldt een rekeningpost waar instaat dat men Van Wou tegemoet gaat in Amersfoort in „Mayo“ 1505, doch dit bericht is foutief gelezen en slaat in het geheel niet op Van Wou maar op „Meyster Gerit Abe“, en is zodoende voor ons van geen belang.

Aangenomen mag worden dat Geert van Wou eind april te Utrecht aankomt en zich vervoegt bij de gieterij van zijn broer Willem. Vermoedelijk zullen beide broers onafhankelijk van elkaar gewerkt hebben aangezien er op de luidklokken zowel op die van de Dom als op die van de Geertetoren alleen de naam van Geert te vinden is. Willem wordt in de rekeningen ook alleen genoemd. Een geval van compagnonschap is m.i. hier niet van toepassing, gezien het feit dat dan beide namen van de gieters op de klokken zouden hebben moeten staan. Ik noem als voorbeeld het

compagnonschap G. v. Wou/G. v. Moer. Op een klok van hen te Arnhem staat „Gobeinus Moer et Gherardus de Wou me fecit“.

Nadat Geert van Wou zich in Utrecht gevestigd had, krijgt hij de opdracht van het Domkapittel, zoals die door mij al behandeld is (zie blz. 69).

De Domtoren moet nu ook verbouwd worden. De oude, grote klokkenstoel uit de bouwtijd wordt uit elkaar gehaald. In de tijd dat de toren verbouwd werd, richtte men op het Damplein een noodklokkenstoel op. Er moest immers geluid worden op zon- en feestdagen. Tot die conclusie kom ik als ik lees over oktober 1505: „Item betaelt van synthe nicolaes clock te luyen.“

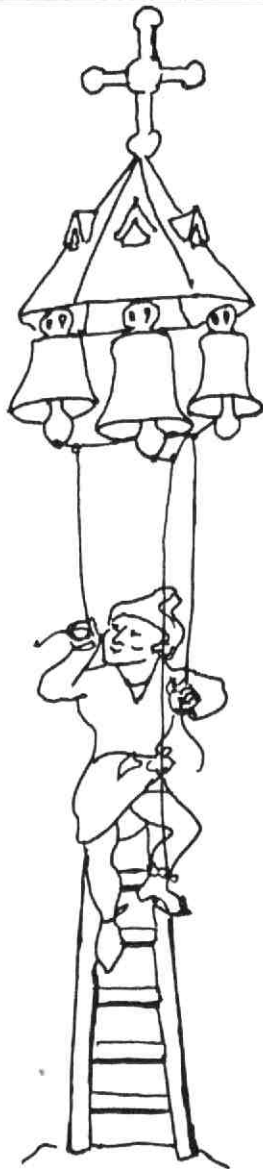
In de periode half juni-half juli 1505 wordt het metselwerk van „Zolder 7“ opgetrokken. Dit metselwerk vormt de onderbouw van de grote, nieuwe klokkenstoel. Gezien het feit dat de nieuwe klokken zelf nog niet zijn gegoten, heeft men er rekening mee te houden dat ze nog naar boven getakeld moeten worden. Door de bouw van het nieuwe metselwerk was de zgn. oude klokkenpoort nu onbruikbaar geworden. Een andere oplossing was nodig.

Men kiest ervoor de klokken via de hijsopeningen van de gewelven binnendoor naar boven te takelen. Het gaat hier om twee gewelfopeningen, te weten die in de poort onder de toren en die in de St. Michaëlkapel. Beide openingen waren duidelijk te klein voor de nieuwe grootste klok, de Salvator. Daarom werden deze openingen vergroot. Nog vaag is de cirkelvormige vergroting in het gewelf van de Michaëlkapel waarneembaar. Toen men „Zolder 7“ bouwde, wist men niet hoe groot de nieuwe klokken zouden worden. Voor alle zekerheid werd de afstand tussen de twee parallel liggende stenen bogen (nu onder de Salvator) ietwat ruimer genomen (ongeveer 258 cm) om aldus de grootste klok een ongehinderde doorgang te verschaffen.

In augustus 1505 melden de Rekeningen twee maal speciaal dat er 18 stuks hout vanuit Danzig via Amsterdam te Utrecht aankomt en dat het met de stadskraan aan wal wordt gehesen. Deze „18 stucken hout totter Berchvrey“ (= klokkenstoel) waren de zware grondbalken van de nieuwe klokkenstoel. Wanneer men nu de grondbalken op de reconstructie-tekening natelt, zal men er 19 tellen. Hier zit een addertje in het gras. Immers de 19de balk, ik bedoel de balk die oost-west ligt recht onder de Salvator, is een later toevoegsel voor de stevigheid van de klokkenstoel. Was deze balk al direkt bij de bouw van de klokkenstoel aangebracht, dan zou deze balk het ophijzen van de klokken onmogelijk hebben gemaakt.

De grondbalken werden al in de toren aangebracht voordat de klokken zelf boven waren.

In september 1505 meldt de rekening dat de klepel van de Salvator is gesmeed. Aangezien een klepel op maat wordt gemaakt, houdt dit in dat de Salvator zelf al is gegoten, vermoedelijk eind augustus. In de loop van september moeten de volgende klokken zijn gegoten van groot naar klein.

Beierman aan het werk. Tekening naar een miniatuur, afkomstig uit de boekerij van de Mariakerk te Utrecht. Zie: A. F. Manning. *Op zoek naar het alledaagse verleden*.

(Tek.: Th. Haakma Wagenaar)

Een klokkegieter krijgt zijn honorarium uitgekeerd naar het aantal ponden gegoten brons. Dit houdt in dat onze Domluidklokken zijn gewogen nog voor het installeren in de toren. De rekeningen geven er zeer uitvoerig blijk van: de klokken zijn gewogen op het halve pond nauwkeurig! Natuurlijk kon men de grote klokken niet gewoon wegen in de stadswaag, het „Keizerrijk“. In „Octobri“ 1505 lezen we dan ook van een „beslagen ballick“ en van „plancken ende yseren dair men die clocken mede heeft gewogen“. Het gaat hier toch wel om een speciale constructie

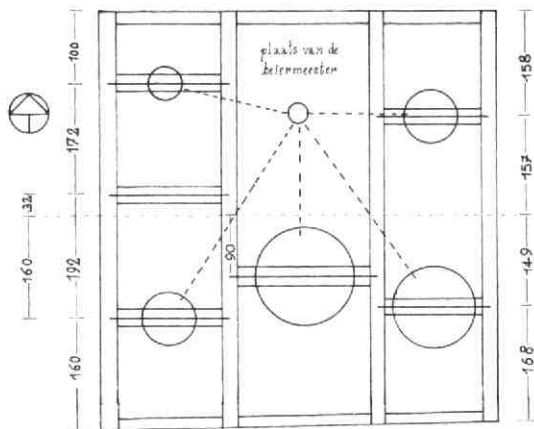
om zeer zware lasten vrij nauwkeurig mee te meten, een vrij groot ding. Er waren immers „4 seyllen gehuert dat yseren mede the decken“!

We weten dat er in totaal voor de Dom 13 nieuwe klokken werden geleverd. De zwaarste werden in een speciale waag gewogen; de lichtere van ongeveer 1200 kilogram en minder konden wel gewoon in de stadswaag worden gewogen. Dit geschiedde alleen een paar maanden later (te weten eerst 3 en later 4 klokken). Dit houdt in dat de zes zware klokken al in oktober zijn gewogen want in november 1505 gaan de Salvator en de Maria naar boven. Zij zijn de laatste van de grote klokken, want de Salvator sluit zijn eigen toegangsweg af als hij eenmaal is opgehangen. Wanneer de grote klokken boven zijn en op de grondbalken van de klokkenstoel zijn neergezet worden de vijf jukken in elkaar gezet. De klokken die intussen van een luidbalk waren voorzien, worden daarna in de Berchvrede opgehangen. Van het daadwerkelijke omhoog hijsen der klokken lezen we alleen een bericht uit november: „Item gegeven den luden die Salvator ende Maria hebben hellepen wynden...“. Verderop in november komt een trechter ter sprake „dair men den oly doir giet in die panne.“ Een „pan“ is een met koper beslagen kom in het hout van de klokkenstoel waarin de luidbalk van de klok een draaibaar ophangpunt vindt. De olie diende als smeer om het geheel soepel te laten draaien. Er is 71 pond olie verbruikt! In december 1505 wordt voor het eerst melding gemaakt van het luiden met de nieuwe klokken: „Item gegeven meyster Andries (Goyerts. = timmerman?) gesellen van Salvator the luyen“. Kort daarna nog een soortgelijk bericht van het luiden met Salvator... „ende duerden een groeten uuer.“ Het betreft hier kennelijk proefluiden.

Terwijl de werkzaamheden aan de grote klokken in december bekrond worden met het luiden van de Salvator, zijn door Van Wou de resterende kleine klokken gegoten. Na te zijn gegoten worden deze „3 clocken vant syngel in die waeg gebracht ende voirt wtt die waeg opt hoff“ (= bij de toren). In februari 1506 worden de kleinste „4 clocken wt die waeg gevoerd ende onder den toern gebracht.“ Deze klokken, variërend in afmetingen van 110 cm tot 80 cm, konden zonder problemen in de Berchvrede worden geplaatst. Dan lezen we het bericht dat „Item Jan die saelmacker heeft gemaickt 13 riemen dair die clepelen on hangghen“; van de 13 nieuwe klokken vanzelf sprekend.

Alvorens men een klok luidt, dient deze eerst plechtig gewijd te worden. In een extra rekening lezen we: „Item do men die klokken weyden, ...“ We weten alleen de datum niet. Gezien het feit dat er al werd proefgeluid, heeft men het met het wijden van de klokken niet zo nauw genomen.

Dan een bericht dat de werkzaamheden nagenoeg zijn voltooid: „Item gegeven des sonnedaghes op Vastenavont van al die clocken the luyen“. Dit laatste nog in februari 1506. Een gedenkwaardige dag want

De plaats van de beiermeester in de Utrechtse Buurtoren. Tekening naar de opmeting en reconstructie van Th. Haakma Wagenaar. (Tek.: Sj. v. Geuns)

met het voor de eerste keer luiden van alle klokken wordt ieder geluid in binnen- en buitenland overtroffen! Tegelijkertijd beginnen de problemen om met name de grootste klokken gemakkelijker te luiden, technische problemen. Tevens raakt het Domkapittel in moeilijkheden met Geert van Wou. Vermoedelijk klonken de klokken niet naar de zin van het kapittel of waren enkele vals. Het kapittel betaalt Van Wou te weinig en hieruit vloeit zelfs een proces voort dat tientallen jaren gaat duren.

Het nieuwe geluid was stellig niet gegoten om er alleen mee te luiden maar er moest ook op gebeierd kunnen worden.

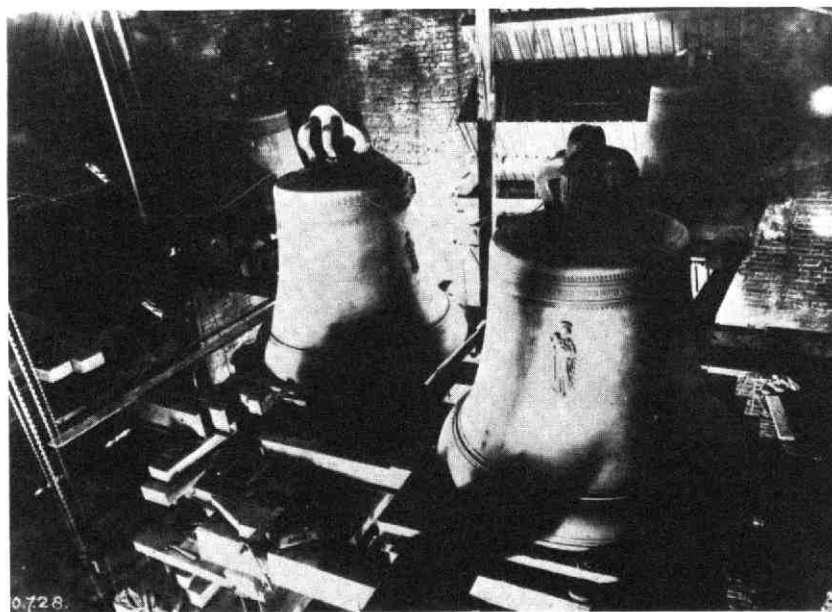
Opmerkelijk is dat de Rekeningen voor het eerst het woord „beieren” gebruiken wanneer in juli 1506 „Jan

die lyndreger” levert „6 lb. lynden opten torn daer men mede beyert...”. Een beierman komt al veel eerder tersprake nl. in december 1505. Deze beierman krijgt dan van het Domkapittel 25 maaltijden uitbetaald.

De man zal het Domkapittel geadviseerd hebben inzake de nieuwe klokken. In jan. 1506 komt deze adviseur weer in de boeken voor en wel als „Meyster Gerrit die Beyerman”. In mei 1506 wordt een beierman van Den Bosch genoemd, ik neem aan dezelfde als voorheen. Nadat in februari 1506 de klokken voor het eerst geluid zijn, beginnen zoals gezegd de problemen betreffende het te moeilijk luiden van de klokken. In april 1506 wordt er door Meester Andriesz. vertimmerd aan de klokraderen. In mei gaan timmerlieden naar Culemborg om de klokken te zien luiden met half zoveel mankracht dan met het aantal dat in de Domtoren nodig is.

Dat het om een belangrijke zaak gaat bewijst wel dat Dombouwmeester Alardt van Lexwert zelf ook nog eens naar Culemborg gaat en bovendien nog naar de Abdij van Egmond om het hangen van de klokken aldaar ook te bezien. Toch wordt er wel geluid met de klokken. Verdere grote reparaties blijven uit. Vermoedelijk begint men nu met het aanleggen van draadverbindingen die de beiermeester in staat moet stellen de klokken te bespelen. In juli 1506 worden touwen geleverd waar men mee beiert, in augustus wordt vermeld „... 12 kersparren ellix op 1st. om eijs beyerman wille”. Kersparren zullen lange planken zijn die de beierman wenste. Is hier sprake van toeval? 12 klokken in het beierwerk en 12 planken: een primitief klavier?

Het blijft voor mij een raadsel. Dat de draden over wieltjes naar de beierman geleid werden, is wél duidelijk. Een rekening-post vermeldt: „Item Peter die

De restauratie van de Domtoren, juli 1928. De klokken bevinden zich op de werkvloer want de klokkenstoel is nog in de maak. Deze situatie is identiek aan die van 1505 toen de klokken net gegoten en omhoog gehesen waren. Ook toen wachtten ze op de vervaardiging van de klokkenstoel.

(foto: GAU. T. A. Hn. 10 (181))

coppendreger heft ons verkofft, noch 9 scyven ellick om 7 $\frac{1}{2}$ wit, noch 2 scyven elck 1st. desse scyvensyn opten toirn da die coster beyert." Het feit dat nu de koster zelf beiert, bewijst dat de aanleg van de draadverbindingen nu zeker voltooid is.

Doch in januari 1507 begint men weer met nieuwe reparaties aan de klok van „Synte Michael", deze klok werd verhangen en bovendien werd „... stuck houtz vertymmert op die Berchwre an Sunt Michaels klok." In februari worden nogmaals „clocken verhangen", geleverd werd daarbij „47 pond yzers tot den clocken".

Het Groot Beierwerk, 1505-1664

Pas in 1513/14 is er in de Rekeningen weer sprake van herstelwerk aan de luidklokken: „Item Meister Henrick heeft nochgeleefft vermaecht yserwerck van de Salvator, Maria, Michael, Babtist en Magdale-ne, ..."

In hetzelfde jaar worden ook de lui raden nagekeken (en verbeterd?) door Jacob van Andernach. Haslinghuis vermeldt dat er in 1512/13 een correspondentie gaande was tussen het kapittel en deze „Mr. Jacob Mullenmecher klokkenhenger te Andernach". De genoemde correspondentie handelde over de behandeling van de grote klokken.

In 1517 wordt het klepelooch van de Martinus „vermaecht". Weer door meester Henrick. Ook zal in genoemd jaar de bedrading van de Martinus veranderd zijn. De bedrading liep tot 1517 via de staander van de Berchvrede recht onder de Martinus naar de beierman. Na 1517 via de staander onder de Salvator. Dit blijkt uit de slagplekken; de Martinus werd veel gebruikt.

In 1521/22 is er weer sprake van beieren: „Item solvi Johanni Bartssoen opten torn van arbeidsloen hij gegeven om te luiden 8 daghe lang mit Salvator ende onder die processie mit Beyeren 6,18,-,-."

We leven in het jaar dat paus Adriaan VI, een Utrechter, paus wordt.

Weer een tijd van leegte volgt: alles in orde op de Domtoren?

W. van der Elst maakt er melding van dat in de 16de eeuw de klokken vaak op en neer getakeld werden ter reparatie.

1549 vier klokken op en neer „gewonden". Met dit „op en neer wind" moet men zich niet voorstellen dat de klokken tot op straatniveau werden neergelaten. Ze zakten slechts enkele meters.

1552 Jan de „clockgieter" (Tolhuis?) heeft de Michaël tot twee maal toe „afgewonden".

1555 de Salvator gaat ook op en neer (of liever neer en op).

1583/84 alle (12) klokken omlaag.

De Salvator alleen was al een klus van 19 dagen. De totale onderneming vergde zelfs 14 maanden. Haslinghuis vermeldt dat de Berchvrede toen onder han-

den genomen werd. De klokken zullen zeker ook van een nieuwe luidbalk voorzien zijn. De Rekeningen laten - dit terzijde - zien dat bij dergelijke karweien goed werd gedronken.

In 1594 zien we vermeld dat de torenwachter Daniël van Berlicom zich begeeft naar de klokkenkamer, de ruimte waar de Van Wou-klokken hangen, om te „beieren", om daarmee de burgerij een aangename verpozing te verschaffen. Daniël van Berlicom staat bekend als de eerste beiaardier van de Domtoren. Na alles wat we betoogd hebben, mag men hem niet meer als zodanig beschouwen.

In de Rekeningen wordt ook nog vermeld: „2 Februry 1594 ... noch voor Daniël 20 yseren pennen om toe beieren" en „noch ses crammen aen te ketters van 't voerslach boven 't achtkant".

De voorslag bestond in die tijd nog steeds uit de zes klokken van rond 1480, de „ses crammen aen te ketters" waren zeker voor deze klokken bestemd. Daar er ook nog 20 yseren pinnen of pennen genoemd worden kan men tot de veronderstelling komen dat er een (nieuwe?) verbinding gemaakt werd tussen de (zes) hamers en een soort van speeltrommel waar de 20 pinnen als noten in gestoken konden worden.

Daniël van Berlicom was dus een beiaardier, die de speeltrommel verstak en zijn „persoonlijk" beierspel op de luidklokken ten gehore bracht. Immers deze boden hem veel meer muzikale mogelijkheden.

Wel moet gezegd worden dat de voorslag onder Van Berlicoms opvolgers is uitgebreid en wel met zes klokken van Henricus Aeltz van Meurs uit 1616 en een klok van Wouter Both uit 1625.

Weer interessant wordt het wanneer Jonkheer Jacob van Eijck in mei 1624 een voorstel gaat indienen bij het Domkapittel om veranderingen aan te brengen in het hangen van de klepel der klok Maria, opdat deze beter kon worden aangeslagen. Van Eijck is sedert 1624 „beyermeester" op de Domtoren. Dan vindt Van Eijck het nodig „om daarna de andere klokken te verhangen", alsmede dat de door hem volgens aanneming gemaakte „beyerstoel" op de toren geplaatst zou worden.

Dit laatste geschiedde op 11 mei 1624.¹⁾ In Haslinghuis wordt gesteld dat dit de datering is van de in 1928 gesloopte Berchvrede van de luidklokken van Van Wou. Maar dit is zeker niet het geval. Deze dateerde uit 1505/6 met herstellingen voornamelijk uit 1583/4. Van Eijck liet slechts een nieuwe klokkenstoel voor het carillon bouwen dat inmiddels uit twaalf klokken bestond, in de achtkant.

Vanaf die tijd wordt er onderscheid gemaakt tussen de twee klokkenspelen op de Domtoren: het groot- en het „kleyn beyerwerck". Dit laatste kreeg door Van Eijck de voorkeur, het bestond immers uit handelbare kleine klokken. Onze jonkheer breidde het kleine speelwerk uit tot 21 klokken, terwijl de luidklokken steeds meer in het vergeethoekje terecht kwamen. Ze voldeden niet meer aan de eis van beiaardiers in de 17de eeuw. Bovendien waren de Van Wou's bepaald vals ten opzichte van het „kleyn beyerwerck" in de

achtkant. Jacob van Eijck heeft namelijk samen met de gebroeders Hemony, nog te Zutphen, een volmaakte klank- en stemtechniek ontwikkeld, die hij ongetwijfeld toegepast heeft op de Dombeiaard. Maar terwijl de Nicolaas- en de Jacobitoren reeds van een Hemonybeiaard waren voorzien, moest de Domtoren met de oude Dombeiaard van Van Eijck tevreden zijn. Pas jaren na de dood van Van Eijck in 1657 gaan de kapittels en de stad over tot de aanschaf van de nieuwe Dombeiaard, die in de jaren 1663/4 door de Hemony's wordt vervaardigd. Hoewel Hemony eerst vond dat de Salvator van Van Wou de grondtoon van de nieuwe beiaard diende te worden, heeft hij daar toch weer van afgezien. De Salvator, Maria en de Martinus werden als nominale G^o, A^o, en B^o aangesloten op het automatisch kwartier-spel, en wel tot 1905.

Als betaling voor de nieuwe Hemony-beiaard werd het hele oude Domcarillon en de zes lichtste klokken van het grote beierwerk van 1505 ingeleverd. Er werd immers toch niet of nauwelijks meer mee gebeierd en als luidklokken waren ze overbodig. Bovendien waren over het algemeen de kleinere klokken van Van Wou het slechtst wat betreft de toonzuiverheid. (Waarom die van de Domtoren niet?)

De zes verdwenen klokken zijn de Agnes Maior, de Agnes Minor, de Poncianus, de Campana Crucis (Kruisklok of Urbanus) en de Thomas. Ze zijn mogelijk door Hemony omgesmolten tot geschut in de Tweede Engelse Oorlog (1665-1667). In deze jaren zijn er door de Hemony's - naar mijn weten - te Amsterdam geen klokken gegoten.

1664 werd niet het einde van het „Groot Beierwerk“; Andre Lehr liet mij weten dat er ook nog na 1664 gebeierd werd. Als bron gaf hij op de Rekeningen.

Het beieren zelf

Wat werd er nu eigenlijk op de klokken ten gehore gebracht? Men moet beslist niet denken dat er hoogwaardige beiaardmuziek door de beiermeesters vertolkt werd. De beiermeester had nl. waarschijnlijk niet de beschikking over een stokkenklavier of een werktuig dat daar enigszins op lijkt.

Snelle passages waren uitgesloten temeer ook daar de zware gang van het beierwerk dit onmogelijk maakte. De klepels waren (en zijn nog steeds) zeer zwaar en ze werden bij het beieren vanuit het midden van de klokken getrokken. Daar is erg veel kracht voor nodig. Dit probleem doet zich bij het carillon vandaag de dag nog voor, ook al zijn de moderne klepels niet meer zo zwaar en hangen ze niet meer in het midden van de klokken zoals bijv. bij het Domcarillon.

De klepels van ons beierwerk werden getrokken met draden die over de al genoemde „scyven“ liepen. Wat de kleinere klokken betreft zal het alom bekende broeksysteem zeker gebezigd zijn.

Wat de beierman muzikaal tot stand bracht, was eenvoudige (Gregoriaanse) kerkmuziek. Ongetwijfeld speelde hij ook ritmisch klankenspel dat wat de melo-

dieën betreft te vergelijken is met het Engelse wisselluiden. Toch is er de eerste 150 jaar veel op de Domklokken gebeierd gezien de behoorlijke slagplekken die de klepels veroorzaakten. Daaruit blijkt dat het dradennet vele malen veranderd is. De Maria heeft vier, de Martinus drie, de Michaël twee en de Magdalena en Baptist hebben ieder één slijtageplek. Over de slagplek op de Salvator sprak ik boven.

Dit jaar schrijven we 1979. We zien een verhoogde belangstelling voor de Van Wou-klokken vooral onder de jongeren. Het zou in verband met het 50-jarig bestaan van de Utrechtse Klokkenspel Vereniging vorig jaar interessant zijn te komen tot de oprichting van een Klokkenluiders Gilde. Dit gilde zou de oude middeleeuwse traditie van het beieren weer op moeten nemen.

De leden zouden met houten hamers het beieren op de luidklokken weer kunnen leren om vervolgens op de feestdagen na het traditionele luiden weer beiermuziek ten gehore te brengen. Beieren op 's werelds zwaarste middeleeuwse beierwerk.

Nabeschouwing

Dat het Domgelui inderdaad een combinatie is geweest van luidklokken en een beierwerk, heb ik naar mijn idee voldoende aangetoond: de klokkenreeks over anderhalf oktaaf met inbegrip van een extra fisklok waardoor een modulatie mogelijk werd, de intervallen op de klokken die misschien wel de geestelijke achtergronden van dit beieren vormen, de klokkenstoel van één niveau, de beiermeester die in 1505/6 adviezen verleende, de „scyven“ die de draadverbindingen mogelijk maakten. En niet te vergeten de slagplekken in de klokken die het mij mogelijk maakten een reconstructie te maken van de situatie die de beierman innam bij zijn beierwerk.

Het Domgelui was en is nog steeds uniek voor zijn tijd. Het onderscheidt zich van zijn tijdgenoten door de enorme afmetingen van de klokken (meer dan 30.000 kilo te samen), en door het feit dat het hele gelui in één opdracht is gegoten bij één klokgieter, Meester Geert Van Wou, die bekend staat als de beste gieter uit de middeleeuwen.

Zeker was het Domgelui een trots van de machtige Utrechtse bisschoppen waardoor het als beierwerk haast onhandelbaar groot en zwaar uitviel. Dit is tevens de oorzaak van dat het in de 17de eeuw ondergeschikt werd aan het carillon in de torenachtkant.

Men is er heden ten dage in geslaagd de klokken van een goede luidinrichting te voorzien, waardoor men in de verleiding gebracht wordt de klokken teveel te luiden. Slechts een zeer spaarzaam gebruik der klokken kan ze nog voor eeuwen bewaren; slechts bij spaarzaam gebruik kunnen de feestdagen in Utrecht een

aanvang nemen met zwaar brons klokgelui hetgeen altijd weer indrukwekkend klinkt. Slechts dan wordt werkelijkheid hetgeen W. van der Elst eens schreef:

*De klokken van Van Wou
tarten de eeuwen*

Nieuwegein

Sjoerd van Geuns

Literatuur

B. A. J. van der Hegge Zijnen. „De klokken van den Utrechtschen Dom.” In: Jaarboek Oud-Utrecht 1925, 25-49.

W. van der Elst. De klokken van den Domtoren te Utrecht. Amsterdam, 1929.

A. Brom Jr. „Het gelui van den Domtoren”. In: Jaarboek Oud-Utrecht 1929, 47-50.

W. Jappe Alberts. Bronnen uit de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht. Dl. 2 1480-1506.

C. N. Fehrmann. De Kamper klokgieters en hun naaste verwanten. 1967.

Th. Haakma Wagenaar. Memorandum Domtoren. Utrecht, 1975.

E. J. Haslinghuis en C. J. A. C. Peeters. De Dom van Utrecht. Geïllustreerde beschrijving De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. 's-Gravenhage, 1965.

A. Lehr. Van paardebel tot speelklok. De geschiedenis van de klokgietskunst in de Lage Landen. Zaltbommel, 1971.

Th. Haagma Wagenaar. „De Domtoren en zijn klokken”. In: Maandblad Oud-Utrecht 49 (1976), 33-35.

1) Mededeling van Jhr. G. G. Calkoen.

DE UTRECHTSCHÉ COURANT EN DE VOLKSGEZONDHEID OMSTREEKS 1800 (4)

Ter voorkoming en bestrijding van de pokken heeft de overheid ook in Utrecht al gauw na 1800 geprobeerd om de vaccinatie algemeen toegepast te krijgen. Daartoe werden maatregelen voorbereid en o.a. via de krant bekend gemaakt; door dergelijke berichten een paar keer binnen korte tijd te herhalen hoopte men kennelijk op extra succes. Maar in 1822 was het allemaal nog lang niet voorbij, anders had toen geen oproep tot vaccinatie geplaatst behoeven te worden. En toch was er een mooi systeem bedacht om alle armen te dwingen hun kinderen te laten vaccineren. Van de hooggeplaatsten nam men aan, dat ze zelf wel zouden inzien dat ze hun kinderen moesten beschermen. Maar, zoals toen gewoon was, voor de armen moest worden gedacht. Wie in aanmerking wilde komen voor steun moest zijn kinderen naar de armenschool sturen; de onderwijzers mochten geen ongevaccineerde kinderen die geen pokken hadden gehad toelaten.

In een koninklijk besluit was het als volgt geformuleerd:

Dat alle degenen, welke uit de algemeene of plaatselijke kassen gealimenteerd worden, of eenigen onderstand ontvangen, verplicht zullen zijn hunne kinderen, voor zoo verre die nog geene kinderziekte gehad hebben, het zy uit de natuur, het zy door inenting, en aan welke de vaccine nog niet is geapliceerd, te doen vaccineren, zodra de gezondheid en gesteldheid der kinderen die kunstbewerking zal toelaten.

De artsen werden aangespoord om juist de armen van het belang van de vaccineren te overtuigen en

Ingevolge van het heilzaam oogmerk des Konings, onlangs door den Minister van Binnenlandse Zaken, aan de Departementale Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt alhier, by Missive te kunnen geeven, om de, voor leven en welzyn der Ingeteuten zoo willadige, Inenting der Koepokken meer en meer algemeen te doen worden, vooral door aan de talryke Klasse van Minvermogenenden en Behoeftigen van deze beveiliging een zoo zeker als gemakkelijk en onkostbaar genot te geven: zoo heeft dazelfde Departementale Geneeskundige Commissie dadelyk haar werk gemaakt, om, met de Stedelyke Utrechtsehe Commissie van Geneeskundig Toevoorzigt, ter verdere uitvoering van dit alhier reeds begonnen liefdadig werk, een gemeenschappelyk welgerogeld Plan tot stand te brengen; van welk Plan zy den by deze het volgend berigt geeft aan het Publiek.

Men zal zorgen, dat er voortaan alle weken, des Woensdags namiddags van 2 tot 2 1/2 uren, op het Akademisch Museum, in het Departementaal of Katharyne Gasthuis, op de nieuwe Gracht alhier, bekwaame en gemakkelijke gelegenheid zy voor de Koepok-Inenting; zullende op dat uur, te beginnen met Woensdag den 21sten dezer, aldaar steeds twee der Med. Doctoren, uit de twee Commissien, geroed zyn, om die Inenting of Vaccinatie, op de zekerste wyze, en om niet, aan alle voorwerpen, die zich daartoe willen komen aanbieden, te verrigten en dezelve zoo veel noodig onder hun toezigt te nemen.

En alzoo worden alle Personen, die, uit deze Stad oock uit den Lande van Utrecht, nog niet gepokt hebben, te verlangen van deze weldadige gelegenheid gebruik te maken, daar toe uitgenoodigd, gelyk alle de Ouders van zulke Kinderen opgewekt worden, om hun dierbaar Kroost aldus voor de verderfelyke gewone Kinderziekte, zoo veel in hun is, te beveiligen. op dat zy, by verzuim hier van, zich dierzelf dood of deerlyke vermindering niet te wyren zouden hebben.

UTRECHT
den 20. Augustus
1808.
Van wegens de Departementale Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt, residentende te Utrecht.
N. C. DE FREMERY, Secretaris

Uit: Utrechtsche Courant d.d. 20 augustus 1808.

wie van hen de meeste armen gratis had behandeld, kreeg een eervolle vermelding en een mooie medaille. Desondanks moest het *middel der koepokinenting, door Goddelyke voorziening aan het menschdom toegeschikt, en proefondervindelyk zoo heilzaam bevonden*, zodra er pokken waren gekonstateerd, weer met klem worden aanbevolen. Omdat vooral de armen hun kinderen weigerden te laten behandelen, klaagden de vooraanstaanden. En waarschijnlijk hadden ze gelijk, al vraag ik me af of die talrijke schare armen dat nu wel uit onverschilligheid deed. Er blijkt wel duidelijk uit, hoezeer de macht van de overheid tekort schoot om de naleving van voorschriften af te dwingen; trouwens, aan de overheid kan worden verweten, dat er in perioden waarin geen pokken heersten geen activiteiten werden ondernomen om het vaccineren te bevorderen. Maar ja, er was voldoende ander werk te doen. Dat excuus zullen de artsen ook wel hebben gebruikt als ze niet telkens weer de verloederde armenwoningen binnen drongen om het nut van de vaccinatie te bespreken.

Waarschijnlijk heerste er een vrij grote onverschilligheid, zolang er niets aan de hand was, nog vergroot door de gedachte, dat de vaccinatie, waar de artsen het eigenlijk ook nog niet helemaal over eens waren, ook nog best kon worden toegepast als er een epidemie dreigde. Misschien trof de onderwijzers geen blaam, want tegen de tijd dat de kinderen naar school gingen waren de meesten al besmet geweest.

De houding van de armen blijft moeilijk te begrijpen, want ze hielden echt wel van hun kinderen. Misschien dachten ze, dat er tegen pokken niet echt iets viel te doen. De geruststellende en overtuigende oproepen van de overheid in de kranten kregen ze waarschijnlijk niet onder ogen, of beter, die lazen ze niet.

De dokter werd pas geroepen als ze erg ziek waren en werd dan wellicht met wantrouwen tegemoet getreden. Zouden die deftige artsen de *kostbare panden welke door hunne zorgeloze ouders worden opgevoerd* niet als proefkonijn beschouwen met hun praatjes over gratis behandeling? Trouwens, om die gratis behandeling te krijgen moest je met het kind nog een eind lopen ook! Wantrouwen tegenover de dingen die uit die andere wereld, die van de rijken, over hen kwamen kan best een rol hebben gespeeld. Iets wat zolang een onafwendbaar noodlot was geweest kon toch niet zomaar opeens verdwijnen. Religieuze motieven zullen bij de armen wel geen grote rol hebben gespeeld, want ze waren niet zo vroom, dat ze elk ogenblik met bijbelteksten konden gaan schermen. Ze zullen wel hoopvol hebben geprobeerd zich met de oude geneesmiddelen te redden en eerder een bezoek aan de vertrouwde kwakzalver hebben gebracht dan aan een ziekenhuis waar ze mogelijk nog voor het een of ander werden geregistreerd ook.

P. D. 't Hart

VAN MONUMENT TOT MANUSCRIPT

- de herdenking van de Unie van Utrecht te Amsterdam in 1879 -

In de hoofdstad van ons land is dit jaar de herdenking van de Unie van Utrecht, mede door de ruime aandacht die de media aan de gebeurtenissen hebben besteed, niet ongemerkt voorbij gegaan. Minder bekend is het echter, dat een eeuw geleden aldaar activiteiten werden ontplooid die betrekking hadden op het derde eeuwfeest van de Unie.

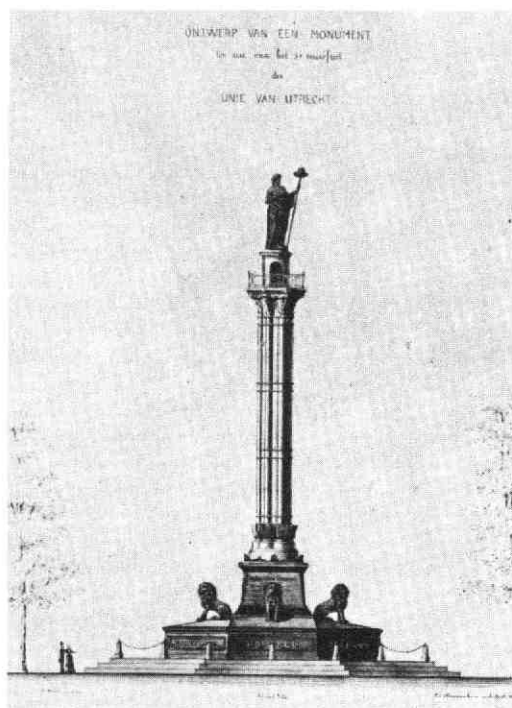
Mr. J. H. van den Hoek Ostende heeft in het mei/juni nummer van het maandblad van het Genootschap Amstelodamum deze gebeurtenissen, aan de hand van Amsterdamse archivalia, op een rij gezet en verwerkt in een artikel, genaamd „de herdenking van de Unie van Utrecht te Amsterdam in 1879”.

De burgemeester van Amsterdam, jhr. mr. C. J. A. den Tex, ontving in december 1877 een aan het gemeentebestuur gericht schrijven van mr. A. R. Falck, secretaris van de Hoofdkommissie tot Viering van de Unie van Utrecht. In een begeleidende circulaire werd verzocht een plaatselijke commissie te vormen, die door het inzamelen van geldelijke bijdragen mee zou kunnen helpen een „Nationaal Gedenkteken” te Utrecht

op te richten. De burgemeester stond hier zeer positief tegenover.

Spoedig was dan ook een dergelijke commissie gevormd, onder zijn ere-voorzitterschap. Er werd een circulaire ontworpen, waarin gevraagd werd om geldelijke steun voor dit doel.

„Met het oog op de groote beteekenis die de Unie van Utrecht voor ons geheele vaderland heeft gehad en in de gevolgen nog heeft, roepen wij met vol vertrouwen de medewerking van al onze stadgenooten in, om door het verleenen van een krachtigen geldelijken steun de Hoofdkommissie in staat te stellen een gedenkteken te doen verrijzen duurzaam van inhoud en schoon van vormen, dat tot den beschouwer spreekt en hem de overtuiging schenkt, dat de Nederlander niet alleen den moed, het beleid en de opoffering der vaderen weet te waarderen, en de vereeniging onder het Huis van Oranje tot stand gebracht op hoogen prijs stelt, maar tevens een diep gevoel heeft voor alles wat schoon en harmonisch is, en het licht der kunst dat in de 17de eeuw onder de Unie van Utrecht zoo glansrijk schitterde, ook thans nog onder

*Ontwerp van het nationaal gedenkteken op het voormalig bolwerk Lepelenburg, 1878
(Gem. archiefdienst Amsterdam, archief van de plaatselijke commissie tot viering van de Unie van Utrecht, inv. 1)*

het Koninkrijk der Nederlanden blinkt. Amsterdam zal voorzeker niet achter blijven, om van hare warme belangstelling te doen blijken ...".

De plaatselijke commissie was wél van mening dat geen ontvangen gelden besteed mochten worden aan eventuele festiviteiten te Amsterdam; deze moesten tot de stad Utrecht beperkt blijven!

Wat de reden ook geweest mag zijn, de opbrengst van de actie, waarbij 1889 Amsterdamse adressen bereikt werden, was uiterst teleurstellend: na aftrek van de druk- en verzendkosten bleef slechts een bedrag van f 507,68 over, dat aan de hoofdcommissie te Utrecht gegeven kon worden. Het was een schrale troost, dat de opbrengst in andere steden, waar ook plaatselijke commissies waren opgericht, ook niet groot bleek te zijn. Rotterdam en 's-Gravenhage hadden nauwelijks meer opgebracht, terwijl het dorp Maarssen f 835,- bijeengebracht had! Alleen Utrecht sprong eruit met f 8.580,25.

De hoofdcommissie, op 22 februari 1879 te Utrecht vergaderd, moest dan ook tot de konklusie komen dat het gedenkteken bij lange na geen haalbare kaart was.

Plaatselijke commissies kregen weer de beschikking over hun ingezamelde geld.

De Amsterdamse commissie vergaderde op 12 mei 1879 voor het laatst. Op verzoek van de donateurs

werd een gedeelte van het bedrag aan hen geretourneerd. Het resterende bedrag ad. f 371,58 werd, op voorstel van de eerste burger, geschonken aan de universiteitsbibliotheek aldaar en bestemd voor de aankoop van geschriften die betrekking hadden op de Unie van Utrecht.

Het genoemde artikel is een waardevolle aanvulling op hetgeen de heer dr. D. P. Snoep in het jaarboek Oud-Utrecht 1978 over de Unie-vieringen heeft verhaald. Vooral het enthousiasme en de inzet van burgemeester Den Tex om in Utrecht iets monumentaals te doen verrijzen, is opmerkelijk. Zou Utrecht in zijn studententijd indruk op hem hebben gemaakt?

F. Schoonheim

In het Jaarverslag 1978 van Oud-Utrecht (voorgelezen tijdens de ledenvergadering van 15 mei j.l. en te publiceren in het Jaarboek 1979) komt een zin voor waaruit begrepen zou kunnen worden dat onze vereniging geen actiegroep wil zijn.

Naar aanleiding van de discussie daarover tijdens de ledenvergadering is het interessant het Utrechts Nieuwsblad van 2 juni j.l. te citeren (p. 26) dat op zijn beurt een stelling citeert bij het proefschrift van dr. A. H. M. van Schaik: „Een vereniging als Oud-Utrecht zou de rol van pressiegroep tegen sloop en kaalslag minder moeten schuwen”.

Jean Penders

MAANDBLAD

oud-utrecht

52e jaargang - nummer 6 - juni 1979

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 2362.

Secretaris:

D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1 Utrecht, tel. (030) 31 55 41.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt, tel. (030) 760645, girorekening 57 55 20.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 1986.

Redactie:

G. J. Röhrner, p/a Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, tel. (030) 71 18 14.

C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht, tel. (030) 31 53 28.

A. H. M. van Schaik, Turkooislaan 124, Utrecht, tel. (030) 88 75 32.

E. de Jong, Kromme Nieuwe Gracht 45, Utrecht.

OVER C. C. S. CRONE

Op de fraaie ochtend van zaterdag 16 juni jongstleden waren enkele honderden mensen in de Klaaskerk de gast van het Utrechtse Monumentenfonds. De voorzitter, mr. Torensma, verwelkomde hen en legde de route naar de Bruntenhof aan zijn gehoor uit.

En daar ging het door de Agnietenstraat, over de Nieuwegracht naar de Schalkwijkstraat: de macht voor een half uur aan de voetgangers. Het was een soort Utrechtse Stille Omgang, maar met de lichte uitgelatenheid van mensen die zich realiseerden dat hier iets heel bijzonders aan de hand was. Heel de gebeurtenis zou ook in hoge mate de instemming hebben gehad van de man om wie het die morgen begonnen was, de Utrechtse schrijver C. C. S. Crone (1914-1951), ter ere van wie in de nieuw te openen Bruntenhof - ook een prachtige aanwinst - een monumentje werd onthuld, door Hans Bayens gemaakt en voorstellend *De man met de schuiftrompet*. Twee sprekers, Simon Carmiggelt en Wouter Paap, zeiden goede dingen over Crone, mevrouw Crone onthulde de bronsplaat, er was ingetogen blaasmuziek en een glas wijn en iedereen in de Bruntenhof was gelukkig, vooral de mensen van het Utrechtse Monumentenfonds (Dorstige Hartsteeg 21, tel. 31 17 61, voor wie zich wil melden als begunstiger.)

Gelukkig is ook de redactie van dit Maandblad aan wie de beide inleiders hun tekst voor publicatie ter beschikking hebben gesteld zodat iedereen die nu

rustig kan (her)lezen. Voor wie dat alles heeft gesmaakt en gewaardeerd is het dan tijd voor *Crones Utrecht*, een fotoboek dat een poging doet „om de specifieke sfeer die uit Crones proza spreekt te verbeelden“. Het is een visueel meditatieboek geworden bij het kleine maar kostbare werk van deze bij uitstek Utrechtse auteur. Het is tevens een zwanezang, en wel die van een ander Utrechts fenomeen, de uitgeverij Váva, die met haar reeks kleine maar fijne Ultrajectensia menig hart heeft gesticht. De uitgever, Arjaan van Nimwegen, schreef ons: „Hierbij de allerlaatste Váva-uitgave. Is het geen waardig sluitstuk?“ - En zo is het. Voor een tientje ligt het in de boekhandel.

Al met al is het eerste gedeelte van dit zomernummer een soort Crone-special geworden. Maar de zomer is het seizoen bij uitstek om Utrecht te zien zoals Crone het zag, met die mengeling van vrolijkheid en droefenis die is neergelegd in de versregels van Jan Engelman die op Crones graf gebeiteld staan en die door zijn vrouw werden geciteerd bij de onthulling van het beeldje:

Droom van muziek - in al zijn dagen
zijt gij geweest

Vlucht van de ziel - die werd gedragen
naar het eeuwig feest.

A.H.M.v.S.

EEN SCHRIJVER IN VOLLE FLEUR

Jaren geleden moest ik eens antwoord geven op een enquête over Nederlandse literatuur. Een der vragen luidde: „Zijn er miskende Nederlandse schrijvers?“ Ik antwoordde: „Ja. Voorbeeld - C.C.S. Crone“. Dit antwoord werd later achterop een herdruk van de „*Schuiftrompet*“ verduurzaamd.

Nu we vandaag bijeen zijn voor een gebeurtenis die een stuk erkenning van Crone inhoudt, wil ik mijn opmerking over die miskenning even toelichten.

Ik gaf dat antwoord in een tijd toen je voor het werk van Crone naar de antiquariaten moest. Die situatie vond ik een miskenning van een schrijver, wiens uniek werk, zodra het tegen het eind der dertiger jaren op het literaire toneel verscheen, een hechte groep trouwe bewonderaars vond. Ik behoorde toen al daartoe. Ik weet nog precies hoe dat in die jaren ging.

Je was ergens, je raakte met iemand in gesprek, en

opeens bleek die iemand ook Crone te lezen en te bewonderen. Dat was als het staande houden van een vriend in de naamloze menigte. Je wisselde citaten uit als:

„'s Morgens zie ik haar altijd de geïllustreerde pagina van de krant in de etalage hangen. Laatst stak zij bovendien haar tong tegen mij uit“.

Of een ander beroemd citaat:

„Hij nam haar handje in zijn handen, wist er niets mee te doen en legde het voorzichtig weer neer op het tafeltje“.

De ware liefhebbers van Crone glimlachten dan met blij herkennen tegen elkaar.

Vandaag beleven we een grote dag - we hebben gelijk gekregen.

„Humor“, zo heeft Crone eens geschreven, „is een complicatie van het tragische met het komische. Naarmate de tragiek, dan wel de komische factor domineert, zijn talrijke variëteiten mogelijk. Het merk-

waardige is echter, dat de spraakmakende gemeente, slechts die waarin het komische element overheerst, humor noemt en over de grenzen van het begrip heen bovendien het zuiver komische met het woord humor aanduidt”.

Crone schreef dit in 1949 in een radiobespreking van mijn eerste bundels *Honderd dwaasheden* en *Allesmaal onzin*. Van deze, inderdaad wat gemakzuchtig gekozen titels hield hij niet. Hij noemde het zelfs „Affreuze vlaggen”, maar de inhoud die ze dekten viel hem gelukkig mee. Toen al merkte hij zeer terecht op, dat het in dit soort werk aankomt op de ware dosering van de beide humorcomponenten. Dat heb ik in de loop der jaren ook wel geleerd, dat het daar op aan komt. Zelf was Crone daarin een meester. Van meet af aan. Uit *Gymnasium en Liefde*:

„De laatste uitvoering in dit seizoen van onze schooltoneelclub heeft plaatsgehad. Je houdt er altijd iets van over. Mijn dochter heette Mélia.

Vroeger kende ik haar ware naam niet eens. Ze zit pas in de derde.

Ik heb haar naar huis gebracht. Ze heet Rosa Meyer. Haar vader heeft ’n slagerij. Later ben ik ook bij daglicht langs haar huis gelopen.

„Wie het beste wensch van het dikste zwijn, moet bij dezen slager zijn”, stond op de tegeltjes. Hij riep aan de trap:

„Gooi de dweil ’ns af, Rosa”.

Toneel is allemaal bedrog”.

Dit is een mooi voorbeeld van Crones schrijverschap. Het is tegelijk komisch en treurig. De beide elementen zijn in volmaakt evenwicht. In zijn werk zou je zijn observatie genadeloos noemen, als die observatie niet steeds door een waas van zwaarmoedigheid was getemperd.

Voor het behoud van dit evenwicht in zijn werk heeft hij, als schrijver, altijd met de grootste precisie en zorgvuldigheid gewaakt.

Zijn zo jong beëindigd leven stond hem en ons maar een klein oeuvre toe.

Maar het oeuvre is benijdenswaardig gaaf en kent geen inzinkingen ten gevolge van routine of vermoeidheid.

De man met de schuiftrompet in de Utrechtse Bruntenhof zojuist onthuld, zaterdag 16 juni 1979 (foto: C. Hendriks)

Op de sokkel van dit beeldje, dat straks zal worden onthuld, staat een zin uit *Het Feestelijke Leven*, die luidt:

„Hoe verder hij ging, des te langer was zijn terugweg”.

Het aardse leven stond Crone niet toe ver te gaan. Dat bespaarde hem als auteur en ons als lezers een lange terugweg. Daarom gedenken wij vandaag en in de toekomst een schrijver in volle fleur. Ik dank U.

Simon Carmiggelt

CRONES MUZIEKMOZAIEK

Tussen de beide wereldoorlogen beleefde onze stad een tijdperk van literaire bloei. Er vond een samenscholing plaats van tal van dichters en schrijvers, in wier werk wij Utrecht op verschillende manieren weerspiegeld vinden. Van de dichters noemen wij: Jacques Bloem (*Bemurde Weerd*), H. Marsman (*Tempel en Kruis*), M. Nijhoff (*Het uur U*), Jan Engelman (*Geest van Utrecht*), Ad den Besten (*Lof van*

Utrecht), Gabriël Smit (*Utrechts Drieluik*), Karel Meeuwesse (*Sonnet Utrecht*); van de roman- en prozaschrijvers: H. Marsman (*Zelfportret van J. F.*), Johan Brouwer (*Vandaag geen spreekuur* met de ondertitel *Het verborgen leven van een oude stad*), Clare Lennart (*Huisjes van kaarten en Twintig ramen aan een straat*), Dr. P. H. Ritter Jr (*Kaïn en Abel*) en (*Vredenhof*), Albert Kuyle (*Harten en Brood*) en Jaap Romijn

(Zo ging de oorlog voorbij). In al deze gedichten en verhalen vindt men Utrechtse locaties zeer nauwkeurig terug, hetgeen bewijst dat onze stad een inspirerende werking uitoefende.

Omstreeks 1930 begon zich in dit literaire leven wat schuchter een jongeman - neefje van Jan Engelman - te begeven, die wel het aller-Utrechtse proza zou gaan voortbrengen. Dat deze C. C. S. Crone zich „bewoog“ mag letterlijk worden genomen, want hij was voortdurend op wandel door zijn geboortestad, die hij door alle hoeken en gaten doorkruiste. Als schrijver ging hij heel origineel te werk. Terwijl de meeste schrijvers een situatie of een verhaal in het hoofd hadden, dat zij dan met stadsbeschrijvingen stoffeerden, paste Crone een omgekeerde methode toe. Hij liet de stad niet op zijn schrijftafel afkomen, maar hij begaf zich in haar straten en pleinen, haar singels en plantsoenen, waar hij met zijn scherp observatievermogen van alles opnam en opving. Daarvan maakte hij op kleine papiertjes zorgvuldig aantekening. Hij bewaarde ze totdat de tijd rijp was om er een geheel uit samen te stellen. Hij was het niet, die de stad min of meer en passant in zijn werk opriep, maar het was de stad, die hem opriep om haar in de suggestie van zijn taal in al haar eigenaardigheden tot een nieuw, verzelfstandigd leven te wekken.

Men zou Crone's proza mozaïek-werk kunnen noemen. Met zijn bonte mengeling van indrukken, persoonstekeningen, zegswijzen en karakteristieken verlichtte hij een soort van inleg-werk. Het opmerkelijke was, dat uit al die losse notities tenslotte toch een aaneengesloten verhaal tevoorschijn kwam: een roerend verhaal van diep-menselijke strekking.

Crone paste een wonderlijke procédé toe, waarmee hij kleine letterkundige wonderen tot stand wist te brengen. Hij had een bijzonder oog voor hoe de Utrechtse burgerman en vrouw zich bewoog; hij las van hun gezichten hun stemmingen af. Hij wist feilloos te raden, in welke levenservaringen deze stemmingen van vreugde of verdriet hun oorsprong vonden. Hij „verzon“ z'n verhalen niet, maar die kwamen rechtstreeks voort uit de levens-essentials, die hij al kijkend en luisterend op het spoor kwam. Hetgeen hem vooral trof was de wrangheid van het burgersbestaan in de crisisjaren, dat hij met mededogen tegemoet trad.

De jonge C. C. S. Crone was zelf een slachtoffer van die crisistijd. Hij had er de grootste moeite mee, zijn geschriften aan de man te brengen. De uitgevers zagen er tegenop, omdat ze zijn werk te gering van omvang vonden. Met een „kloek boek“ zou meer te beginnen zijn, dan met deze korte, scherp afgewogen verhalen, die commercieel gezien geen zoden aan de dijk zetten. De uitgevers gaven hem meermaals in overweging om zijn stof breder - liefst in romanvorm - uit te werken. Maar dit lag niet in de aard van Crone's kunst, die het resultaat was van langdurig, zorgvuldig wikken en wegen, opdat er geen woord of beeld tevéél in zou staan. Het zou hem weinig moeite hebben gekost, z'n verhalen uit te dijen, want er

stond hem materiaal te over ten dienste. Crone's geheim was echter, dat hij dit materiaal van duizenden notities juist zo behoedzaam uitdunde en schiftte tot dat hij enkel het wezenlijke overhield. Men kreeg de indruk dat hij meer schrapte, dan schreef. Wat hem tenslotte restte, maakte de trefzekerheid en de zuiverheid uit van zijn uniek, onvervangbaar proza.

Aan Nico van Suchtelen van de Wereldbibliotheek komt de eer toe, de eerste uitgever te zijn geweest, die over het zakelijke bezwaar van Crone's concieze beeldings- en uitdrukkingwijze heenstapte. Hij maakte van *Het feestelijke Leven* en van *Muziek over het water* fraaie boekjes, die bij de literatuurkenners

„...iedereen in de Bruntenhof was gelukkig“...
v.l.n.r. voorz. Torensma van het UMF, beeldhouwer
Hans Bayens en mevr. J. P. W. Crone-Markenhof
(foto: C. Hendriks)

waardering vonden. Erkenning sprak ook uit het feit dat C. C. S. Crone werd benoemd tot lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, een onderscheiding waarmee hij zich kinderlijk verguld voelde. Naderhand kwamen meer uitgaven van zijn werk tot stand, maar in de kritiek werd nogal eens het voorbehoud gemaakt dat - zoals het in het bekende *Handboek tot de Moderne Nederlandse Letterkunde* van Dr. Gerard Knuvelde staat - zijn werk alleen maar waardeerbaar zou zijn voor Utrechtse.

Nu kan het gebeuren dat niet-Utrechters niet zo goed raad weten met de Utrechtse straatnamen, waarvan het in Crone's verhalen wemelt. Wat moeten zij zich precies voorstellen, wanneer Buysman uit *Het feestelijke Leven* zich van het Hieronymusplantsoen langs Lepelenburg, Servaasbolwerk en Manenburch naar het Geertebolwerk begeeft? Het voor niet-Utrechters verrassende is echter, dat die topografische benamingen in het geheel een evocatieve rol gaan spelen: er gaat een aparte klankwerking van uit.

Dit brengt ons op het muzikale element in Crone's werk. Crone nam de dingen even impressief waar met het oog als met het oor. Hoe fijntjes kon hij de klanken savoureren, die met het stadsleven verweven waren! De draaiorgelmuziek maakte op hem de in-

druk „van het geluid van een jongen, die frambozenlimonade in zijn keel liet klokken.“ De als Volendamers verklede straatmuzikanten wekten met hun wijde broeken de lachlust op, maar „men hoorde al gauw dat hun wijsjes toch niet voor de poes waren.“ De parkconcerten waren in Crone's tijd zeer in trek: „De mensen op het Lukasbolwerk wiegden hun hoofden in de schemering.“

Crone's Utrecht werd doorsprenkeld van carillonmuziek: „Ze hoorden het uurspel over het water klinken. Het Klaasje had veel noten op z'n zang.“ Het zingen en neuriën van volkswijsjes is niet van de lucht: „Als je pas getrouwd bent krijg je koekjes bij de thee“ - „Schipper, mag ik overvaren?“ - „Zwaluw, waarheen is uw vlucht?“. Dit alles verleende aan Crone's proza een zangerige ondertoon, die gekruid is met binnenpret en met zowel oplichtende als opluchtende humor.

Toen Crone's werk voor het eerst verscheen werd hem door de kritiek voorgehouden meer levenservaring op te doen teneinde z'n werk steviger substantie te kunnen verlenen. Een goedbedoelde raad, die toch volkomen naast het eigene van zijn schrijverswezen sloeg. Crone's literair vermogen bestond juist hieruit, dat hij in de fijngeslepen spiegel van zijn talent het le-

ven wist op te vangen en te doen resoneren, zoals het in z'n dagelijksheid aan hem voordeed: zoals het strookte met zijn geaardheid; zoals het hem ontroefde. Aan de uitbeelding van dit typisch-Utrechtse leven verleende hij zulk een zuivere toets en doordringende vibratie, dat het nog steeds aanslaat, óók bij diegenen voor wie deze wat eigenzinnige en tobberige stad uit de jaren dertig een gesloten boek was.

Het Utrecht zoals Crone het kende en verkende bestaat niet meer. Het blijft echter voortleven in zijn proza, dat men magisch-realistisch zou kunnen noemen.

Iets van de sfeer, waaruit zijn werk ontsproot, is nog blijven hangen in het stille buurtje, waar wij ons thans bevinden. Hier, in de verborgen Bruntenhof, is geen standbeeld van de auteur opgericht. Dat zou bij zijn schuchtere aard niet passen. Zijn werk wordt terecht gesymboliseerd door een van de meest touchante figuren uit zijn werk: de man met de schuiftrompet. Dit beeld draagt het merkteken van Crone's verbeeldingswereld, en het houdt ook iets vast van zijn, Crone's, persoonlijkheid, die voortleeft in ons aller hart.

Wouter Paap

MUSEA IN DE STAD

In de stad Utrecht heeft de regelmatige museumbezoeker twee museale evenementen van de eerste orde kunnen meemaken. Ten eerste de tentoonstelling „De Kogel door de Kerk?“ over de Unie van Utrecht in het Centraal Museum, en onlangs de opening van het Catharijne Convent, waarover C. H. Staal in het vorige nummer berichtte.

Hoewel het hier enerzijds gaat om een tijdelijke tentoonstelling bestaande uit voor dat doel bijeen gebrachte objecten, en anderzijds om de opstelling van een vaste museumcollectie, vinden we in beide een aantal problemen van zodanige museale betekenis, dat het de moeite waard lijkt hier wat dieper op in te gaan.

Beide instellingen hebben zich bezig gehouden met het opstellen van *objecten*. Opvallend is daaraan de kennelijk gelijke instelling van beide musea waarmee ze het verschillende materiaal volgens een nieuwe visie hebben opgesteld. Dat visuele materiaal is op a-traditionele wijze gegroepeerd en gecompleteerd door teksten, dia's en videobanden.

Daarmee wordt ook het traditionele verwachtingspatroon, n.l. dat van „schone kunst“ bekijken doorbroken. In plaats daarvan worden kijken, lezen en luisteren tot evenwaardige componenten die de bezoeker een dieper inzicht trachten te geven in het thema dat aan het tentoongestelde ten grondslag ligt. Niet de

objecten staan in deze visie centraal, maar een schema van ideeën en inzichten dat met behulp van objecten verduidelijkt moet worden.

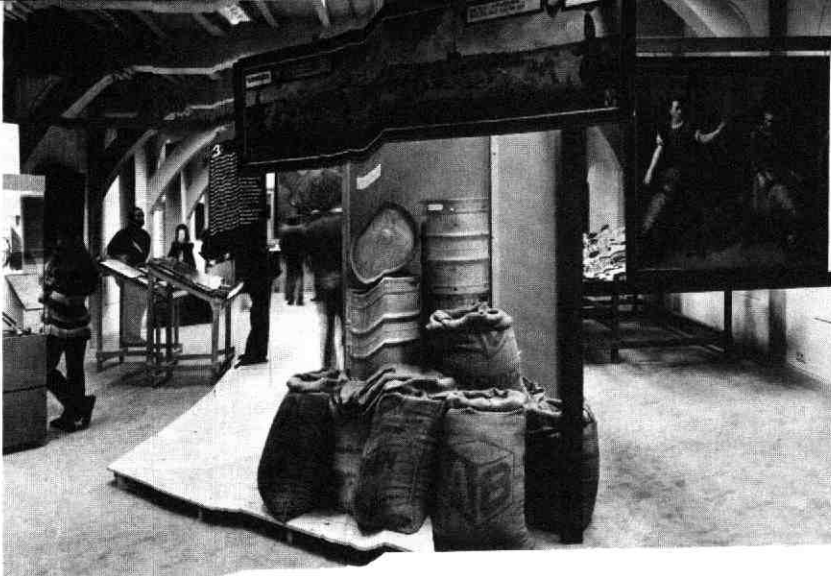
Het uitgangspunt voor beide musea was om historische processen en gebeurtenissen te visualiseren. In eerder gehouden historische tentoonstellingen berustte de keuze van het materiaal dat die processen moest illustreren veelal op esthetische gronden. Alleen „kunst“-objecten werden geduld terwijl de vaak uiterst illustratieve lokaal-historische, alledaagse en triviale voorwerpen werden veronachtzaamd, of hoogstens om hun anecdotische waarde gebruikt.

Dat deze instelling als *passé* is te beschouwen blijkt voldoende uit de inrichtingscriteria die beide musea hebben gehanteerd: zoveel mogelijk is getracht de verscheidenheid van objecten gelijk te laten zijn in de mate waarin ze kunnen bijdragen tot verduidelijking van het historische verhaal.

Door het grotere aantal objecten dat volgens deze criteria ter beschikking komt is het mogelijk een genuanceerder en hopelijk betrouwbaarder beeld van de geschiedenis te ontwerpen. Een geschiedsbeeld dat echter toch nog altijd beperkt en bepaald zal blijven door de stand van ons huidige inzicht.

Lijkt de visie van beide musea - generaliserend - dezelfde te zijn, in de uitwerking ervan zijn toch wel duidelijke verschillen aan te wijzen.

Inrichting van de zaal „Economie 1559” op de tentoonstelling „De kogel door de kerk?” (foto: Centraal museum).

De Kogel door de kerk?

De expositie in het Centraal Museum droeg bij uitstek het karakter van een tijdelijke tentoonstelling. Door de keur van uitgezochte binnen- en buitenlandse voorwerpen had men de ideale mogelijkheid te vertellen wat men wilde, los van de gebondenheid van een eigen collectie.

Bedoeld om inzicht te geven in een stuk continue vaderlandse geschiedenis lopend van 1559 tot 1609, stonden staatkundige, sociale, economische en religieuze situaties centraal. Zeer ingenieus was de tentoonstelling met een spiegeleffect opgezet: in het eerste deel werden de vier genoemde aspecten rond het jaar 1559 uitgelegd; daarna volgden de politieke en militaire gebeurtenissen uit de jaren 1559 tot 1609, waarna van dit jaar opnieuw de vier verschillende aspecten werden uitgediept.

De bezoeker kon op deze wijze de verschillende jaren met elkaar vergelijken en zien hoe de Noordelijke Nederlanden door politiek en wapenkundig beleid waren afgescheiden van de Zuidelijke Nederlanden en wat de consequenties daarvan waren. De objecten, tekstborden en diaprogramma's vormden de stoffage die dit onderliggende idee moesten verduidelijken. Ook de opvallende - en in veler ogen storende - vormgeving van Jan van Toorn droeg daartoe bij. Vormgeving, tekst en visueel materiaal creëerden op welhaast gelijkwaardige wijze, telkens elkaar aanvullend, het historische beeld.

De objecten gelijk te laten zijn aan historische zeggingskracht heeft voor de opstelling nogal consequenties gehad - en ook voor de kritiek daarop. Zo werden de vaak bewust toch op hun kunstwaarde gekozen „topstukken” herhaaldelijk geconfronteerd met foto's, kaartenmateriaal, voorwerpen van mindere kwaliteit, ja zelfs met zakken graan.

Dit naast, boven en onder elkaar geplaatst materiaal heeft vooral de kunsthistorische „incrowd” de haren

ten berge doen rijzen. Waarmee nog weer eens duidelijk bleek dat de visie op het kunstvoorwerp als bron van autonome schoonheid nog volop aanwezig is.

Natuurlijk blijft de vraag altijd levensgroot in hoeverre historische gebeurtenissen met behulp van visueel materiaal gereconstrueerd kunnen worden. Vooral tentoonstellingstechnisch is dit probleem aanwezig. Dat bleek ook allerwegen: aan het begin van de tentoonstelling viel men met de deur in huis (behalve wellicht degene die het - als inleiding veel te lang durende - originele diaprogramma in de kapel had gezien). Iemand die niet op de hoogte was, kon zich afvragen waarover het nu eigenlijk wel ging, waar hij moest beginnen. Teveel werd overgelaten aan zijn eigen inventiviteit en associatievermogen. Het zich telkens oriënteren op objecten, tekstborden, dia's, in vaak grote hoeveelheden vereisten een geheel nieuwe instelling om de tentoonstelling goed te bekijken. Slechte bewegwijzering, de krakende vloeren, en het lawaai van de verschillende geluidsprogramma's waren daarbij alleen maar storend. Wie echter gewend was, of zelfs voor een tweede keer ging, en dan door de zalen wandelde kon vaak zeer verrast en onder de indruk raken van het boeiende materiaal. Vooral de tegenstellingen tussen de verschillende bevolkingsgroepen kwamen daarbij zeer duidelijk en evenwichtig naar voren. Een lichte flirtation met marxistische geschiedschrijving heeft wat dat betreft nieuw historisch materiaal aanschouwelijk proberen te maken.

Imposant was vooral de wijze waarop in de midden-zalen - het eigenlijke geschiedverhaal - de papieren documenten als feitelijke historische kennisbronnen hun uitwerking vonden in de verschillende schilderijen, kaarten, prenten, wapens, waardoor de „dode” letter op wel heel wezenlijke en directe wijze tot leven kwam. Juist de soms dramatische overtuigingskracht van deze verschillende voorwerpen, die, zo veel mogelijk uit de zelfde tijd stammend, in een

twintigste eeuwse reconstructie van die tijd waren samengebracht, zorgde voor een grote fascinatie. Uniek was ook de wijze waarop de penningen waren tentoongesteld, en in de aparte catalogus become-mentariseerd. Voor het eerst werden penningen op volwaardige wijze geëxposeerd, en hun belang voor de (kunst) historische wetenschap duidelijk gemaakt. De Unie-tentoonstelling is rijk aan facetten geweest zowel naar vorm als naar inhoud. Het Centraal Museum heeft, wat de kritiek ook moge zijn, hiermee een schitterende en originele tentoonstelling op haar naam staan.

De expositie lijkt een belangrijke „statement“ ten aanzien van wat binnen de muren van een museum mogelijk is. Hoewel een tentoonstelling van dergelijke omvang in Nederland wel niet binnen afzienbare tijd herhaald zal worden, heeft de discussie hoe de erfenis van het verleden in onze musea gehanteerd en gepresenteerd moet worden, in ieder geval een levendige impuls gekregen.

Catharijne Convent

Was de Unietentoonstelling een tijdelijke historische tentoonstelling, het Catharijne Convent heeft zich gepresenteerd als een blijvend historisch museum. De opstelling is dan ook zodanig dat er zich voor de bezoeker, al lopend, een chronologisch verhaal ontrolt. Vanaf het prille begin tot heden worden aspecten van het Christendom in Nederland getoond. Aan de begeleiding van de bezoeker is veel aandacht besteed: videobanden, tekstborden, een verklarende woordenlijst van moeilijke begrippen en duidelijke aanwijzingen hoe en waar men ergens moet komen.

De omvang van het museum is onverwacht groot, en men moet zeker proberen het museum meermalen te bezoeken, wil men althans recht doen aan de bedoelingen van de samenstellers en in alle rust de videobanden zien die noodzakelijke toevoegende en verlevendigende informatie geven. Ook hier geldt dat men een museum niet meer in een paar uur kan bevatten.

Dat het Catharijne Convent zich als een historisch museum presenteert heeft echter ook consequenties; het leeuwendeel van het materiaal waarmee het beeld van het Christendom in Nederland moest worden opgebouwd, is nooit met dat doel voor ogen verzameld. Aartsbisdommelijk, Oud Katholiek - en Haarlems Bisdommelijk Museum verzamelden in een tijd waarin met name de kunstwaarde van het object telde. Van Protestantse zijde is men pas vanaf 1974 gaan verzamelen. Hoewel duidelijk gepoogd is om in deze lacunes te voorzien blijft het duidelijk dat men op twee gedachten is blijven hinken.

Een voorbeeld daarvan is de lange gang in het kloostercomplex waar men na de videoband over de relieken terecht komt in de voorstellingswereld van de 16de eeuw. Een thema dat duidelijk gebruikt wordt om een deel van de collectie schilderijen op te hangen.

Opvallender nog is het tekstbord „*De kunst van de renaissance in de nederlanden*“ dat daarna te lezen is. Op zijn minst is het verwonderlijk dat dit kunsthistorische onderwerp behandeld wordt in een tekstbord dat de zelfde status heeft als de borden waarin historische aspecten belicht worden. Waarschijnlijk bedoeld om de bezoeker inzicht te geven in de veranderende voormentaal van objecten, schiet dit tekstbord ook daarin zijn doel voorbij. Het kan immers best zijn dat er in de 15de eeuw hernieuwde belangstelling is voor de klassieke Oudheid en dat men geïnspireerd wordt door klassieke bouwwerken maar zolang niet aan de hand van een voorbeeld wordt aangegeven waar nu die navolging precies uit bestaat kan de bezoeker deze informatie niet toepassen op wat hij ziet. En waarom voor de continuïteit dan ook niet dergelijke borden gemaakt voor aspecten van middeleeuwse kunst of de barok?

Deze dubbelzinnige instelling waarmee men historische processen tracht duidelijk te maken, maar tegelijkertijd zijn kunsthistorische aard niet achterwege wil of kan laten, blijkt ook uit de bovenzaal „*voorstellingswereld van de reformatie*“ geheten. De opstelling hier doet wel erg denken aan een traditionele schilderijenzaal. Is dat vanwege de enkele topstukken als de Rembrandt? Ook is de informatie plotseling summier gehouden, terwijl nota bene de aanwezigheid van drie schilderijen met als onderwerp de Doop van de Kamerling (Rembrandt, 1626; Van Troyen, 1630 en meester I. S. 1640) bij uitstek een aanleiding had kunnen zijn voor een informatief commentaar.

Natuurlijk zijn de schitterende objecten geschikt voor een puur kunsthistorische expositie, maar het was beter geweest, als men er voor gekozen had die specifieke problematiek een aparte plaats te geven naast het historische verhaal in bijvoorbeeld een „studiecollectie“ maar dan wel van louter eerste rangs kunstwerken.

Het visuele materiaal heeft nog wel meer problemen gegeven. De katholieke cultuur heeft oneindig meer objecten opgeleverd dan de protestantse, met het gevolg dat er qua collectie een enorm overwicht aan katholiek beeldmateriaal te vinden is. Ook al is hier als museum weinig aan te veranderen - behalve het samenstellen van een evenwichtige collectie protestantse voorwerpen -, toch is de overheersing van het katholieke aspect naar mijn idee te groot. Ook dit is te zien in de bovenzalen van het kloostergebouw, waar de Reformatie in de 17de eeuw wel haast ondergeschikt lijkt te zijn aan de katholieke cultuur in die dagen, terwijl het protestantisme juist toen op alle lagen van de samenleving grote invloed had.

In het begin vindt men er gegevens over de Synode van Dordt, de Statenvertaling etc.; maar, op een maquette van de Nieuwe Kerk in Den Haag en een Tiengebodenbord na, niets op die plaats over het protestantse kerkinterieur. Daarvoor moeten we wachten tot we een voorbeeld vinden een heel eind verderop in de zaal (zonder toelichting) en tot we weer zijn teruggekeerd in het hoofdgebouw aan de Nieuwe

Inrichting zaal Rijksmuseum het Catharijne Convent. (foto idem).

Gracht. Na het protestantisme volgen aspecten over het katholicisme in de Republiek, over Brabant en Limburg.

In vitrines vindt men rijk katholiek liturgisch zilver, en in een tekst wordt ingegaan op de katholieke cultuur in Nederland. Daarna volgt de *Contrareformatie en zijn voorstellingswereld*. Pas dan vinden we de *voorstellings-wereld van het Protestantisme* terug als ook het hoofdstuk *het Protestantisme in de 17de eeuw*. Door de verspreiding van bij elkaarhoerend materiaal over het Protestantisme vallen de belangrijke accenten daarvan wel erg uiteen. Temeer daar er al betrekkelijke weinig materiaal is, lijkt concentratie juist gewenst. Hoe verleidelijk het ook is het vele katholieke materiaal ten toon te stellen, het historische beeld mag er niet door vertekend worden.

Waarom niet het schilderij van Saenredam (Interieur Grote Kerk te Alkmaar) en het prachtige anonieme Protestantse kerkinterieur tijdens een dienst samen geëxposeerd met het Tiengebodenbord en enkele werken uit de nu te ver verwijderde zaal over de voorstellingswereld van het protestantisme. Daardoor kan een veel geconcentreerder beeld opgeroepen worden, dat tegelijkertijd contrast geeft met de katholieke cultuur. Ook kan daardoor een duidelijker herkenning ontstaan als men eenmaal in het hoofdgebouw teruggekeerd, geconfronteerd wordt met de sobere dooptuin en het feestelijke Maagdenhuisaltaar.

Wat opstelling betreft doet eigenlijk het gehele kloostergebouw zwak aan met uitzondering van de twee eerste zalen, de zeer originele opstelling over de geschiedenis van het Convent en de werkelijk schitterende opstelling in het keldergewelf. De zalen in het Nieuwe Gracht gebouw lijken veel interessanter wat waarschijnlijk ook komt doordat er veel meer gebruik is gemaakt van volks-historisch materiaal. Opvallend is dit vooral in de zalen over de 19de en 20ste eeuw, waar het zien van de overvloed aan producten die in deze tijd ten dienste stonden van de Christelijke

godsdienst zowel onthullend als beklemmend werkt.

Veel van de problemen zullen binnen dit museum opgelost kunnen worden door een systematisch aankoopbeleid waarmee de lacunes opgevuld kunnen worden. Vooral lijkt belangrijk constant te blijven puzzelen met uitgangspunten en opstelling: hoe kan het beter en duidelijker, en minder dubbelzinnig.

Zeker zal de staf daar nu al ideeën over hebben.

Veel van de blijvende waarde van het museum zal ook afhangen van duidelijke voor de toekomst uit te stippelen beleidslijnen.

Grotere en kleinere exposities kunnen het belangwekkende karakter van het museum verhogen, vooral door thematisch probleemstellingen uit te werken die al in de huidige opstelling zitten. Of die daar juist in het geheel *niet* in te vinden zijn. Zoals bijvoorbeeld de relatie tussen Christendom/volksgeloof en bijgeloof; de door het Christendom verbreide opvattingen over goed en kwaad en, daarmee samenhangend, de negatieve invloed die het Christelijk geloof op de westerse cultuur heeft gehad, waardoor de schone schijn gerelativeerd kan worden.

Meer nog dan gewone historische musea, is een museum dat de geschiedenis van het Christendom belicht, een instelling die iets tracht te laten zien over wat in feite een stuk belevings- en geestesgeschiedenis is, waar talloze facetten van onze westerse cultuur van doortrokken zijn. Om dit met materiële (kunst) voorwerpen in een vaste opstelling te visualiseren is een zeer moeilijke opgave. Immers de objecten zijn maar een fragmentarische afspiegeling van de werkelijke beleving?

Wat dat betreft staat het Catharijne Convent halverwege tussen het anti-christelijk museum in de voormalige kerk te Leningrad en het Musée des Arts et Traditions Populaires te Parijs. Wellicht zijn dit voorbeelden ter inspiratie?

Erik de Jong

TEKST EN UITLEG VAN HET CATHARIJNECONVENT HET VISITEKAARTJE VAN EEN NIEUW UTRECHTS MUSEUM

In sommige sectoren van het onderwijs is een ontwikkeling gaande die ook daarbuiten steeds meer navolging vindt. Bedoeld is het verschijnsel dat de didactici, de pedagogen en de onderwijskundigen er zoveel invloed hebben gekregen dat het de vakleraren bijwijlen sceptisch te moede wordt over de inhoud van wat er gedoceerd wordt. Hun zorg is: gaat er niet erg veel aandacht naar de methode en gaat dat niet ten koste van de kennisoverdracht? Worden het servies en het bestek niet belangrijker dan de maaltijd die tenslotte wordt opgediend?

Aan die complexe vraag moest ik denken bij het doorwerken van het boek *Tekst en Uitleg*, de eerste uitgave van het Rijksmuseum Het Catharijneconvent, geen catalogus, maar „hulpmiddel bij het bezoek en anderszins...geheugensteun en nabeschuiving“. Het typografisch fraai verzorgde boekje van 129 pagina's opent met een, zeker naar verhouding, uitgebreide verantwoording waarin de didactische worsteling aangaande de „beteksting“ - wie heeft dat monster van een woord gebaard? - van het museum wordt beschreven: het gaat over de lengte ervan, het niveau, de vaktermen en de andere dan verbale toelichting.

Dit *Tekst en Uitleg* nu brengt alle teksten van de wandborden in het museum bij elkaar, waarbij de samenstellers van de zielkundige gedachte zijn uitgegaan dat geen museumbezoeker die bij zijn rondgang allemaal leest. De grote aandacht voor de didactische kant van die teksten spreekt op elke pagina, wat een grote verdienste is van dit boek die navolging verdient bij andere musea.

De scepsis komt op waar het de inhoud betreft van deze voor „een lezer met enige jaren voortgezet onderwijs“ begrijpelijke informatie „in kleine eenheden“. Wat is de substantie van deze hapklare brokken? Laat mij voorop stellen dat de strikt kunsthistorische stukjes voortreffelijk van kwaliteit zijn. Maar daarbuiten is het al snel mis. Daar zijn de niet onoverkomelijke maar altijd storende taalfouten: *apostolisch vicaris* wordt geschreven met een niet ter zake doend streepje tussen het adjectief en het substantief, *voorbehoedsmiddelen* staat er twee keer (p. 114 en 120) zonder dat er een *s* in dat woord thuis hoort; iemand meent dat *saeculus* wereld betekent (p. 70), en heeft dus per omnia *saecula saeculorum* niet geleerd dat *saeculum* een neutrum is. De naam van Geert Groote wordt hardnekkig met één *o* gespeld (p. 50), *gevoelsmatig* is een germanisme (p. 48), en met een orthodoxe *middellijn* zal wel een lijn van het midden bedoeld wezen, tenzij het toch op voetballen slaat. Kleinigheden allemaal,

akkoord, maar in een boek dat zo nadrukkelijk als educatief hulpmiddel wordt aangeboden - en wie zal gissen hoe vaak het door scholieren en studenten ter hand zal worden genomen, bijvoorbeeld voor scripties - in zo'n boek mogen ze eenvoudig niet voorkomen.

De categorie taalfouten wordt doorbroken waar in de kalender op p. 17 voor de 14de januari een heilige Pontius wordt opgevoerd die Pontianus heet, en waar op p. 26 bij een beeldverhaal over het misoffer bij plaatje 3 wordt vermeld dat de priester het evangelie leest, hoewel overduidelijk te zien is dat de diaken het zingt, terwijl de priester luistert. Bij de afbeelding van de gravure op p. 81 valt op te merken dat hier niet zomaar een min of meer allegorisch „Monument voor de Cleresie“ te zien is, maar de weergave van een concrete gebeurtenis, namelijk de ondertekening van het appèl tegen de constitutie Unigenitus op 9 mei 1719 in de statie van de Oppert - men heeft een doorkijk op de kerk - te Rotterdam. De acht kanunniken zijn om de tafel gezeten waarop het stuk is gedeponeerd, de centrale figuur op de voorgrond wijst er nadrukkelijk op met zijn schrijffever, en voor het eerst zijn de heren als kanunnik uitgedost, compleet met hermelingen manteltjes. De man links kan Varlet niet zijn, zoals op de bijbehorende D-tekst is geschreven, want hij mist elk bisschoppelijk distinctief. Waarschijnlijk is het Van Erkel, die nooit een priuk droeg. De datering van de gravure zou dan rond 1720 komen te liggen. (Vgl. B. A. van Kleef, *Geschiedenis van de oud-katholieke kerk in Nederland* 1958² p. 122-123 en P. Polman, *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw*, I, p. 264.)

Op het tafereel van Jacob de Wit, afgebeeld op p. 68, is de bijbelse episode van Ruth en Boaz weergegeven, *geflankeerd* door enkele weesmeisjes.

Sommige formuleringen zijn onjuist, andere onduidelijk. Dat Christus *het christendom* heeft *gesticht*, het is te lezen op p. 6, zal wel geen godsdiensthistoricus voor zijn rekening willen nemen, en de onder het kopje *Kerkelijk jaar* opgenomen omschrijving van de zondag als *een rustdag waarop men niet mag werken* vermeldt iets secundairs en laat de hoofdzaak ongenoemd. Het woord *eredienst* wordt hier en daar gebruikt in de zin van *godsdienst*, terwijl het woord duidt op het geheel van de liturgie, wat elders, b.v. in de woordenlijst s.v. *liturgie*, wél wordt verondersteld. Te spreken van *drie soorten missen* (p. 30) waar drie types van misviering worden bedoeld, lijkt mij theologisch niet te verdedigen, evenmin als de bewering op p. 23: *Zonder doop kan men geen deel hebben aan de genade*, terwijl vanouds het verlangen

naar het doopsel, zelfs impliciet, en het martelaarschap de eeuwen door hebben gegolden als doopsel „van begeerte”, resp. „van het bloed”.

Bij de uiteenzettingen over de bijbel wordt niet één keer de traditionele en nog immer gangbare katholieke term *H. Schrift* zelfs maar genoemd, laat staan toegelicht.

De bekendste latijnse bijbelvertaling is die welke bekend staat als de *Vulgaat*, wat op p. 35 wordt vertaald als: *de bijbel van het volk*. De schrijver heeft hier blijkbaar meer gedacht aan *vulgair* dan aan het latijnse *Vulgata*, wat *de alom verspreide* betekent.

Zoiets als een *absoluut berouw* (p. 78) bestaat niet, men zal er wel *volmaakt berouw* onder te verstaan hebben. Het wezenlijke onderscheid tussen een orde en een congregatie dat schuilt in het karakter van de geloften, plechtige of eenvoudige, wordt niet genoemd (p. 109), en de vrijdag was voor de katholieken een onthoudings- en geen vastendag (p. 114), waarvan men niet blijkt te weten wat het inhoudt. Dat men behalve geboden ook nog sacramenten kan „onderhouden” (p. 115), is mij nieuw.

De tot hertoe opgesomde bezwaren gingen over theologie en liturgie, ook historisch zijn er nogal wat mislagen te registreren.

De Statenbijbel is al „gereed” in 1635 en niet in 1637, wat het jaar van uitgave is. (p. 65). De twee jaar verschil is te wijten aan de ruzie onder de Hollandse drukkers over het octrooi. Heel de geschiedenis valt na te lezen bij De la Fontaine Verwey in zijn *De Nederlandse drukkers en de Bijbel* in: Uit de wereld van het boek II, Amsterdam, Nico Israel, 1976, p. 77-103. Nicolaas Stenius, zowat veertig jaar pastoor te Akersloot - waarom dan „Haarlemse pastoor”? - geeft geen uitleg of toelichting van de besluiten van Trente (p. 77) maar uitsluitend een vertaling ervan, en niet meer dan dat: „getrouwelijk van nieuws overgezet” staat er op het titelblad. Zij beleefte twee uitgaven: in 1657 en 1684. Rovenius vestigt zich niet in 1630 in Utrecht, (p. 69), maar al in 1628, gezien de gebeurtenissen rond de apostolisch vicaris in 1630 geen onbelangrijk verschil. Wat over de verhouding Jansenius-Augustinus wordt gezegd op p. 78 kan in het licht van het werk van Lucien Ceyssens geen stand houden, en Codde werd in 1702 niet afgezet (p. 80 en 81) maar geschorst, terwijl zijn afzetting eerst volgde in 1704. Dat er in de tijd van de Hollandse Zending - het gaat hier dus over de periode vanaf het einde van de zestiende eeuw tot 1853 - „vaak” sprake is van „een verhouding tussen de pastoor en zijn huishoudster” (p. 102), bedoeld zal wel zijn een seksuele verhouding, is een pikante onthulling waarover het laatste woord nog niet gezegd is. Voor zover de pastoors er dan al „huishoudsters” op na houden, wat voor het hebben van een verhouding een eerste vereiste is, komt men er in de bronnen betrekkelijk weinig over tegen, in tegenstelling tot de periode die aan de Reformatie voorafgaat.

In het mandement van 1954 waarin volgens de tekst (p. 118) *het lidmaatschap van PVDA, NVV of VARA*

wordt afgeraden, is sprake van een *verbod*, op straffe van uitsluiting van de sacramenten en bij volharden van weigering van de kerkelijke begrafenis, m.b.t. het lidmaatschap van het NVV en het regelmatig luisteren naar de VARA, en een voorbehoud ten aanzien van de PVDA. De term „afraden” slaat dus uitsluitend op de PVDA, waarmee een verschil gegeven is dat bij alle streven naar beknoptheid toch te belangrijk is om te worden verontachtzaamd. Op dezelfde pagina staat dat de priester *vanaf 1950* de mis gaat lezen met het gezicht naar de gelovigen, maar de omkering van het altaar is een verschijnsel van de eerste helft van de jaren zestig. Het overlegorgaan van bisschoppen, priesters en gelovigen heet niet meer *Pastoraal Concilie* (p. 119) dat was het beraad tussen 1966 en 1970, maar is sinds 1973 het Landelijk Pastoraal Overleg.

Op dezelfde pagina 119 wordt het overlijden van paus Johannes XXIII vermeld. Daarop volgt: „Het besluit over de liturgie in de volkstaal is dan al genomen”, nl. op het Tweede Vaticaans Concilie. De constitutie over de liturgie, waarover het hier gaat, wordt echter pas goedgekeurd en afgekondigd op 4 december 1963, dus onder het pontificaat van Paulus VI, en wat de landstaal betreft, daarover wordt gezegd dat zij een „ruimere plaats” mag krijgen (nr. 36, par. 2) nadat in de paragraaf eraan voorafgaand is verklaard dat het gebruik van het Latijn in de Latijnse ritussen gehandhaafd moet blijven.

De woordenlijst - op zichzelf een uitstekend hulpmiddel - roept nieuwe vragen op, terwijl juist daar naar de grootst mogelijke precisie gestreefd had moeten worden.

Het woord „celibaat” b.v. betekent niets anders dan „ongehuwde staat” en heeft met het begrip „verplichting” niets uit te staan. Een apostolisch vicaris is er, zoals op p. 69, k 2 terecht staat, sinds 1592. Hoe komt men dan hier aan 1584? Het is een raadsel. Waarom wordt s.v. *Unie van Utrecht* niet de oud-katholieke aaneensluiting van 1889 vermeld, die ook die naam kreeg? En waarom alleen het protestante mo-

In tegenstelling tot wat de laatste jaren gebruikelijk is komt dit jaar het maandblad tijdens de maanden juni, juli en augustus niet driemaal doch tweemaal uit. De vakanties van de verschillende leden van de redactie maakten een dubbelnummer noodzakelijk. Door het aantal pagina's van één nummer echter op te delen over de twee andere nummers, wordt het totaal aantal pagina's er niet minder op.

De redactie hoopt dan ook van harte dat de lezers van het maandblad haar deze ingreep niet euvel zullen duiden.

Vervolgens wenst zij haar lezers een zonnige en prettige vakantie toe.

redactie

dermisme vermeld en niet het katholieke van rond de jongste eeuwwisseling? Waarom wel *kanunnik* opgenomen en bijvoorbeeld niet *kathedraal*, een woord dat best wat verduidelijking gebruiken kan, of het woord *Deux Aes bijbel*, dat nog moeilijker is? Bij *parabel* wordt gezegd dat het verhalen zijn uit het Nieuwe Testament, er staat niet bij dat het gaat om verhalen die Jezus vertelt. Is er nog een theoloog die houdt dat hemel, hel en vagevuur *plaatsen* zijn, zoals hier telkens vermeld wordt?

Omdat een kritiek niet naar volledigheid hoeft te streven wordt het tijd voor een slotsom. Die kan niet anders luiden dan: het schrijven van teksten als deze is nog moeilijker dan de samenstellers van deze uitgave blijken hun verantwoording al wel wisten. In feite zou heel de inhoud moeten worden herzien door vakmen-

sen op het gebied van de theologie, de liturgiewetenschap en de kerkgeschiedenis, en dan zowel van het katholieke als van het reformatorische erf. Zulke deskundigen dienen trouwens deel uit te maken van de vaste staf van een museum dat uitdrukkelijk geen kunstmuseum bedoelt zijn, maar een Rijksmuseum dat „de geschiedenis van het christendom in Nederland” in beeld wil brengen.

A. H. M. van Schaik

Rijksmuseum Het Catharijneconvent. Tekst en Uitleg. Utrecht, uitgave Stichting Het Catharijneconvent, 1979. Verkrijgbaar in de verkoopruimte van het museum.

Prijs: f 15,—.

Mr. J. W. C. van Campen 80 jaar

1899 - 6 augustus - 1979

Dat de tijd vliegt is waar, maar dat herinneringen blijven evenzo.

Het is achteraf bezien allemaal heel snel gegaan, die periode van 15 jaar, van 1964 tot 1979, van 65 naar 80 jaar. De heer Van Campen zal de eerste zijn om dat te beamen.

Op 6 augustus was het zover en bereikte hij de leeftijd van de zeer sterken. Voor de medewerkers van de archiefdienst en voor de leden van onze vereniging „Oud-Utrecht” een moment om bij stil te staan.

De ondertekenaars van deze korte bijdrage beschouwen zich graag als hun vertegenwoordigers en willen de heer en mevrouw Van Campen, hun kinderen en kleinkinderen van harte geluk wensen met deze toch wel zeer bijzondere dag. Aan hun felicitatie verbinden zij de oprechte wens en de hoop, dat de beide Van Campens om wie het hier gaat, samen nog goede jaren in goede gezondheid tegemoet mogen gaan. Zij doen dat vanzelfsprekend in de overtuiging, dat de aangename herinneringen aan de tijd dat mr. Van Campen Utrechts gemeente-archivaris was (van 1940-1964) en zich als bestuurslid inzette voor de vereniging „Oud Utrecht” (1933-1964) van blijvende aard zijn.

De heer Van Campen mag zich best nog eens realiseren, dat hij in de laatste jaren van zijn ambtelijke loopbaan ook aan de wieg van het gemeentelijke deel van het archiefcomplex aan de Alexander Numankade stond en daardoor zijn opvolger de mogelijkheden bood tot de enorme ontwikkeling, welke zich sedert zijn pensionering in 1964 heeft voorgedaan.

In het Maandblad van onze vereniging werd bij gelegenheid van zijn afscheid een beredeneerde bibliogra-

fie van de geschriften van mr. Van Campen opgenomen. (Mbl. O.U. augustus 1964). Zijn 80e verjaardag is een goede gelegenheid om dit werk voort te zetten. Het is een bewijs van grote achting voor de wetenschappelijke waarde van zijn kleinere en grotere publicaties. En evenals onze herinnering aan zijn fijne persoonlijkheid, zal ook onze achting voor zijn werk een blijvende zijn.

A. Graafhuis
dr. J. E. A. L. Struick

**Beredeneerde bibliografie van mr. J. W. C. van Campen
1963-1978**

N.B. In de hieronder samengestelde lijst werden slechts de volledig door de heer Van Campen ondertekende bijdragen opgenomen.

Pijper contra Van Gilse

Maandblad „Oud-Utrecht“ 1963, p. 81.

Bespreking van het boek van Ada van Gilse-Hooyer, weduwe van de componist Jan van Gilse, getiteld „Pijper contra van Gilse“. De rechtlijnige Jan van Gilse had als ideaal het U.S.O. vrij te maken van Tivoli en het tot een orkest van niveau te formeren. Het boek handelt vooral over zijn strijd tegen het Tivoli-bestuur aan de ene en het U.S.O.-bestuur aan de andere kant. Dat er ook moeilijkheden met Willem Pijper zouden komen lag voor de hand.

De Topografische Atlas van het Gemeente-archief en de Jubileumtentoonstelling van „Oud-Utrecht“.

Maandblad „Oud-Utrecht“, 1963, p. 86.

Korte beschrijving van de inhoud en betekenis van de Utrechtse topografische verzameling, gevormd door opdracht van het gemeentebestuur, de schenking aan of aankoop door de stad.

Prefectus Alferus

Maandblad „Oud-Utrecht“, 1963, p. 123.

De hier bedoelde prefect, wiens naam voorkomt op een gedenksteen van de verdwenen Smeetoren, is Alferus, die in 1145 onder koning Conrad en bisschop Herbert de toren tot stand bracht „tot verdediging van zijn burgerij en tot eer van de stad Utrecht. Amen“. (zie ook zelfde Maandblad, p. 135).

De stenen spreken

Maandblad „Oud-Utrecht“ 1964, p. 1.

Bespreking van het proefschrift van C. L. Temminck Groll, Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht en hun relatie met die van andere noordepse steden.

Het belang vooral van de documentatie over de Middeleeuwse stenen huizen in de stad Utrecht en de vele andere wetenswaardigheden, die op verantwoorde en deskundige wijze nu eens door een architect zijn gerepresenteerd.

Vondsten in en nabij de kapittelkerk van St. Pieter

Maandblad „Oud-Utrecht“ 1964, p. 28.

Tijdens de restauratie van de Pieterskerk werden meerdere belangrijke ontdekkingen gedaan:

op het terrein van het Notarishuis, Achter St. Pieter 18, een rode zandstenen sarcofaag (1956), in de dekenkapel de tekening van een kruisbeeld met tekst (1956), onder de 3 tegelvloeren van de voormalige Maria Magdalenakapel een sarcofaag uit de 11e eeuw (1963) en een gedenksteen gewijd aan de in 1463 overleden kannunik Zweder Cloetinc, de in 1434 gestorven burger Willem Cloetinc en zijn in 1438 overleden weduwe Dylburga.

Hulde aan een negentigjarige

Maandblad „Oud-Utrecht“ 1964, p. 50.

Eerbetoen aan mejuffrouw dr. C. Catharina van de Graft, die in Jaarboek en Maandblad een groot aantal artikelen publiceerde.

Het Japanse gezantschap in 1862

Jaarboek „Oud-Utrecht“ 1964, p. 117.

Bijzonderheden over het bezoek van een door Europa reizende Japanse delegatie (vanaf 14 juni 1862) aan Nederland en (op 15 en 16 juli) aan de stad Utrecht.

Gelogeerd werd in de hotels Des Pays Bas en „het Kasteel van Antwerpen“, bezocht werden o.m. het gebouw van de munt aan de Oudegracht, het „Park Tivoli“, de oude gasfabriek op het vroegere Driveld, de steenhouwerij van C. H. de Haar in de Lange Nieuwstraat, het Rijks Militair Hospitaal aan de Springweg en de Tabak- en Sigarenfabriek van Ribbius Peletier aan de Oudegracht.

De Utrechtse beetwortel-suikerfabriek

Maandblad „Oud-Utrecht“ 1965, p. 114.

Geschiedenis van de firma „Van den Broeke, Reiger en Comp“ (1871-1907), sedert 1888 de firma B. Reiger en Comp en sedert 1895 tot de opheffing de firma „Carp en Co“. De fabriek lag aan de Leidseweg op een terrein vandaag ongeveer begrensd door de Oude Leidseweg, de Muntkade en de Graadt van Roggenweg en begon in 1871 met 140 mannen, 35 vrouwen, 20 jongens en 14 meisjes (van 12-16 jaar).

Het weekloon varieerde in 1871 - naar gelang van de functie - van f 5,- - f 20,- per week voor een man, van f 3,- - f 8,- voor een vrouw, van f 2,40 - f 3,- voor een jongen en f 2,20 voor een meisje.

In Memoriam van prof. dr. C. D. J. Brandt

Maandblad „Oud-Utrecht“ 1966, p. 82.

Over betekenis van deze in 1897 in Utrecht geboren kenner van de geschiedenis (der middeleeuwen) als leraar aan het Stedelijke Gymnasium en als hoogleraar in de nieuwste geschiedenis aan de Economische Hogeschool van Rotterdam en de Rijksuniversiteit van Utrecht.

Kain en Abel aan de Dom van Utrecht

Jaarboek van „Oud-Utrecht“ 1966, p. 55.

Geschiedenis van het in 1826 verdwenen beeldhouwwerk met de staande elkaar toegewende figuren Kain en Abel uit het eerste bijbelboek, en de daarop volgende latijnse versregels. De conclusie ligt voor de hand, dat er in het vroeg 16e eeuwse Utrecht een literaire cultuur bestond en andere handschriften van bijbelboeken en theologische tractaten in de bibliotheken van de kapittels, de domschool en de vele kloosters aanwezig geweest zijn.

Mathijs Nicolaas Acket, overleden te Utrecht 8 april 1967

Maandblad „Oud-Utrecht“ 1967, p. 30.

De topografische kennis van de gemeente-arts Acket was enorm. Zijn bijdragen in Jaarboek en Maandblad zijn door hun gedegen inhoud van blijvende betekenis.

De rosière van Utrecht

Jaarboek „Oud-Utrecht“ 1967, p. 135.

Het eerste en laatste zogenaamde „rosière-huwelijk“

werd op zondag 6 december 1812 in aanwezigheid van talrijke autoriteiten op het Utrechtse stadhuis gesloten. Het betrof Karel Frederik Penning, een in 1809 gewonde soldaat uit het 125e linieregiment die in 1810 uit het leger werd ontslagen, en de naaister Paulina van Es. De geschiedenis gaat terug op het verhaal uit de bisschop van Noyons, Saint Ménard, die in de 6e eeuw begon met het uitreiken van een jaarlijkse deugdzzaamheidsprijs van 25 ponden en een rozenhoed aan het meisje dat de beste reputatie genoot. Paulina van Es kwam in 1812 op voorstel van de commissaris van Politie het meest als „rosière” in aanmerking. Zij en haar man ontvingen op die 6e december 1812 uit handen van de frans gezinde maire Bosch van Drakestein een geschenk van 600 francen (en geen rozen).

Dr. C. Catharina van der Graft

Maandblad „Oud-Utrecht” 1969, blz. 75.

De aandacht wordt nog eens gevestigd op de talloze publikaties op literair-historisch en vooral folkloristisch gebied, die mejuffrouw Van der Graft in haar lange leven heeft samengesteld.

Voor of tegen de kermis

Maandblad „Oud Utrecht” 1969, p. 80.

Achtergronden van het debat in de Utrechtse gemeenteraad over de vraag of in 1969 op de kermis aan de Weg der Verenigde Naties gelegenheid mocht worden gegeven voor gokspelen.

Een halve eeuw Oud-Utrecht

Jaarboek „Oud-Utrecht” 1973, p. 17.

De geschiedenis van onze vereniging, die op 12 maart 1923 op initiatief van burgemeester dr. J. P. Fockema Andreae werd opgericht, is vol van activiteiten in het belang van stad en provincie. Aan de bevoegde instantie werden in die periode 39 bezwaarschriften ingediend en meer dan 150 excursies voor de leden georganiseerd.

In Memoriam dr. W. van Iterson

Maandblad „Oud-Utrecht” 1973, p. 14.

De verdiensten van de rechtshistoricus Van Iterson (1897-1973) voor onze vereniging zijn vastgelegd in 18 zeer gedegen studies over de rechtsverhoudingen in de provincie.

Gedachtenis van H. de Jong

Maandblad „Oud-Utrecht” 1974, p. 3.

Hommage aan de markante Henk de Jong, die jarenlang - tot 1966 - redacteur van het Maandblad was.

De beeldenlaan op Oud-Amelisweerd

Maandblad „Oud-Utrecht” 1974, p. 65.

De droeve lotgevallen van de beelden van Flora (lente), Ceres (Zomer), Bacchus (Herfst), Hiems (Winter), Apollo en Hercules in de zogenaamde Beeldenlaan van Oud-Amelisweerd.

Stichting en status van het Wittevrouwenklooster te Utrecht

Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland, jrg. 17 (1975), nr. 2, p. 101.

De gedachte, dat het Wittevrouwenklooster een Norbertinessenklooster is geweest, blijkt niet juist te zijn. Het klooster is mogelijk kort na 1226 als een Maria Magdalenaklooster gesticht. Het feit, dat in 1395 in Utrecht een nieuw Magdalenaklooster tot stand kwam bewijst, dat het Wittevrouwenklooster zich van zijn oorspronkelijke doel gedistantieerd heeft. Aan de studie is een lijst van priorinnen en zusters van het Wittevrouwenklooster (van 1289-c. 1600) toegevoegd.

In Memoriam W. A. M. Harzing

Maandblad „Oud-Utrecht” 1978, p. 97.

De Driebergse beeldhouwer Wim Harzing heeft door zijn publikaties in Maandblad en Jaarboek veel voor de vereniging „Oud-Utrecht” betekend. Met name zijn activiteiten voor de restauratie van de belangrijke monumenten van Driebergen-Rijsenburg: „Sparrendaal” en de kerk van St. Petrus-Banden verdienen bekend te blijven.

*Elders dan in Jaarboek en Maandblad Oud-Utrecht
verschenen publicaties na 1962*

Een Nijmeegse gasje en het meisje uit Lent

Numaga 1965, p. 61-63

The National Archives te Washington D.C.

Nederlands Archievenblad 1965, p. 34-43

*Aernout van Buchell's aantekeningen over Beusichem,
Zoelmond en Buren*

Gelre 1968, p. 262-266

*De Amerfoortse boekverkoper en erfhuismeester
Joost Plasschaert*

Flehte 1974, p. 1-8

*Twee reisjes door Gelderland en het Land van Kleef in
1729 en 1721*

Gelre 1973, p. 123-147

Toeristen in Nijmegen en omstreken 1720 en 1721

Numaga 1975, p. 232-240

*Aanvulling op de bibliografie 1928-1962 (zie:
Maandblad Oud-Utrecht, augustus 1964)*

*Overijsselsche maten en gewichten ten tijde van de
invoering van het metrieke stelsel.*

Verslagen en mededelingen van de Vereniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 1930, p. 276-286

Uit de laatste dagen van het stift Ter Hunnepe

Verslagen (...) Overijsselsch Regt en Geschiedenis 1930, blz. 331-372

Het einde van het Jufferenconvent te Zwolle
Verslagen (...) Overijsselsch Regt en Geschiedenis
1931, p. 82-91

Onbekende gegevens over Vondels naaste familie
Vondelkroniek 1937, p. 13-30

In memoriam dr. W. C. Schuylenburg
Nederlands Archiefblad 1946/47 p. 136-140

Het Kelfkensbosch (te Nijmegen) vóór 50 jaren
Numaga 1957, p. 110-115

Hel en Pastoorsgasje (te Nijmegen)
Numaga 1958, p. 62-67

Utrechtse „Edelmanswoningen“
Jaarverslag Nederlandse Kastelenstichting 1960, p. 5-13

N.B. Het rijwielpad in de Maliebaan
Maandblad Oud-Utrecht 1929, p. 80, is niet van de hand van mr. Van Campen

NIEUWE LEDEN

mr P. Cras, Bilthoven
Dialectologie Volkskunde en Naamkunde, Amsterdam
J. van Egdom, Nieuwegein
P. C. A. ten Haaf, Utrecht
drs H. J. ter Haar Romeny, Utrecht
K. J. C. Harms, De Bilt
A. den Hartog, Utrecht
mevr. M. E. Houenbos van Kalken, Utrecht
J. Jetten, Utrecht
W. Kleinjan, Bilthoven
mevr. J. M. Kruij-Kramer
mevr. J. M. Lambrechtsen, Bilthoven
J. van Lith de Jeude, Utrecht
J. A. P. Meere, Utrecht
P. J. M. Monchen, Utrecht
C. M. Nijhuis, Utrecht
P. Philips, Utrecht
M. Polak Amsterdam
A. Pijpker, Nieuwegein
A. G. Rauws, Bilthoven
mevr. H. van Rie-Mulder, De Bilt
F. J. Stinissen, Utrecht
Stichts Hollandse Historische Vereniging, Woerden
G. Verhoef, De Meern
D. Verkerk, Utrecht
Barry de Vos, Utrecht
dr H. Wansink, Groenekan
Openbare Bibliotheek, Eindhoven

Boekenschouw

Uit allerlei tijdschriften en periodieken was weer een aantal artikelen op te delven die voor de geschiedenis van stad en provincie interessant zijn. De hulp van leden die mij attent maakten op bijdragen die mij nog niet eerder onder ogen kwamen, stelde ik daarbij zeer op prijs.

In *Holland* 11 (1979), 2, 82-87 schrijft R. Huybrecht over de grenzen van het Gooi en de konflikten die rond die grenzen plaats vonden. Het artikel is getiteld „Ruerende van de limiten van Goylant“. Het betreft in dit artikel de oostgrens tussen Holland en Utrecht. Het eerste geschil dateert van 1331 maar deze zaak blijft slepend tot 1528.

Met de personele unie onder keizer Karel V die zowel graaf van Holland als heer van Utrecht is in dat jaar, krijgen de kwesties over de oostgrens van Naardingerland minder belang. Wat echter niet wegneemt, dat de zaak nu uit de wereld zou zijn.

G. de Nie gaat in *Tussen Rijn en Lek* 13 (1979), 1, nader in op Cornelis Ludovicus Baron van Wijkerslooth van Weerdesteijn. In dit artikel - het derde dat de auteur aan deze bisschop-baron uit Schalkwijk wijdt, die een belangrijke rol speelde in het katholiek Nederland van de eerste helft van de 19e eeuw - behandelt zij de Warmondse hoogleraar en latere bisschop van Curium i.p.l. als procurator van de overzeese missie in Suriname, de Antillen en later Oost-Indië.

In het *Bulletin van de Van de Poll-Stichting voor de Zeister geschiedenis* 9 (1979), 1, publiceert V. A. M. van der Burg wat Zeister kerkgeschiedenis. Vooruit lopend op de historische schets van katholiek Zeist sinds 1580, die Th. G. P. M. Ruys waarschijnlijk dit jaar het licht doet zien, behandelt de auteur stukjes uit het verleden van de r.k. parochie van St. Joseph: de kerk van deze parochie aan de Utrechtse weg, het kerkhof dat daarachter ligt en de pastorie.

In Soest ijvert een groep enthousiaste inwoners voor de herbouw van de stellingmolen „De Windhond“. Deze molen die in 1737 een nog oudere ging vervangen, legde in 1930 het loodje tegen de benzinemotor, die een zoveel betrouwbaarder want altijd parate energiebron was dan de wind, die wel eens niet wilde waaien. Grondig vond de sloop in dat jaar plaats: het bodemonderzoek dat in 1977 gedaan werd, leverde ternauwernood nog sporen op. Vóór 1982 wil een stichting tot wederoprichting van dit Soester monument haar doel bereiken.

Deze informatie komt uit het laatste nummer van *Flethite* 10 (1978), 67-69.

In het eerste nummer van de nieuwe jaargang, p. 4-7, vinden we van de hand van C. A. van Kalveen het eerste artikel over de oudste rekening van de Amersfoortse St. Joriskerk. Deze bevindt zich in de handschriftenafdeling van de universiteitsbibliotheek van Amster-

dam en gaat over de periode van 10 oktober 1572 tot dezelfde dag in 1573. In Amersfoort zelf waren de oudst bekende rekeningen die over 1575 in het archief van de Nederlands Hervormde gemeente en die over 1594 in het gemeentearchief. Het belang van de in het artikel besproken rekening is dat zij handelt over een jaar dat de St. Joriskerk nog rooms katholiek was en de kerk zich herstelde van de kortstondige geuzenheerschappij van 19 augustus tot 20 september 1572.

B. G. J. Elias publiceert op de pagina's 8 en 9 van hetzelfde nummer een korte bijdrage over het standbeeld voor Johan van Oldenbarnevelt, dat in de 80-er jaren van de vorige eeuw de „Vereeniging ter verzameling van Oudheden uit Amersfoort en omstreken" bezig hield. Deze vereniging wilde een standbeeld voor de raadpensionaris die afkomstig was uit de keistad, oprichten. Als bij enkele vooraanstaande personen advies wordt ingewonnen, antwoordt de historicus R. Fruin in negatieve zin. Integraal is zijn schrijven in het artikel afgedrukt. Als zo'n beeld er komen moet, zo schrijft hij, dan in Den Haag, het liefst op het Binnenhof.

In Amersfoort wordt in 1911 een borstbeeld van de staatsman onthuld. In Den Haag verschijnt pas een standbeeld van hem in 1954 aan de Lange Vijverberg.

C. S.

In de *Mededelingen van het Centraal Museum* 25, januari 1979, beschrijft C. Isings uit de collectie van het Provinciaal Oudheidkundig Museum een gezichtsurm, die in Vechten gevonden is. De urn bevatte de as van een gecremeerde dode en hij wordt gedateerd in de 2de eeuw.

Van de Utrechtse schilder Jo Wttewael (1566-1638) verwierf het Centraal Museum twee tekeningen getiteld „De bisschop en de vervolgingen" en „De vertrapte maagd". Mevrouw Libuse Brozek gaat in een wat langere bijdrage dan we gemiddeld in de *Mededelingen* aantreffen, in op deze twee tekeningen. Ze maken deel uit van een grotere serie die her en der verspreid is in verzamelingen en musea. Voorgesteld wordt de maagd Belgica in historische scenes die betrekking hebben op de vaderlandse geschiedenis uit het eind van de 16de en het begin van de 17de eeuw. De tekeningen zijn waarschijnlijk uitgewerkte ontwerpen voor een grafische reeks die echter nimmer verscheen vanwege de politieke situatie die veranderde met het Twaalfjarig Bestand (1609-1621). Over de preciese interpretatie van beide tekeningen lopen de meningen nog uiteen. De schrijfster en haar collega Snoep discussiëren erover in het artikel en de voetnoten.

Een nieuw gekochte Ouwater behandelt D. P. Snoep. Het schilderij uit 1780 stelt voor een gezicht op de zuidgevel van de Jacobikerk en een stukje van de Rozenstraat. De tekening die aan het schilderijstuk voorafging, bevindt zich in het Gemeentearchief.

In de slotalinea van zijn bijdrage belooft de schrijver een vergelijking tussen de zojuist voltooide restauratie

van de Jacobikerk en dit werk van I. Ouwater binnenkort in dit Maandblad te publiceren, in een bijdrage die gewijd is aan de drie Ouwaters die het Centraal Museum inmiddels in zijn expositie heeft hangen.

Het andere deel van de *Medelingen* is gewijd aan een tuin- en parkproject in het Utrechtse Overvecht. Onder de lange titel „Een experimenteel parkproject waarin het vakgebied van de beeldende kunst en de medezeggenschap van de gebruiker bij de totstandkoming ervan een belangrijke rol hebben gespeeld" doet de voormalige werkgroep Overvecht verslag van haar werkzaamheden. Vanaf 1969 tot 1978 is er gewerkt aan dit parkproject aan de Shanghaidreef. De verslaggeving van de werkgroep is een waardevol document en het is dan ook lofwaardig dat een half nummer van de *Mededelingen* eraan gewijd is. Als ik het hier vanuit een historisch oogpunt mag bezien: de bestudering van de tuinarchitectuur is nu maar vooral straks gebaat bij zo'n evaluatie. Wat moet er t.a.v. het verleden al niet gegraven worden om te reconstrueren volgens welke gedachtegangen en uit welke maatschappelijke uitgangspunten en achtergronden de middeleeuwse kloostertuin, de tuinen van een Lenôtre en de parken van een Zocher ontwikkeld zijn. Voor de parkaanleg Anno 1970 aan de Shanghaidreef is deze vastgelegd. Een zinvolle fixatie die nu reeds in de boekenkast over de geschiedenis van de tuinarchitectuur dient te worden opgenomen. En bijgehouden! Want dit project is pas tien jaar jong. In parken en tuinen gelden andere maatstaven: eerder eeuwen dan decennia. Het is alleszins de moeite waard te blijven volgen hoe het park aan de Shanghaidreef zich verder ontwikkelt: als de natuur er haar gang gaat en als de mens er regulerend optreedt.

C. S.

Dit voorjaar zijn de inwoners van Montfoort in middeleeuwse kledij de straat opgegaan om twee uiterst dubieuze data te herdenken: de stad zou 800 jaar bestaan en 650 jaar over stadsrechten beschikken.

Wat van die jubilea ook zijn mag, één hard resultaat heeft de viering in elk geval opgeleverd: een *Bibliografie van Montfoort* samengesteld door E. M. G. Gerards en uitgegeven door de Stichting Stichts-Hollandse Bijdragen.

Het begon met het zomaar opzoeken van een paar boeken en het is op deze lawine van ruim 3100 titels uitgelopen.

Gerards heeft een eigen, zeer doorzichtige opzet gekozen, die hij konsekvent volhoudt. En waar men het boek ook openslaat, overal blijkt het uitermate deskundig en nauwkeurig bibliografisch vakwerk. Men kan er Montfoort geluk mee wensen.

Het eerste deel, verreweg het omvangrijkst bestaat uit een alfabetische catalogus van alle geraadpleegde (en enkele niet geraadpleegde) werken, het tweede een overzicht van de voornaamste onderwerpen. Bij het laatste wordt steeds naar het nummer in de alfabetische lijst terugverwezen, met de paginering erbij.

Met de publikaties van het jaar 1975 wordt de biblio-

grafie afgesloten, zodat bijvoorbeeld de aardige biografie die de samensteller heeft gewijd aan de befaamde pastoor Spaan (in 1958, na bijna 40 jaar pastoraat in Montfoort, overleden) er niet meer in is opgenomen.

wordt in de Inleiding realistisch gezegd. Een supplement is zeker te verwachten, wordt er geruststellend aan toegevoegd.

Dit is wel de manier om de lokale geschiedbeoefening te stimuleren!

Het werk is te bestellen bij twee adressen:

Marius Bauerstraat 30, 3443 HL Woerden, tel. 03480-1 44 60 en Titus Brandsmastraat 2, 3417 EV Montfoort, tel. 03484- 18 20. Prijs: f 30,-.

Bibliografie Montfoort. Samengesteld door E. M. G. Gerards. Uitgegeven voor de Stichts-Hollandse Historische Vereniging door de Stichting Stichts-Hollandse Bijdragen, Woerden, 1979.

A. H. M. v. S.

Vervolg op de Historische Afdeling

In het najaar wordt de sequens van de zalen van de Historische Afdeling van het Centraal Museum vervolgd. De buitenwanden van de tot voor kort in het duister gehulde paramentenzaal wordt dan weer open gemaakt en qua kleur en inrichting aangepast aan de overige zalen. Op het ogenblik stopt het geschiedverhaal bij 1795. Het is de bedoeling de loop van de stadsgeschiedenis verder te gaan vervolgen.

Het materiaal van de late 19de eeuw is mager; van de 20ste eeuw rondt zeer gering. Uit de jaren '40-'45 bezit het museum maar een paar reliquieën, wat luchtbeschermingsplaatjes, bonkaarten, een granaatscherf. Ook uit de 20er en 30er-jaren is er weinig over, behalve bijvoorbeeld een overdaad aan vaandels en prijspenningen van opgedoekte zang-, gymnastiek-, muziek-, werkgevers- en werknemersverenigingen. Zij alleen kunnen bepaald niet het geschiedverhaal illustreren. Met het hierboven geschetste euvel kampen veel historische verzamelingen. Het kopen van koekblikken of geëtiketteerde flessen van verdwenen bakkerijen of apotheken is niet voldoende.

Er moet nog veel materiaal (her-)ontdekt worden, want er moet nog veel bij de mensen thuis zijn. Materiaal dat de eigenaars terecht koesteren, maar eigenlijk niet associëren met een eventuele toekomst in een museum: het is te onogelijk of te lelijk; daar kun

je niet mee aankomen, is ten onrechte een veel gehoorde opvatting.

Dit stukje wil eventuele bezitters van objecten, die in enige samenhang tot het stadsverleden staan, erop attenderen dat deze voorwerpen, hoe onbenullig in hun ogen ook, grote gaten in de historische verzameling kunnen opvullen. Het verzoek aan de lezers van het maandblad is nu, om het museum attent te maken op eventuele voorwerpen (of de bezitters daarvan) voorkomend in de hierna vermelde rubrieken, die door schenking, bruikleen of aankoop in het museum of beter nog in de historische opstelling van de 19de en 20ste eeuw kunnen worden opgenomen.

Gezocht wordt naar typisch Utrechtse voorwerpen uit het dagelijks leven tot 1950; voorwerpen m.b.t. wonen en werken, gezin, huisvesting, huishouding, sociale contacten. Voorwerpen, die verband houden met het verenigingsleven, sport en spel, recreatie. Voorwerpen, waarmee iets getoond kan worden van sociale instellingen, zoals gezondheidszorg en ten slotte objecten, die in verband staan tot de Utrechtse nijverheid, handel en industrie.

Geprobeerd zal ook worden aandacht te besteden aan Utrecht in de Tweede Wereldoorlog; voorwerpen uit die periode zijn, zoals gezegd, in de collectie nauwelijks aanwezig.

D. P. Snoep

„Is men het *niet*, welnu dan is men het ook *niet*”.

Genealogische en heraldische escapades

Het genealogisch en/of heraldisch onderzoek is volgens velen sinds kort ietwat op de tocht gezet. De toenemende stroom schriftelijke verzoeken van belangstellenden naar hun eigen familieverleden werd de functionarissen van de Rijksarchieven te veel. En terecht of onterecht werd de belangstellenden te kennen gegeven voortaan het onderzoek zelf te ko-

men verrichten. Daar komt het tenminste op neer.

De alom succesrijke paleografische werkgroepen zullen het nu tot hun takenpakket moeten gaan rekenen hun deelnemers de genealogische methodiek te gaan bijbrengen.

Dat genealogisch of heraldisch onderzoek door amateurs bedreven wordt, heeft ontegenzeggelijk zijn voordelen. Afgezien nog van het wetenschappelijk niveau is het vanuit het prijszwaardige begrip wel-

zijnsbeleid verdedigbaar. Maar dat onderzoek heeft ook onmiskenbaar negatieve aspecten. Vooral als de vraag gesteld wordt naar de motivering van de onderzoekers. Er zijn natuurlijk onkreukbaren onder hen, die het niet om eer of gewin (stamboom of erfenis) te doen is. Maar zijn ook beunhazen bij. Mensen, die na wat flodderen in wapenboeken, ontwerpen voor zegelringen, glasloodraampjes, wapenschilden of meer van dat soort zaken, te koop aanbieden of aanprijzen. Het nadeel van deze business is het appelleren aan de snobistische gevoelens van het publiek. (Snob: de afkorting van het in Engeland destijds gebruikelijke achtervoegsel bij niet adellijke namen, „sans nobilité“).

Een ziekte bijna zo oud als de mensheid en door Bomans ooit prachtig getekend in *Erik of Het Klein Insectenboek* met het volgende fragment:

„Een heer is een heer“, verklaarde mevrouw Van Vliesvleugel, „men is het of men is het niet“. Erik had niet gedacht, als hij thuis in den tuin de wespen over den mesthoop zag vliegen, dat zij zoo deftig waren. „Is men het“, vervolgde mevrouw, „dan is men het ook, maar is men het niet, welnu, dan is men het ook niet“. „En wordt men het ook niet“, voegde haar man er aan toe.

Een mevrouw uit Nunspeet (naam en adres bij auteur bekend) slaat uit dat snobisme een slaatje:

In de catalogus van een museum ziet ze dat een wapen van een familie Van Piggelen op een 17de eeuws glasraam voorkomt. Ze pakt vervolgens de telefoon-gids van een aantal grote steden en schrijft aan alle families Van Piggelen een briefje, dat ze onlangs bij een onderzoek naar haar familie en naar haar familie-wapen stuitte op een aardig wapen van de desbetreffende familie Van Piggelen. Ze is toevallig in staat dat wapen in een eigentijdse zeefdruktechniek te reproduceren en bij afname van meerdere exemplaren (leuk voor de andere Van Piggelens) een aardige reductie te verlenen. Als meneer Van Piggelen zijn wapen graag wil zien dan kunnen ze het in het museum gaan bekijken.

Jammer genoeg is het daar niet geëxposeerd. Mevrouw uit Nunspeet had alleen maar de oude (verouderde) catalogus tot haar beschikking. De desbetreffende museumconservator attendeert de familie Van Piggelen die speciaal een vrije dag heeft opgenomen om het illustere voorvaderlijk wapen te komen bekijken, op de activiteiten van de Nunspeetse dame. De Van Piggelens hadden trouwens al lont geroken, want na een telefoontje met Van Piggelens, die ze helemaal niet kenden, maar die in dezelfde stad woonden, bleek dat de brief aan alle Van Piggelens gestuurd was.

De wereld laat zich graag bij de „aristocratische“ neus nemen. Tegen de dame uit Nunspeet is officieel niets te ondernemen. Alle genealogisch-heraldisch geïnteresseerden, weest op uw hoede!

D. P. Sn.

AGENDA

Zaterdag 1 september - Een bezoek aan het op 9 juni jl. geopende Catharijneconvent, Nieuwe Gracht 63 te Utrecht. Aanvang 14.00 uur.

Een inleiding wordt verzorgd door ons medelid drs. C. H. Staal.

Kosten: f 1,- te voldoen bij het museum. Belangstellenden worden verzocht zich op te geven bij De Discus, Minrebroederstraat 25 te Utrecht, (030 - 31 50 70).

Zaterdag 22 september vindt er een excursie plaats naar Leiden. De Historische Vereniging Oud-Leiden zal voor een rondleiding zorgen. In verband met de vakantie kan bij het verschijnen van dit nummer van het maandblad nog geen volledig programma worden voorgelegd. Wel valt mee te delen dat we o.a. het Taffeh-temple (geschenk van Egypte voor geboden Nederlandse hulp) bezoeken, alsmede de maansteen en historische monumenten in de Leidse binnenstad. Eventueel bezoeken we ook de Hortus Botanicus.

We reizen, evenals bij de excursie naar Culemborg, per trein. **Vertrek Utrecht 9.09 uur.**

Kosten: f 25,- lunch inbegrepen.

Belangstellenden worden verzocht zich op te geven bij De Discus, Minrebroederstraat 25 te Utrecht, **vanaf dinsdag 4 september.**

Ook degenen die met eigen vervoer reizen, worden verzocht zich op te geven.

MAANDBLAD

oud-utrecht

52e jaargang - nummer 7/8 - juli/augustus 1979

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 23 62.

Secretaris:

D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1 Utrecht, tel. (030) 31 55 41.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt, tel. (030) 7606 45, girorekening 57 55 20.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.

Redactie:

G. J. Röhrner, p/a Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, tel. (030) 71 18 14.

C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht, tel. (030) 31 53 28.

A. H. M. van Schaik, Turkooislaan 124, Utrecht, tel. (030) 88 75 32.

E. de Jong, Kromme Nieuwe Gracht 45, Utrecht.

Pieter Bredie en Eduard van Akaboa

In het Maandblad van augustus 1978 schreef ik over de kaarsenkroon, die het echtpaar Van Ewijck-Cluyse-naer in 1747 aan de kerk in De Bilt heeft geschonken en waarop de volgende inscriptie voorkomt:

PIETER BREDIE EN SOON. E:V:AKABOA

Geen raad wetende met E:V:AKABOA, vroeg ik hiervoor de aandacht van de lezers, die ik in ruime mate mocht ontvangen. Het was mij daardoor mogelijk in het september-nummer te berichten, dat het niet door mij begrepen gedeelte van de inscriptie stond voor Eduard van Akaboa, van wie ook elders in de provincie koperwerk bekend bleek te zijn. Ik deed de toezegging, naar beide kopergieters een onderzoek te zullen instellen en het resultaat hiervan te gelegener tijd te zullen mededelen. Hier moge dan een overzicht volgen van wat mij van hen bekend geworden is.

Pieter Bredie

Toen Joris Bredie in 1671 als nieuwe burger van Utrecht werd aangenomen, komende uit Jutphaas, behoefde hij aan de stadstresorier maar het halve inschrijvingsgeld te betalen¹⁾ ofte wel 12 gulden 10 stuiver, omdat hij in mei van dat jaar met een *borgers-dochter*, Neeltje de Meijer, was getrouwd. Zij gingen wonen in de Vinkenburgstraat en kregen een groot aantal kinderen, van wie slechts een zoon Johannes en twee dochters in leven bleven. Vader Joris overleed in 1699 en dochter Cornelia ging in 1701 getrouwd het huis uit.

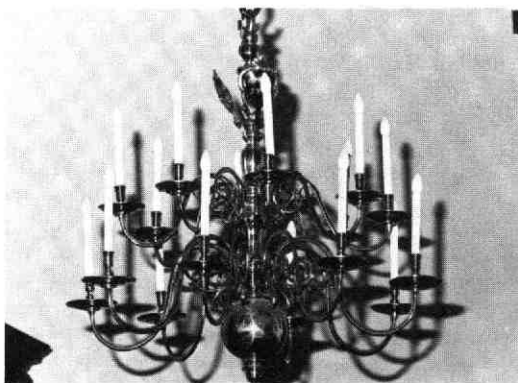
Johannes trouwde in 1694 met Gijsbertje van Bennekom. Dit echtpaar, dat aanvankelijk ook in een (het?)

huis in de Vinkenburgstraat ging wonen, kreeg vier kinderen van wie er twee volwassen werden, Maria en Pieter, respectievelijk van 1695 en 1697.

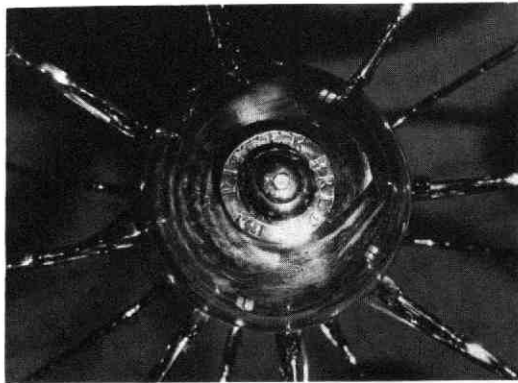
Deze kinderen waren nog niet meerderjarig toen zij hun beide ouders verloren. Vader Johannes stierf in 1712, de moeder twee jaar later. Beiden werden gratis begraven en de kinderen bleven achter op *t'Margarietenhoff achter t'nieuwe Vleeshuys* (het Margaretenhof aan het Jansveld). Dit maakt met elkaar geen welvarende indruk en steekt nogal scherp af bij de royale wijze waarop de grootouders te ruste werden gelegd. Aan de begrafenis van Joris Bredie waren acht dragers te pas gekomen en zijn vrouw Neeltje de Meijer werd in 1726 voor maar liefst f 63,— gezonken.

Het lijkt zo dat het Johannes, die reeds op 40-jarige leeftijd is overleden, niet naar den vleeze is gegaan.

Pieter Bredie was nog pas negen jaar oud toen hij op 8 mei 1706 door de kopergieter Andries Olislager als leerjongen werd aangenomen. Op 13 januari 1727 deed hij zijn meesterproef en werd hij ingeschreven als broeder van het smedengilde, of, zoals men dit noemde, heeft hij zijn gild gewonnen. Ofschoon de koperslagers, kopergieters en grofsmeden daarin de meerderheid uitmaakten, behoorden tot het smedengilde nog tal van andere ambachten, zoals messenmakers, pompenmakers, „orlosmakers“, spijkermakers, slotenmakers, harnasmakers, sporenmakers, lampenmakers, vingerhoedmakers, tinnegieters, strijkijsersmakers, trompetmakers. Voor het uitoefenen van elk van die beroepen binnen de stad of de stadsvrijheid was het met succes afleggen van een speciale meesterproef vereist²⁾. Ook moest men om als gildebroeder te kunnen worden aangenomen, burger zijn

Kaarsenkroon in de Nederlands Hervormde kerk te De Bilt, in 1747 vervaardigd door de Utrechtse kopergieter Pieter Bredie, daarin bijgestaan door zijn 23-jarige stiefzoon en leerling Eduard van Akaboa. (foto: Gem. Archief De Bilt)

Onderzijde van de kaarsenkroon met de eerste helft van het randschrift. De tweede helft, „... SOON E:V:AKABOA.“ in de opstaande rand, liet zich niet fotograferen. (foto: Gem. Archief De Bilt)

van de stad. Bij zijn inschrijving moest men 8 gulden betalen, in 1669 verhoogd tot 12 en in 1753 tot 18 gulden. Die bedragen kwamen in de gildegas, minus 10 stuyvers tot rantsoen, waarvan ieder van beide dekens er 3 ontving en de busmeester (= penningmeester) en de bode ieder 2. Nadat men dan aldus volwaardig gildebrouder was geworden, had men meteen het recht een of meer leerjongens aan te nemen. Zo'n *leerkint* moest bij zijn komst 1 gulden 10 stuiver aan het gilde betalen. Blijkens de rekeningen van het smedengilde heeft Pieter Bredie tot 1753 vrij geregeld leerjongens in dienst gehad.

Op 22 mei 1727, dus enkele maanden nadat hij gildebrouder was geworden, trouwde Pieter Bredie - hij woont dan in de Massegast - met Catharina Mom uit de Korte Viesteeg. Het huwelijk wordt in de Jacobikerk voltrokken, waarbij voor de bruidegom diens tante Cornelia, hierboven genoemd, als getuige optreedt. Zijn bruid is weduwe en ook haar eerste man was sedert 1720 als kopergieter lid geweest van het Utrechtse smedengilde. Zijn naam was Laurens van Akaboa, en Catharina Mom bracht toen zij hertrouwde twee kinderen mee ten huwelijk, een dochter Ida van 5 en een zoon Eduard van 3 jaar.

Eduard van Akaboa

De herkomst van Akaboa als familienaam blijft vooralsnog onzeker. De een opteert voor gevluichte Portugese joden, de ander denkt aan verbastering van een Hugenoten-familiennaam (Hacquebois?)³⁾.

Weer anderen zien er een plaats- of streeknaam in en zoeken die dan in ons voormalig Oost-Indië. De eerstgenoemde mening schijnt onjuist, want de Portugese ambassade in Den Haag antwoordde op mijn desbetreffende vraag pertinent, dat de naam (Van) Akaboa niet van Portugese oorsprong is. Ik laat dit punt nu verder maar rusten en bepaal mij tot informatie over enkele leden der familie.

Ik telde eens, op hoeveel verschillende wijzen ik de naam geschreven vond en kwam moeiteloos tot over de dertig. In het vervolg zal ik mij houden aan de schrijfwijze „Van Akaboa“. Niet dat deze vorm het meest voorkomt - ik heb dit niet nagegaan - maar omdat de naam zo gespeld staat op de Biltse kerkkroon, die al deze soesah op haar geweten heeft, en nog meer omdat Eduard zijn naam zo schreef, wat blijkt uit zijn hier afgebeelde kloekke handtekening.

Handtekening van Eduard van Akaboa onder een notariële acte van 1758.

Leden van het geslacht Van Akaboa zullen zich waarschijnlijk omtrent het midden van de 17e eeuw in Utrecht hebben gevestigd. In 1668 vonden in de Domkerk twee dopen plaats van kinderen van die

naam. In 1684 trouwde een Gerrit van Akaboa met Maria van Alphen. Zij gingen wonen in de Drieharigenstraat, waar zij hun hele huwelijksleven zijn gebleven. Zij kregen, behalve verscheidene kinderen voor en na dien, in 1693 een zoon Laurens. Deze jongen deden zij, toen hij 13 jaar oud was, in de leer bij de kopergieter Van Hamersvelt. Na 14 jaar slaagde hij voor zijn proef en werd hij als gildebrouder ingeschreven. Dat was op 30 september 1720 en vijf weken later trouwde hij met Catharina Mom, een meisje uit een welgestelde familie. Zij betrokken een huis in de Korte Viestraat, waar zij in 1722 en 1724 de reeds vermelde dochter en zoon kregen, die genoemd werden naar Laurens' grootouders Van Akaboa. Laurens had als kopergieter op zijn beurt weer enige jaren leerjongens aan het werk, toen hij reeds in 1725 of '26 kwam te overlijden. Hoe, waar en wanneer precies blijft voor ons verborgen. In de begraafboeken van de stad Utrecht komt hij niet voor. Wij weten alleen dat hij in 1724/'25 nog een leerjongen had en dat zijn weduwe op 22 mei 1727 met Pieter Bredie trouwde.

Zodra Eduard daarvoor in aanmerking kwam, zal Bredie zelf hem in het vak van kopergieter hebben ingewijd. Doordat de zoons van gildebrouders vrijgesteld waren van het betalen van *leerkintsgeld*, vinden wij de jonge Eduard niet in de rekeningen van het gilde vermeld. Wij komen hem daarin voor het eerst pas op 17 november 1749 tegen - hij is dan 25 jaar - als hij zijn proef aflegt en als gildebrouder wordt ingeschreven. Hij komt niet voor in de gewone rubriek van hen die hun gild hebben gewonnen, maar onder het hoofd *Namen van die haar vaders gilt hebben verheervaart*.

Dit vreemde woord, waarbij wij niet aan „heervaart“ moeten denken, is waarschijnlijk een verbastering van het uit het leenstelsel bekende woord „verheergewaden“⁴⁾ en men gaf er mee aan het winnen van het gild door de oudste zoon van een gildebrouder. Hij behoeft slechts 2 gulden 10 stuiver in de gildegas te storten in plaats van de normale 11 gulden 10 stuiver. Wel had hij als ieder ander zijn proef moeten doen en daarvoor de gebruikelijke 6 stuiver moeten betalen. In de jaren 1753-1758 heeft Eduard een viertal leerjongens in opleiding gehad.

Vader en zoon

Op 17 september 1751 trouwde Eduard van Akaboa met Angenita de Graaff. Zij kregen 2 zoons en 1 dochter, van wie de oudste, Louwerens Dirk, op 25 maart 1753 werd geboren. Waar dit gezin woonde kunnen wij afleiden uit het volgende: Pieter Bredie en Catharina Mom kochten in 1746 een huis aan de noordzijde van de Lange Lauwerstraat. In de desbetreffende transportakte staat, dat dit huis aan de westzijde wordt belend door Pieter Bredie c (um) u (xore). Wanneer en hoe zij van laatstbedoeld huis eigenaars waren geworden, heb ik niet kunnen vinden, wellicht door vererving. Uit gegevens die nog ter sprake komen valt op te maken, dat het westelijke pand aanzienlijk groter was dan het aangrenzende, in 1746 aangekochte huis. Ik veronderstel, dat aanvankelijk Bredie

met zijn gezin in het grote huis woonde en dat hij en zijn vrouw in 1746 het buurhuis er bij kochten om dit te gelegener tijd zelf te kunnen betrekken en het grote dan aan Eduard ter beschikking te kunnen stellen. (Diens zuster Ida was al in 1743 getrouwd.) Dit zal in 1751 zijn gebeurd. Nadat in de zomer van 1754 Bredie zijn vrouw had verloren, waardoor hij alleen achterbleef, heeft hij het in 1746 gekochte huis in mei 1755 weer verkocht 5). Waar hij toen zelf is heengegaan, valt niet met zekerheid te zeggen.

Wellicht heeft hij zich toen reeds in het Barbara- en St. Laurensghuis ingekocht. Na de dood van zijn vrouw komen wij zijn naam geen enkele maal meer in de gildeboeken tegen. Van zijn oude dag krijgen wij een al even weinig riante indruk als van zijn jeugdijaren, die hij, vroeg wees geworden, in de Margaretenhof heeft doorgebracht. Ik vond zijn overlijden op 20 januari 1763 als volgt vermeld: *Pieter Bredie int Barbara en Laurens Gasthuis. Laat geen vrouw of kinderen na. Begraven wegens het huis.*

In de notariële akte waarbij Bredie in 1755 zijn huis verkocht, wordt dit gequalificeerd als *zekere huijzinge of kamere*, wat niet wijst op een woning van grote allure. Het aangrenzende huis aan de westzijde wordt in dezelfde akte aangeduid met *de huijzinge alwaar de Kerkkroon uithangt*. Uit een akte van 3 maanden later blijkt, dat dit huis dan het eigendom is van en bewoond wordt door Eduard van Akaboa. De naam „de Kerkkroon” moet, wanneer wij op de notariële akten mogen afgaan, tussen de jaren 1746 en 1755 aan het huis zijn gegeven en het ligt voor de hand, bij het lezen van die naam te denken aan de kroon in de kerk van De Bilt.

Deze draagt het jaartal 1747. De 23-jarige Eduard van Akaboa, die toen nog 2 jaar voor de boeg had alvorens zijn meesterproef af te leggen, heeft in het belangrijke werkstuk dat de Biltse kerkkroon is geweest, zijn deel mogen hebben, onder leiding en toezicht van zijn stiefvader en leermeester. Ter herinnering aan dit werk en hun samenwerking, zo stel ik mij dit voor, zal Bredie, toen hij en zijn vrouw het huis aan Eduard ter beschikking stelden, dit tevens van een uithangbord met een kerkkroon hebben voorzien.

Dat „de Kerkkroon” zeker een ander kaliber huis was dan het buurhuis waarin Bredie het laatst heeft gewoond, blijkt wel uit het feit dat Eduard het op 1 augustus 1755, d.w.z. een jaar na het overlijden van zijn moeder, belastte met een hypotheek van f 800,— en op 30 november 1756 nog eens met een tweede hypotheek van f 850,—. In beide aktes wordt het buurhuis *de kamer van de weduwe Bolwerk* genoemd. Nadat hij in januari 1757 de eerste hypotheek heeft afgelost, verkoopt hij het huis *alwaar thans de Kerkkroon uithangt, daar de camere van de weduwe Bolwerk naast gelegen leijt, met al hetgeen in de voorz. huijzinge aard- en nagelvast is (uitgezonderd een porcelainkasje, de uithangborden en de winkel met zijn toebehoren)* in oktober 1758 aan de tweede-hypotheekhoudster, de weduwe Van der Kisten, voor f 400,—. De resterende f 450,— betaalt hij haar blijkbaar kort

daarop terug, want op 21 februari 1759 stemt de weduwe Van der Kisten in met roeyement van de hypotheek.

Werk van Eduard van Akaboa

Er is mij voornamelijk uit vijf dorpskerken in de provincie Utrecht koperwerk van Eduard van Akaboa bekend. De kerkkroon in De Bilt van 1747 is, voor zover ik weet, het eerste werk waaraan zijn naam is verbonden. Zoals gezegd, hij werkte toen nog niet zelfstandig, maar onder verantwoordelijkheid van Pieter Bredie, omdat hij nog geen gildelid was. Dit werd hij in 1749 en zijn werkstukken in de andere vier kerken, die alle uitsluitend op zijn naam staan, dateren dan ook van na dat jaar.

Het oudste ervan is de koperen plaat op de lezeaar van de voorlezer in de kerk te Veenendaal. Deze plaat is gesigneerd met: „E: V: AKABOA 1754”.

In de rekening van de kerk te Leersum van 1756 komt dan de volgende post voor: *betaald aan E. A. Akaboa voor koper geleverd aan de Kerk, blijkt bij quitantie . . . 34 gulden. 6)*

Waaruit dit werk heeft bestaan is niet bekend. Wel bleek het kerkbestuur in Leersum ervan op de hoogte te zijn, dat de kerk in de 19e eeuw nog een voorlezerslessenaar en een paar koperen kronen rijk was, die er nu niet meer zijn.

In de kerk te Tienhoven is het de lezeaar aan de preekstoel die door Eduard van Akaboa is gemaakt. Op de staander of de hals van de lezeaar vindt men: „E: V: AKABOA Anno 1758”.

En tenslotte is het in de kerk van Zegveld weer de lezeaar van de voorlezer die van Eduards hand is. De bijbel rust hier aan de onderzijde tegen een bewerkte opstaande rand, die de inscriptie draagt „EDUARD AKABOA ANNO 1758”. De rekening van de kerkmeesters over 1758 bevat met betrekking tot dit stuk de volgende uitgaafpost:

betaalt aan Eduard Akaboa voor leverantie van een kopere Lessenaar volgens quitantie, de somma van f 27,—.

Van na 1758 is geen werk van hem bekend. Dat er nog meer stukken van zijn hand dan de boven genoemde in onze provincie over zijn, is zeker niet uitgesloten.

De Van Akaboa's in Amsterdam

Het was ook in het jaar 1758 dat Eduard van Akaboa zijn onroerend bezit in de Lange Lauwerstraat van de hand heeft gedaan. Bovendien komen de namen van hem en zijn gezinsleden na genoemd jaar niet meer in de Utrechtse doop-, trouw- of begraafboeken voor. Alles wijst er op, dat hij met zijn gezin in of kort na 1758 Utrecht heeft verlaten en verhuisd is naar Amsterdam. Eduard schijnt in zijn nieuwe woonplaats het beroep van kopergieter niet meer te hebben uitgeoefend. In de lijsten van gildebroeders van het Amsterdamse smidsgilde heb ik zijn naam nergens kunnen vinden, evenmin de namen van zijn beide zoons. Reeds in 1766, op 42-jarige leeftijd, is Eduard te Am-

sterdam overleden. Hij staat bij die gelegenheid als Eduard van Akkebor geboekstaafd. Zijn oudste zoon, Louwerens Dirk, trouwde er in 1779 maar stierf al na enkele jaren.

Diens enige zoon, Eduard, werd niet ouder dan 13 jaar. De andere zoon van Eduard van Akaboa en Angenita de Graaff, de in 1754 geboren Lourens, trouwde in 1778 met Maria Brandt. Ik vond van hem geen beroep vermeld. Zijn zoon Eduard was kruier, later *vuilniskarman*. Latere generaties wisten hun maatschappelijke positie weer op te vijzelen. Het heeft geen zin die hier alle te bespreken. Ik wil volstaan met te constateren, dat thans nog één lid van het geslacht Van Akaboa in ons land in leven is, een rechtstreekse afstammeling van de laatstgenoemde Eduard en dus ook van diens grootvader, die in 1747 aan de Biltse kerkkroon heeft meegewerkt. Deze Elisabeth Wilhelmina van Acaboa is een 78-jarige weduwe van een Amsterdamse sigarenmaker. Zij woont nog steeds te Amsterdam, waar zij geboren en getogen is. Zowel haar grootvader als haar vader waren machinist, haar vader later steenhouwer. Wellicht is bij hem op latere leeftijd de creativiteit van de kopergieter weer naar boven gekomen.

P. H. Damsté

Noten

- 1) Gemeentearchief Utrecht (GAU), Alfabetische lijst der nieuwe burgers, deel I (1580-1700).
- 2) Was zo'n proef niet meer naar de tijd, dan werd ze door een moderner werkstuk vervangen. Zo werd de proef voor de harnasmaker, voor dien bestaande uit het maken van een *vol ruijtersharnas vant hooft tot de knijen*, in 1672 - *vermits de oude onbruikbaar zijn geworden* - vervangen door het vervaardigen van een *harquebussiers wapen alse een voor- en achterstuk met een neckhoed, alles sulver gepolijst*.
- 3) Verwantschap met de in Utrecht voorkomende naam Hacquebord lijkt dan ook voor de hand te liggen.
- 4) Woordenboek der Nederlandsche Taal.
- 5) Het overlijden van Catharina Mom op 24 juni 1754 vond ik ook terug in het Gildeboek van het Smedengilde, en wel als volgt:

1 Julij is begraven de huisvrouw van Pieter Bredi, 100 absenten... 7-10-".

Ter verklaring hiervan het volgende: De ordonnantie op het smedengilde bevatte sinds 17 juni 1639 de volgende bepaling:

Wanneer een van de gildebroeders ofte hare huisvrouwen, wonende int boveneijndt deser Stadt comen te overlijden, men dan alleen de gildebroeders int selve eijndt wonende te groeff sal bidden, ende soo mede doen ten regarde vant benedeneijndt, ende dat die alsulcx gebeden sijnde niet en comt verbeuren sal twee stuivers.

Het Bovenend strekte zich uit van de Stadhuisbrug tot aan de Tolsteegpoort; het Benedeneind van de Stadhuisbrug tot aan de Weerdpoort. (Van der Monde, Beschrijving van de straten, pleinen, enz. der stad Utrecht, Utrecht 1844-1846, I p. 23.)

Van die 2 stuivers boete was een halve stuiver voor de bode, die de uitnodigingen voor de begrafenis had verzorgd (*te groeff bidden*). Anderhalve stuiver kwam in de gildekas. Er lieten 100 genodigden verstek gaan. Vandaar die inkomstpost van 7 gulden 10 stuiver.

6) De gegevens over het werk in Leersum, Tienhoven en Zegveld dank ik aan de mij verstrekte inlichtingen van de heer G. C. van Leersum te Utrecht en de heer F. Witzel te Nijkerkerveen.

Gebruikte bronnen

- GAU, Doop-, trouw- en begraafregisters.
GAU, Registers van oude en nieuwe perceelseigenaren.
GAU, Bewaarde archieven I nr. 94 (Gildeboek der smeden 1636-1767).
GAU, Archieven regenten van het St. Eloyen-gasthuis. A Archief van het Smedengilde, nr. 85 (Rekeningen van dekens en busmeester van het smedengilde 1646-1798).
Bevolkingsregister der gemeente Amsterdam.
Gemeentearchief Amsterdam, Registers van de Burgerlijke Stand met retroacta.
Gemeentearchief Amsterdam, P A, nr. 366, nummers 1444 en 1445.
Ned. Repertorium van Familienamen, uitg. door de naamkundecommissie v. d. Kon. Ned. Akademie v. Wetenschappen op basis v. d. volkstelling van 1947.

Verwerving van archieven

Het komt zo af en toe bij de Gemeentelijke Archiefdienst voor, dat bezoekers ons attenderen op het bestaan van het archief (of een gedeelte van een archief) van een instelling, die om bepaalde redenen is of zal worden opgeheven.

Veelal zijn de bestuurders van die instellingen zich niet of nauwelijks bewust van het feit, dat zij met het verdwijnen van hun bedrijf, school of zaak tevens het lot bezegelen van de stukken, die zij zo lang hebben bewaard. Het waren - en zijn - immers de archiefstukken, de afbeeldingen etc. van hun bedrijf, hun school en hun zaak, waaraan zij met hart en ziel verbonden waren.

U zult begrijpen, dat de Archiefdienst niet overal van op de hoogte kan zijn. Wanneer ons iets ter ore komt reageren wij echter meteen, soms met succes, soms te laat.

Om dat laatste te voorkomen lijkt het mij verstandig er nog eens bij de leden van onze vereniging op aan te dringen om ons in voorkomende gevallen te laten weten of wij in actie moeten komen om een archief - waarvan de bewaring verantwoord is - van de ondergang te redden.

Wij houden ons graag aanbevolen voor elke mededeling over de verblijfplaats van archiefstukken, afbeeldingen, dia's en andere zaken die voor het nageslacht bewaard moeten worden. Ons telefoonnummer is: 030 - 71 18 14. De heer Du Croo de Vries en ondergetekende zullen u graag te woord staan.

A. Graafhuis

De opheffing van het S. Maria Magdalena klooster te Wijk bij Duurstede

In 1588 was het gedaan met het nonnenklooster van de S. Dominicus-Orde, dat te Wijk bij Duurstede onder het patronaat van S. Maria Magdalena in 1399 in de tegenwoordige Kloosterstraat gesticht was door Jr. Willem van Abcoude Gijsbertsz, heer van Duurstede en zijn vrouw Maria ¹⁾. De Staten van Utrecht verlangden toen, daarin min of meer gedwarsboemd door de stedelijke overheid, de totale vernietiging van de instelling, waar tegenover zij zich overigens wel bereid verklaarden tot het verstrekken van alimentatie voor de inwoners. Teneinde het vee en meer klooster-goed te verkopen en verdere plannen ten uitvoer te leggen verleenden zij last aan Jr. Johan van Oostrum, de schout te Wijk bij Duurstede ²⁾ die bij de voortgezette liquidatie naderhand ook belast werd met het rekenplichtige beheer. Van hem is bijvoorbeeld de rekening en verantwoording over het gehele jaar 1601 bewaard gebleven (en gepubliceerd ³⁾).

Het blijkt nu, dat Van Oostrum zelf aanvankelijk al van de gewestelijke Staten de opdracht ontvangen had om de volledige opheffing van de instelling voor te bereiden. Maar alvorens zich van zijn taak te gaan kwijten heeft hij het toch nuttig geacht de Utrechtse gedeputeerden ervan op de hoogte te brengen, dat de klooster-bewoonders het wel ten hoogste op prijs zouden stellen indien zij de samenwoning in haar traditioneel gebouw zouden mogen voortzetten. Gronden voor die wensen waren stellig aanwezig, wanneer men overwoog, dat er onder de nonnen waren, die ernstige lichamelijke bezwaren hadden of gehinderd werden door de gevolgen ener zeer hoge leeftijd ⁴⁾.

Van het wederwoord dan, door rentemeester Van Oostrum aan Gedeputeerden gericht, moge hier nu de tekst, op het origineel waarvan ik toevallig de hand heb kunnen leggen, onverkort volgen:

Eëdelen, wyssen, zeer geleerden, Erentfesten ende zeer discrete heeren.

Mijn heeren achtervolgende uwer .E, beuel om te effectuieren die resolutie van den heeren staetenop te alimentatie van het clooster binnen wijk gemaect hebbe ick myn laeten vynden op maendach lestleden byde magistraet alhier tot wijkende haer geleuert hebbende uwer E. missiue versochte neffens dien commissaris senwaer bij men die mobelen deses conuents inuenteriseren ende die beestenopenbaerlyck vercoopen soude, om die conuentualen elcx een vierendeel jaers om te beginnen op die

handt te geuen ende andere saecken te doen volgende die scriffelycke acte ende commissie mijn tot dien eynden by Uwer .E, doen geuen waer op die vanden magistraet voirsz sijn voor antwoordt gegeuen dat sij nijt van meninghe en waeren die dispositie en het bewynt vande goederen die Staeten te laeten, maer daer selffs meijsters ouer wolde wesen, dan soude nijtte min mijn heeren scriffelyck antwoordt senden. Ende alsoe ick die selue mijne commissie die vanden conuente geopenbaert hebbe, hebben die Joffrouwen gelijkelycke verclaert dat sij wel gewilt hadden mit vruntschappe dat sy mochten bliuen sitten als sy tot noch toe gedaen hebben, dan nyetemin naedenmael sulcx byde heeren geordonneert is syn sij wel te vreden die resolutie tachttervolgen, begerende seer obediëntelyck dat mijn .E, Heeren soude gelieuen enighe regardt te nemen op seeckere seer weijnighe oude Joffrouwen om die selue yetwes meer tot hair nootelyck onderhout toe te voegen tot discretie van myn .E, Heeren. Ende alsoe (onder correctie) die saecke nijt wel verreck lijdende en can (soe verre mijn Heeren die alimentatie geeffectueert begeren te hebben) ten aensien van tlicentieren vande booden die tot vijff int getal sijn, die vercoopinghe van de beesten, ende die verhuijeringhe ofte inscharinghe van die weylanden, zoe hebbe ick nijt connen gelaeten uwer .E, van mijn wederfaren te aduerteren, verwachtende uwer .E, antwoordtoff ick mitte selue commissie sonder assistentie vanden gerechte voortvaeren sal ofte daer mede sal supersederen, waer ouer ick gewillich sij mij te reguleren dat ben God almachtich die welcker uwer:

Eedele erentfesten wysse seer geleerde heeren gelieue te verleenen syn goddelycke gratie en te sparen in langdurighe godsalighe regeringhe, etc. wt Wijk te duersteden den VIII en Martij 1588 stilo antiquo

*Uwer .E, dienstwillighe
Johan van Oestrum*

Alkmaar

Mr. J. Belonje.

¹⁾ A. J. van der Aa „Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden“, XII, Gorinchem 1849, blz. 420; „Hedendaagsche Historie, of Tegenwoordige Staat van Alle Volken:“ XXII (Utrecht), Amsterdam 1772, blz. 95 onder verwijzing naar

Van Heussen en van Rijn en Dr. M. Schoengen „Monasticon Batavum” II, Amsterdam 1941, blz. 211/2.

²⁾ „De Nederlandsche Leeuw” XXIII, 1904, kolom 317; Mr. P. C. Bloys van Treslong Prins „Genealogische en Heraldische Gedenkwaardigheden in en uit de Kerken der Provincie Utrecht”, Utrecht 1919, blz. 297 sub. 64 en Mr. W. J. Baron d’Ablaing van Giessenburg Wapenboek der Ridders van de

Duitsche Orde Balije van Utrecht”, ‘s-Gravenhage 1871, blz. 25.

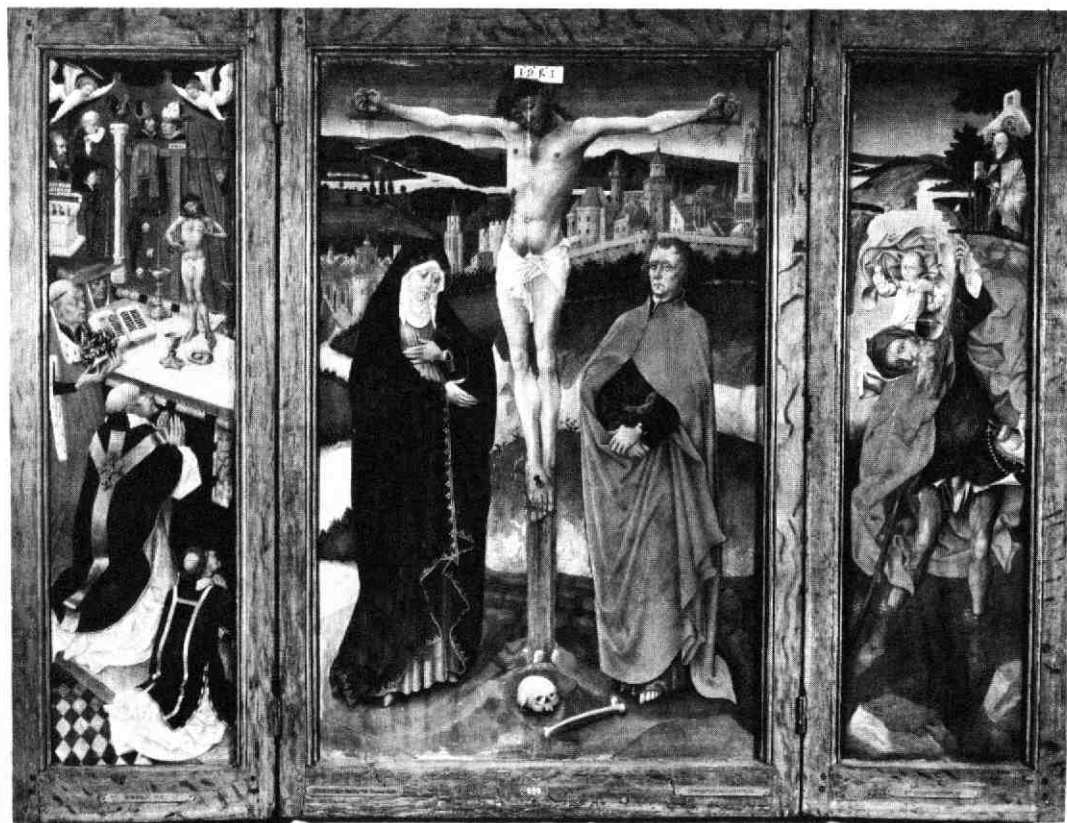
³⁾ Afgedrukt in „Archief Aartsbisdom Utrecht” XIV, 1886, blz. 52 evv.

⁴⁾ Archief Aartsbisdom Utrecht a.v. blz. 64 noemt in 1604 de priorin Wilhelmina van Abcoude van Meerten, oud 70 jaar en de geheel dove en blinde suppriorin J. v. Margaretha van Zuylen, oud 90 jaar!

Een Schilderij Centraal

Door een museum lopend kun je soms door een schilderij zo geboeid raken, dat de behoefte ontstaat van zo’n stuk wat meer te weten te komen. De compositie is opvallend of de voorstelling raadselachtig. Meestal biedt het museum ter plaatse geen hulp: een summier kaartje met de naam van de kunstenaar, een jaartal, een thema, is alles wat er aan informatie geboden wordt. Vaak, als men er thuis of in de bibliotheek het een en ander op naslaat, blijkt dat achter het betreffende schilderij een wereld schuil gaat, die zich natuurlijk ook niet zo makkelijk in een museumzaal laat uitleggen.

In het najaar nu, start het Centraal Museum in samenwerking met een studentenwerkgroep van het Kunsthistorisch Instituut onder leiding van prof. E. de Jongh, een reeks van zes thema tentoonstellingen onder de titel „Een Schilderij Centraal”. Daarvoor zijn schilderijen gekozen van Utrechtse kunstenaars uit de collectie van het Centraal Museum. Te beginnen met een anoniem *Kruisigingsdrieluik* uit de 15de eeuw, volgen verder *Portretten van de Utrechtse Jeruzalemvaarders* van Jan van Scorel (16de eeuw), *De Slapende Mars* van de 17de eeuwse Caravaggist Hendrick ter Brugghen, een 18de eeuwse *Stadsgezicht* van Pieter Jan van

Anoniem meester, *Kruisigingsdrieluik*, ca. 1460. Het eerste schilderij in de reeks „Een schilderij Centraal”, 22 sept. - 11 nov. 1979.

Liender, en *Steenbakkerij Ruimzicht* van de 19de eeuwse schilder Anton van Rappard. De serie eindigt in de twintigste eeuw met het *Zelfportret met Zwarte Band* van Pyke Koch.

Zoals de titel eigenlijk al impliceert, zullen in ieder van deze kleine exposities verschillende objecten (kunstwerken, documenten, foto's) het centraal staande schilderij van toelichting voorzien, en op die manier verschillende aspecten van dat ene stuk verduidelijken. Met name zal geprobeerd worden de voorstelling te verklaren, maar ook stijl en compositie krijgen de aandacht.

Ieder schilderij stelt daarbij natuurlijk zijn eigen problemen zodat de uitwerking van iedere tentoonstelling zal variëren. Zo wordt telkens een door kunsthistorici geconstrueerde context in elkaar gezet, die als richtingaanwijzer dient om meer van juist dat schilderij te gaan begrijpen.

Van het eerste schilderij in de reeks, het anonieme *Kruisigingsdrieluik*, komt bijvoorbeeld aan de orde door wie het geschilderd is, de betekenis van de voorstellingen, hun onderlinge samenhang, en de liturgische interpretatie van het geheel.

Dergelijke tentoonstellingen zijn op zichzelf niet nieuw. Musea in Londen en Parijs hebben hier al erva-

ring mee, en de resultaten zijn telkens weer verrassend. Ook in Nederland wordt op kleine schaal hier en daar geëxperimenteerd.

In Utrecht dus nu voor het eerst. Vooral het feit dat het hier gaat om werken van Utrechtse meesters die in relatie tot hun eigen context worden getoond, maakt deze reeks extra aantrekkelijk voor degenen die in het verleden van de stad geïnteresseerd zijn.

De eerste tentoonstelling over het Drieluik gaat van start op 22 september en zal duren tot 11 november.

De rest van de reeks, die zich over een jaar uitstrekt, is op de volgende data gepland: 24 november - 13 januari 1980 (de *Jeruzalemvaarders*); 26 januari - 16 maart (de *Slapende Mars*); 29 maart - 18 mei (het *Stadsgezicht* van Van Liender); 31 mei - 20 juli (*Steenbakkerij Ruimzicht*) en 2 augustus - 21 september (*Zelfportret met Zwarte Band*).

Affiches zullen telkens de verschillende exposities aankondigen.

Het museum publiceert bij iedere tentoonstelling een boekje in het bekende ringbandformaat, dat in uitgebreidere verhaalvorm de aspecten van het „centrale” schilderij nog eens toelicht.

Erik de Jong

Tekst en uitleg over een visitekaartje

Wanneer men jarenlang aan een project heeft gewerkt, is het plezierig daarop reacties te krijgen. Dat die reacties ook hard nodig zijn ligt voor de hand; bij zo'n grote klus als het in één keer openstellen van het Rijksmuseum Het Catharijneconvent, moet men wel steken laten vallen. Niet iedereen zal het voorts met de museale opvattingen en genomen beslissingen eens kunnen zijn. Men zal fouten en inconsequenties constateren. Om de fouten te kunnen herstellen is kritiek noodzakelijk. Zo'n kritiek moet dan wel redelijk en zakelijk zijn zoals het geval is met die van Erik de Jong in het juli/augustusnummer van het Maandblad Oud-Utrecht over de tentoonstelling „De Kogel door de Kerk?” in het Centraal Museum en de nieuwe opstelling van het Rijksmuseum Het Catharijneconvent. Ofschoon men het met De Jong op sommige punten oneens kan zijn, is zijn kritiek een waardevolle bijdrage tot de opgang zijnde discussie over historische musea en tentoonstellingen.

Datzelfde kan men niet zeggen van de kritiek van A. H. M. van Schaik in hetzelfde nummer. Daarin ontbreekt ieder begrip voor de problemen rond een historische museumopstelling met bijbehorende „beteksting”. In plaats daarvan zoekt hij het in dorre corrigeersels. Daarbij maakt hij in kort bestek zelf zoveel fouten en rukt hij beknopt geformuleerde zaken zo vaak uit hun logisch verband, dat een gedetailleerd weerwoord noodzakelijk is. Een dergelijke negatieve reactie gaat

namelijk een eigen leven leiden omdat nu eenmaal niet iedereen vanuit eigen achtergrond de waarde ervan kan beoordelen.

Direct is al duidelijk dat de criticus eigenlijk zeer huiverig staat tegenover kennisoverdracht aan een groot publiek vanwege het gevaar dat deze overdracht ten koste gaat van de inhoud. Nu zal niemand willen ontkennen dat dit gevaar bestaat. Daarom is er onzerzijds naar gestreefd de informatie én helder én verantwoord te laten zijn en vooral niet te vervallen in vulgariserende oppervlakkigheid. In hoeverre deze opzet is geslaagd, staat aan de kritiek ter beoordeling. Daarbij moet men zich echter wel realiseren dat het boekje *Tekst en Uitleg* (waarin de toelichtende teksten uit het museum zijn opgenomen) geen theologisch of kerkrechtelijk handboek is. Het is enerzijds bedoeld als een hulpmiddel bij het bezoek, anderzijds als geheugensteun voor nabeschouwing. Dat betekent dat bij de tekst over genade en sacramenten alleen de *gebruikelijke* manier van dopen (met water) wordt vermeld.

Zo ook is voor ons van meer belang dat hemel, hel en vagevuur eeuwenlang in literatuur, beeldende kunst en godsdienstondericht beschouwd zijn als „echte plaatsen”, dan dat geen enkele moderne theoloog dat thans nog gelooft.

Gebrek aan begrip blijkt ook wanneer het verwijt valt dat de zondag omschreven wordt als „een dag waarop men niet mag werken” wat theologisch toch niet pri-

mair de betekenis van de zondag is. Want bewust wordt hier de gebezigde zin uit zijn verband gerukt. De betreffende tekst gaat namelijk over de invloed die het kerkelijk jaar gehad heeft op het burgerlijk jaar dat daardoor is ingedeeld in weken die zijn opgebouwd uit zes werkdagen en een zondag, „een rustdag waarop men niet mag werken”. In dit verband is het „niet mogen werken” dus wel degelijk van primaire betekenis en de theologische achtergrond secundair. Het is niet de enige keer dat zaken uit hun verband worden gehaald. Zo kan men over de „verhoudingen tussen pastoors en huishoudsters in de Hollandse Zending” uit de gebezigde context in museumopstelling en boek afleiden, dat vooral wordt bedoeld op de periode vlak voor het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie. Min of meer wordt gesuggereerd dat de samenstellers wel nooit van de oud-katholieke Unie van Utrecht zullen hebben gehoord. Van vermelding daarvan in de woordenlijst is echter niet dan na discussie afgezien, teneinde het gekozen systeem (alleen daarin de moeilijke termen uit de grote begeleidende museumteksten op te nemen) niet te doorbreken. Hetzelfde geldt voor het ontbreken van het katholieke modernisme. In al deze gevallen ontbreekt begrip voor het museale uitgangspunt. Dat drukfouten als „saeculus” (i.p.v. saeculum) en „middellijn” (i.p.v. middenlijn) taalfouten worden genoemd, komt niet prettig over.

Wanneer hij echter de spelling „Geert Grote” (met één o) laakt, komt het niet bij hem op dat ook anderen (O. J. de Jong in zijn recente *Nederlandse Kerkgeschiedenis* en W. Jappe Alberts in zijn *Moderne Devotie*) dat zo doen.

De term „soorten missen” komt ook al elders voor dan in *Tekst en Uitleg*, namelijk in *Kerkelijke Instellingen in de Middeleeuwen* van W. Nolet en P. C. Boeren; daarin worden de „missa sollemnis-cantata-privata” behandeld onder de kop „soorten missen”. Dat er voorts bij de kalender op 14 januari „Pontius” staat i.p.v. „Pontianus” wijst niet zozeer op het ontbreken van theologische begeleiding als wel dat er tussen kalenderontwerp en drukpers toch nog iets fout is gegaan. De correctie wat betreft het „Monument voor de Cleresie”, dat „de weergave van een concrete gebeurtenis, namelijk de ondertekening van het appél tegen de constitutie Unigenitus op 9 mei 1719 in de Rotterdamse schuilkerk de Oppert” zou zijn, zet de klok terug. Was het maar zo eenvoudig. In de catalogus *Van Willibrord tot Wereldraad* (1972) zagen de samenstellers al in dat deze interpretatie geen steek hield. De „doorkijk op (sic) de kerk” mist ieder verband met de Rotterdamse Oppert en het lijkt ook niet gemakkelijk de aanwezigheid aldaar van heftig discussiërende geestelijken (reguleren zowel als seculieren) te verklaren. Dat de vijftien personen op de voorgrond zonder meer de acht kanunniken voorstellen, die zich voor het eerst officieel als kapittel presenteren, is uitgesloten. Ofschoon nog niet alle voorgestelden geïdentificeerd zijn, kan alvast worden vastgesteld dat drie van hen op 9 mei 1719 zeker geen acte de presence hebben gegeven in Rotterdam (en één zeker wel). De Franse the-

Monument voor de Cleresie. Gravure door Hendrik Pothoven, ca. 1760.

oloog Quesnel (staande geheel rechts) verbleef op deze datum zeker in Amsterdam. Van Heussen (hij zit als tweede van links achter de tafel met zijn hand op een boek, ongetwijfeld zijn *Batavia Sacra*) was juist op 4 februari van dat jaar overleden; zijn trekken zijn direct ontleend aan de portretgravure die bij zijn dood wordt uitgegeven. Naast de rechterbuurman van Van Heussen zit iemand die sprekend lijkt op de in 1710 al gestorven Codde, vooral op de portretgravure door Hendrik Pothoven. Deze kunstenaar maakte ook een prent van de eerste aartsbisschop van de Cleresie Steenhoven. Dit portret komt exact overeen met de persoon die op het „Monument” links voor Quesnel zit. Steenhoven was wél in de Oppert. De veronderstelling van de criticus dat de figuur die links op de voorgrond zit, Van Erkel voorstelt, houdt weinig steek als men diens portret kent, dat in de oud-katholieke kerk te Delft hangt (en geen enkele overeenkomst vertoont met de figuur op de prent).

Hoogstens heeft de persoon, die (inderdaad: zonder pruik) links achter Van Heussen staat, iets weg van Van Erkel.

Stelt het „Monument” dus al zeker geen momentopname uit deze kerk voor, de prent is ook veel later dan 1720 (zoals de criticus oppert) ontstaan. Want door de tekenstijl, de formele overeenkomst van sommige portretten en niet op de laatste plaats het monogram „H.P.” in de linkeronderhoek kan men er moeilijk omheen dat Hendrik Pothoven (1728 - 1793) de ontwerper ervan is geweest. Mogelijk heeft hij in plaats van het „Monument” (waarvan een proefdruk in slechts

één exemplaar en geen uitgewerkte versie bekend is) de serie portretprenten van voormannen van de Cleresie ontworpen.

Men zou een verband kunnen veronderstellen met het in 1763 door de Cleresie gehouden „Concilie van Utrecht”. In dat geval kan men in de discussiërende geestelijken op de achtergrond van het „Monument” een symbolische weergave zien van de weerklank in het buitenland ervan.

Nader ikonografisch onderzoek blijft uiteraard noodzakelijk, maar wel duidelijk is dat een dergelijk probleem niet uit de losse pols kan worden opgelost.

Natuurlijk zijn er allerlei fouten wél gemaakt door de samenstellers van *Tekst en Uitleg* waarvan Van Schaik enkele zeer terecht signaleert. Inderdaad zingt de diaken het evangelie op de afgebeelde houtsnede, inderdaad is Rovenius reeds in 1628 in Utrecht woonachtig, inderdaad betekent „celibaat” niet „de verplichting tot de ongehuwde staat”. Tussen apostolisch en vicaris hoort eigenlijk geen streep en „voorbehoed-middel” is correct en „voorbehoedsmiddel” (wat iedereen zegt) niet.

Zeker is Stenius geen kanunnik van Haarlem maar pastoor te Akersloot en wordt zijn vertaling van de Trentse decreten niet zorgvuldig beschreven.

Vergist de criticus zich zelf ook wel eens? Natuurlijk gebeurt dat ook en vooral waar het de meest recente geschiedenis betreft. Dat het omkeren van het altaar wel degelijk al in de vijftiger jaren (rond 1957 om precies te zijn) een aanvang neemt en niet eerst in de jaren zestig, is kennelijk nu al iets waarover misverstand kan ontstaan. Bekend mag worden verondersteld dat de besprekingen en besluitvorming over de liturgie in de volkstaal (het eerste agendapunt van het Tweede Vaticaans Concilie) plaats vinden tijdens de eerste zitting en dus onder Johannes XXIII. Waar het zogenaamd verkeerd gebruik van „Pastoraal Concilie” (i.p.v. het vanaf 1973 gebruikte „Landelijk Pastoraal Overleg”) op slaat is duister: boven de tekst waarin de gebezigde term valt, staat duidelijk dat hij over de periode 1960 - 1970 gaat.

Een slotopmerking. Inderdaad is in een staf van een historisch museum een historicus geen overbodige luxe. Het is daarom gelukkig dat deze discipline sinds kort binnen het Catharijneconvent vertegenwoordigd is.

*De samenstellers van „Tekst en Uitleg”,
M. Burgers, P. Dirkse,
H. Defoer, C. Staal.*

Naschrift

„Dorre corrigeersels, negatieve reactie, een ontbreken van ieder begrip, bewust uit het verband gerukt”, het is haast om over het bewuste stuk een „absoluut berouw” (Tekst en Uitleg p. 87) te verwekken, met hangende pootjes de biechtstoel van het Maagdenhuis in te schuifelen en daar van de voltallige museumstaf

een niet geringe penitentie opgelegd te krijgen.

Toch houd ik mij nog even bij de zaken, zoals ik dat ook in de boekbespreking - want dat was het: een boekbespreking - meen te hebben gedaan. Daarom een paar korte notities bij deze uitvoerige repliek.

1) Dat een ongelukkige formulering is ontleend aan Nolet en Boeren maakt haar natuurlijk niet minder ongelukkig.

2) Over de hier gereproduceerde gravure is kennelijk het laatste woord nog niet gezegd. Dat was ook mijn bedoeling niet. De historici, trouwen óók de samenstellers van *Van Willibrord tot Wereldraad*, spreken hier algemeen van de ondertekening van het beroep tegen Unigenitus. Welk stuk zou daar anders ter tafel liggen, en waarom zou Quesnel zijn boek, waarom alles begonnen was, de kijker geopend voorhouden? Allegoriserende elementen zijn er ook zeker aan te wijzen: Quesnel is inderdaad bij de ondertekening niet aanwezig geweest. Waar komt overigens de naam „Monument voor de Cleresie” vandaan?

3) Het Katholiek Documentatie Centrum te Nijmegen is de verzamelplaats van alle gegevens over de recente geschiedenis van Katholiek Nederland. De directeur ervan, dr. Jan Roes, schrijft in zijn encyclopedisch overzicht *R.K. Nederland 1958 - 1973* (Nijmegen, Dekker & Van de Vegt, 1974) op p. 33: „Ongetwijfeld markeert de omkering van het altaar, die in de eerste helft van de jaren '60 in nagenoeg alle kerken geschiedde, het treffendst het keerpunt van oud en nieuw”.

4) „Het besluit over de liturgie in de volkstaal is dan al genomen”. Neen, dat besluit wordt pas genomen op 4 december 1963. De besluitvorming, maar dat is iets heel anders, vindt plaats tijdens de eerste zitting van Vaticanum II.

5) Wat betreft het Pastoraal Concilie: daar heb ik mij laten misleiden door het gebruik van de tegenwoordige tijd en de grens: 1970 uit het oog verloren.

Dat deze criticus eigenlijk „zeer huiverig staat tegenover kennisoverdracht aan een groot publiek” wordt gelogenstraft waar ik de opzet van dit boek „een grote verdienste” heb genoemd, die „navolging verdient” bij andere musea. Het risico van zo'n aanpak is inderdaad te vervallen in vulgariserende oppervlakkigheid, en daarom is er dan ook, jawel, een taak voor de kritiek.

Over de heilige Catharina van Alexandrië, aan wie het Catharijneconvent zijn naam ontleent, staat in de nieuwe Romeinse Kalender de volgende kanttkening: „Niet alleen het verhaal van haar marteling is volledig fabuleus, maar zelfs over de persoon van Catharina kan niets met zekerheid worden gezegd”.

Wie zulk een patrones heeft, moet op het gebied van historische kritiek toch tegen een stootje kunnen.

v. S.

Een duik in de archieven

Met de hoed in de hand . . .

Zo'n driehonderd jaar geleden, om precies te zijn op 16 maart 1677, verliet Quirijn van Luik het huis van zijn zoon Thyman, die buiten de Weerd woonde, om de stad in te gaan. Op de stoep van het buurhuis stonden Evert Reijertszoon en Cornelis Evertszoon van Doesburgh, vader en zoon. In het voorbijgaan zei Quirijn schertsend tot hen: „Gijluyden sout een mensch laten voorbijgaen sonder eens Ulieder hoet aff te nemen!“. Lachend antwoordde Evert: „Goedendagh Oom, 'k had u niet gesien“ en hij en zijn zoon groetten beleefd de voorbijganger. Deze groette terug en bij het afnemen van zijn hoed draaide hij zich een weinig om, waardoor hij onverhoeds de hand raakte van de dochter van ene Herry, die juist passeerde. Zij had haar echtgenoot („off die daer voor door ginck“) bij zich; deze liep „een huys off anderhalff“ voor haar uit, maar het gebeurde was hem toch niet ontgaan. „In toornigen moedt“ kwam hij teruglopen en opgewonden ging hij tegen Quirijn te keer: „Gij ouden hont, sult gij mijn vrouw slaen, daer sall u de duyvel over halen!“. Daarna sloeg hij de overrompelde Quirijn in het gezicht en hij duwde hem onder een wagen met „fluxe“ paarden, die voor de deur stond. Evert Reijertszoon van Doesburgh, de man die op de stoep had gestaan, stak verontwaardigd zijn hand uit en riep: „Wat soud gij een out man soo slaen!“, waarop de driftige echtgenoot hem echter bij de arm greep met de bedoeling er in te bijten. Gelukkig kon Evert nog „schielijk“ zijn

arm terugtrekken. Op dat moment verscheen ene Claes Janszoon van Almelooveen ten tonele, die ook zijn verontwaardiging uitsprak over het gedrag van de opvliegende man: „Schaemt gij u niet dat g'een out man soo slaen soud!“. Zonder een woord vuil te maken, greep de echtgenoot Claes in zijn „krop“ en hij diende hem verscheidene slagen toe. Inmiddels was Thyman, de zoon van Quirijn, bij wiens huis zich alles afspeelde, op het rumoer afgekomen. Toen hij vernam dat zijn vader „wacker“ was geslagen en onder een wagen was geduwd, ging hij op zijn beurt met de boosdoener op de vuist. Nadat zij door omstanders uit elkaar waren gehaald, ging Thyman weer naar binnen en keerde de rust weer. Omwonenden hadden echter nog gezien dat Herry, de vader van de „lastig gevallen“ dame, later met zijn schoonzoon naar het huis van Thyman was gegaan om te proberen een gevecht uit te lokken. Voor de deur had hij geroepen: „Sijt gij een braeff keerl, comt nu voor den dach en staet nou voor een man“. Of Thyman de uitnodiging heeft aanvaard, vermeldt de geschiedenis niet!

J. v. d. Meulen

Bron: *Criminele stukken 1677, Stadsarchief II nr. 2244 (Gemeentelijke Archiefdienst).*

Met toestemming overgenomen uit: „De Spuikoker“, personeelsorgaan voor Stadhuis, Archiefdienst en Accountantsdienst.

Muziek-historische expositie op Muiderberg

Van 1-14 oktober zal het Comité Oud-Muiderberg een grote tentoonstelling inrichten, gewijd aan het Nederlandse muziekleven in de 2de helft van de 19de eeuw. Middelpunt van de expositie vormt de componist en dirigent G. A. Heinze, die nu 75 jaren geleden op Muiderberg overleed, en die vooral bekend is gebleven als de oprichter van de Kon. Ned. Toonkunstenaars Vereniging.

De tentoonstelling - waarvoor bruiklenen van verscheidene musea, archieven en partikulieren worden ontvangen - zal een overzicht geven van Heinze's leven, o.a. aan de hand van originele portretten en schilderijen. Verscheidene partituren in handschrift en gedrukt (met fraaie omslagen in de Nouveau Art-stijl) konden nog worden bijeengebracht.

Ook portretten van de toenmalige vocale en instrumentale solisten in Nederland, die Heinze-composities ten gehore brachten, zullen een plaats vinden.

Uit de paleizen van Hare Majesteit de Koningin en uit oude Duitse kastelen komen originele schilderijen van vorstelijke personen, die Heinze onderscheidingen verleenden en aan wie hij werd voorgesteld. De Kanselarij der Nederlandse Orden staat fraaie specimina af van die Saksische, Luxemburger en Nederlandse orde-versierselen. Ook originele aanbiedingsbrieven en ontvangstbevestigingen, tezamen met fraai ingebonden partituren die Heinze aan de vorsten aangeboden heeft, komen uit het Koninklijk Huisarchief.

Een aparte afdeling wordt gewijd aan de meer dan 40 erelidmaatschappen en ere-dirigentschappen die Heinze verwierf.

Tenslotte wordt met oude foto's het familie- en dorpsmilieu, waarin Heinze op Muiderberg verkeerde, geïllustreerd.

De kostbare bruiklenen zullen op attractieve wijze, geïrrangeerd door de heer K. Sierksma, worden tentoongesteld in het v.m. kerkgebouw aan de Brink, dat de Hervormd-Gereformeerde Kerkengemeenschap Muiderberg bereidwillig ter beschikking stelt.

Tijdens de duur van de expositie worden op Muiderberg en Muiden zeven concerten gegeven, waaraan - naast diverse solisten - medewerking verlenen het Kon. Schiedams Mannenkoor „Orpheus“, het Haags

Piano-trio, het Goois Barok-orkest, de Koninklijke Militaire Kapel, het Gemengd Zangkoor „De Echo“ en het Dameskoor „Zanglust“. Ter herinnering aan een en ander geeft „Oud-Muiderberg“ een bijzondere legpenning uit, geslagen naar het originele model van een Heinze-legpenning die in 1909 door de Amsterdamse Liedertafel „Apollo“ is verspreid. Ook een boek, met een volledige levensbeschrijving van Heinze, een (voor de eerste maal opgestelde) opuslijst van meer dan 200 composities en een in opdracht van „Oud-Muiderberg“ samengesteld rapport over de muzikale waarde van het gecomponeerde, zal het licht zien.

EXCURSIE

zaterdag 27 oktober

Onze laatste excursie van dit jaar gaat naar het vlak over onze provinciegrens gelegen historische vestingstadje Naarden, waar we vrijwel de gehele dag zullen doorbrengen.

We zullen de tocht deze keer weer per bus maken.

Het programma ziet er als volgt uit:

Vertrek met de bus vanuit de Kruisstraat om 9.30 uur.

Aankomst in Naarden om ± 10.15 uur, waar we allereerst een bezoek brengen aan de bibliotheek van de Nederlandse Genealogische Vereniging, een vereniging van mensen die zich bezighouden met stamboomonderzoek. De heer J. v. d. Ham, één van de prominente actieve medewerkers van de bibliotheek, zal ons na ontvangst met een kopje koffie, rondleiden en het e.e.a. vertellen over de werkzaamheden en studiemogelijkheden van de genealogische bibliotheek.

De bibliotheek is gevestigd in een deel van de Promerskazerne aan het Adriaen Dortsmanplein.

Vanzelfsprekend willen genealogen weten: waar komen de namen Promers en Dortsman vandaan. Daarom een klein stukje historie, overgenomen uit een artikel in Gens Nostra nr. 9/1978 van P. J. K. v. Werkhoven.

Gezien de ervaringen in het rampjaar werd, nadat Naarden op 12 september 1673 door stadhouder Willem III was bevrijd, besloten tot o.a. verbetering van de vesting Naarden. In 1679 werd voor een bedrag van ruim f 136.000,- de uitbouw van een der bastions gegund aan de aannemer Hendrik Promers; het bastion kreeg daarom de naam Promers. De later op dit bastion gebouwde kazerne ontleent zijn naam aan dit bolwerk en indirect dus ook weer aan voornoemde aannemer.

Uiteraard werd van overheidswege controle uitgeoefend op de verbouwing van de vesting en het was de Amsterdamse architect Adriaen Dortsman die, tot aan zijn overlijden in 1682, toezicht hield op de vesting-

bouw te Naarden. Naar hem werd het plein vernoemd waaraan de Promerskazerne is gelegen.

In de jaren na de Frans-Duitse oorlog van 1870/71 werd begonnen met het aanbrengen van diverse veranderingen, voornamelijk door het oprichten van bouwwerken met enkele meters grondbedekking; één van deze werken was de Promerskazerne. Tengevolge van veranderde strategische opvattingen werd in 1926 besloten tot opheffing van de vesting Naarden als militair object, doch van ontmanteling kon geen sprake zijn, omdat reeds in 1921 de gehele vesting geplaatst was op de lijst van de Rijksdienst voor Monumentenzorg. Na jarenlange verwaarlozing van de oude vestingwerken werd in 1961, zeker niet in de laatste plaats door toedoen van de Stichting Menno van Coehoorn en van de Vrienden van de Vesting Naarden, een begin gemaakt met de restauratie. Een in geheel Europa uniek voorbeeld van de vroegere vestingbouwkunde is daardoor bewaard gebleven en een deel daarvan vormt thans de passende entourage voor de genealogische verzamelingen.

Omstreeks 11.15 - 11.30 uur beginnen we aan een gevelwandeling door Naarden waarvoor wij de medewerking krijgen van gidsen van de Stichting Vrienden van de Vesting Naarden. Er zal een folder van deze gevelwandeling worden uitgereikt. Na de wandeling zullen we van 1 tot 2 uur een koffiemaaltijd gebruiken in restaurant „De Kapschuur“.

De excursie wordt om 14.00 uur voortgezet met een bezoek aan het Spaanse Huis/Comeniusmuseum in de Turfpoortstraat. Dit Spaanse Huis was tot 1601 het stadhuis van Naarden. Het ontleent zijn naam aan de moord op de burgerij van Naarden door Spaanse soldaten in 1572.

Het gebouw heeft behalve als stadhuis ook als gasthuis en garnizoensbakkerij dienst gedaan. Nu is het een museum waarin voorwerpen kunnen worden be-

zichtigd, die aan de grote Tsjechische pedagoog en filosoof Jan Amos Komensky (Comenius) herinneren. Comenius werd in 1592 in Moravië geboren en overleed in 1670 te Amsterdam na een leven lang zijn godsdienstige en pedagogische filosofieën te hebben uitgedragen in vele landen in Europa.

Comenius ligt begraven in een kapel van een uit 1440 daterend klooster aan de Kloosterstraat 29. In 1933 werd de kapel met bijbehorende grond overgedragen aan de Tsjechische regering. Tsjechische kunstenaars hebben ter nagedachtenis aan hun „verlichte“ landgenoot hier een mausoleum ingericht, dat wij na het museum zullen bezichtigen.

Omstreeks 15.30 uur besluiten we onze excursie met een bezoek aan de Grote- of St. Vituskerk. Deze kerk werd gebouwd tussen 1380 en 1440. In de 15e eeuw ging hij 3 maal in vlammen op. Het koorhek dateert uit 1513, het beschilderde houten tongewelf uit 1518 en het meubilair is 17e-eeuws.

Het verdient aanbeveling een toneelkijker mee te nemen om de schitterend gerestaureerde gewelfschilderingen te bewonderen.

NB. Tijdens het samenstellen van dit artikel en de organisatie van deze excursie is gebleken dat we eerst de kerk zullen bezoeken en daarna het museum en mausoleum.

Tussen 17.00 en 17.30 uur zullen wij weer terug zijn in de Kruisstraat.

Kosten; f 30,- per persoon (bus, koffie, lunch en entreebewijzen). U kunt zich opgeven vanaf dinsdag 9 oktober bij de Discus, Minrebroederstraat 25 te Utrecht.

Namens de excursiecommissie, E. v. Galen

Literatuur:

Dr A. C. J. de Vrankrijker, *De Historie van de Vesting Naarden*.

Frantisek Kozik, *Het bittere en fiere leven van J. A. Comenius*.

Contributie 1979

In augustus 1979 hadden weer ruim 300 leden de contributie voor 1979 nog niet voldaan. De desbetreffende leden zullen in sept./oktober a.s. opnieuw een acceptgirokaart ontvangen, maar het bestuur wijst er op, dat bij betaling na oktober 1979 een kostenvergoeding van f 4,- extra verschuldigd zal zijn. Het bestuur wekt daarom de leden op om nu de contributie voor 1979 ten spoedigste te betalen.

Namens het bestuur

J. F. J. Hoeting, penningmeester.

Agenda

22 september tot 11 november - Een Schilderij Centraal. Thema tentoonstelling rond een 15de eeuws drieluik, eerste in een reeks van zes. Centraal Museum, Agnietenstraat 1. Zie ook elders in dit nummer.

Zaterdag 27 oktober - Excursie Naarden. Zie de aankondiging elders in dit nummer.

MAANDBLAD

oud-utrecht

52e jaargang - nummer 9 - september 1979

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 2362.

Secretaris:

D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1 Utrecht, tel. (030) 315541.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt, tel. (030) 760645, girorekening 575520.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 1986.

Redactie:

G. J. Röhner, p/a Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, tel. (030) 711814.

C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht, tel. (030) 315328.

A. H. M. van Schaik, Turkooislaan 124, Utrecht, tel. (030) 887532.

E. de Jong, Kromme Nieuwe Gracht 45, Utrecht.

TIVOLI ALS ZOÖLOGISCHE SOCIËTEIT

In Utrecht heeft in de vorige eeuw gedurende ruim tien jaren een Zoölogische Sociëteit gefloreerd, waar een grote collectie zoölogische (en mineralogische) preparaten geherbergd was, benevens voor een kortere tijd ook enige levende exotische dieren.

De stichter van deze sociëteit was prof. dr. Th. G. van Lidth de Jeude (1788-1863). Hoe kwam hij daartoe? In de 17e en 18e eeuw bloeide de belangstelling voor de natuurwetenschappen overal op en we vinden dan ook in die tijd alom in Europa en zeker ook in Nederland diverse personen, die collecties opbouwden op natuurwetenschappelijk gebied, soms van instrumenten, vaker van mineralen, schelpen, insecten e.d., later ook van dierkundige preparaten op alcohol. Zo vinden we b.v. in de Alg. Konst- en Letterbode van 1818 II (blz. 57):

„De wiskundige wetenschappen, voorheen in het tijdperk van den grootsten bloei der Vereenigde Nederlanden, de lievelings-studien der voornaamste staatsmannen, en zelfs der vorsten, werden sedert jammerlijk verwaarloosd. Thans begint de beoefening dezer wetenschappen, die in zulk een naauw verband staat met den voorspoed, ja zelfs met het aanwezen van vele provincien, meer en meer aantewakkeren . . .

Tot de beoefening der natuurkundige wetenschappen had zich, sedert lang, een overhelling van den volksmaak geopenbaard, nergens vond men bij bijzondere personen grooter aantal van kabinetten en verzamelingen van voorwerpen tot de natuurlijke historie betrekkelijk; nergens meerdere vereenigingen ter beoefening der proefondervindelijke natuurkunde. Maar de wetenschappelijke beoefening der verschillende delen van de natuurlijke historie werd, eerst later, op de Hooge Scholen ingevoerd en vindt sedert vooral te Leyden en Groningen, vlijtige beoefenaars . . .” (1)

Zo ook bovengenoemde Theodorus Gerardus van Lidth de Jeude. Hij was op 8 juli 1788 te Tiel geboren, van welke stad zijn vader toen burgemeester was. Deze zoon is op 22 september 1806 als student in de filosofische en de medische faculteit aan de Utrechtse Hogeschool ingeschreven en heeft aldaar gestudeerd tot 1811 (2). Daarna ging hij naar Leiden om zich te prepareren voor een promotie in de medicijnen. Maar reeds op 16 oktober 1815 is hij benoemd tot hoogleraar in de ontleedkunde en physiologie aan de hogeschool te Harderwijk. Op 23 november daaropvolgende is hij honoris causa bevorderd tot Math. Magister en Phil. Nat. doctor aan de Utrechtse academie met als promotor prof. dr. J. Th. Rossijn.

In 1818 (3) werd echter de Harderwijkse hogeschool

opgeheven en de daaraan verbonden hoogleraren, die niet voor pensionering in aanmerking kwamen, naar andere hogescholen in ons land overgeplaatst als buitengewoon hoogleraar. Als zodanig komt Van Lidth de Jeude op 21 januari 1819 te Utrecht en wel in de faculteit der wis- en natuurkunde, ten behoeve van de zoölogie, welke leerstoel in 1828 omgezet is in een gewoon professoraat.

Nog in Harderwijk zijnde en de opheffing als bedreiging ziende aankomen, heeft hij zich, samen met de eveneens daar werkzame prof. dr. Jacob Vosmaer (1783-1824) zeer beijverd voor het behoud van die hogeschool, desnoods omgezet in een medische school. Beide heren zijn nog in januari 1818 met dat plan zelf naar de minister van Binnenlandse Zaken (waaronder Onderwijs toen viel) gegaan. Maar het plan tot opheffing der hogeschool te Harderwijk was toen al te ver gevorderd, zodat hun voorstel verworpen werd. Zij kregen toen wel van de minister het verzoek om een voorstel voor het inrichten van een Rijks Veeartsenij School te ontwerpen (4). Aan die opdracht is voldaan en toen deze school dan ook ten slotte in 1821 in Utrecht geopend werd, zijn beiden eraan benoemd en wel Van Lidth de Jeude als directeur tevens hoogleraar in anatomie, physiologie en dierkunde en Vosmaer als hoogleraar in schei- en artsijnemengkunde en leer der geneesmiddelen (5). Van Lidth de Jeude's directoraat aldaar was geen groot succes (6). In 1826 legt hij dat directoraat dan ook neer, maar blijft tot 1 april 1851 leraar in bovengenoemde vakken, naast zijn professoraat aan de Utrechtse hogeschool. Ook dat was geen groot succes, daar hij, zoals b.v. Harting schrijft in zijn autobiografie (7), dikwijls niet eens college geeft. Zijn grote liefde had kennelijk zijn verzameling mineralogische en zoölogische preparaten, die hij in de loop der jaren opgebouwd had, daarna verkocht, weer opnieuw opbouwde enz., zoals hieronder uiteen gezet zal worden.

Hoe verloopt dat verzamelen?

Bouman (zie noot 2, blz. 595) meldt dat van Lidth de Jeude reeds in 1816/7 in het bezit was van een aanzienlijk zoölogisch kabinet dat hij ten dienste van het onderwijs aanwendde. Bij de verdeling van de bezittingen der Harderwijksche hogeschool lezen we in bovengenoemd boek dat de bibliotheek en de natuurkundige instrumenten naar Deventer gaan, enkele boeken naar Arnhem en de gebouwen worden overgedragen aan de stad Harderwijk. Het kabinet van natuurlijke historie zowel als dat voor ontleed-, heel- en verloskunde blijven in Harderwijk, eventueel ten dienste van het onderwijs aan een lagere medische

school aldaar. Hieronder valt dus waarschijnlijk bovengenoemde collectie van Van Lidth de Jeude, die toen dus nog geen particuliere collectie geweest moet zijn. Dit wordt echter niet genoemd in berichten over de verdeling in de Alg. Konst- en Letterbode (8). Voor het eerst wordt deze vermeld in 1825 als Koning Willem I Van Lidth de Jeude's verzameling (of een deel ervan) aangekocht heeft en aan de Utrechtse academie geschonken (9). (Met meerdere verzamelingen heeft deze koning aldus gehandeld t.b.v. de verschillende inrichtingen van het hoger onderwijs). Daarna gaat Van Lidth de Jeude door met verzamelen, zoals o.m. blijkt uit het feit, dat hij in december 1835 wederom een verzameling „Naturaliën en Anatomische preparaten”, vergezeld van een catalogus ervan voor de somma van f 40.000 à f 50.000 (voorwaar geen klein bedrag!) aan de koning aanbiedt om ter gelegenheid van het a.s. tweede eeuwfeest der Utrechtse academie (in 1836) weer aan deze te schenken (10). De minister van binnenlandse zaken vraagt hierover advies aan de directeur van het Rijksmuseum voor Natuurlijke Historie te Leiden; deze zegt de verzameling niet te kennen, maar wil deze desgewenst wel gaan bezichtigen. Maar dan schrijft de minister aan de Koning dat volgens hem de aankoop niet gewenst is, ten eerste wegens de stand van de financiën, maar ook - en nu komt m.i. het belangrijkste argument - omdat de verzameling der Natuurlijke Historie bij die Hooge School vrijwel schijnt te voldoen aan het oogmerk waartoe zij aldaar bestemd is, te weten, om te dienen als hulpmiddel bij het Onderwijs, terwijl het de bedoeling nimmer zijn kan om die verzamelingen bij de andere Hooge Scholen tot gelijke volledigheid en uitgebreidheid als 's Rijks Museum van Natuurlijke Historie te Leyden, het welk onder de inrigtingen van dien aard hier te lande den eersten rang moet blijven bekleden. . . .

Van Lidth de Jeude had deze aanbieding gedaan omdat mijn (= zijn) diep ongelukkige omstandigheden een spoedige afdoening van zaken vorderen en er doet zich meer dan ene gelegenheid tot verkoop buiten 's Lands op en er voor mijn Huis en Erf thans ook veele liefhebbers zijn. (10)

Die ongelukkige omstandigheid betreft het overlijden van zijn echtgenote, Sara Johanna Römer, geboren te Utrecht in 1793 en overleden te Zoelen op 16 september 1835.

Doordat de verkoop van zijn verzameling noch in ons land noch in het buitenland doorgaat, behoudt hij haar dus.

Op 23 november 1836 hertrouwt hij en wel met Johanna Elisabeth Ledeboer, weduwe van J. P. Feiffer. Ondertussen moet Van Lidth de Jeude aan zijn verzameling voortgebouwd hebben, gezien het feit dat men in september 1837 vermeld vindt, dat het Naturaliën Kabinet van Van Lidth de Jeude geplaatst is in zijn huis aan de Nieuwe Gracht bij gewezen Plompe Toren (= Plomporetengracht) en 's Woensdags middags te bezichtigen is van 12.00 tot 15.00 uur. (11)

Voortbouwende aan deze collectie blijkt hij de „Zoölogische Sociëteit” in 1839 opgericht te hebben later vermeld onder de zinspreuk „Naturae et artibus”; men vindt dan in de Utrechtsche krant van 1 april 1839 het bericht dat de Koning autorisatie verleent tot het in werking brengen der onlangs hier opgerichte Zoölogische Sociëteit, opgericht dank zij prof. van Lidth de Jeude.

Zo langzamerhand wordt de behuizing ten zijnen huize blijkbaar te klein, want een volgende verhuizing komt in zicht. Op 3 juni 1839 vinden we nl. in de Utrechtse krant een uitvoerig artikel over de Zoölogische Sociëteit, waarin o.a. gesproken wordt over het fraaie kabinet, voortaan niet alleen ten dienste van de kwekelingen der Hoogeschool maar ook voor de leden der Zoöl. Sociëteit, door welke, in onze bloeiende Academiestad het verkeer in eenen gezelligen kring, voor alle beoefenaren en beschermers der Wetenschappen, thans open staat. . . Dit keurige kabinet gaat eerstdaags naar een ruim Locaal aan één der singels. Tuinen erbij, versierd met prieelen en zitplaatsen, zijn aangelegd, erin eenige levende Dieren, welke Vrolijkheid en Gezelligheid geven, zoodat men te midden van het bloeiende Plantenrijk het Rijk der Dieren, in levende en eigenaardige Natuur kan zien.

Dat lokaal met tuin nu betreft Tivoli aan de Kruisstraat en de tuin is reeds van 27 mei 1839 open voor de leden van de Zoölogische Sociëteit (zie: advertentie, in Utrechtsche Courant van 29 mei). In het boven aangehaalde artikel staat o.m. ook dat er een reglement is voor het lidmaatschap van de sociëteit, volgens hetwelk de Leden dagelijks in de tuin en diergaarde mogen komen met hun Dames en Vreemdelingen; het kabinet is vier maal per week te bezichtigen van tien tot zes uur en er worden lessen gegeven. Studenten en kwekelingen van andere inrigtingen kunnen buitengewone leden worden tegen een lagere contributie. Thans zijn er 70 leden. Hieruit is een bestuur van zes personen gekozen met Van Lidth de Jeude als zevende lid, tevens directeur.

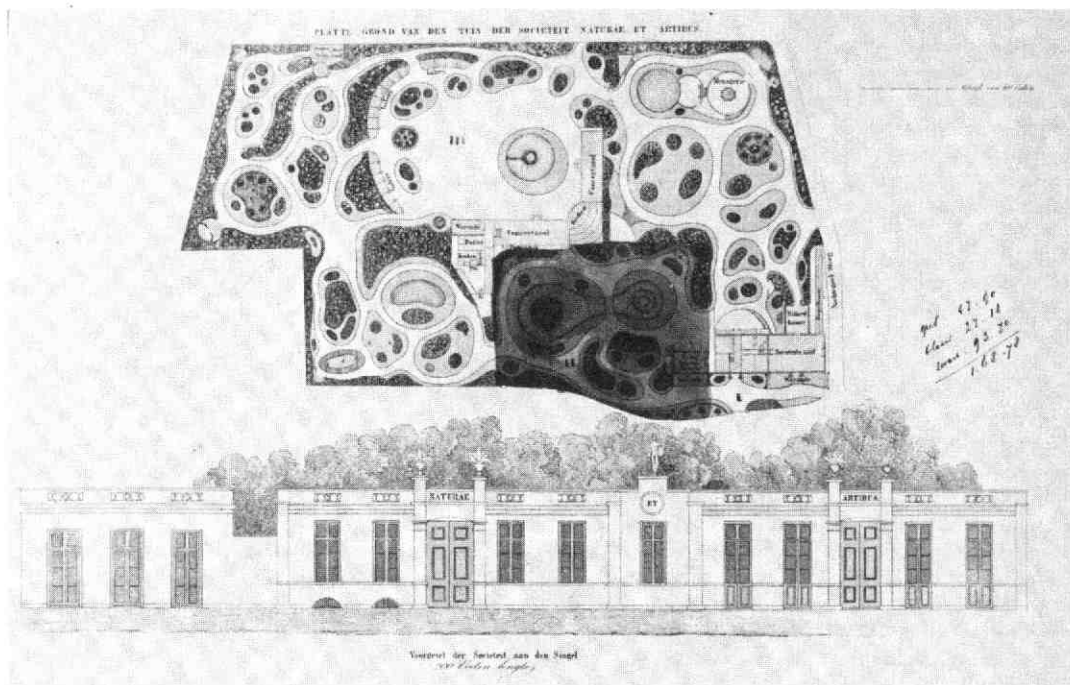
De bestuursleden worden met name genoemd.

In de eerste jaren houdt Van Lidth de Jeude er op regelde tijden lezingen, in later jaren worden die niet alleen door hem, maar ook door anderen gegeven.

Van januari 1840 af vindt men min of meer regelmatig berichten over de Zoölogische Sociëteit: aanwinsten, lezingen, cursussen en daarnaast ook advertenties van de kastelein over wat deze te bieden heeft; 's zomers vindt men ook concerten, die in de tuin gegeven worden, per advertentie aangekondigd. Indien belangrijke personen de sociëteit bezoeken, resp. er bijzondere feestelijkheden gegeven worden, vindt men die dikwijls in de krant vermeld.

Bijvoorbeeld: in mei 1841 bezoekt Koning Willem II de stad Utrecht en o.m. ook de Zoölogische tuin en bijbehorend naturaliën kabinet (zie verslag in Utrechtsche Courant 24 mei 1841).

Tijdens het universitaire lustrum in 1841 vindt ook

Plattegrond van de tuin van de sociëteit Naturae et Artibus, vervaardigd t.g.v. de openbare veiling op 22 juli 1854. G.A.U. Coll. rechtskundige rapporten.

een deel der feestelijkheden in de tuinen en het gebouw der Zoölogische Sociëteit plaats.

Intussen breidt de verzameling van Van Lidth de Jeude zich steeds uit; in 1843 bv. is hij door aankoop in het bezit gekomen van het uitgebreide en beroemde gelijksoortige kabinet van wijlen G. J. Klinkenberg (1768 of 1769 tot 1841), destijds apotheker alhier (12). Deze woonde in de Wittevrouwenstraat, nu nr. 12. In deze collectie zaten ook diverse stukken van de eertijds beroemde collectie van stadhouder Willem V. Naast de verzameling preparaten van diverse soorten breidt ook de *levende* hawe zich uit, zoals we bv. vermeld vinden: *De menagerie der Zoöl. Soc. is vermeerderd met een jonge mandril, een jong edelhert (beide uit Artis), een volwassen dromedaris en een Amerikaans zwijn, beide laatste geschenken van Luit. Kol. de Wolff van Westeroode (Utrechtsche Courant 25 mei 1840)*. Nog in november 1846 was een vreemd vogeltje gevangen door Van Dam van Isselt in de Herwijjnse polder. Wanneer het gestorven is wordt het aan Van Lidth de Jeude geschonken. Het bleek een Amerikaanse patrijs te zijn, bij ons zeer zeldzaam. De schenker had reeds eerder meerdere vogels aan het museum afgestaan.

In mei 1847 wordt er in het gebouw van Kunsten en Wetenschappen een grote nijverheidstentoonstelling gehouden (13). Van Lidth de Jeude zorgt er dan voor dat gelijktijdig op het terrein van Tivoli een tentoonstelling van *Natuurvoortbrengselen uit het Rijk der*

Dieren en Planten ingericht wordt door vier Utrechtse bloemisten. Er zal dan een matige (wat is dat?) entree geheven worden, vreemdelingen (d.w.z. niet-Utrechters) kunnen in de tuinen geïntroduceerd worden en aan het „locaal der Zoölogische Sociëit“ toegangskaartjes kopen voor de concerten welke gedurende de tentoonstellingen in de muziekzaal der sociëit gegeven zullen worden. Er treedt dan o.m. het orkest van Franscati uit Amsterdam op o.l.v. E. Stumpf. Dat laatste schijnt bij sommige Utrechters bezwaren op te roepen: waarom een *Amsterdams* orkest? Op deze bezwaren reageert de recensent in de krant aldus: v. L. d. J. moet onpartijdig genoemd worden en is ijverig bezig om kunsten en wetenschappen op het sterkst voor te staan, ja, zelfs, met groote opofferingen te ondersteunen. . . De directeur der Zoöl. tuinen heeft getoond eenen vasten wil te bezitten om zijne tuinen te doen floreren en wat kon hij ons dan aangename schenken dan een concert van den heer Stumpf. . . Moge de belangeloze opoffering van den directeur hem door het publiek ruimschoots vergoed worden en men hem alzoo waarderen en tegemoet komen waar hij zulks noodig heeft. . .

Sombere geluiden klinken echter korte tijd later (14): *Gepasseerde Zondag is de Minister van Binneland-sche Zaken in de Zoöl. tuin geweest en (heeft) aan de Direkteur hulde gebracht...*

Het ware te wenschen, dat de laauwheid voor die
schoone inrigting meer algemeen wijken mogt en de

grootte meerderheid onzer stedelingen ook hare hulde en ondersteuning bij die van zulke hoog geplaatste personen voegde, wij hadden dan nog aldaar veel schoons te wachten. Doch wij vreezen, dat men de inrigting hulde zal toebrengen, wanneer de tuinen eenmaal gesloten, voor niemand meer toegankelijk zijn en de Sociëteit alzoo opgeheven zal wezen. . .

(In juli van dat jaar bezoekt koning Willem II nog zowel de nijverheidstentoonstelling als de Zoölogische tuin).

Die sombere voorspelling komt wel uit, maar voorlopig is het nog niet zover. B.v. in 1850 vindt men in de Utrechtsche Volks-Almanak nog wel de Zoöl. tuin, maar niet meer de Zoöl. Sociëteit vermeld.

De directeur laat voorlopig nog geen gelegenheid voorbij gaan om „zijn“ collectie onder de aandacht van feestgangers te brengen. Zo vond in 1846 ook een deel der feestelijkheden bij het universitaire lusttrum in tuin en gebouw van Tivoli plaats.

In september 1853 is koning Willem III te Utrecht geweest en heeft dan o.m. nog de collectie bewonderd. Maar op den duur heeft de instelling niet de belangstelling van het Utrechtse publiek weten te behouden. Van Lidth de Jeude heeft geen zoon, die zijn collectie verder zou kunnen beheren, de belangstelling taant en hij gaat ertoe over om te trachten het geheel te verkopen. Op 22 juli 1854 worden de gebouwen publiek verkocht, maar nog op 28 augustus van dat jaar stelt Van Lidth de Jeude het publiek in staat zijn collectie te bezichtigen.

Het gebouw gaat in 1855 over in de handen van twee sociëteiten: Sic Semper en De Vriendschap (15) onder de naam van Buiten-sociëteit Tivoli. Het verband tussen Tivoli en Zoölogie is hiermede ten einde. De inventaris van de collectie Van Lidth de Jeude moet er uit en gaat naar Arnhem om geveild te worden. Waarom naar Arnhem? Dat heb ik niet kunnen achterhalen, al vindt men wel een bericht dat er in Arnhem in 1857 stemmen opgaan, om de zoölogische tuin (collectie) van Van Lidth de Jeude aan te kopen (Utrechtsche Courant dec. 1857). Ook leefde toendertijd in Arnhem o.m. A. Ver Huell, die sterk ijverde voor oprichting van musea, waar hij verzamelingen zowel van wetenschap als van kunst bijeen gebracht wilde zien, maar in zijn brochure „Volk en Kunst“ (1862) worden alleen kunstwerken met name genoemd.

Het duurt tot 1858, het jaar dat Van Lidth de Jeude wegens het bereiken van de zeventigjarige leeftijd, zijn functie aan de academie moet opgeven, eer de eerste veiling plaats heeft.

Hij had in zoverre de tijd tegen, dat toen particulieren niet meer grote collecties gingen kopen en hij dus aangewezen was op het Rijk, dat niet over grote bedragen wilde of kon beschikken. Ook vanuit het buitenland, wel geïnteresseerd, besteedde men geen grote bedragen, daar men reeds verzamelingen had en dus alleen aanvullingen wenste bij te kopen.

De collectie van van Lidth de Jeude, evenals die van

bv. van Klinkenberg had indertijd een zeer goede naam. (zie o.m. Moll, noot 7 blz. 145).

Waaruit heeft de collectie Van Lidth de Jeude bestaan? Daarin krijgt men enig inzicht indien men de inleiding tot zijn veilingcatalogus leest (16). Het blijkt dat hij in de loop der jaren bij zijn eigen collectie door aankoop toegevoegd heeft de collecties (of delen ervan) van G. A. G. P. Baron van der Capellen (1778-1848), (president) curator van de Utrechtse universiteit, van Van Klinkenberg (boven reeds genoemd) en van de heren Muller en Draak (zie Boeseman, mijn noot 12, blz. 192). Alleen al voor de veiling van 1858, bedoeld als die van een deel zijner verzameling, worden de volgende aantallen preparaten genoemd (tussen haakjes de aantallen ervan op alcohol, de overige zijn dus droge preparaten): 1062 zoogdieren (362), 3300 vogels (60), 1580 amfibieën en reptielen (1460) en 1345 vissen (920), benevens skeletdelen van zoogdieren 300 van vogels, 100 van reptielen, 50 van vissen en vele anatomische preparaten. Wat er gebeurt is met de levende have wordt niet vermeld. Is deze in de loop der jaren afgestorven? De kans daarop lijkt mij groot.

Die gedeeltelijke veiling in Arnhem in 1858 wordt een grote teleurstelling voor hem, een klein gedeelte is slechts verkocht, het grootste deel blijft onverkocht, moet Arnhem verlaten en blijkt in ieder geval in 1862 weer in Utrecht te zijn.

In 1863 overlijdt Van Lidth de Jeude. De collectie blijft in het bezit van de nabestaanden, welke trachten deze te verkopen. De waarde is dan nog geschat op ca. f 38.000,— Leiden is geïnteresseerd, maar krijgt van het Ministerie geen vergunning om een dergelijk bedrag te besteden.

Tenslotte vindt eerst in 1867 te Utrecht de verkoop plaats (30 september en volgende dagen) en de met zoveel zorg en liefde bijeengebrachte schatten gaan dan in vele handen over en hebben voor het overgrote deel Utrecht verlaten.

J. G. van Cittert-Eymers

Noten:

- (1) Verslag nopens den Staat der Hooge, Middelbare en Lagere Scholen 1817
- (2) H. Bouman: Geschiedenis der Geldersche Hoo-geschool, II 1844, 116
- (3) Alg. Konst en Letterbode 1818, II, 2 en 26
- (4) Bouman, l.c. 597
- (5) Van Gildestein naar Uithof, I, Utrecht, 1971, 42, 43
- (6) id., 46, 48, 49
- (7) P. Harting: Mijne Herinneringen, Amsterdam 1961, 53
- (8) Alg. Konst en Letterbode 1818, II, 2
- (9) Verslag nopens den Staat der Hooge, Middelbare en Lagere Scholen, 1825, 31.

Zie ook J. Mac Lean: De verwerving van de na-

tuurwetenschappelijke collecties aan de Utrechtse Universiteit van 1815 tot 1848. Jrb. Oud-Utrecht 1975, 95

Niet in het Alg. Rijks Archief, noch in het Koninklijk Huisarchief komt correspondentie over deze aankoop voor, wel zinspeelt Van Lidth de Jeude erop in de brief van 16 dec. 1835, zonder echter het jaartal 1825 te noemen.

- (10) A.R.A., brief van 16 dec. 1835 van Van Lidth de Jeude aan Curatoren de Utrechtse Universiteit. Verdere correspondentie in A. R. A., gedateerd 28 dec. 1835, 2, 9 en 23 jan. en 12 feb. 1836
- (11) Utrechtsche Courant van 1 sept. 1837
- (12) M. Boeseman: The vicissitudes and dispersal of Albertus Seba's zoological specimens, Zoöl. Mededelingen Rijksmuseum voor Natuurlijke Historie te Leiden, 44, 1970, nr. 13, 189-200.
- (13) Utr. Courant 31 mei en 16 juni 1847

(14) Utr. Courant 23 juni 1847

(15) J. E. A. L. Struick: Utrecht door de eeuwen heen, Utrecht, 1968, 334

(16) Uitvoerig behandeld in art. Boeseman (zie noot 12)

(17) Utr. Prov. en Stads Courant (overgenomen uit de Arnh. Cour.) *Men verneemt dat het gedeelte van het Zoölogisch museum van professor van Lidth de Jeude, het welk een tijdlang op het Gemeentehuis te Arnhem werd bewaard, thans van daar wordt weggenomen.* . .

Hierbij wil ik gaarne mijn dank betuigen aan de archivaris van het Algemeen Rijks Archief zowel als aan de directeur van het Koninklijk Huisarchief voor hun hulp bij het opsporen van correspondentie.

De internationale archiefdagen en de tentoonstelling „De stad ten baat . . .”

Van 13 oktober tot en met 15 december 1979 wordt in het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst te Utrecht (Alexander Numankade 199) een tentoonstelling gehouden, getiteld „De stad ten baat . . . zorg voor en beheer van de archieven en verzamelingen van de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, geïllustreerd aan de hand van aanwinsten van de laatste 10 jaar”.

Doel van deze tentoonstelling is in de eerste plaats om de Utrechtse bevolking attent te maken op het bestaan van de archiefdienst, op het vele en veelsoortige materiaal dat in het archiefdepot ligt opgeslagen, en op de wijze waarop dit materiaal kan worden geraadpleegd. Bovendien is door de organisatoren bewust aansluiting gezocht bij het thema van het tweedaags congres dat op 18 en 19 oktober in het Jaarbeurscongrescentrum zal plaats vinden. Dit thema luidt: „dienstverlening, de relatie tussen archiefdienst en gebruiker”.

alom groeiende is en in vergelijkbare mate de bekendheid van de archiefdiensten is toegenomen, heeft toch nog maar een relatief klein aantal mensen de weg naar deze diensten gevonden en is het aantal dat zich werkelijk vertrouwd heeft gemaakt met het vaak weerbarstige archiefmateriaal, nog veel kleiner. De archiefweken zijn dan ook allereerst ingesteld om het grote publiek te attenderen op de mogelijkheden die de archiefdiensten kunnen bieden.

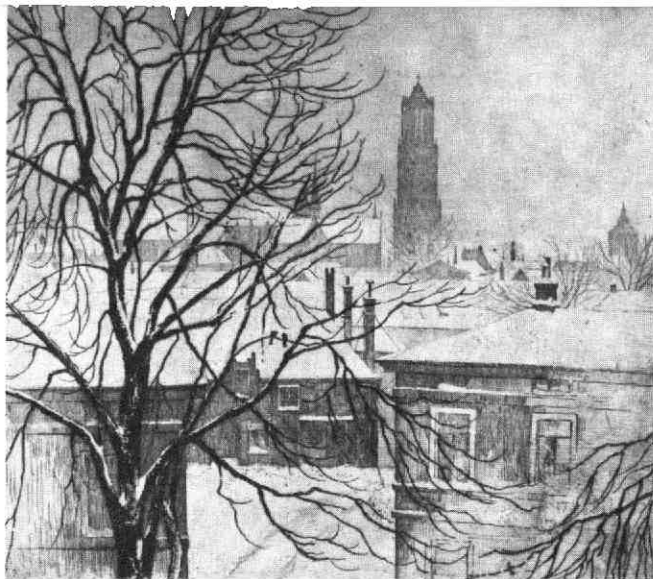
In het „Bulletin” van de Internationale Archiefraad (nr. 12, juni 1979) wordt een overzicht van de nationale programma's gegeven. Hieruit blijkt, dat 21 landen aan de oproep om archiefweken te organiseren gehoor hebben gegeven. In Europa zijn dit: Duitsland, Schotland, Zweden, Finland, USSR, Roemenië, Tsjechoslowakijë en Nederland; buiten Europa o.m.: USA, Bahama-eilanden, Brazilië, Gambia, Kenia, India, Sri Lanka en Irak. Favoriete programmapunten blijken te zijn: tentoonstellingen, conferenties en symposia, „open dagen”, radio- en televisie-uitzendingen, films en publikaties.

Nederland sluit daar aardig bij aan. Een groot aantal archiefdiensten, over het hele land verspreid, heeft deze unieke gelegenheid aangegrepen om extra propaganda te maken, merendeels door het organiseren van tentoonstellingen. Om niet te ver van huis te raken, noem ik slechts: Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, Delft en Dordrecht, Arnhem, Nijmegen en Tilburg.

Ook landelijk zijn er voorbereidingen getroffen. De congresdagen kwamen reeds ter sprake. Daarnaast is

Internationale archiefweken

Het congres wordt georganiseerd door de „Vereniging van archivariissen in Nederland” (VAN) in het kader van de internationale archiefweken die op initiatief van de Internationale Archiefraad (Conseil International des Archives) in het najaar worden gehouden. Een goede gedachte en zeker geen overbodige luxe om de schijnwerper eens op de openbare archiefdiensten in de verschillende landen te richten. Want hoewel al enkele tientallen jaren de belangstelling voor de plaatselijke en regionale geschiedenis

*Een van de aanwinsten
van de Topografische
Atlas. Ets door H. van
Dokkum, c. 1944. T.A.
Ca. 51.2*

in opdracht van de VAN een boekwerk samengesteld, getiteld „Nederland in stukken; beeldkroniek van Nederlandse archieven”, en zal tijdens het congres de film „Het Archief” in première gaan. Deze film vervaardigd door Kees Hin naar een scenario van K. Schippers, zal zeer waarschijnlijk ook twee dagen bij de Gemeentelijke Archiefdienst te Utrecht draaien. Nadere bijzonderheden hierover zullen in de Utrechtse dag- en weekbladen bekend worden gemaakt.

„De stad ten baat . . . ”

Wat de tentoonstelling „De stad ten baat . . . ” betreft, waarmee de Utrechtse archiefdienst acte de présence geeft, reeds lang voordat er sprake was van internationale archiefweken bestond het plan om in het najaar van 1979 een tentoonstelling te wijden aan de aanwinsten van de laatste tien jaar, de periode dat de archiefdienst aan de Alexander Numankade resideert. Grondige wijziging van dit plan was niet meer mogelijk, enig bijsturen nog wel. Meer dan anders waarschijnlijk het geval zou zijn geweest, wordt nu aandacht besteed aan de dienstverlenende en educatieve factor, zowel door de wijze van exposeren als in de toelichtingen bij de stukken en in de catalogus. Zo zijn de aanwinsten uit de archieven, bibliotheek en prentenverzamelingen niet gescheiden gehouden, maar per thema (topografie, overheid, cultuur, onderwijs etc.) bij elkaar geplaatst om duidelijk te maken, dat men er goed aan doet bij een onderzoek over welk onderwerp dan ook alle collecties te raadplegen. Ook wordt er herhaaldelijk op gewezen dat er veel meer is dan wordt getoond. En tenslotte zijn in de geïllustreerde catalogus een aantal artikelen opgenomen, waarin het volledige bestand der archieven, bibliotheek en prentenverzamelingen kort wordt beschreven en alle vormen van dienstverlening door de archiefdienst breed worden uitgemeten.

Hoewel het uitgangspunt „tien jaar aanwinsten” de samenstellers grote beperkingen heeft opgelegd, menen zij toch dat het eindresultaat een goed beeld

geeft van wat er bij de Utrechtse archiefdienst allemaal is en kan.

De tentoonstelling is op werkdagen geopend van 10.00 tot 16.00 uur en op zaterdag van 10.00 tot 12.00 uur.

Lezingen

Bovendien zijn er drie avondbijeenkomsten gepland, waarop de tentoonstelling eveneens is te bezichtigen. De sprekers van deze avonden zullen verslag uitbrengen van de ervaringen die zij tijdens een onderzoek bij de Utrechtse archiefdienst hebben opgedaan. Ter afsluiting van deze reeks zal een excursie door het archiefgebouw worden georganiseerd om belangstellenden een kijkje achter de schermen te gunnen. Het programma van de drie avonden ziet er als volgt uit:

dinsdag 6 november 19.30 uur

- P. J. K. van Werkhoven, Een genealogisch onderzoek,
- C. de Jong, De geschiedenis van een 300 jaar oud Utrechts bedrijf;

dinsdag 20 november 19.30 uur

- P. D. 't Hart, De bevolkingssamenstelling van Utrecht in de eerste helft van de 19e eeuw. Een demografisch onderzoek;
- mw. E. van den Dool, Buurtonderzoek in Utrecht-Zuid;

dinsdag 11 december 19.30 uur

- dr. G. T. Haneveld, Een medisch-historisch onderzoek;
- Excursie door het archiefgebouw.

Klankbeeld

Tot slot moet nog het diaklankbeeld over de Gemeentelijke Archiefdienst worden vermeld. Dit klankbeeld, dat voor het eerst op de tentoonstelling zal worden gepresenteerd, zal ook daarna dienst blijven doen.

J. G. Riphaagen.

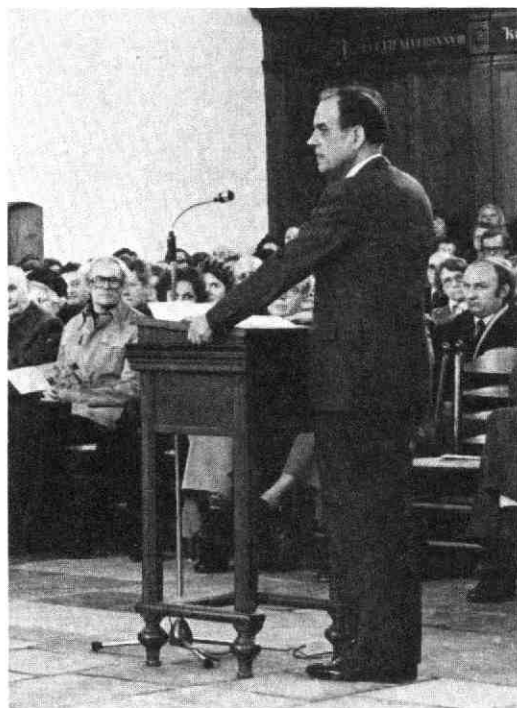
(lid tentoonstellingscommissie)

In memoriam dr. J. van der Werf

11 oktober 1926 - 2 oktober 1979

Nadat ik zaterdag 6 oktober jl. in de propvolle Dom de door hemzelf gecomponeerde Dienst der Gedachtenis had meegevierd, wist ik eigenlijk niet goed hoe ik in ons blad enkele woorden aan zijn verdiensten voor onze vereniging zou kunnen wijden zonder de inhoud van dat gebeuren in het monumentale kerkgebouw te verbinden met wat ons als „Oud-Utrechters“ voor ogen staat. Ds. Van der Werf heeft als geen ander zich het lot van de Utrechtse middeleeuwse kerken aangetrokken en in woord en geschrift uiting gegeven aan zijn opvatting, dat de restauratie van oude kerken - en met name van de vijf in onze binnenstad - de verplichting inhoudt, zich te bezinnen op de betekenis die de tot nieuw leven gekomen gebouwen voor de kerkelijke gemeente zullen hebben. Daarnaast is de vraag aan de orde op welke wijze en in welke mate andere bestemmingen aan de middeleeuwse kerken kunnen worden gegeven zonder de grenzen der redelijkheid te overschrijden. Het is de verdienste van ds. Van der Werf, dat hij er met name in de Dom in slaagde om voor ieder aanvaardbare lijnen uit te zetten, waarbinnen en waarlangs een verantwoord gebruik van de kerken waarom het hier gaat, werkelijkheid kan worden. Eigenlijk zou iedereen, die daarvoor belangstelling heeft kennis moeten nemen van de gedachten, die ds. Van der Werf hierover al op papier gezet heeft. Zijn „Stippellijnen voor een toekomstig gebruik van de vijf hervormde binnenstadskerken te Utrecht“⁽¹⁾ en zijn bijdrage aan het symposium in 1978 over restauratie en functie van middeleeuwse kerken, onder de titel „De functie van de oude binnenstadskerken“⁽²⁾ schreef hij met de bedoeling het gesprek over deze belangrijke zaken op gang te brengen en gaande te houden. Uit zijn laatste voordracht hierover - uitgesproken door ds. M. G. L. den Boer op 23 september 1978 - wil ik graag enkele regels aan u doorgeven:

Heeft vroeger de kerk de wereld in zich opgezogen, wat zichtbaar werd in het kerkgebouw, vandaag de dag is het bepaald niet nodig om de rollen zonder meer om te draaien, zodat nu de wereld de kerk opzuigt en het middeleeuwse kerkgebouw omzet in museum, concertzaal of buurthuis. De samenleving anno 1978 mag dan al of niet verheugd zijn over het feit, dat de godsdienstige banden zijn losgemaakt, toch zal er ruimte moeten blijven voor geloofsgemeenschappen, die van uit hun overtuiging proberen kristallisatiekernen te zijn. Ook wie van mening is dat christelijk geloven achterhaald is, zal een voorstander zijn van het feit dat er ruimte gegeven wordt aan allerlei

groeperingen om hun steentje bij te dragen aan een verdieping van de wijze waarop mensen samenleven. Het is gemakkelijk om aan te tonen dat de christelijke kerk in het verleden fout op fout gestapeld heeft. Het is ook gemakkelijk om te laten zien, dat diezelfde christelijke kerk op het punt van b.v. dienstverlening of doordenking van de ethische vragen sporen getrokken heeft, waardoor het Nederlands geestesleven in belangrijke mate bepaald is.

Om maar een enkele lijn aan te duiden: vanuit het verhaal dat in de kerk verteld wordt, gaat het om een nieuwe creativiteit tegenover een zich schikken in de wetten van oorzaak en gevolg, om een gemeenschappelijk met elkaar bezig zijn tegenover bureaucratie, om een door daden gestaafd gezag tegenover tyrannie handelen, om dienst tegenover uitbuiting. Als zulke bewegingen in een kerkelijke gemeenschap op gang gebracht worden, hebben deze gemeenschappen een functie en zijn dientengevolge hun ruimten goed besteed. En dat deze ruimten dan nog midden in de stad liggen, is een zaak die men met

vreugde moet begroeten. Juist waar handel en zakenleven geconcentreerd zijn, mag er ook ruimte vrij gehouden worden voor werk, dat beoogt de kwaliteit van het leven te stimuleren.

Helaas moet ik het hierbij laten. Wat wij als Vereniging Oud-Utrecht en als vierde stad van Nederland aan ds. van der Werf te danken hebben, valt niet in enkele zinnen samen te vatten. De veelzijdigheid van zijn persoon, de enorme inzet, zijn praktische instelling en zijn vaak haarscherpe analyse van moeilijk te ontwarren vraagstukken zullen wij in de Publiciteitscommissie Restauratie Binnenstadkerken en in onze vereniging node missen.

Denkt u zich aan het slot nog even in, dat in de eeuwenoude Dom aan het einde van de Dienst der

Gedachtenis op 5 oktober jl. woorden gezongen zijn, die ds. Van der Werf tot de zijne gemaakt had en die hij zelf zou hebben willen doorgeven:

Dan breekt muziek van snaren
aan alle kanten uit
een niet te evenaren,
een goddelijk geluid.
De engelen omringen
met heiligen tesaam
de troon van God en zingen
de glorie van het Lam

A. Graafhuis

Noten

- (¹) het vijf kerken restauratieplan, 4e jrg., nr. 3/4 1976
(²) Het symposium werd op 22 en 23 september 1978 gehouden ter gelegenheid van het gereed komen van de restauratie van de Nicolaïkerk.

LEDENVERGADERING

Het Bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht nodigt de leden uit tot het bijwonen van de Algemene Najaarsledenvergadering op dinsdag 20 november aanstaande, aanvang 19.30 uur.

De vergadering zal worden gehouden in de Fundatie van Renswoude, Agnietenstraat te Utrecht.

AGENDA

1. Opening
2. Notulen Voorjaarsledenvergadering van 15 mei j.l.
3. Ingekomen stukken en mededelingen
4. Begroting 1980. (Zie rechterpagina).
5. Aanwijzing registeraccountant voor controle van de jaarstukken 1979. Het bestuur stelt voor accountantskantoor mr. P. J. Schadée te Utrecht.
6. Voorziening in de vacature ontstaan door het overlijden van mevrouw S. Hooykaas-v. d. Berg. Het bestuur stelt voor te benoemen mej. drs. M. E. de Haas te Utrecht.
7. Mededelingen omtrent Jaarboek Oud-Utrecht, Maandblad Oud-Utrecht, excursies en propaganda-commissie.
8. Wat verder ter tafel komt
9. Rondvraag
10. Sluiting.

Na afloop van de vergadering ca. 20.45 uur zal ir. R. Appell, projectleider restauraties Rijksdienst voor de Monumentenzorg, een lezing houden over het onderwerp

Bij de begroting voor 1980

Het is ons een genoegen u voor 1980 de onderstaande ontwerp-begroting ter goedkeuring voor te leggen. Ter toelichting hierop diene het volgende.

De vereniging telt momenteel 1800 leden; bij ongewijzigde contributie-tarieven zal van leden ca. f 63.500 worden ontvangen.

Het Jaarboek zal in 1980 weer in een normale omvang verschijnen, waardoor een geringer lastenbedrag kan worden begroot.

De lasten van het Maandblad zullen in 1980 weder-

om stijgen door prijsverhoging en een grotere oplaag. Het voornemen bestaat om in 1984 een register van onze Jaarboeken over de periode 1953-'83 uit te geven; reeds nu is voor dit doel op de begroting 1980 f 2.500,— uitgetrokken.

Aldus kunnen wij u voor 1980 een sluitende ontwerp-begroting aanbieden.

Namens het Bestuur,
J. F. J. Hoeting
Penningmeester

ONTWERP-BEGROTING VOOR 1980

	Jaarrekening 1978	Begroting 1979	Ontwerp begroting 1980
BATEN			
Contributie	f 59.646	f 61.000	f 63.500
Advertenties	f 5.100	f 5.500	f 5.600
Winst voorraden	f 2.601	f 1.500	f 1.000
Donaties	f 11.497	f 1.000	f 1.000
Rente	f 4.736	f 4.000	f 5.100
	<u>f 83.580</u>	<u>f 73.000</u>	<u>f 76.200</u>
LASTEN			
Jaarboek	f 37.229	f 30.000	f 28.000
Maandblad	f 28.979	f 32.500	f 34.500
Overige activiteiten	f 24	f 1.000	f 500
Beheerskosten	f 5.330	f 5.500	f 5.700
Algemene kosten	f 4.768	f 4.000	f 5.000
	<u>f 76.330</u>	<u>f 73.000</u>	<u>f 73.700</u>
Dotatie Fonds Propaganda	f 700	f —	f —
Dotatie Fonds register 1953-83	f —	f —	f 2.500
	<u>f 77.030</u>	<u>f 73.000</u>	<u>f 76.200</u>
RESULTAAT			
Voordelig	<u>f 6.550</u>	f —	f —
Nadelig	f —	f —	f —

UTRECHTSE GEVELSTENEN (1)

Inleiding

Door een werkgroep van de Stichting het Utrechts Gevelteken Fonds wordt een onderzoek uitgevoerd naar de nog bestaande gevelstenen in de stad Utrecht. Enkele jaren geleden is zij begonnen met het inventariseren van de stenen en andere geveltekens, die nog in de gevels van de huizen binnen de singels aanwezig zijn. Hiervan werd tegelijk globaal de toestand vastgelegd: goed, matig of slecht.

Naast deze stenen, die nog in de gevels zitten, zijn er ook een aantal, die bij sloop of verbouwing verloren dreigden te gaan en nu bewaard worden door het Centraal Museum te Utrecht tegen de muren, die de tuin omgeven. De meeste hiervan zijn omstreeks het jaar 1928 hier aangebracht en een korte omschrijving is opgenomen in de historische catalogus van dat jaar. Om de gegevens van deze omschrijving op juistheid te toetsen en om zoveel mogelijk nadere bijzonderheden te verzamelen, hebben enige leden van bovengenoemde werkgroep gezocht in het Gemeentelijk Archief te Utrecht. Hierbij zijn heel wat aardige bijzonderheden naar voren gekomen, die de geschiedenis van de stad nu eens op een andere manier laten zien en niet uitsluitend het licht zetten op bestuurders, oorlogen, politiek en rampen.

Doel van het onderzoek was in de eerste plaats te zoeken naar de herkomst van de steen, naam en plaats van het huis, jaar van plaatsing en de naam van de toenmalige eigenaar, zo mogelijk met zijn beroep en de reden, waarom hij nu juist deze voorstelling op de steen liet aanbrengen. Ook latere eigenaars en bewoners kunnen van belang zijn, soms ook de plaatselijke topografie of historische bijzonderheden van de omgeving. Vaak blijkt de naam van het huis terug te gaan naar een veel vroegere periode, dan die waarin de steen werd aangebracht.

Als bronnen worden hiervoor gebruikt:

- de registers van transporten en plechten in het stadsarchief en de hiervan aanwezige klappers op straatnamen en op oude en nieuwe eigenaars van 1594 tot 1811.
- doop-, trouw- en begraafregisters, decreetboeken, notarisprotocollen enz.
- eerdere inventarisaties, aanwezig onder de archiefnummers:

2166xx - G. Serton, *lijst van oude huisnamen*

2167 - W. A. van de Wall Bake, *lijst van oude namen van huizen*

2167xx - C. A. de Kruyff, *Namen van huizen*

2166x - N. van der Monde, *Aantekeningen betreffende openbare en particuliere huizen te Utrecht*

- mr. W. C. Schuylenburg, *De huizen aan de Oude Gracht*.

Bovenstaande bronnen zijn in handschrift aanwezig. Daarnaast zijn er ook gedrukte publicaties, die voor dit onderwerp van belang kunnen zijn, zoals Van der Monde's *Geschied- en oudheidkundige beschrijving van de pleinen, straten, stegen, waterleidingen, wedden, putten en pompen* en zijn met de hand getekende en gekleurde boek *Afbeeldingen naar de natuur van oude, vermaarde gedenksteden met wapenen, opschriften en beeldhouwwerk in de gevels der onderscheiden huizen*. Verder het boek van Van Lennep en ter Gouw over de uithangtekens, de Maandbladen en Jaarboeken van Oud-Utrecht, het boek *Utrecht door de eeuwen heen* van dr. J. E. A. L. Struick en de *Wandelgids van Utrecht* van dezelfde auteur. Ook oude stadsplattegronden, zoals die van Braun en Hogenberg uit ± 1570, en de topografische atlas van het Gemeentelijk Archief geven vaak steun bij dit onderzoek.

Veel van wat hieruit te voorschijn kwam zal wellicht ook interessant zijn voor de lezers van Oud-Utrecht en de moeite van het vastleggen waard. Het is daarom de bedoeling, in de komende nummers van dit Maandblad van tijd tot tijd een gevelsteen af te beelden met het resultaat van ons onderzoek. Het kan zijn, dat lezers de steen kennen en er meer bijzonderheden van weten, die bij het onderzoek nog niet gevonden zijn. Het onderzoek van de werkgroep was vaker meer historisch dan kunsthistorisch van aard. In dat geval zullen wij hen zeer dankbaar zijn, indien ze de moeite zouden willen nemen, die gegevens aan de werkgroep of de redactie van het Maandblad ter aanvulling toe te zenden.

Werkgroep Geveltekens

IN DEN HULCK

Gevelsteen in reliëf gebeeldhouwd met de voorstelling van een zeilschip op de golven. Onderaan de woorden: „IN DEN HULCK”. Zandsteen - 55 x 44 17e eeuw. Afkomstig uit het huis Westerkade 8. C. M. Hist cat. 1928/376.

Deze steen bevindt zich nu in de tuin van het Centraal Museum te Utrecht.

De naam hulk was gebruikelijk tussen ongeveer de jaren 1400 en 1600 voor een soort schepen, waarmee ook kustvaart bedreven werd, van oorsprong vanuit Dordrecht voor de handel op Noorwegen. Het was een rondbodem vaartuig met ronde voor- en achtersteven. Het voerde één mast met langsgrootzeil en fok.

Uit 1514 dateert een beschrijving in het boek „Zeeschepen en Maersschepen”.

Na het midden van de 16e eeuw werd karveel de gangbare naam voor dit scheepstype en kreeg de naam hulk een wat kleinerende betekenis.

Wat onze gevelsteen toont, is beslist geen hulk. Het is een spiegelschip, een trotse driemaster, dwarsgetuigd met grootzeil en marszeil aan grote mast en fokkemast, en een driehoekig gereefd dwarszeil aan de grote ra van de bezaansmast. Elk van de drie masten draagt boven de grote ra een mars of kraaiennest en aan de top een steng met naar voren wapperende vlag. Want en touwen zijn duidelijk en vakkundig aangegeven. Het schip is welvarend en vaart voor de wind.

Aan de voorsteven onder de boegspriet bevindt zich het galjoen, waarvan de zijkant *het jaartal 1637* draagt. Rond de achtersteven loopt een uitgebouwde galerij. Dit type schip is karakteristiek voor de Oost-Indiëvaarders van de jaren 1620-1630. De bewapening met twee maal 13 kanonnen in twee lagen is voor een dergelijk schip wel wat zwaar en past meer bij een oorlogschip uit die tijd, hoewel ook voor de vaart naar de Oost een zware bewapening wel nodig en niet ongebruikelijk was. Een schip met 26 kanonnen was in die tijd ongeveer 130 voet (± 40 meter) lang en 33 voet (± 10 meter) breed en had een draagvermogen van 120 last. De grootste spiegelschepen waren toen 170 voet lang met een draagvermogen van 450 last. Na 1650 werden de schepen nog groter en voerden aan zeer lange masten ook nog een bramzeil boven groot- en marszeilen.

Uit het bovenstaande is duidelijk, dat deze huisnaam veel ouder is dan uit 1637, het jaar waarin de gevelsteen blijkbaar geplaatst is.

In de *Aanteekeningen betreffende openbare en particuliere huizen* van N. van der Monde, een handschrift

in de bibliotheek van het Gemeentelijk Archief te Utrecht, no. 2166x, staat vermeld: (op bl. 137 onder herbergen)

Hulk, herberg in 1506, verteert in den Hulck... zie schutmeestersrekening.

Alderley Actenboeck (II-3257), memorandum van 't hof van 7 oktober 1605: Henrick van Suylen, Wyncooper, deser stadts borger, ende verclaerden alsoe Oth Jansz. Hoefacker, woenende op de Vairt, anders ge-

naempt Vreeswyck, als vuer een vyfde pairt eenen mede-erffgenaem van zaliger Johan Hoefacker ende Elsgen zyne huysfrau, zyns Oth Jansz vaders, in handen van Cecilia de Jongh, huysfrau van Geraert Froeze, weert in den Hulck ende borger hier binnen Utrecht ten behoeve van Henrick de Bilt ende Catharina Brandes, echteluden...

In den Hulck bestond nog als herberg in 1612-1618, zie de onuitgegeven chronyk van Cornelis Cornelisz. Jonckgesel by de heer beeldsnyder van Voshol.

Was buiten Tolsteeg, alwaar nog een schip in de gevel staat, noordzyde van den Vaartschen Ryn aan de zyde van Jeremie.

Ook komt deze gevelsteen voor in het uit ca. 1840

daterende boek met getekende gevelstenen van N. van der Monde, aanwezig in het Prentenkabinet van het Gemeentelijk Archief te Utrecht, no. SA I: *Afbeeldingen naar de natuur van oude, vermaarde gedenkstenen met wapenen, opschriften en beeldhouwwerk in de gevels der onderscheiden huizen*, met het onderschrift:

Buiten de Tolsteegpoort aan de noordzyde van den Vaartschen Ryn, Wyk K No. 208.

De Westerkade was vanouds de veerkade voor de scheepvaart richting Vreeswijk. De Vaartserijn is na 1148 gegraven tot het Gein en na 1285 doorgegraven tot de Lek bij Vreeswijk. Een herberg buiten de Tolsteegpoort zal al spoedig ontstaan zijn voor reizigers, die na het sluiten van de poort aankwamen. Vóór het plaatsen van onze gevelsteen in 1637 was hier al eeuwenlang een herberg van dien naam gevestigd.

De ligging van Den Hulck in de zeventiende eeuw is te zien op een tekening van H. Saftleven ca. 1670, afgedrukt op blz. 113 in *Utrecht door de eeuwen heen* van dr. J. E. A. L. Struick. Het zal een vrij groot huis geweest zijn, zoals nu nog te zien is aan de gevelbreedte van Westerkade 8. De tegenwoordige gevels laten hier niet veel zien van vroegere glorie. De Laddersteeg geeft wel een indruk van de diepte van de panden aan de Waterkade. Op no. 8 is gevestigd de fotohandel van de fotograaf H. Th. Hobma. In het raam boven de voordeur is een groot medaillon met een zeilend schip en met het onderschrift „DEN ULCK“, dat ongetwijfeld teruggaat op een oudere versie van de gevelsteen of het uithangbord.

Daar de klapper op de transporten en plechten alleen betrekking heeft op het gebied binnen de singels, is het niet eenvoudig om de vroegere eigenaars op te sporen. In het Gemeentelijk Archief te Utrecht bevindt zich onder No. II-3492 het register van transporten en plechten en andere akten, gepasseerd voor het gerecht van Tolsteeg en Klein Covelswade 1594-1807 (12 delen). Van 1629 tot 1639 komt hierin echter Den Hulck niet voor.

Werkgroep Geveltekens

AGENDA

Dinsdag 6 november 1979 19.30 uur. Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, Utrecht. Lezingen in het kader van de tentoonstelling „De stad ten baat . . .“.

P. J. K. van Werkhoven, Een genealogisch onderzoek;

C. de Jong, De geschiedenis van een 300 jaar oud Utrechts bedrijf

Woensdag 14 november 1979 20.00 uur. Pieterskerk, Pieterskerkhof 5, Utrecht.

De Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland, afd. Utrecht, organiseert een lezing door mevrouw Offerman over het onderwerp „Bronstijdschepen in Noord-West Europa“.

Vrijdag 16 november 1979 20.00 uur. Archeologisch Instituut, Damplein 24, Utrecht.

Het Nederlands Klassiek Verbond, afdeling Utrecht, organiseert in samenwerking met „Ex Oriente Lux“ een lezing door dr. P. P. V. van Moorsel over het onderwerp „Inspiratiebronnen van de beeldende kunsten in Nubië uit het 1e millennium na Christus“.

Dinsdag 20 november 19.30 uur. Algemene Najaarsledenvergadering Oud-Utrecht.
Zie elders in dit nummer.

Dinsdag 20 november 19.30 uur. Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, Utrecht. Lezingen in het kader van de tentoonstelling „De stad ten baat . . .“.

P. D. 't Hart, De bevolkingssamenstelling van Utrecht in de eerste helft van de 19e eeuw. Een demografisch onderzoek.

Mw. E. van den Dool, Buurtonderzoek in Utrecht-Zuid.

MAANDBLAD

oud-utrecht

52e jaargang - nummer 10 - oktober 1979

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 23 62.

Secretaris:

D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1 Utrecht, tel. (030) 31 55 41.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt, tel. (030) 76 06 45, girorekening 57 55 20.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.

Redactie:

G. J. Röhrner, p/a Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, tel. (030) 71 18 14.

C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht, tel. (030) 31 53 28.

A. H. M. van Schaik, Turkooislaan 124, Utrecht, tel. (030) 88 75 32.

E. de Jong, Kromme Nieuwe Gracht 45, Utrecht.

DE RESTAURATIE VAN DE BREYERSKAMEREN

Op de hoek van de Wittevrouwensingel en de Gasthuisstraat staan de zg. „Breyerskameren”.
De achtergrond van de naam van dit complex blijkt uit de gedenksteen met het volgende opschrift:

” DE WEL ED. GESTRENGE . HEER EN Mr
JOHAN . BREYER
RAAD . INDE . VROEDSCHAP . BURGEMEESTER
EN . HOOFDSCHOUT . DER . STAD . UTRECHT
ENZ. ENZ.
OVERLEDEN . D . XXIII . MAART . MDCCXLIX
MAAKTE . DEZÈ . ACHTIEN . KAMEREN
BY . UITERSTEN . WILLE
AAN . DE . DIACONY
DER . NEDERDUITSCH E . HERVORMDE . KERK
TOT . VRYE . WONINGEN
VOOR . ARME . BEDEELDE . LEDEMATEN ”

De oorspronkelijke panden

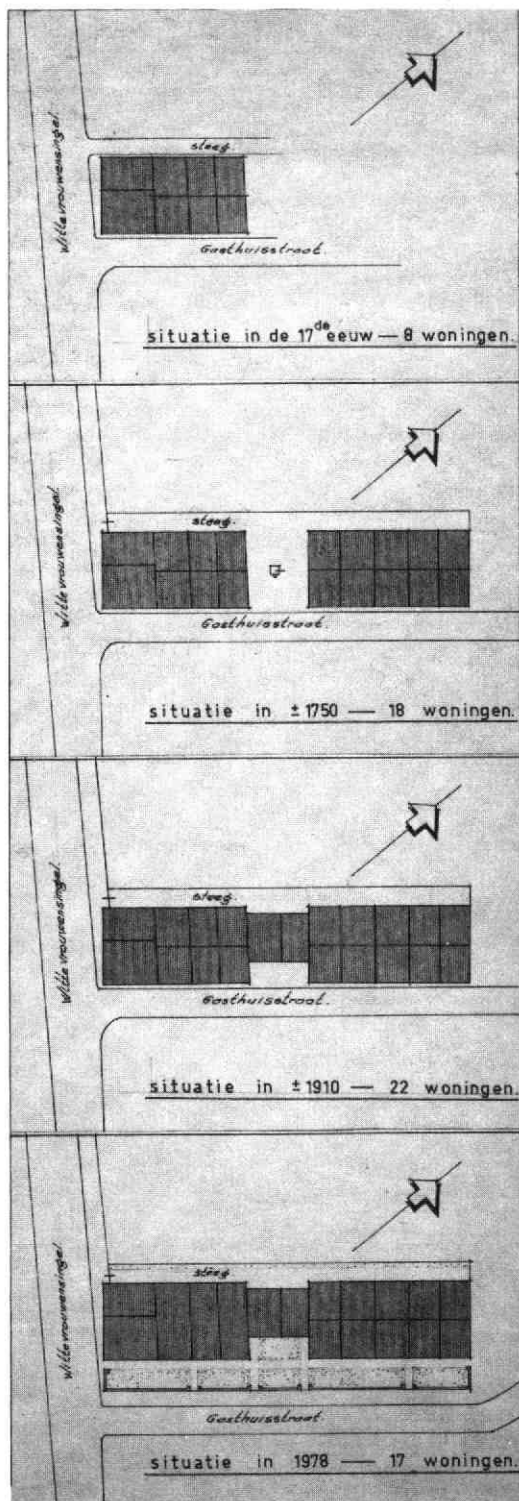
Het oudste gedeelte van het geheel is het blok op de hoek van de Gasthuisstraat en de Wittevrouwensingel, oorspronkelijk 8 woningen. Dit gedeelte dateert uit de eerste helft van de 17de eeuw. Het zijn tweemaal vier woningen, welke ruggelings tegen elkaar zijn gebouwd. Kennelijk heeft de op 23 maart 1749 overleden burgemeester Johan Breyer door middel van zijn testament dit 17de-eeuwse hofje met 10 woningen uitgebreid tot 18 kameren en vermaakt aan de diaconie van de Hervormde Kerk.

Deze 18de-eeuwse uitbreiding is los van het eerste blok en in het verlengde daarvan gebouwd aan de Gasthuisstraat: dit waren tweemaal vijf woningen, eveneens ruggelings tegen elkaar.

Hierdoor ontstond een klein pleintje, waarop in het midden in die tijd de gemeenschappelijke waterpomp heeft gestaan.

Hoe de „Breyerskameren” er in die tijd kwamen uit te zien, toont ons een prentje uit 1788 (zie afb. 2). Ook op deze afbeelding is de gedenkplaat al zichtbaar, evenals de trapgevels, welke thans niet meer aanwezig zijn.

In het begin van deze eeuw is het middengedeelte volgebouwd met 4 woningen (beneden- en boven-

Afb. 1

woningen), waardoor het één complex, bestaande uit 22 woningen werd. Bij de thans uitgevoerde restauratie zijn de vier tussenwoningen van omstreeks 1910 grotendeels weggebroken en zijn er twee, meer bij het geheel aangepaste, woningen voor in de plaats gebouwd. Verder zijn zes woningen in het voorste, dus oudste blok, welke ruggelings tegen elkaar lagen, doorgebroken, waardoor er drie ruimere woningen zijn ontstaan. Derhalve telt het geheel thans 17 woningen.

Afbeelding 1 geeft het hiervoren omschreven in schema weer.

Gevels

Zoals reeds vermeld, zijn de beide kopgevels aan de zijde van de Wittevrouwensingel (zuidwest-gevel) oorspronkelijk als trapgevel uitgevoerd: deze waren vóór de restauratie reeds lang verdwenen. Uiteraard zijn in de loop der jaren door onderhoudswerkzaamheden, verbouwingen of dergelijke veel details van de oorspronkelijke toestand verloren gegaan.

Van de oorspronkelijke trapgevels zijn bescheiden sporen teruggevonden, maar die hebben niet geleid tot reconstructie ervan.

Wel zijn die gevelgedeelten welke gepleisterd waren weer ontleisterd, het metselwerk hersteld (ingeboet)

Afb. 2: De Breijerskameren in 1788. Kopergravure door K. F. Bendorp. G.A.U. Top. Atlas Zi 2.1

en het voegwerk uitgehakt en opnieuw ingevoegd. Na het ontleisteren van de zuidwestgevel, waarbij de gedenkplaat tijdelijk is weggenomen, werden gemetselde bogen gevonden. Deze bogen hebben als ontlastingsbogen boven de vensters gefungeerd.

Afb. 3: De Breijerskameren na de restauratie, 1978.

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht.

In verband met de in de loop der jaren verplaatste en/of gewijzigde kozijnen bevinden de op de oorspronkelijke plaats in ere herstelde bogen zich niet allemaal meer in hun functionele verband.

Van de oorspronkelijke kruiskozijnen resteren thans nog de twee in de toppen van de zuidwestgevel, zij het dat de middenstijl er gedeeltelijk uitgehaald is.

Alle andere vensters zijn in de 18de eeuw gemoderniseerd, terwijl die van de kamer op de zuidwestzijde van het complex toen in grotere vorm vernieuwd zijn. Blijkens het prentje uit 1788 is het kleine huisje aan de noordwestzijde oorspronkelijk onderkelderd geweest.

In latere tijd is de beganegrondvloer verlaagd en kwam deze kelder te vervallen.

Tijdens de restauratie werden resten hiervan teruggevonden.

Indeling

Qua indeling zijn de woningen, waarvan het merendeel zeer klein is, praktisch niet gewijzigd. Op de beganegrond is bij enkele woningen op de plaats van de vroegere bedstede een keukentje gemaakt, dat in open verbinding met de woonkamer staat. Op de verdieping, die zich in de kap bevindt, is een slaapruiimte c.q. atelier gecreëerd. In sommige, iets grotere woningen konden deze ruimten gescheiden van elkaar, dus in twee vertrekken worden ondergebracht.

Om de ateliers als zodanig geschikt te maken, moest voldoende daglicht in deze ruimten worden gebracht. Dit is bereikt door in de binnendakschilden van de kappen, dus onzichtbaar vanaf de buitenzijde, per werkruimte één openzetbaar dakvenster aan te brengen, gelijk met het dakvlak. Dit geeft in ruimte mate het, zeker voor de schilderkunst, benodigde extra daglicht van boven af op het werkvlak.

In alle huisjes is een doucheruimte aangebracht. Alle woon-, slaap- en werkvertrekken zijn afzonderlijk met gaskachels te verwarmen; in elk van deze ruimten bevindt zich een stookkanaal, waarnaast een aansluitpunt op de gasleiding.

Het gebruik

Vast staat dat deze bebouwing altijd een woonbestemming heeft gehad.

Zoals reeds eerder vermeld, kwamen de woningen in 1749 in eigendom van de Neder-duitsche Hervormde Kerk, die, zo vertelt de gedenksteen, er vrij van huur haar arme leden in moest laten wonen.

Het is niet onbekend, dat in die tijd veel mensen door de diaconie (het college van diakenen in een kerkbestuur) werden onderhouden. „We trekken van de kerk” is een oud gezegde.

In 1962 zijn de huisjes door de burgerlijke gemeente in eigendom overgenomen, terwijl sedert 1965 deze woningen in gebruik zijn bij kunstenaars, die er in wonen en werken. Uiteraard is, ter overbrugging van de restauratieperiode, voor de meeste bewoners tijdelijk en voor sommige definitief andere huisvesting gezocht en gevonden.

De omgeving

De bestrating aan de noordwestzijde van de bebouwing is aangepast aan de sfeer van de huisjes, welke bestrating samen met enige beplanting langs de hoge scheidsmuur van het naastliggende terrein en met de woningen zelf een erg vriendelijk en intiem karakter geeft. Het is zeker de moeite waard een kijkje te nemen in dit steegje, dat bereikbaar is via de poort links van de zuidwestgevel (dus vanaf de singel).

Aan de voorzijde (zijde Gasthuisstraat) is door middel van een iets verlaagd gedeelte een voorterreintje aangelegd, hetwelk begrensd wordt door een laag tuinmuurtje. Het geheel heeft mede hierdoor een eigen sfeer gekregen.

De tot stand gekomen restauratie komt echter pas volledig tot zijn recht, indien te zijner tijd ook een aangepaste bestemming op het aangrenzende tijdelijke parkeerterrein zal zijn gerealiseerd en hierdoor een verbetering van het stadsbeeld ter plaatse zal zijn bereikt. Ten slotte moet nog worden vermeld, dat de restauratie met veel toewijding en vakmanschap is uitgevoerd door het aannemersbedrijf Woudenberg te Ameide.

H. Blaauwendraad

Met toestemming van de redactie overgenomen uit „De Timmerwerf”.

Nieuwe Leden

J. Been, Leeuwarden	mevr. mr. A. Kolk-Mijs,
Huize 't Begijnhof, Utrecht	Utrecht
F. van Besouw, Utrecht	F. Maarschalkerweerd, Bunnik
Bibliotheek Kunsthistorisch	G. Mulders, Hilversum
Instituut, Utrecht	A. H. Muntinga, Bilthoven
D. J. de Boer, Utrecht	dr. R. M. Nepveu, Naarden
J. C. J. Booma, Gouda	mevr. H. E. H. Nepveu-Bartels,
A. Buitelaar, Utrecht	Naarden
mevr. J. P. W. Crone-	mevr. J. C. Overbeek-Edie,
Marckenhof, Arnhem	Bilthoven
J. P. Dekker, Hellevoetsluis	mr. G. A. Pouw, Utrecht
J. B. M. van Deth, Utrecht	mevr. N. Pulle-Starke, Utrecht
P. Dik, Hoofddorp	H. Riemers, Utrecht
H. Th. M. van Doorn, Utrecht	mr. dr. R. J. M. Smit, Zeist
mevr. N. C. Dorrepaal, Utrecht	A. J. Spijker, Utrecht
A. J. van Dijk, Amsterdam	drs. D. J. Spijkerboer, Utrecht
Gemeente bibliotheek, Rotterdam	H. J. C. M. Stokkermans,
	Utrecht
dr. A. W. Goedhart, Lunteren	S. van Strien, Utrecht
mevr. W. Gommers, Amersfoort	mevr. drs. L. Terken, Utrecht
mevr. C. Heijnen, Soest	P. Thorn, Baarn
G. van der Hulst, Utrecht	mevr. H. J. Venema-Braam,
B. Hijman, Utrecht	De Bilt
J. H. Kappert, Utrecht	mevr. drs. M. Verhaar, Doorn
E. A. de Kievit, Utrecht	J. van den Worm, Utrecht

MOEILIKHEDEN OVER HET HUIS ZUYLEN IN 1587

In het bekende werk van E. W. Moes en Prof. K. Sluiterman gewijd aan de „Nederlandsche Kasteelen en hun Historie“ (1) behoort tot een van de uitvoerigste en meest romantische bijdragen aangaande het kasteel Zuylen in Utrechts directe nabijheid. Want een van de hoogtepunten uit de geschiedenis van die belangrijke bezitting wordt gevormd door het verhaal over de erfgenamen van de in 1568 te Brussel ont-hoofde Graaf Lamoraal van Egmond, prins van Gavre en Steenhuysen en Paltsgravin Sabina van Beyeren, die na op de Rijksdag te Spiers op 8 mei 1544 ge-trouwd te zijn, te Antwerpen ten huize van Pauwel van Hersbeke heer van Bruinisse op 19 juli 1578 overleden was. (2) Van die erfgenamen waren het de oudste dochter Leonora of Eleonora, echtgenote van George of Joris van Horne, Graaf van Houtkerke, burggraaf van Veurne en St. Winoxbergen en baron van Hondschoten, enz. (3) samen met twee van de andere dochters, de prinsessen Françoise en Sabina, degenen die voor Zuylen in aanmerking waren geko-men, ofschoon zij zich met deze Stichtse ridderhof-stad niet hadden laten belenen. (4)

De schrijvers bevestigen dat Françoise van Egmond wier portret door niemand minder dan Hendrik Goltius aan de bovengenoemde bijdrage toegevoegd is, hangende de moeilijkheden was overleden - na in Den Haag gestorven te zijn aan kanker werd zij op 12 juli 1589 in de Hofkapel aldaar aan het Binnenhof bij-gezet (5) - en voorts, dat Gravin Eleonora reeds eer-der het tijdelijke met het eeuwige had verwisseld. Dat laatste moet voorgevallen zijn in 1582. Slechts de prinses Sabina, geboren 1562 overleefde de ge-noemde zusters; zij overleed te Delft op 21 juni 1614 en werd begraven in de kerk van haar heerlijkheid Oud-Beerland. (6)

Op enige van de hier ten tonele gevoerde personen heeft betrekking een brief waarop ik bij een verkoping toevallig de hand heb kunnen leggen. Door dat stuk wordt bevestigd dat gravin Eleonora reeds overleden was en het document is gericht aan haar beide zus-ters die toen in Den Haag woonden. Het schriftuur is van de hand, wellicht geschreven door zijn secretaris en door hem ondertekend, van „Baron de Merode“; het is vergezeld geweest van een opgedrukt zegel uit rood-bruine was (doorsnede 33 mm). De brief is op papier gesteld, formaat klein folio, bij opening kenne-lijk (schiin) afgesneden, met als watermerk een ge-woon schild beladen met twee lilies naast elkaar en in de schildvoet de letter S., het geheel gebroken door een rechtse lijn van bastaardij; alles geplaatst onder een kroon van 5 fleurons, uit de middelste waarvan een latijns kruisje oprijst; onder het schild

een banderol waarop in romeinse kapitalen M SA-VOIS. De hoogte van het watermerk is $6\frac{1}{2}$, de maxi-male breedte 5 cm.

De schrijver nu was Johan IV des H. R. Rijksbaron van Merode van Petersheim, heer van Merode, Oelen, Impden, Diepenbeek, Hielair, IJsselmonde, Ridder-kerk, St. Michelsgestel, enz. Meer correspondentie is van hem bewaard. (7) Johan was de oudste zoon van Baron Hendrik en Francisca van Brederode-Vianen; hij trouwde 26 augustus 1558 met Mencia van Gli-mes tot Bergen op Zoom vrouw van Walhain en Ei-gen-Brakel, overleden 1561 en op 9 november 1563 met Margaretha des H. R. Rijksbarones van Pallandt, de zuster van Graaf Floris I van Culemborg, weduwe van Graaf Johan Frans van Rennenberg en dochter van Erard en Margaretha de Lalaing-Schorisse, die op 13 oktober 1613 (1614?) op huis IJsselmonde overleed. Baron Johan overleed reeds in 1601. Uit zijn biogra-fie blijkt dat hij voor forse maatregelen allerminst te-rugdeinsde. In de noord-Nederlandse zaken was hij, ook in verband met zijn familie-relaties, stellig precies op de hoogte van de moeilijke positie en de aspiraties van de Egmondsche prinsessen, die blijkbaar aan de rentmeester van het huis Zuylen opdracht hadden verstrekt zich nòch met de kinderen van Houtkerke nòch met hun vertegenwoordigers in te laten. Mero-de zowel als de Heer van Brederode (8) hadden als voogden mede-zeggenschap en nodigden thans de prinsessen uit door middel van de brief van eerstge-noemde om ter dege met hen rekening te houden en in deze de vereiste maatregelen bij de rentmeester te treffen.

Waarbij zij in gelijke hoedanigheid bij de freules eens wilden informeren naar een geschikte opvoedster van hun pupillen!

De tekst nu van deze vrij uitvoerige in gebreke stelling luidt als volgt:

Mesdamoiselles Franchoise et (Sabine) (9) d'Egmond a sa (... (9) à la Haye.

Mesdamoiselles Comme puis nagaires auuions en notre qualite enuoye commission au present Recep-ueur de Zuylen pour doresenauant recepuoir diceluy les compte et contingent competant, en icelle terre et seigneurie aux enfans delaissez par feue la dame contesse de houtekerque votre soeur, ensemble de-mande la portion la escheue ausdits enfans, nous entendons que ledit Recepueur at declaire que luy auriez fait interdiction de ne faire aulcune solution ou payement en noz mains ny daultres noz commis ce que ne scaurions croire estre fait, pour inferer a noz pupilles aulcun interest et moingh les frustrer de

leurdit contingent comme aussy n'est a personne loisible de faire, veu la manifeste intention de messieurs les Estatz dutrecht portee par le conference de ladite terre et acte en emane, nous presumons ladite interdiction estre advenue, pour aulcunes bonnes considerations, si comme quiceluy Recepueur n'auroit pour quelques raisons cydeuant militantes, administre ladite seigneurie fors soubz votre charge commission et instruction, et que par consequant ne deburoit estre comptable qu' a voz instances, iasoit que les fruitz et leuees debuoiert venir et estre conuertiz au commun usage de ladite feue dame (et a present a cestes pupilles) et vous or comme pour nous deuem't acquicter de notre charge sommes tenez aduier et employer tous moyens duisables au proffit desdits pupilles et conservation de leurs actions et droicts, nauons sceu laisser de vous requerrir de faire rendre la plustost que sera possible, audit recepueur ses comptes et a nous ou au Seigneur de Brederode en signifier le iour et lieu, affin que nous puissions commectre quelcun pour de notre part, y assister, confaire et garder le droict desdits pupilles en ladite seigneurie, autrement serions constraint (a notre regret) le compeller (pour aultant que nous touche) per justice, d'aultant que ne scaurions plus longement differer sans cognoistre lestat particulier de toutes actions et droictz de ladite maison de Houtekerke. Daultrepart comme nauons jusques vrs consimi (?) ny ne voyons apparence de doresnauant percheuior aulcune chose des biens dudit seigneur Antoins (?) quiceulx sont et demeurent universelement infructueux nous serat besoing de retranchier au mieulx que faire se pourra lestat et gaiges des seruiteurs dudit seigneur Conte, trouuons atant conseillie et vous prions de vous informer si ne scauiez pardela recouurer quelque femme d'honneur qui moyennant quelque gracieux salaire tel que de cincquante florins par an ou denuinouldroit gouverner ladite demoiselle de Houtekerke ensemble layder a raccoustrer et autrement, ou si trouuez la dale refect a ce mieulx luisable, sera besoing linduire a se contenter de recepuir doresnauant pour son traictement seulement trente florins par an en rete-nant en tel cas la seruante comme ne doubtons qu'en la conjointure du temps moderne polrions facilement recouurer aultre de sa qualite.

Sur quoy attendant votre response supplierons Leter-nel vous impartir

Mesdamoiselles, auecq parfaicte sante longue et heureuse vie moy ma fame et fille nous recomman-dans bien affectueusement a vos bonnes graces d'Amiens ce IXe de Mars 1587 stilo edicti.

Votre tres affectionne Amij a vous faire service

J. Baron de Merode.

(Vertaling)

Mejonkvrouwen Françoise en Sabine van Egmond in haar huizinge te Den Haag.

Mejonkvrouwen. Daar wij sedert kort in onze hoedanigheid opdracht verleend hebben aan de tegenwoordige ontvanger op Zuijlen om vooraan van hem te

ontvangen rekening met toekomend batig slot ten opzichte van deze gronden en heerlijkheid van de door wijlen Vrouwe Gravin van Houtkerke, Uw zuster, nagelaten kinderen, tezamen met verzoek om het aandeel dat toegevallen is aan bovengenoemde kinderen, hebben wij begrepen dat gezegde ontvanger heeft verklaard, dat gij hem hebt verboden om enige voldoening of betaling te verrichten in onze handen dan wel aan anderen aan wie wij daartoe opdracht hebben verleend; hetgeen wij niet zouden kunnen geloven dat dit gedaan zou zijn, daar het tegen de belangen van onze pupillen zou indruisen en hun aandeel zou verkorten, aangezien het aan niemand geoorloofd is aldus te handelen, gelet op de duidelijke bedoeling van de Heren Staten van Utrecht, voorgescreven ter bespreking aangaande deze heerlijkheid en de daaruit voortgevloeide acte. Wij nemen aan, dat dit verbod is ontstaan door in het geheel geen goede overwegingen wanneer door genoemde ontvanger niet dan op grond van enige vroegere strijdige redenen de gezegde heerlijkheid behalve krachtens Uw last, opdracht en aanwijzing en dat hij bijgevolg rekenplichtig zou zijn slechts op grond van Uw aandrang, zelfs dat de vruchten en inkomsten moesten gaan en omgezet worden tot gemeenschappelijk gebruik van wijlen genoemde dame (en thans voor deze pupillen) en U of om voor ons moeten schadeloos stellen wegens de op ons verleende last met instandhouding van hun vorderingen en rechten. Wij hebben daarvan niet kunnen afzien om aan U te laten vragen om aan de gezegde ontvanger zo spoedig als mogelijk zal zijn diens rekeningen te doen overdragen hetzij aan ons, hetzij aan de Heer van Brederode met bepaling van dag en plaats opdat wij van onze kant iemand kunnen benoemen om daarbij te helpen het recht vast te stellen en te bewaren van genoemde pupillen ten aanzien van gezegde heerlijkheid, terwijl wij anders gedwongen zouden zijn (tot ons verdriet) hem aan te spreken (voor zover ons aangaat) door middel van het recht; des te meer omdat wij geen langer uitstel zouden kunnen verlenen zonder de eigen toestand van alle vorderingen en rechten van het gemelde Huis van Houtkerke te kennen. Overigens of-schoon wij geen toestemming hebben (?) noch er schijn van zien om voortaan enige zaak te innen uit de goederen van genoemde Heer Antoins (?), gelijk in het algemeen vergeefs is en blijft. Wij zullen in de noodzakelijkheid verkeren om zo goed mogelijk op te nemen de staat van de lonen van de dienaren van genoemde Heer Graaf. Wij verkregen deze raad en wij verzoeken U daarenboven om informatie te nemen om een vrouw van eer te verwerven en bemiddeling tot stand te brengen tot een redelijk salaris als bijvoorbeeld 50 gulden per jaar of voor ongeveer hoeveel zij goevernante zou willen zijn voor de gezegde jonkvrouw de Houtkerke, om haar te helpen herstelwerk (?) en anders te doen, of, wanneer U oordeelt, dat de jonkvrouw hiervan wenst af te zien (?) zal het nodig zijn haar ertoe te brengen zich te vergenoegen ermee om voor het vervolg te ontvangen voor tracte-

ment slechts 30 gulden per jaar in dat geval met terughouding van de dienst, aangezien wij er niet aan twifelen dat wij bij de samenloop van omstandigheden in de tegenwoordige tijd gemakkelijk een ander van haar hoedanigheid zouden kunnen verkrijgen.

Hierop Uw antwoord wachtende, smeken wij de Eeuwige aan U Mejonkvrouwen bij volmaakte gezondheid een gelukkig leven te verlenen, terwijl ik, mijn vrouw en dochter ons toewijdingsvol recom-manderen in Uw goede gratie uit Amiens op deze 11e maart 1587 naar de stijl van het edict.

Uw zeer toegenegen en dienstvaardige vriend

J. Baron de Merode

Alkmaar

Mr. J. Belonje

Noten

- (1) I, Amsterdam 1912, bldz. 201/2
- (2) S. van Leeuwen „Batavia Illustrata“, 's-Gravenhage 1685, bldz. 953/4 en „Taxandria“ XLIV, 1939, bldz. 11.
- (3) F. V. Goethals „Dictionnaire Héraldique et Gé-nealogique des Familles Nobles du Royaume de Belgique“ III, Bruxelles 1850, p. 261, 269, 270/1, 361 en 374. Hij was Erfgrootjagermeester van het H. Roomse Rijk, heer van Pamele, Braine-le-Château, Heeze en Leende, overleden kasteel Geldrop 1608; zij hadden huwelijkse voor-waarden gemaakt op het kasteel Gaasbeek 26 ja-nuari 1574. Zie „Ned.-kastelen“ t.a.p. II, bldz. 219.
- (4) „Genealogische en Heraldische Bladen“ III, 1908, bldz. 522.

(5) „Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Lette-ren“ IX, 1844, bldz 14/5; J. R. Krudop van Ru-wiel „De voormalige St. Maria Kapel ten Hove op het Binnenhof te 's-Gravenhage 1250-1877“, Amsterdam 1961, bldz. 47 sub 23 en het daar aangehaalde.

(6) Mr. P. C. Bloys van Treslong Prins „Genealogi-sche en Heraldische Gedenkwaardigheden in en uit de Kerken der Provincie Zuid-Holland“ II A, Utrecht 1922, bldz. 273 sub 3 (gecorrigeerd naar Van der Aa „Aardr. Woordenboek“):

SablIn Van EgMond VVlls ooCk troV prInCes Int LeVen

Stlerf IVnl tVIntlCh een 't LIICK rVst aLhler be-neVen.

Zij was getrouwd met Georg Eberhard Graaf van Solms-Lich, kolonel in Staten dienst; zie Dr. A. W. E. Dek „Genealogie der Heren en Graven van Egmond“ 's-Gravenhage 1958 bldz. 58 en D. Hoek „Egmond's kinderen op de Vijverberg“, bldz. 18 Jaarboek „Die Haghe“ 1966 en id. 1967 bldz. 178.

(7) E. Richardson „Geschichte der Familie Merode“, I, Prag 1877, S. 157/8/9 en II, Prag 1881, S. 286 en 290 en A. Fahne „Geschichte der Dynas-tischen Geschlechter aus denen die Grafen, jetzt Fürsten zu Salm Reifferscheid ihre Frauen ge-nommen haben“, I, Cöln 1866, S. 108 sqq.

(8) „Batavia Illustrata“ t.a.p. bldz. 891.

(9) Dit moet uitgevallen zijn bij het openen van het couvert van de brief.

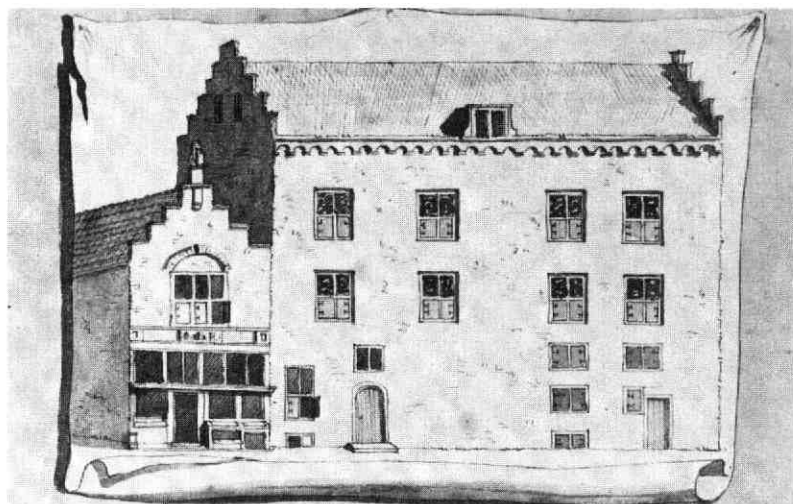
PAYENBORG

Oudste gegevens

Nadat het graven van de Oudegracht voltooid was in de twaalfde eeuw kwam ook de bouw van - voorna-melijk houten - huizen op gang. Een van de families, die zich vestigden aan de oevers van deze nieuwe verkeersader was de familie (de) Paye of Payo; zij werd eigenaar van een huis, dat nu bekend staat onder de naam „Payenborg“, Oudegracht 320. Deze fa-milie vestigde zich aldaar vermoedelijk in de tweede helft van de 14e eeuw. Over hun oorsprong is weinig bekend. Men vindt vermeldingen van een familie Pay-en in Arras, (Atrecht) 1) en Cornelis Booth schrijft 2): „Henric Paye ende Hubrecht Paye, beyde a° 1385 broeders van Onse Vrouwe Broederscap tot St. Ni-claes“. Deze Henric Paye wordt voor het eerst ge-noemd als bewoner van Utrecht in een akte, opge-maakt op Sinte Odulfsavond (11 juni) 1366 3): „Roe-lant van Lantscroen en Tydeman Meeus, kerkmees-ters der Buurkerk, erkennen verkocht te hebben aan Henric Paye het recht van uytgang uyt zijn huis op het Buurkerkhof“.

Pronken en wonen

Payenborg bestond, zoals vele andere huizen aan de gracht, uit een combinatie van een groot grachten-huis met pronkzalen, maar erg moeilijk warm te hou-den, en een kleiner huis ernaast, geschikt voor per-manente bewoning. Tot het midden van de 16e eeuw is deze combinatie, één hoofdbewoner voor Groot- en Klein-Payenborg, blijven bestaan. Als laatste telg van de familie Paye woonde er eind 15e eeuw Mechteld Paye, de kleindochter van bovengenoemde Hubrecht. Het eerste meer exacte gegeven over de bewoning van het pand vinden we in een akte uit 1517 4), waarin Pieter Pauwels van den Bergh en Elisabeth zijn vrouw, in eigendom gaf aan Joseph Oedele Gijs-bertss., weduwe van Hardenbroek, „een huysinge ende hofstede mitte cameran ende poertwech gele-gen tussen Geerte- en Smebrug aan de oestsyde, ge-heten Paeyenburch, dair Henri Mathijsz., die tripmae-ker, voor an der strate boven ende die Paeyensteegh beneden naest gelegen zijn“. In deze akte wordt met-een het hele kompleks beschreven: het pronkhuis

Payenborg, zoals L. P. Serrurier het zag omstreeks 1730; Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, T.A. Oudegracht 320 (S.-G) c. 1730.

Groot-Payenborg, de woning Klein-Payenborg, met daarnaast het zgn. Payenborgsteegje met enige cameren (voor het personeel?), dit alles met als achteruitgang de Lange Nieuwstraat.

In 1534 werden de panden door de eigenaresse Barbara van Solms Jacobs, weduwe van Gaasbeeck, in eeuwige erfpacht gegeven aan Jan van Amerongen en „Claess woenende tot Asperen” 5). Deze Claes Jansz. van Asperen, zoals hij elders ook genoemd wordt stierf 20 jaar later en zijn dood bracht dramatiek over Payenborg. Dit speelde zich af in 1555. Ten behoeve van schuldeiser Jan van Amerongen werden huis en inboedel van de weduwe en erfgenamen van Claes Jansz. van Asperen geliquideerd. De pander (deurwaarder) van het Utrechtse Hof, Claes Jeroensz., laat in een dekreetbrief noteren 6): „(…) hebbe mij daer nae upten XXXen septembris getransporteert inden kerspelkerk van sinte Niclaes t’Utrecht des morgens onder die hoochmisse”. Hij was daar met de plaatsvervangend schout en twee schepenen en daar verkondigde hij de openbare verkoop van de helft (!) van de „huysinge ende hoffstede genaempt Payenburch metter cameren, poortwegen ende andere zijne toebehoiren, staende alhier binnen Utrecht aende oestzijde der grachten streckende tot inde nyeve straet toe, dairvoir aende straten Jacob Cosijnsz. boven, ende beneden Willem Hermansz. naestgelegen zijn (…) tusschen Geertrudenbrugge ende die Smebrugge”. De hoogste bieder na „tuytgaen der bemender keerse” was Loeff van Amerongen, die er 1230 Carolusguldens voor neerlegde.

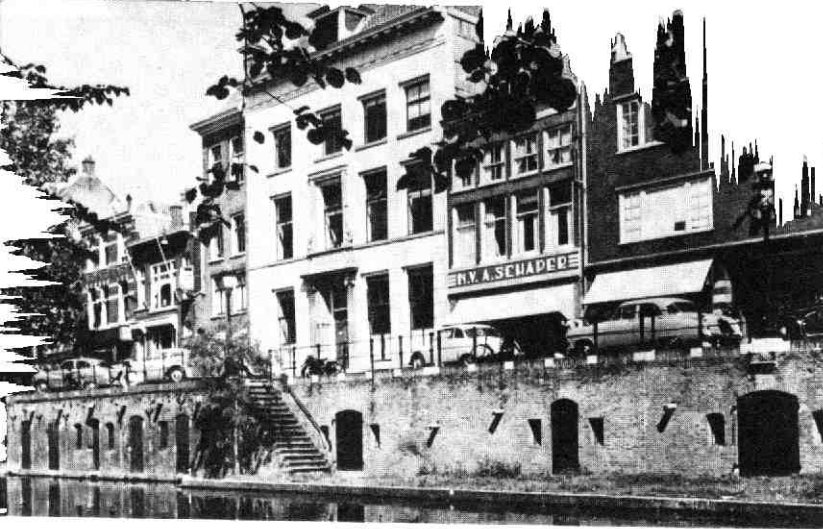
Met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid betekent dit de scheiding van Payenborg. Van bovenstaand moment af gaan Groot- en Klein-Payenborg hun eigen weg. In de 18e eeuw pas wordt het kompleks weer samengevoegd.

Scheiding

Minstens zes keer is Klein-Payenborg van eigenaar veranderd tussen 1555 en midden 18e eeuw. De ver-

schillende eigendomsoverdrachten laten soms zien, wat voor nering er zoal in dit huis gevoerd werd. Wijnkoper Herbert Willem van Wiert en zijn echtgenote verkochten het in 1571 aan Jan Andries Crap. In 1599 vestigde er zich Puwels Tijmansz., een mandemaker; hij nam het huis over van Jannichjen Dirckxdr., weduwe van Harman Willemsz. (van Payenborch). In 1612 werd het eigendom van de kuiper Adriaen Hendrikss. van Cuylenborch, inclusief een 7) „stuckgen hoffs ende 4 voeten van de karsseboom, mittet getimmer vandien”. Bij de overdracht in 1635 aan Cornelis Brugman, een stoofmaker, werd gesproken over 8) „het huys daer de stooff uythangt”. In 1685 werd de 9) „huysinge, hoff, in huer bij Aelbert van Odijk, streckende met sijnen huys ende werff uytte Oude Gracht tot achter aen seeckere camere gelegen inde Paeysteegge, toebehorende de heer Blocklandt” verkocht aan Jeuriaen Rinkink. Met de komst van Cyprianus Berger in 1724 werd Payenborg betrokken door „het grootkapitaal”. Berger was raad in de vroedschap en oud-schepenen van de stad. Hij stichtte de brouwerij „De Kroon”, later „De Aker” of „Het Keteltje” genoemd, en vestigde deze in Payenborg; het hele kompleks werd weer verenigd onder één eigenaar.

Werd Klein-Payenborg meestal bewoond door nijvere handwerkslieden, in het pronkhuis zetelde het patriciaat. Vanaf ongeveer 1555 was het eigendom van Johan van der Vecht, zoon van burgemeester Harman, en zijn vrouw Margaretha van Zuylen van Nyevelt. Bij testament, verleden voor notaris Claes Verdunyn op 22 februari 1620, verdelen beiden 10) „Payenborch en sijne wtgangen” over twee kinderen” soo sij comparanten geerne sien souden, dat de verseide huisinge onder haerluder familie blijven mochte”. De kinderen moesten ook kunnen beschikken over „cameren ende twee huiskens inde Nyeustraet staende”. Tot 1724 hebben afstammelingen van Johan van der

Gezicht op Payenborg met aangrenzende panden in 1957, door C. L. Temminck Groll; Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, T.A. Oudegracht 320 (S.-G.) 1957 (A).

Vecht op Groot-Payenborg gewoond; toen werd dit opgekocht door Cypriaan Berger. Deze man gaat het groots opzetten. In 1732 kocht hij Klein-Payenborg en in 1741, 1744 en 1753 kocht hij van de heer van Soestbergen en van de Rooms-katholieke aalmoezenierskamer van de stad 11 „de paterszijde en van dito de Clerezijkant zuidzijde Payenborchsteegje”.

Hereniging

In deze tijd kreeg Payenborg ongeveer het uiterlijk, dat het nu heeft: een voorgevel van 13,8 meter, drie verdiepingen en een zolder, en een trapgewelf. Hoezeer Cyprianus Berger uitgebreid heeft, bewijst de eigendomsoverdracht in 1787 aan brouwer Cornelis Anthony Roelans van de brouwerij „De Aker” met woonhuis, kelders en kluizen, pakhuizen, rosmolen, stallingen en koetshuis en drie andere huizen aan de Lange Nieuwstraat uitkomend.

In 1808 werd de hele onderneming overgedaan aan de familie (Elink) Schuurman. Payenborg werd ruim 100 jaar gebruikt om onderdak te verlenen aan verschillende generaties Schuurman met enige regimenten dienstmeiden, minnen, kinderjuffrouwen, dienstbazen, mouterknechten, kelderknechten, brouwersknechten en huisknechten.

Toen in 1874-75 de brouwerij „geamoveerd” werd, eindigde de carrière van Johan Elink Schuurman als brouwer en zeepzieder; hij behield in Payenborg de „Algemeene Utrechtsche Brandwaarborg- en Verzekeringsmaatschappijen”. Groot-Payenborg werd gebruikt door de familie en in de kleine woning vestigde zich de congie, aanvankelijk Johannes Loman, na 1888 Willem Luca.

In 1910 werd Payenborg opgekocht door de Rijksuniversiteit. Het huis veranderde drastisch en vanaf dat moment bestond de indeling uit kamers met namen als „extractie”, „desinfectie”, de phantoomzaal, bacteriologie, microscopie, een praktikanterkamer, een collegezaal en een museum: het Tandheelkundig Instituut kreeg hier zijn domicilie.

De huidige bewoner, het bureau van de subfakulteit

geologie en geofysika, kwam in 1929 in het pand. In hun jaarverslag lezen wij 12) „Toen collega Rutten mij opgetogen zijn ruime lokaliteiten toonde, toen kwam mij het woord van de dichter voor de geest: „Alles Vergänglichliche ist nur ein Gleichnis”. In vergelijking met het gebouw aan de Ganzenmarkt is collega Rutten inderdaad enorm vooruitgegaan, maar als hij in het Geologisch Instituut komt, dan ziet hij, dat zijn huiseigenaar nog heel wat moet opknappen, voor de vergelijking tot een dragelijk resultaat leidt”. Geologen zijn poëtisch . . .

In juni 1980 gaat de universiteit er wederom een andere bestemming aan geven, welke, is nog niet geheel bekend. Mogelijkerwijs wordt er een expositieruimte van gemaakt. De toekomst zal het leren.

In „kort bestek” een complete geschiedenis van Payenborg geven, bleek een welhaast onmogelijke opgave. Bovenstaande is slechts een verzameling van momentopnamen, die hopelijk een aardig beeld geven van ontwikkelingen, die zich hebben voorgedaan in de exploitatie van zomaar een grachtenhuis, met zijn grote verscheidenheid aan inwoners.

J. A. C. Mathijssen

Noten

- (1) Gemeentelijk Archief Amsterdam, Inventaris familiaarchief Bakker
- (2) Booth C., Eenighe stamhuysen, handschrift 17e eeuw
- (3) Gemeentelijk Archief Utrecht, Stadsarchief I, 586
- (4) Van der Monde N., Aantekeningen in alphabetische orde, getrokken uit registers, charters en andere stukken, betreffende openbare en particuliere huizen te Utrecht, handschrift 19e eeuw
- (5) Ibidem
- (6) Gemeentelijk Archief Utrecht, Stadsarchief I, 700
- (7) Gemeentelijk Archief Utrecht, Stadsarchief II, 3243
- (8) Ibidem
- (9) Ibidem
- (10) Gemeentelijk Archief Utrecht, Supplement Stadsarchief, 192a
- (11) Gemeentelijk Archief Utrecht, Stadsarchief II, 3243
- (12) Jaarverslag Instituut voor Geologie, Utrecht 1930

De Utrechtsche Courant en de volksgezondheid omstreeks 1800 (5)

Ook voor de kwakzalvers was omstreeks 1800 de krant een middel om zich tot de klantenkring te wenden en, zoals dat in het reclamejargon zo mooi heet, voor te lichten. Door middel van een advertentie konden ze voor een redelijk bedrag veel meer mensen bereiken dan ze op de markt ooit in één keer konden beschreeuwen, al schuwden ze daarnaast ook het optreden op de markten niet. Maar via de krant bereikten ze een ander publiek en misschien kregen hun advertenties een beetje mee van de betrouwbaarheid die de kranten toen nog veel meer dan nu hadden. Daarom vinden we tussen aankondigingen van nieuw verschenen, meestal vrome, boekwerken en andere keurige annonces hun kwakzalvende oproepen. Met wat vreemde woorden werd een sfeertje van geheimzinnigheid opgeroepen, terwijl absolute zekerheid werd beloofd: wie zich met het aangeprezen middel behandelt, geneest beslist. En geloof maar niet dat het alleen ging om haaruitval: „t Alom berucht Arcanum Antiaphrodisiacum Culemburgo Hallense of *Hals Culemborgs Geheim* tegen de *Venus-Ziekte*, waar door men zig zelfs onfeilbaar, het meest in 30 a 40 dagen, gaande en staande, zonder verzuim van enige Affaires en dat het niemand merkt, geneest van de *Venus-Ziekte*, en alle *deszelfs* toevallen, al was die ziekte noch zo verouderd, en zelfs niet alleen in de sappen, maar tot in de Beenderen en 't Merg ingedrongen". Men kon ook een ander middel kopen voor de somma van f 1,20 per doosje, in de boekhandel van de erven J. van Rossum, aan de Bakkersbrug. Dat ging om „de zoo wijdberoemde *Venus-Pillen*. Dezelve zijn goed, niet alleen voor pas gekreene, maar ook voor verouderde ongemakken. Men gebruikt, drie-maal 's daags, twee *Pillen*. Dezelfen geneesen alles radicaal en zonder ongemak, zelfs kan men niet merken dat men medicineert". Zo gemakkelijk ging dat, zonder vies ogende of ruikende smeerseltjes. Een indrukwekkend middel moet ook geweest zijn een „thans uitgevonden zeker *Medicament*, onder den naam van *Savon de Paris*. Dit middel is vervaardigd door een waardig *Menschenvriend*, en geneest vast de Winter-handen en voeten, en *Winter-Pulden* (ik weet niet wat dat zijn, 't H.); is ook een best middel voor Zomervlakken en Puisjes in het Aangezicht". Men kan uit dat soort advertenties ook nog aflezen met welke kwalen de mensen toen sukkelden en hoe deze genezers spekulierten op schaamtegevoelens en wanhoop van hun slachtoffers. Hoezeer ze zelf ontbloot waren van enige schaamte blijkt wel uit de volgende advertentie: „*Magnesia Alba Anglicana* of *Anti Hypochondriana* van den Heer J. Teissier. Het is een zeer ligt, wit en onvoelbare Poeder, zonder smaak of reuk, vriend van alle Lighaamsgestellen, en

't best Huysmiddel ooit gekend, tegen *gebrek van Verteering*, *Scherpe Uitslag*, *Scheurbuik* en de meeste *ziekten* aan welke men onderhevig is". Een bijzonder geneesmiddel was het, want „in geval van Schrik, hetzelfde eens gebruikt voorkomt men alle gevaar, en voor Zwangere Vrouwen 2 a 3 giften daags verligt de pijnen van den Arbeid en bevordert een gelukkige verlossing".

Met zulke advertenties zouden hele jaargangen van het Maandblad Oud-Utrecht gevuld kunnen worden. Er zal wel geen twijfel over bestaan dat het hier om kwakzalversmiddelen gaat. Ook zullen we wat dat betreft weinig moeite hebben met het herkennen van onofficiële geneeskunde in de telkens weer terugkerende advertentie: „De Geestelijke Dochters uit het Klooster te Cranenburg zijn wederom in deeze Stad gekomen, om onder toelating van het *Collegium Chir.* de remedie tegens de Kanker te appliceeren". Genezing via handoplegging of gebed lijkt me. Daar hadden de plaatselijke artsen, verenigd in het *Collegium Chirurgicum*, geen bezwaren tegen, zonder dat we daaruit mogen afleiden dat het een altijd helpende geneeswijze was.

Kiespijn moet toen ook een plaag zijn geweest, al was het snoepen van suiker nog lang niet zo'n gewoonte geworden als nu. Men dacht dat de sterfte onder jonge kinderen zo hoog was, omdat het tanden krijgen zo gevaarlijk was. En dus waren er krachtige middelen tegen, zoals uit de volgende advertentie blijkt.

12/9-1795. ALGEMEEN WELZIJN. Aan alle ouders, die omtrent 't lot hunner pasgeboorne zuigelingen niet onverschillig zijn, wordt een zeker en wel beproefd uitwendig middel aangeboden, bestaande in *JOBS TRAANEN*, ter *SECUURE VOORKOOMING* en *WEEDERHOUDING* der anderzins veel al *DOODELYK KINDERSTUIPJES*; tevens geschikt, om zoo Voor; als By de verschijning der Tandjes en Kiesjes, de kindertjens *MIDDELYK* by 't leeven te behouden, en van pyenen te bevryden, (des diend men zig voor uit van 't zelfde te voorzien eer het te laat is) d'armen gratis. Bejaarde Persoonen aan *Vallende ziekte* en *stuipachtige* toevallen onderhevig, kunnen zig mede met vrugt 'er van bedienen".

Als ze het hadden overleefd, en ze konden het zich permitteren, konden ze met hun tand- en kiespijnen naar een dentist of tandmeester. Dat moest eigenlijk een chirurgijn zijn, maar ja, het onbevoegd uitoefenen van de geneeskunde was al sinds 1655 strafbaar evenals het verkopen van geneesmiddelen door iemand die geen opleiding tot apotheker had gehad en desondanks... In de medische opleiding werd een

beetje aandacht aan de tandheelkunde besteed; verder moest men zich maar in de praktijk specialiseren. Het is daarom helemaal niet onmogelijk, dat de telkens weer in de kranten adverterende tandmeesters hun gruwelijk beroep redelijk beheersten. Of waren het toch kwakzalvers? In Utrecht trad toen bijvoorbeeld telkens weer en gedurende vele jaren Simon Nathans op; men kon bij hem een abonnement nemen voor tandverzorging. Hij verrichtte „(zoo als genoegzaam bekend is) alles wat nuttig, nodig en ciertlijk aan 's menschen Tand en kan gedaan worden, zoo van bedaagde Lieden als kinderen. Verzoekt de Heeren Doctoren en Chirurgijns, hem dienaangaande aan hunne Patienten verder te recommandeeren, twijffelt niet of zullen van zijne behandeling ten uitersten voldaan zyn". Hij was „geexamineerd en geadmiteerd kies- en tandmeester, in de geheele Bataafsche Republiek" en er waren mensen die op zijn roem probeerden te teren door zich voor een zoon van hem uit te geven, uiteraard niet tot zijn genoegen. Maar diezelfde medisch zo hoog staande genezer verkocht ook de Savon de Paris; hij ging zelfs nog verder. „NB. De zoo vermaarde en nuttige Jicht-Koussen zijn thans wederom, en in allerlei koleuren, te bekomen by den Kies- en Tandmeester *Simon Nathans* te Amsterdam. Behalve dat deeze kousen zeer wel staan, en om derzelver warmte in alle gevallen zyn aan te pryzen, is derzelver beproefde deugdzame eigenschap, te zamen met zes kleine pillen waarvan men om de agt dagen een inneemt, volkomen te herstellen van de *Jicht, Rhumatieke Pynen, Podgegra, Scheurbuik en Waterzucht*, verdryvende de pynen en *zwellingen*, ja zelfs *lammigheid* in *Armen en Beenen* en zyn zeer aangenaam van reuk". En dat lijkt toch verdacht veel op een kwakzalverswondermiddel.

Hoe weinig machtig de arm van de overheid was blijkt wel uit het feit, dat dergelijke annonces allang verboden waren. Ook dat werd via de krant bekend gemaakt, zoals bijvoorbeeld in 1798 door de agent van de nationale opvoeding die de courantiërs verzocht „van geene Advertissementen, waar by een of andere Geneesmiddelen tegen verschillende ziekten, of het doen van operatiën, of iets, dat maar enigzins kan gerekend worden tot de uitoeffening van eenig gedeelte der Genees- of heekunde te behooren, worde bekend gemaakt, in uwe Courant te plaatsen". Ze moesten eerst nagaan of de betrokkene wel over de juiste papieren beschikte. Maar als we bedenken hoeveel moeite het heeft gekost om de kwakzalverij terug te dringen door overheidsmaatregelen is het begrijpelijk, dat het niet is gelukt via een door de courantiërs uitgeoefende censuur. Ook de artsen en de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen gelukte het niet op korte termijn.

De krant was niet bestemd voor de onderste lagen van de maatschappij, daarvan was men zich best bewust. „Daar dit bericht zeldzaam onmiddellijk aan soortgelijke menschen komen zal, vleit hij zich dat de lezers de inhoud daarvan, waar zulks nodig mocht zijn, wel willen meedelen" schreef een arts die de be-

hoefligen zou gaan behandelen. We weten, dat ook die hogere klassen met allerlei kwalen opgescheept zaten. En als we in de weekbladen van toen kijken blijkt, dat ze een grote belangstelling hadden voor medische informatie over akelige gevallen en wondermiddelen. De krant deed niet aan het vermelden van berichten over sensationele ontdekkingen door zweedse boertjes, omdat zulke informatie door de courantiërs niet tot zijn werkterrein werd gerekend. Als er een bericht over werd aangeboden in de vorm van een advertentie was hij wel bereid om het op te nemen, maar zelf achter zulk nieuws aanzitten was er niet bij. Toch was er duidelijk grote belangstelling voor griezelverhalen, want de weekbladen stonden er net als nu vol van. Een nieuw middel tegen kiespijn bijvoorbeeld, uitgevonden door een professor in Florence en simpel als wat. Er was een insect ontdekt, *curculio antidontalgicus* genaamd; als men dat „tusschen den duim en voorsten vinger kneedt, tot dat zy al hun vocht verloren hebben, dan behouden deze vingers een jaar lang, ofschoon dagelijks gewaschen wordende, het zonderling vermogen, om de Kiespijn, wanneer dezelve uit bederf der kiezen ontstaat, te genezen, door slechts die vingers tegen de holte van de bedorven kies aantehouden". Een wondermiddel zo te zien, maar het blad raadde de lezers aan niet zonder meer de mogelijkheid dat het kon helpen te verwerpen. „Het gezond verstand leert ons, dat het nuttig is, alles te beproeven, wat niet kan schaden, en de geschiedenis der menschelyke kundigheden heeft ons reeds lang geleerd, dat de menschen steeds in den beginne de gewigtigste en nuttigste ontdekkingen of het geen tot dezelve leiden kon, versmaad hebben". In datzelfde blad werd de kwakzalver „een onbeschaamd den weetniet, die eerlijke lieden misleidt" genoemd; „Zijn geliefkoosd geneesmiddel is eene hevige purgatief". Maar als het er op aan kwam, de smaak van het lezerspubliek te strelen, was de redactie niet te beroerd om de meest onwaarschijnlijke sensatieverhalen op te nemen. Dat zegt ook iets over de smaak van de lezers. Het volgende verhaal is een fraaie illustratie van wat ik bedoel; ondanks de beleefde vragen waar het mee wordt afgesloten lijkt het er toch ook wel op, dat de lezers erdoor aan het griezen moesten worden gebracht.

ZELDZAAM GEVAL EENER AANHOUDENDE ONTLASTING VAN PISSEBEDDEN, UIT DE NEUS.

Briefswyze medegedeeld aan den Schryver van dit Blad.

Myn Heer!

Ik zende u het volgend berigt, ten einde gy, het zulks verkiezende, een plaats zoudt kunnen geven, in het Weekblad de Konst- en Letterbode. De Dienstmeid van, *Gysbert Slykhuys*, wonende in het Dorp Wilp, by Deventer, genaamd *Hendrika van Brummen*, oud, volgens haar zeggen, iets meer dan 35 jaren, wierd, in de maand September 1805, door hevige tandpyn gedurig aangevallen, aan de bovenste tanden ter regterzyde en allermeeft aan den hoektand. By geen middel

vond zy meer baat, dan by het kaauwen van tabak, waar door de tandpyn telkens veranderde in zware pyn in het voorhoofd. Wanneer de tandpyn ophield en de hoofdpyn begon, had zy het onaangenaam gevoel, als of 'er zich iets levendigs van het bovenste der neus opwaarts en ook weêr naar beneden bewoog. Dit gevoel had haar ook niet bedrogen. In het laatst van Sept. 1805, had zy zware tand- en vervolgens hoofdpyn gekregen, voelde dezelfde beweging in een groote mate, en eindelyk kwam 'er een *Steenmot* of *Kelderzeug* (Hier, in Holland, meer bekend onder den naam van *Muur- of Kelder-Pissebed* (*Opicus Asellus L.*) *Aant. van den Redact.*) levendig uit haar neus, die van oogenblik tot oogenblik door nog zes anderen gevolgd wierd. Verscheidene maanden lang ontlastte zy, sedert dien tyd, dan eens 2, dan eens 3, dan eens meer van deze dieren. Voor enige maanden kwam iemand op de gedachten, om in elk oor de rook van een volle pyp tabak te blazen, het welk eenige uren daarna van dat gevolg was, dat 'er 17 levendige Steenmotten voor den dag kwamen. Die zelfde week wierd dat middel nog eens aangewend, en 'er kwamen nog 8 dergelyken ten voorschyn.

Sedert dien tyd gebruikt zy de middelen van iemand, die te Zutphen woont en hier of daar op het platte land wel eens als Dokter ageert; hy laat haar een, my onbekend, poeder hoog opsnuiwen en geeft haar verscheidene dranken in. Of dit de oorzaak zy, weet ik niet, maar zeker is het, dat 'er den volgenden morgen weder drie uitkroten, en van dien tyd af aan het getal van levendige Steenmotten, die zich vertoonen, hoe langer hoe grooter wordt, zoo dat het niets buitengewoons is, als 'er 30, 36 of 40 op eenen dag of nacht komen, die zoo levendig zyn, dat men werk heeft om ze in een glas te verzamelen; en zy verzekert, dat zy te samen meer dan 400 uitmaken, sedert Sept. des vorigen jaars.

In het eerst wilde men haar naauwlyks geloven, als zy het verhaalde; maar naderhand gebeurde hetzelfde zoo dikwyls, in de tegenwoordigheid van het gansche huisgezin, dat voor my ten minsten, die deze menschen als eerlyke lieden ken, alle twyfelingen weggenomen zyn. Dewyl intuschen myn verhaal van het bovenstaande aan dezen en genen nu en dan in twyfel getrokken wierd, om dat het steunde op het getuigenis van anderen, verzocht ik, dat men my zoude laten roepen, by de minste waarschyndelykheid, dat 'er weder iets dergelyks zoude gebeuren. Den volgende morgen viel dit voor, en toen zag ik voor myne oogen, dat 'er achter elkanderen tien ten voorschyn kwamen, die ik mede naar huis nam in een fleschje met Genever zette en tot myne verbazing 5 minuten daarna zag, dat zich van vele jongen, die zoo groot als een speldeknoop waren, ontlast hadden.

Telkens als de beweging in het hoofd begint, wordt de patient aangevallen door duizeligheid, flauwte en zenuwtrekkingen, die echter niet sterk zyn en maar kort duren.

Van waar komen die beesten in het hoofd van dat mensch? Ik heb tot beantwoording van die vraag

niets kunnen uitvorschen dan het volgende: zy kan zich herinneren, dat zy, een kind zynde van 9 tot 10 jaren oud, spelende met andere kinderen, een menigte Steenmotten verzameld had in een daartoe gegraven kuiltje in den grond; dat zy vervolgens digt daar by had liggen slapen; wakker wordende dien geheel- en den volgende dag over doofheid geklaagd, en haar Vader eindelyk een Steenmot uit haar oor gehaald had, waar door de doofheid verdween.

Mogelyk is 'er toen ook wel een in den neus gekropen: maar hoe komt het dat de gevolgen daar van eerst 25 jaren daarna bespeurd worden? Wie zal dit beantwoorden? Ik hoorde ook liever een voldoende antwoord op de vraag: Door wat middel zal het mensch kunnen genezen worden?

Den 18. Aug. 1806. E. Wesselink, *Predikant te Wilp.*

En er komt nog een kwakzalver aan te pas ook, tenminste zo lijkt het. Van een bezoek aan een echte arts wordt niet gerept, er zal in zo'n klein dorpje ook wel geen arts hebben gewoond. Voor het zieleheil van de mens werd beter zorg gedragen dan voor het lichamelijke welzijn.

De betrouwbaarheid van het verhaal, dat best een verslag van een goed geslaagde, zij het weinig subtiële truc kan zijn, werd vergroot door de vermelding van het adres van de betrokkene en door het feit, dat het door een dominee werd verteld.

Nu wil ik niet beweren, dat dergelijke verhalen hele-

AGENDA

Dinsdag 11 december 1979 19.30 uur. Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, Utrecht. Lezingen in het kader van de tentoonstelling „De stad ten baat . . .”.

Dr. G. T. Haneveld, Een medisch-historisch onderzoek.

Excursie door het Archiefgebouw.

Woensdag 12 december 1979 20.00 uur. Pieterskerk, Pieterskerkhof 5, Utrecht. De Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland, afd. Utrecht, organiseert een lezing door de heer L. Hartgerink, oud-leraar van de molenaarsvakschool, over het onderwerp „Malen door de eeuwen heen”.

16 november 1979 t/m 13 januari 1980. Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht. Tentoonstelling „Film en beeldende kunst 1900-1930”.

Vanaf 16 november 1979. Historisch Kostuumcentrum, Loeff Berchmakerstraat 50, Utrecht. Tentoonstelling „Galerij der Mode 1780-1980”. Een keuze uit eigen bezit van westerse en niet-westerse kleding.

Tot 15 december 1979. Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, Utrecht. Tentoonstelling „De stad ten baat . . .”. Tien jaar aanwinsten van de Gemeentelijke Archiefdienst.

maal niet in de kranten uit die tijd voorkomen, maar in de weekbladen kwamen ze in vrijwel elk nummer voor, terwijl de krant daarvoor eigenlijk geen ruimte had. De behoefte aan rariteiten was toen groot, maar de krant kwam er niet aan tegemoet. Die was daarvoor te deftig, teveel gericht op voorlichting over politieke en belangrijke economische ontwikkelingen. De rol van de krant was tamelijk passief; als er een ziekte heerste konden autoriteiten en welwillenden zich via de krant tot het publiek wenden met goede of goed bedoelde adviezen. Als er geen ernstige kwalen geconstateerd waren zweeg de krant op het terrein van de gezondheidszorg. Dan was er alleen in de advertenties nog iets van de „medische” sfeer te proeven. Het betrouwbare gezicht dat de krant toen nog placht te trekken zal wel een reden zijn geweest waarom de wondermiddelen graag werden verkocht. Maar het zal ook wel duidelijk zijn geworden, dat het verschil tussen wat de echte medici deden en wat de kwakzalvers uithaalden vaak maar erg gering was. De kans om te genezen dank zij een middel dat de arts voor-

schreef was misschien niet eens zo erg veel groter dan wanneer men een middel gebruikte dat door een advertentie in de krant werd aangeprezen.

P. D. 't Hart

De advertenties en mededelingen, waarvan in de laatste twee afleveringen sprake is, zijn te vinden, in volgorde waarin ze zijn overgenomen, in de Utrechtse Courant van 5/1-1770, 30/5-1800, 4/3-1795, 9/3-1795, 12/4-1790, 30/1-1795, 6/7-1798, 28/10-1818.

Algemeene Konst- en Letterbode 1815, deel I, p. 302/03, id. 1816II p. 179 e.v., idem 1806II, p. 170/171.

Over Utrechtse dentisten: G. H. Bisseling, „Tandheelkundige aankondigingen uit Nederlandsche Couranten van vroeger”. In: Tijdschrift voor Tandheelkunde 1922. En: J. G. v. Cittert-Eymers, „De familie Dentz en de tandheelkunde, hoofdzakelijk te Utrecht”. In: F. E. R. de Maar e.a. Van tandmeesters en tandartsen; 100 jaar tandheelkundig onderwijs in Nederland. (Amsterdam, z.j.).

Het verdwijnen van onze patronymica

De mening dat onze patronymica voor een groot gedeelte eerst bij de invoering van de burgerlijke stand zouden zijn vervangen door familienamen die niet van de voornaam van de vader zijn afgeleid, vindt in de geschiedenis van De Bilt geen bevestiging. De eerste helft van de 18e eeuw was nog niet verstreken toen vrijwel iedereen zich daar reeds van een „eigenlijke” familienaam bediende. Honderd jaar vroeger was daarentegen het patronymicum nog algemeen gebruikelijk. Als voorbeeld daarvan laat ik hier de namen volgen van hen, die in 1646 de Biltse schepenbank bezetten:

Hermen Jans, Willem Gijsberts, Jochgum Jans, Pauwels Tonissen, Steven van Oostveen, Aelbert Gijsbertsen en Anthonis Paulsen.

Ter vergelijking nu de schepenen, die in 1746 aftraden:

Hendrik van Barneveldt, Gijsbert van Resant, Arnoldus de Greeff, Jorden Cornelisse Vos, Arien Jansz Pappelendam, Tijmen Versteeg en Gijsbert Anthonius in 't Velt.

De nominatie (voordracht of aanbeveling), die schout en schepenen in dat jaar voor de benoeming van nieuwe schepenen aan de ambachtsheer deden toekomen, zag er als volgt uit:

Arien Pauwelse van den Hoeven, Melchert van den Broek, Arien Klaasz van Strijkerbroek, Arien Versteeg, Reijer Aartse Baars, Peter Jansz in 't Velt en Jan Aartsz Ver kroost.

Het verschil tussen de soorten namen in 1646 en

1746 is duidelijk. Het zou interessant zijn te weten of dit verschijnsel algemeen is, m.a.w. of het zich in dat zelfde tijdsbestek ook elders in gelijke mate voordoet en of de stad zich in dit opzicht nog onderscheidt van het platteland. Voor zover ik heb kunnen nagaan kwam dit onderwerp in het Maandblad niet eerder aan de orde.

P. H. Damsté

MAANDBLAD

oud-utrecht

52e jaargang - nummer 11 - november 1979

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 2362.

Secretaris:

D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1 Utrecht, tel. (030) 31 55 41.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt, tel. (030) 76 06 45, girorekening 57 55 20.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 1986.

Redactie:

G. J. Röhrner, p/a Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, tel. (030) 71 18 14.

C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht, tel. (030) 31 53 28.

A. H. M. van Schaik, Turkooislaan 124, Utrecht, tel. (030) 88 75 32.

E. de Jong, Kromme Nieuwe Gracht 45, Utrecht.

Bij het afscheid van de architect

C. A. Baart de la Faille.

„Sorry dat ik het zeggen moet, maar dit *kán* toch niet”.

De bezitter van een monument, of de architect die in Utrecht een pand zal restaureren en zijn eerste idee of voorlopige plan aan de heer Baart de la Faille voorlegt, zal de hier boven aangehaalde zin als eerste reactie te horen krijgen. Waarom reageert hij aldus? Wel, omdat Baart de la Faille, chef - ontwerpgroep monumenten bij de gemeentelijke dienst voor Ruimtelijke ordening, Openbare werken en Volkshuisvesting te Utrecht (R.O.V.U.) een perfectionist is. Hij stelt dus de hoogste eisen aan elk object, voor de restauratie waarvan hij in zijn genoemde hoedanigheid mede verantwoordelijkheid draagt. Maar de allerhoogste eisen stelt hij, hoe zou het anders kunnen bij een perfectionist, aan zijn eigen werk. Dat is dan ook duidelijk te zien. Laat mij dat met enkele voorbeelden eens verduidelijken nu hij de dienst R.O.V.U. wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd gaat verlaten.

Graag zou ik hem in dit artikel Kees noemen, zoals in de kring van medewerkers en collega's de gebruikelijke vocatief luidt. Maar aangezien hijzelf consequent spreekt over „Meneer Kalf”, „Meneer van Nispen”, „Meneer Stooker”, „Meneer Dam”, „Meneer Verlaan”, zou het uit de toon vallen iemand die zozeer de omgangsvormen hoog houdt, bij de voornaam te noemen. „La Faille” sec, is al vertrouwelijk genoeg.

Hoewel ik mij La Faille van zijn derde levensjaar af herinner, is het mij wegens onvolledigheid van gegevens niet mogelijk een curriculum vitae van hem te verstreken.

Een van de belangrijkste componenten voor de vorming van een begaafd kind is doorgaans te vinden in het ouderlijk huis. Het tafelgesprek thuis, de reizen met de ouders, de inrichting en aankleding van de ouderlijke woning. Dit alles betekent compost en klimaatbeheersing in de kas, waar binnen een talent zich ontplooi kan.

Met de vader, prof. dr. J. M. Baart de la Faille, medicus, heb ik bij herhaling gesprekken gevoerd over monumentale architectuur en ook speciaal over de franse cathedraal, waarbij ik het gevoel had te converseren met een professionele architectuurhistoricus.

De belangstelling voor de historische monumentale architectuur trad aan het licht in zijn schooljaren. Ik herinner mij een uitstekende interieurtekening van de Grote kerk te Veere van zijn hand uit zijn H.B.S.-tijd.

Na zijn vakopleiding te hebben voltooid aan wat des tijds heette de Middelbare Technische School alhier, is hij werkzaam geweest bij verschillende architectenbureaus. Zo werkte hij o.a. in Parijs aan het Nederlands

paviljoen van Ir. J. H. van den Broek op de Internationale tentoonstelling in 1937.

Hij tekende op het architectenbureau van Frits Adolf Eschauzier en bij de architect J. A. Wentink. In laatstgenoemd dienstverband verrichtte hij een bouwhistorisch onderzoek aan en over de Evangelisch-Lutherse kerk te Utrecht. Het resultaat van dit onderzoek werd verwerkt in een artikel van zijn hand in het Jaarboekje van de Vereniging „Oud-Utrecht” in 1943. Het was dit artikel en enige restauratiepraktijk onder Wentink die hem de weg baanden naar de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, waar hij van 1948 tot 1964 als architect werkzaam was en waarbij zijn belangrijkste werkterrein in de Achterhoek van Gelderland en Twente lag.

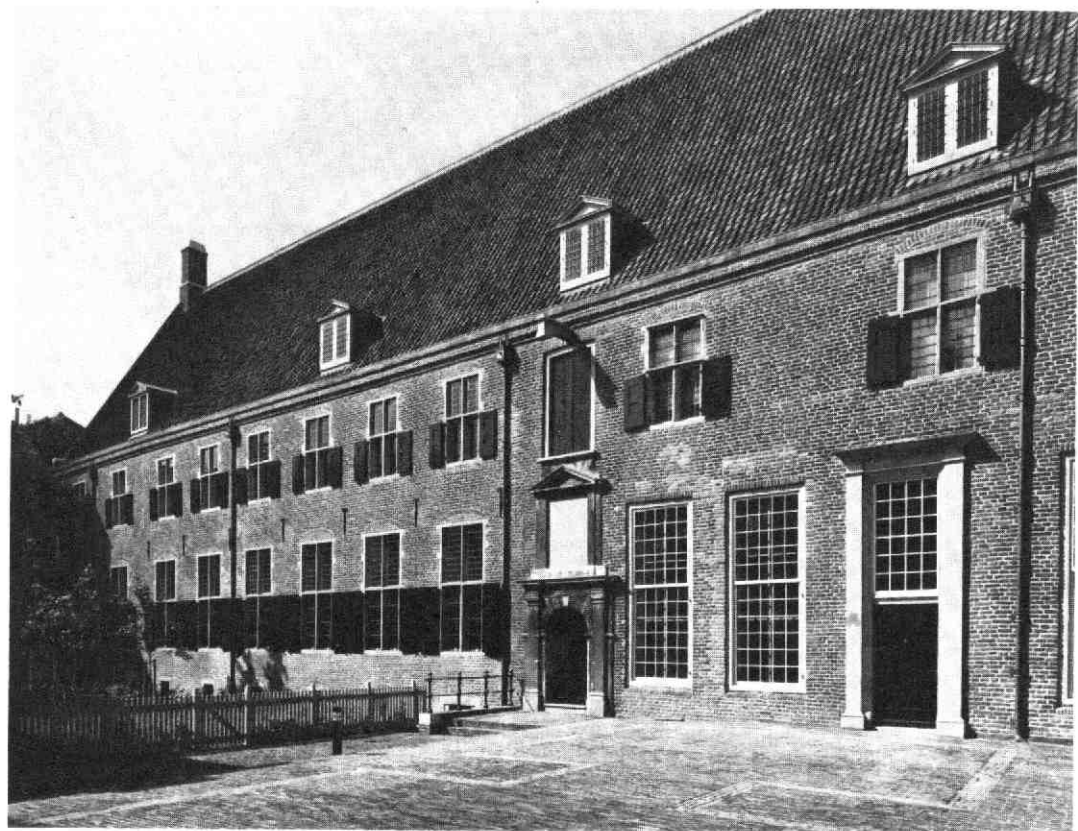
In 1964 volgde hij in Utrecht dr. C. L. Temminck Groll op in de sector Gemeentelijke Monumentenzorg, een dienst welke in 1946 door de hoofdarchitect W. Stooker was gecreëerd, een instantie waarover sindsdien menige oude stad in Nederland beschikt.

La Faille kwam - zoals uit het voorgaande blijkt - in Utrecht als een monumentenhersteller met ondervinding. Bij die ervaring moeten twee zeer wezenlijke kanten van zijn persoonlijkheid worden vermeld, eigenschappen die duidelijk uit zijn werk zijn af te lezen, namelijk het feit dat hij zoals gezegd zich als perfectionist onderscheidt, maar zich ook als een verwoed estheet kenmerkt. Hoewel van zijn werk niet kan worden gezegd dat hij als een epigoon uit de school-Kalf moet worden beschouwd, heeft hij dit boven alles stellen van de schoonheid van een restauratieobject gemeen met de oudere restaurateurs onder Kalf.

Naar mijn gevoel moet het werken in zijn begintijd bij het bureau Eschauzier van grote invloed op de ontwikkeling van zijn scheppend vermogen zijn geweest. De tot het uiterst mogelijke verzorgde wijze van detailleren van de aristocratische ontwerper Eschauzier, appelleerde geheel aan de instelling van Baart de la Faille.

Welke kenmerken typeren zijn werk? en: kunnen wij zijn restauraties eigentijds noemen?

Vrucht van eigen tijd is zijn juiste keuze van materiaal, een aspect van de restauratiepraktijk, waarvan men in de periode vóór Jan Kalf, dus vóór 1918, nog nauwelijks enig besef had. Dit werd aanzienlijk beter sinds de invloed van de nieuwe richtlijnen onder het directoraat van Kalf, in praktijk gebracht o.a. door een van de belangrijkste restaurateurs in die tijd, Herman van der Kloot Meyburg. Maar van inzicht in de keuze en de uitvoering van het voegwerk was in de jaren vóór de tweede wereldoorlog heel weinig te merken, evenals van de kennis omtrent de oppervlaktebehandeling van

Rijksmuseum Het Catharijneconvent, gezien vanaf de binnenplaats, 1979. Foto: Gem. Fotodienst Utrecht.

natuursteen. Baart de la Faille beheerst deze stof volkomen. Het juiste metselverband bij hoeken of smalle gevelpenanten, hij weet het als weinigen en in vergelijking met de meesten uit de generatie vóór hem is zijn kennis enorm verrijkt en daarvan is bij al zijn restauraties profijt getrokken.

Van een architect in de nieuwbouw is de stijl, waarin diens creatief vermogen aan de dag treedt, gemakkelijker te herkennen dan van een restauratie-architect. De herstellingswerken onder Baart de la Faille nemen een eigen plaats in tussen die van zijn collega's en al valt zijn werk op het eerste gezicht niet op door modernismen, het is als gezegd toch herkenbaar als van onze tijd, ook al is er een opkomende generatie die anders te werk gaat. Het moge zijn dat zijn voorliefde bij het opzetten van een restauratieplan zich veelal richt naar de 18e-eeuwse staat van het te restaureren object en dat zijn kennis van de vormgeving uit die tijd opvallend groot is, daar waar eigentijdse eisen in het werk zich doen gelden is zijn oplossing modern, maar zonder ooit in conflict te komen met het karakter van het monument.

Ik noem een paar voorbeelden.

In verband met de door bezoekers van de domtoren

aangerichte vernielingen aan de voorwerpen, welke staan opgesteld in de z.g. Egmondkapel in de toren, was het noodzakelijk bij de toegangsdeur van die ruimte een hek te plaatsen, zodat de torenbezoeker door dat hek wel de ruimte kan overzien, zonder in de gelegenheid te worden gesteld „met zijn handen te kijken“.

Cuypers of diens tijdgenoten zouden naar een bij Viollet le Duc onder „serrurerie“ te vinden voorbeeld een gesmeed hek hebben ontworpen. Van Heukelom zou iets hebben gecreëerd, als steeds, geïnspireerd op de vorm van een accu. Baart de la Faille ontwerpt een houten hekwerk, ambachtelijk een gilstuk, van een vorm welke mentaal middeleeuws is te noemen, al zal men vergeefs naar een middeleeuws voorbeeld zoeken of het moest al zijn het ijzeren hek, dat de trap ter hoogte van de Egmondkapel kan afsluiten en dat doet denken aan het raamwerk van een ouderwetse soldaten „krib“. Het door La Faille bedachte houten toegangshek naar de Egmondkapel is uitgesproken eigentijds en door zijn ambachtelijke kwaliteit geheel passend in de ruimte, waarvoor het is bestemd. Modern zijn ook de speciaal door hem ontworpen „abris“ bij de bushaltes op het domein.

Stenen paaltjes voor gevels of pleinafzetting worden gemakkelijk geassocieerd met werkstukken uit vroe-

gere eeuwen. Bekijkt men de vorm van de stenen palen welke door Baart de la Faille zijn ontworpen, dan valt allereerst op dat het steeds weer andere modellen zijn, maar ook telkens zijn de ontwerpen - een enkele uitzondering daargelaten - van onze tijd.

Zijn trapleuning in het nieuwe rijksmuseum „Catharijne Convent“ is een ontwerp, waarover verschillend wordt geoordeeld en wel in tegenstrijdige superlatieven. Ergo: daar hebben wij te maken met een kunstwerk.

De trap in het Catharijne Convent acht ik een meesterlijke creatie. Ambachtelijk gezien haast meubelmakerswerk, waarbij van hetzelfde vaktechnische beginsel is uitgegaan als bij het afsluithek in de Egmondkapel. Ik heb eens door een toevallig openstaande deur in Florence een model van een 17e-eeuwse trapleuning gezien. Daar betrof het een marmeren plaat, waarin bij wijze van raster kleine ronde openingen waren aangebracht, waardoor als het ware een marmeren zeef ontstond, welke vergelijkbaar is met La Faille's roosterachtige leuning. Toch is ook bij deze trap geen sprake van stijlnamaak. Het is een „modern“ ontwerp in een tijd dat het bedenken van leuningspielen of -balusters in eigentijdse vorm totaal onmogelijk is. In de nieuwe gebouwen van enige architecturale allure zien wij dan ook trapleuningen als glazen platen of gebronsde kokerprofielen al dan niet in combinatie met glas. Zo'n leuning is dan functioneel en tegelijkertijd zou men kunnen spreken van een afsluiting middels een „abstract vlak“. In het Catharijne Convent is dit vlak als houten rooster gerealiseerd.

Toen het plan bekend werd om een doorgaande werf-boulevard aan te leggen in de bocht van de Oudegracht, waarbij door verschillende landhoofden van de bruggen een doorgang diende te worden gemaakt, leek mij dit een hachelijke onderneming, omdat ik vreesde dat het karakter van de zo massaal ontworpen bruggen van metselwerk geweld zou worden aangedaan. De tunnels door de brughoofden zijn inmiddels gerealiseerd en mijn vrees bleek ongegrond, want dit onderdeel van de zogenaamde wandelwerf is geheel aangepast in de gemiddelde „wervensstijl“ en toch geen imitatie geworden, maar strikt genomen ook hier weer „eigentijds“. Men dient dan daaronder niet te verstaan „beton en glas“, maar er moet een verwantschap in worden gezien met de Bossche architectuurschool.

Noemde ik al zijn stenen paaltjes, ook zijn lantaarns, weliswaar dikwijls meer historiserend, zoals aan de voorgevel van het stadhuis of op het bordes aan de achterzijde daarvan, of de wandlantaarns op het domein bij de ingang van de kloostergang, getuigen van een vermogen tot verfijnd detailleren dat maar bij zeer weinig architecten in zo'n opvallende kwaliteit wordt aangetroffen.

Om La Faille als colorist te leren kennen zou men de interieurs van de door hem gerestaureerde gebouwen of panden moeten betreden. Ook als steller van kleu-

ren is hij een veeleisend ontwerper. Stoffeerders of schilders, die onder hem werkten, waren meer dan eens de wanhoop nabij. Altijd nog weer een nuance anders, een scheut van dit erbij of een mespuntje van dat. (Misschien is er een vermaard kok aan hem verloren gegaan nu hij zich met deze smaakverfijning niet in culinaire richting heeft bekwaamd.)

Geheel in tegenspraak met het genoemde hoogontwikkelde gevoel voor schoonheid en kleur ontbreekt bij Baart de la Faille het onderkennen van de verdienste der lelijkheid (een stokpaardje van mij). Het liefst had hij de werfrestauratie van de Zandbrug tot de Bijlhouwersbrug aan beide zijden van de Oudegracht ononderbroken onder zijn supervisie uitgevoerd gezien. De ongerestaureerde werfkelders, een enkele maal zelfs bepleisterd of met op het metselwerk geschilderde aanduiding van eigenaar of bestemming, accentueren nu juist de aantrekkelijkheid van gerestaureerde belendingen en verlevendigen door de onderlinge tegenstelling het karakter van de unieke reeks kelders. Wanneer de Utrechtse grachtenkelders van het ene tot het andere einde zouden worden gerestaureerd onder een en dezelfde directie, zou dit een panopticum-effect opleveren, zoals bij voorbeeld het aanzien van de steden als Rothenburg of Hildesheim verschaft, namelijk onecht en ongeloofwaardig.

Laat ons dankbaar zijn voor wat er bijvoorbeeld onder Baart de la Faille aan werftrappen is tot stand gebracht. Zowel de houten als de gemetselde trappen zijn door hem nieuw opgezet en uitgewerkt, solide en daardoor duurzaam en architectonisch stuk voor stuk van een hoogwaardige kwaliteit.

De prachtige in 18e-eeuwse vorm door Baart de la Faille ontworpen pomp, welke is opgericht achter het koor van de Pieterskerk, vroeger in de volksmond „het endje van de wereld“ geheten, - is een krachttoer. Daar heeft namelijk nooit of te nimmer een pomp bestaan en menige monumentenzorger denkt wellicht op zijn beurt „dat *kán* toch niet“. Maar laten wij ons er even rekenschap van geven dat de schoonheid van dit plein mede door deze pomp is verhoogd en dat een volgende generatie hem niet zal willen missen.

Er zijn vele huisgevels door La Faille gerestaureerd, aan de verschillende grachten en recentelijk het pand Wed-hoek Korte Nieuwstraat, dat alleen al om de in het gezicht gebrachte lange en gecompliceerde bouwgeschiedenis een aanwinst voor het stadcentrum mag heten.

Bij een andere gelegenheid heb ik de door hem ontworpen houten stoel met wenteltrap voor de gerestaureerde en uitgebreide beiaard in de domtoren zonder voorbehoud de mooiste carillonstoel genoemd die de toren ooit heeft bezeten.

Zijn grootste en meest in het oog lopende restauratiewerk in Utrecht is het Catharijne Convent. Het middel-

eeuwse kloostercomplex is geheel hersteld in een staat, waaruit het verhaal van zijn geschiedenis valt af te lezen, zonder te vervallen in de restauratiestijl, waarbij zoveel indicaties omtrent het verleden in het licht worden gebracht, dat het resultaat gelijkenis vertoont met een Röntgen foto. Een knappe en geslaagde restauratie.

Men gelieve zich wel te realiseren - en dat geldt voor al zijn restauratiewerken - Baart de la Faille had het nog veel en veel mooier bedoeld. Maar voor wat hij

aan Utrechts stedschoon heeft bijgedragen zijn wij hem dank verschuldigd.

Ik refereer mij dan ook geheel aan de opmerking van een gezaghebbende stem: Baart de la Faille heeft in anderhalf decennium op Utrecht een stempel gedrukt, dat een paar eeuwen herkenbaar zal blijven.

Wat zal Baart de la Faille van dit artikel zeggen?

(da capo)

Th. Haakma Wagenaar

Het onderwijswereldje rond 1900

Uit het leven van een Utrechtse onderwijzer

Het gezin Dekker waarin mijn vader is geboren vestigde zich in Utrecht in 1884. Het was wat toen heette een „net burgermansgezin“, dat een huis huurde in de Oudwijkerveldstraat en wel no. 95. Die straat lag in een heel eenvoudige buurt aan de rand van de stad en liep uit op een landweg met bouwland, boerderijen en de buitenplaats „Oudwijk“, daar waar nu het Wilhelminapark ligt. Juist vóór de landweg begon lag rechts een kwekerij en daartegenover stond een grote plaat met een houten bank eromheen, voor de jongens uit de buurt een ideale plek om te spelen. Die plaat staat er nu nog, met een hek ter bescherming rondom want de boom staat gedeeltelijk op de straat.

Achter het huis was een plaatsje dat werd afgesloten door een hoge muur. Mijn vader klom daar als kleine jongen dikwijls op en hij had dan een weids uitzicht over landerijen met in de verte boomgroepen. De jongen heeft daar tijden lang zitten bedenken wat daar wel achter kon zijn: de wereld was toen voor een kind heel groot en heel geheimzinnig.

De twee jongste kinderen gingen al heel vroeg naar een „bewaarschool“, terwijl de oudere broers „nette“ betrekkingen hadden bij een boekhandel. Geld voor verdere studie was er in een groot gezin als dit niet: de ene broer had lagere school, de andere één jaar van de driejarige H.B.S. aan de Van Asch van Wijckskade.

Mulo of een andere vorm van vervolgonderwijs bestond toen niet en de H.B.S. was erg kostbaar. In een boekhandel leefde je geestelijk op een betrekkelijk hoog niveau, maar financieel bepaald niet. De één verdiende een schrale boterham bij de Kruyff in de Korte Nieuwstraat, de ander bij Reyers - later De Vroede - in de Trans. Maar de kleintjes waren dus onderdak in de bewaarschool, en wel die in de Weistraat, nu Mgr. v.d. Weteringstraat. Dit was een groot gebouw dat zijn licht kreeg door een soort kerkramen, met van onderen matglas. Stichteres van de school was de toen al bejaarde freule De Mey, die vaak met de opengeslagen bijbel in de hand de klasjes rondkwam en de kinderen dan heel vriendelijk toesprak. De kleintjes had-

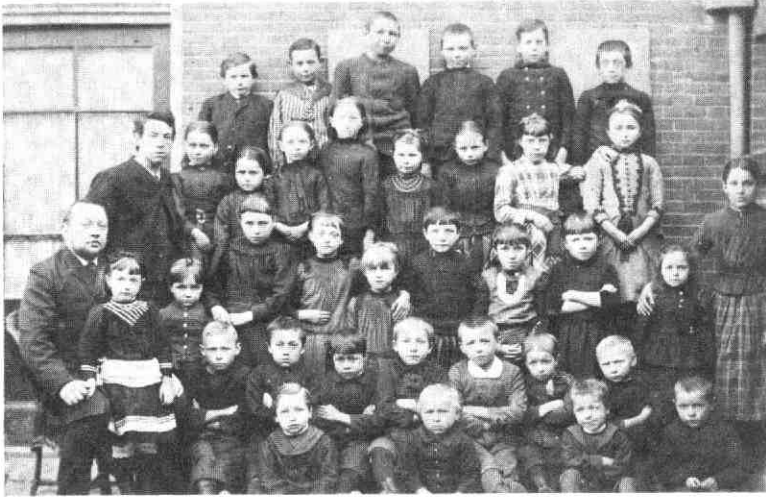
den groot ontzag voor de grijze dame. De leiding van de kleuters was in die tijd toevertrouwd aan een soort „helpsters“, van wie de een wat meer geschikt was als de andere, maar die in het algemeen niet erg handig waren in de omgang met de kinderen en nogal eens hun toevlucht namen tot bepaald harde strafmaatregelen.

De kleintjes maakten daar lange dagen, temeer omdat ze tussen de middag overbleven. Hun broodtrommeltje hadden ze bij binnenkomst al in een grote verzamelmist gedeponeerd, zodat ze, als het lunchuur aanbak, nogal eens werden verblijd met het pakje van een ander. Alles bij elkaar voelden de kinderen zich op de bewaarschool niet erg gelukkig en grootvader stuurde mijn vader op zijn vierde jaar (!) met de oudere broers mee naar de lagere school.

Omdat de „Staatsscholen“, nu de Openbare Scholen, toen niet zo'n goede naam hadden en het gezin bovendien godsdienstig was, gingen de kinderen naar de „betere“ vrije, niet gesubsidieerde Christelijke School in de Bloemstraat, een zijstraat van de Oudwijkerveldstraat. Na enkele jaren vonden mijn grootouders dat de jongens daar toch niet voldoende leerden. Er werd nu gekozen voor de zogenaamde Franse (standen-) school, die eerst gehuisvest was aan het Oudkerkhof maar later verhuisde naar de Plompatorengracht. Bij het naar school gaan knikkerden de jongens dan wel in de Voorstraat...

De school was een achtjarige „opleidingsschool“ met als hoofd de heer Nepveu. De leerlingen werden er voorbereid op de H.B.S., het Gymnasium en de Normaalschool, de voorloper van de latere Kweekschool en de huidige Pedagogische Academie. Het was bepaald een strenge leerschool zonder vrije kwartiertjes en met iedere middag anderhalf uur Frans. Maar: er waren nooit aansluitingsmoeilijkheden.

Er heersten in onze moderne ogen zeer on-pedagogische toestanden op zo'n school. Zo hadden alle leerlingen nummers, die werden verstrekt in volgorde van knapheid. Dat was dan tevens de rangorde van de zitplaatsen, zodat de rijen met de intelligente leerlingen duidelijk onderscheiden waren van die met de stom-

De christelijke school in de Bloemstraat, 1889.

merds. Heel dit systeem was gefundeerd op maar één principe, en leidde ook maar tot één centrale gedachte bij de leerlingen: competitie en eerezucht.

Na afloop van die strenge school kwam mijn vader op de Normaalschool op het Janskerkhof onder leiding van de heer L. Gerhardt. Een Normaalschool was geen dagopleiding, omdat de docenten veelal hoofden van scholen waren of leraar aan een H.B.S., die in hun vrije uren de normaal-lessen moesten geven. Het waren dan ook vreemde schooltijden: 's morgens van half acht tot half negen en 's avonds van half zes tot half negen, en daarbij nog de woensdagmiddag. De eerste twee jaren maakte je dan overdag je huiswerk, maar het derde jaar werd je tegelijkertijd kwekeling. Dat betekende dat je op de gewone tijden de Normaalschool bleef volgen, en overdag je „leer”school had. De dag begon dan om half acht met de eerste lessen van de Normaalschool, waarna de leerschool van negen tot

twaalf en van twee tot half vijf met tenslotte de drie uur Normaalschool die om half negen eindigden. Tussen de ene school en de andere was een loopafstand van een half uur: fietsen bestonden amper en het openbaar vervoer was te duur. Als je dan om negen uur 's avonds thuis kwam stond daar de opgewarmde hap op je te wachten, en daarna kon je aan je huiswerk.

Mijn vader had als leerschool de school van de heer Troll in de Poortstraat, met 500 leerlingen en 12 leerkrachten. Als „kwekeling” verdiende hij zowat acht gulden per maand, maar daar moest dan ook voor gewerkt worden. Voor die jongen van vijftien jaar waren de dagelijkse werkzaamheden: het luiden van de bel, toezicht houden op het ordelijk naar binnen gaan en correctie-werk. Alle collega's mochten hun schriften aan zo'n kwekeling geven, wat stapels werk betekende. Verder moest hij de gaslampen nalopen, de ka-

Het personeel van de school van Troll in de Poortstraat (1899). Uiterst rechts de kwekeling Dekker, over wie dit verhaal gaat. Zijn er onder onze lezers die nog meer personen kunnen identificeren?

chels aanmaken, het beheer voeren over de leer-
delen en de administratie verrichten van het hoofd. De
collega-onderwijzers lieten hem hele borden vol
schrijven, en al gauw moest de kwekeling invallen als
er zieken waren. Toen mijn vader zestien was stond hij
soms voor een klas met veertig leerlingen van dertien
à veertien jaar.

De normaallessen waren vaak heel interessant, vooral
die van de directeur, de heer Gerhardt. Daar werd
allermint de discussie over allerlei brandend actuele
problemen uit de weg gegaan. Het alcohol-vraagstuk
bij voorbeeld was een verplicht onderdeel van de op-
leiding. Het gevolg daarvan was dat nogal wat van
deze jonge mensen geheelonthouder werden om hun
bijdrage te leveren aan de strijd tegen het toen veel-
vuldig voorkomende drankmisbruik. Verder was na-
tuurlijk de literaire beweging van de Tachtigers een
veel besproken onderwerp. Opstellen van zo'n twintig
of dertig pagina's waren geen zeldzaamheid, werk-
stukken die stuk voor stuk serieus werden gecor-
rigeerd en besproken. De ouderen hadden er nogal
wat bezwaar tegen dat de kwekelingen dweepten met

de ideeën van b.v. Van Eeden of andere tachtigers. Op
politiek gebied waren er, ook met de directeur, felle
debatten. Het was de tijd van Troelstra, Schaepman
en Kuyper, en studenten die er een min of meer socia-
listische overtuiging op na hielden hadden het niet
makkelijk, ook niet bij sollicitaties. Iemand met een
„rode“ instelling liep gemakkelijk een baan mis.

Als dan tenslotte het staatsexamen was afgelegd -
schoolexamens bestonden toen nog niet - moest de
kwekeling gaan solliciteren, en hoe!

Hij moest een officieel request schrijven „op zegel“, en
daarmee gewapend ging hij dan naar het hoofd van de
betreffende school. Soms was dat in die dagen een
heer van 75. Mijn vader solliciteerde in Maarssen en
bezocht na het „Hoofd der School“ ook nog de burge-
meester en de wethouder van onderwijs. Zulke dingen
werden in die tijd hoog op prijs gesteld.

Door zijn benoeming daar kwam een voorlopig eind
aan zijn Utrechtse tijd, en daarmee ook aan deze
Utrechtse onderwijs-herinneringen.

Mevr. M. Andringa-Dekker

De gemeente Maarssen en Endelhoven

In het Maandblad Oud-Utrecht 48 (1975), oktober
pag. 71 vinden we medegedeeld dat het bestuur van
de Vereniging Oud-Utrecht op 18 juli van het monu-
mentenjaar 1975 de gemeente Maarssen een brief
stuurde naar aanleiding van de afwijzing van een voor-
stel van B & W om f 25.000,- ter beschikking te stel-
len voor een restauratieplan voor het huis Endelhoven.
In deze brief werd er voor gepleit om de mogelijkhe-
den voor een restauratie alsnog te overwegen, omdat
dit huis een karakteristieke fase uit de ontwikkeling
van het landhuis aan de Vecht weergeeft.

In het Maandblad Oud-Utrecht 50 (1977), augustus
pag. 85 kwam de voorzitter van onze vereniging nog
eens openbaar terug op deze brief en het schandelijke
gedrag dat burgemeester, wethouders en raad ten
aanziën van het huis Endelhoven aan de dag legden: 2
juni 1977 was het huis van ellende ingestort. De bij-
geplaatste foto liet aan duidelijkheid niets te wensen
over.

Thans kunnen wij de leden van onze vereniging het
hoogst heugelijke feit kond doen, dat het het Maarssen-
se college van burgemeester en wethouders heeft be-
haagd antwoord te zenden op onze brief van 18 juli
1975. Vanwege de bijzondere inhoud van dit schrijven
heeft de redactie van het maandblad er geen enkele
moeite mee voor dit geschrift extra ruimte in te rui-
men en het integraal voor de leden van de vereniging
af te drukken.

Hier past slechts opperste verbazing.

redactie

GEMEENTE MAARSSSEN

Aan de Vereniging "Oud Utrecht"
p/a Alexander Numankade 201
Utrecht.

Uw brief van: 18 juli 1975
Uw nummer: 1

Afdeling: 5/W - HY/Tiz
Nummer: 2720/75
Bijlagen: 1

Maarssen, 3 oktober 1978.
1000 1572

Onderwerp: pand Endelhoven.

Naar aanleiding van uw bovvermelde brief, waarin u ons attendeert op
de waarde die het pand Endelhoven voor de Vechtstreek zou hebben, delen
wij u mede dat het pand Endelhoven van de monumentenlijst is afgevoerd,
nadat de slooptvergunning voor het pand was ontvangen.

Het pand Endelhoven is inmiddels gesloopt, geleid op de zeer slechte
en gevaarlijke staat waarin het pand destijds verkeerde.
De grond is in het beplantingsplan voor het park Endelhoven opgenomen.

Wij betreuren het dat ons antwoord zo lang op zich heeft laten wachten.

Burgemeester en wethouders van Maarssen,
De secretaris, De burgemeester,
(Van den Bos) (Maverijn)

Nogmaals Sinterklaas rond 1920

Naar aanleiding van het artikeltje van de heer H. Endlich sr. in het novembernummer van de vorige jaargang van dit maandblad publiceerde ik in het daarop volgende januarinum een aantal reacties van lezers. Liefst zes verschillende versies van „'t Is nacht" kwamen er toen op de proppen.

Voor deze sinterklaasmaand van 1979 bewaarde ik de reacties die in januari niet meer verwerkt konden worden.

Allereerst blijkt het liedje voor te komen in *Onze volksrijmen* van Tj. W. R. de Haan (Utrecht/Antwerpen, 1978 (prisma 1845) p. 46, nr. 72). We vinden hier de versie-Cool met enkele wijzigingen. Allereerst zijn er fonetische verschillen als „kai-haike" in plaats van „kij-hijke" en „sté-ennebakkerai". Tevens is de laatste regel iets anders. „Geef me maar een centjie en dan gaan we weer voorbij" luidt hier: „Geef ons maar een klainighaid, dan gaan we weer verbaai". Omdat de strekking van beide regels gelijk is en vooral het gezamenlijke „sté-ennebakkerai" opvalt (karakteristiek voor de versie in IJsselstein en omgeving?), denk ik dat we hier te doen hebben met het lied dat oud-notaris Cool ooit opstuurde naar een tijdschrift. Toch zou ik deze variant vanwege de duidelijkheid volgnummer zeven willen geven.

Vervolgens komen we het liedje tegen in *Leer ze mij kennen... de Stichtenaren* van W. van Beusekom, p. 101. Daar lezen we:

*'t Is nach, 't is nach,
't Is midde in de nach,
Kom bure, bure, bure
Kom es kij-hijke,
Want er zitte dieve in je huis
En die wille je boeltsjie ste-hele,
Ste-hele!*

Degene die de moeite neemt de twee oude maandbladen er ter vergelijking bij te halen, zal met mij mogen constateren, dat we weer een variant ontdekt hebben. Nu wordt er gezongen over „je boeltsjie stelen". Tot nu toe kwamen we tegen „kinderen stelen" en „bees-sie stelen".

J. van Staveren, die mij opmerkelijk maakte op de versie die Van Beusekom in 1967 publiceerde, kende zelf nog een variant van deze regel: „En die wille je dochter stehele".

Maar daarmee zijn we nog niet aan het slot van onze inventarisatie. Mr. G. P. Hauer schrijft: „Als kind (ik ben van 1917) heb ik het lied bij ons thuis aan de deur in de Prinsenstraat horen zingen. De tekstvariant die ik mij herinner luidt:

*'t Is nacht, 't is nacht,
't Is midden in de nacht,
Buren, buren buren kom eens kijken
want er zit een duvel op het dak
en die wil ons bijten.
Bomberde batterij, bomberde batterij
Geef ons maar een centje
en dan gaan we weer voorbij".*

Dat is dan de tiende versie. Mr. Hauer sluit de muziek erbij in.

Nu er zo weinig dubbelures voorkomen in de ingezonden liedjes, rijst bij mij de vraag of dit lied eigenlijk wel zéér populaire versies gehad heeft. Lagen de tien nu bekende versies alle even goed in de markt rond 5 december? Wie kan daarop een licht werpen?

En dan een tweede vraag: in geen van de beschrijvingen rond het liedje komt een sinterklaas voor zoals wij hem thans algemeen kennen: een in het rood geklede, gebaarde bisschop op hoge leeftijd met staf en mijter. Hoort onze sinterklaas in z'n geheel niet bij „'t Is nacht"?

C. Staal

TE KOOP GEVRAAGD:

Jaarboeken „Oud Utrecht" 1923 t/m 1942

TE KOOP AANGEBODEN:

voor genealogen: tijdschr. „Gens Nostra" 1970 t/m 1979; „Mensen van Vroeger" 1973 t/m 1979; „Veluwe Geslachten" jaarg. 1 t/m 3. Alles compleet gebonden.

E. van Galen, tel. 62 07 29, na 18.00 uur.

Utrechtse Gevelstenen (2)

Het Huis Trappenburch

De gevelsteen van Trappenburch is afkomstig uit het pand Waterstraat 57. Hij is van zandsteen, 72 cm hoog en 46 cm breed. De voorstelling geeft een veelhoekig, torenachtig gebouw, bekroond met puntdak en kantelen en omgeven door drie trappen. Onderaan een cartouche tussen twee voluten met het opschrift „TRAPPENBURCH”. De steen dateert uit de tweede helft van de 17e eeuw, vermoedelijk uit 1659, toen het huis ingrijpend verbouwd werd.

De voorstelling geeft wel een associatie met de naam, doch is vrij primitief met zijn op verschillende niveaus uitkomende trappen en wekt niet de indruk, een afbeelding van het werkelijke huis te zijn.

De naam Trappenburch vond ik het eerst genoemd in een hypotheekakte van 15 juni 1558. Willem Ffoeyt leende 288 gulden van Jan van der Wiel en gaf als onderpand een huis, vanouds IJsendijck en nu Trappenburch genaamd, met de hof en de oostwaarts gelegen bijwoning, poort en poortwegen, gelegen achter de Sint Jacobskerk aan de Cruyswech. Oostwaarts woonde Cornelis Thonissoon, westwaarts lagen de huizen van Loeff Pelgrumszoons nakomelingen, Gerrit van Veen met Willem Jansz. Mandemaeckers en Jan Ponz. en liep de Zantsteeg langs het erf achter Trappenburch.

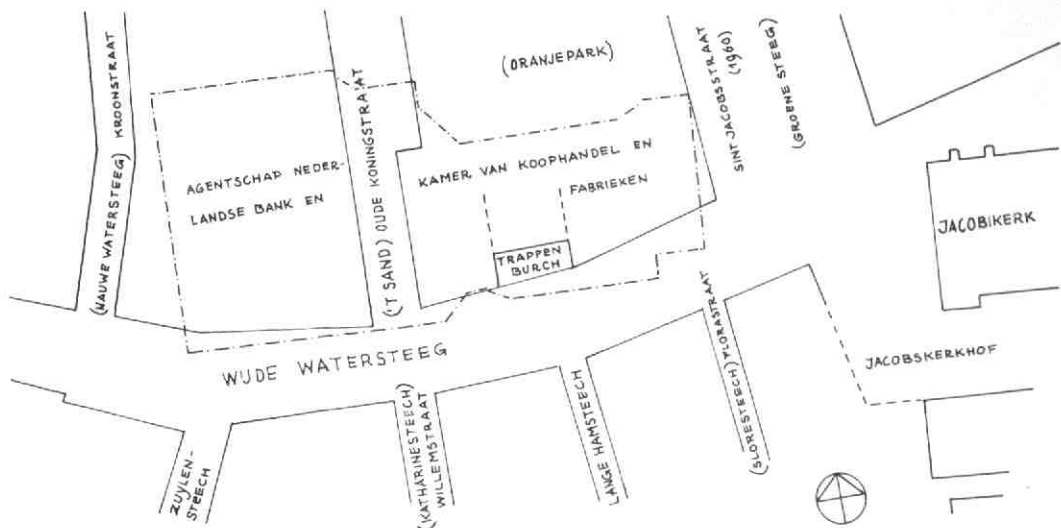
De oudere naam van dit huis vond ik ook in de *Aantekeningen betreffende openbare en particuliere huizen van N. van der Monde: IJsendijck, in 1352 heren Gerards hofstede van IJsendijck, Arnout van Dolre en juffer Antonia Both eigenaars in 1518, aantekening uit de genealogie van C. Booth, medegedeeld door baron D' Yvoy*. De middeleeuwse situatie van dit gebied is enigszins aan het licht gekomen bij het grondwerk voor de bouw van het Agentschap van De Nederlandse Bank en de Kamer van Koophandel en Fabrieken op deze plaats in de jaren 1975 en 1976. Een verslag van de onderzoekresultaten is opgenomen in de Archeologische Kroniek van drs. T. J. Hoekstra in het Maandblad van Oud-Utrecht van januari 1979. Uit de vondst van een rivierbedding met oeverbeschoeiingen en schepen blijkt, dat hier tot de 13e eeuw water geweest is. De naam Watersteeg heeft hier echter niet van afkomstig te zijn, want dit was in de 15e en 16e eeuw een algemene naam voor straten, die naar de stadsingels leidden. Vaak wordt verondersteld, dat dit het stroombed van de Rijn geweest is. Waarschijnlijk lijkt me dit niet, daar uit recent onderzoek gebleken is, dat bij het Voor-Clarenburg een oude bedding was, terwijl de Oude Gracht ten noorden van de Bakkerbrug eerst later gegraven is. Op oude kaarten komt in het verlengde van de Wijde- en de Enge Watersteeg vanaf het Paardeveld langs de Amsterdamse Straatweg „het Stroompje” voor. Daarom lijkt mij de gevonden rivier-

bedding eerder een oude Vechtloop dan een arm van de Rijn. Het Zand komt dan aan een binnenbocht te liggen, hetgeen bij een meanderende rivier waarschijnlijker is dan aan een buitenbocht.

Het erf achter Trappenburch was zeer uitgestrekt, wat ook op hoge ouderdom van de hofstede wijst. Binnen het blok Watersteeg, 't Sand, Weerdsingel en Groenesteeg nam het vrijwel de gehele ruimte in beslag. Het noordelijk deel werd later genoemd „het gemeene Loyerseff”. Hier hadden in de 17e eeuw de leerlooiers hun kuipen, zoals op vele plaatsen nabij de singels. Als afscheiding met het erf van Trappenburch wordt dan vaak genoemd: *de rode stakettinge met een doornen heyning daertegen staende*. Langs de noordkant van het looierseff tekenen Braun en Hogenberg in 1572 een muur, hetgeen de oude begrenzing van het erf van Trappenburch geweest zal zijn. Op de plattegrond van Wijk C met de situatie in 1695, afgebeeld in het boek *Wijk C en de Jacobikerkerk van A. Graafhuis en A. Kool*, uitgegeven bij gelegenheid van de opening van de ge-

De gevelsteen van het huis Trappenburch, thans in het Centraal Museum. Hist. cat. 1928/379 x. Inv. 7409 (foto: Centr. Mus. Utrecht)

restaureerde Jacobikerk op 5 maart 1977, stonden ook hier al huizen en lijkt het binnenterrein meer te zijn ingericht als tuinen. In 1883 is hier het beroemde Oranje-Park aangelegd, waarover zoveel wetenswaardigs vermeld staat in bovengenoemd boek.

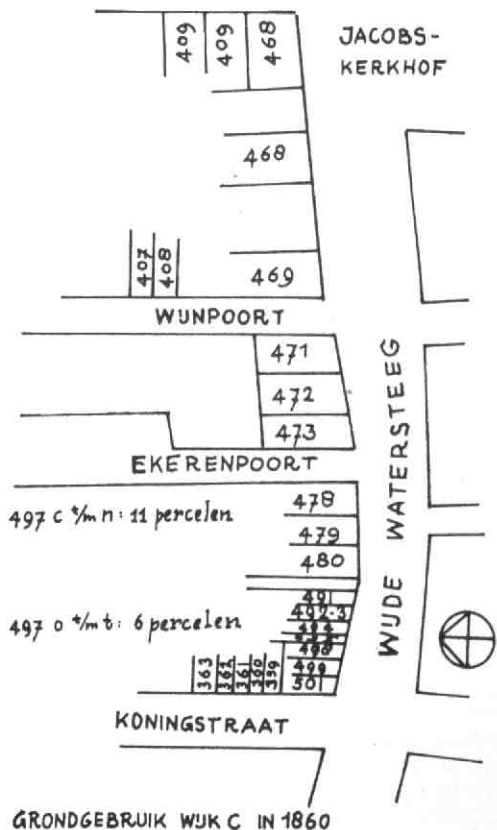
Tot 1659 is huis en hof van Trappenburch in één hand gebleven. Daarna viel het geleidelijk uiteen. Het hoofdgebouw werd in twee woningen verdeeld. Het oostelijk deel behield de naam Trappenburch, het westelijk deel wordt in 1715 genoemd „De Oude Water.” De bijgebouwen worden in 1728 afzonderlijk verkocht en in 1738 is er al sprake van 2 *cameren met erachter een hofken*. Zoals overal in deze omgeving werden er steeds meer hofjes gebouwd met steeds minder ruimte en frisse lucht. Een kaart met het „Grondgebruik van Wijk C in 1860” laat zien, hoe versnipperd de grond dan is. Trappenburg staat op de percelen C 478, 479 en 480. Op het binnenterrein zijn tientallen hofjeswoningen gebouwd met smalle uitgangen naar de Wijde Watersteeg, genaamd de Wijnpoort en de Ekerenpoort. De naam van Eekeren komt hier in 1728 reeds voor als huiseigenaar.

Wie waren nu zoal de eigenaren van Trappenburch? Na de reeds genoemde Willem Ffoeyt in 1558, gehuwd met Barta van Wijngaerden, vond ik in 1633 Heyndrick van den Borch, Heer van Velthuysen, als hij op 20 mei het huis met toebehoren verkoopt aan Franchoy Deckers. Diens weduwe, Sara Wynters, verkoopt het op 6 december 1650 aan dominee Lubbertus Spruyt. Maria van Nellesteyn, weduwe van ds. Lubbertus Spruyt, predikant, verkoopt op 23 juli 1658 aan Egbertus Wils het oostelijk deel van Trappenburch met hof en 2 *caemeren oostwaerts annex*, en op 4 november 1659 aan Jan Jansz. Tap, *sackedrager op 't benedeneynt*, het westelijk deel met conditiën, *dat beide partyën tot gemeene kosten zullen nemen verschillende voorzieningen omtrent muynen, een scheytsel, waterlosinge, enz.*

Johan Abram koopt dit deel op 4 juli 1691 uit de boedel van Jan Jansz. Tap (-meier). Nicolaes van Wyck,

coormcoper, koopt op 18 september 1696 van de boedel van Elisabeth Willems Paluda, weduwe van Boudewijn van Cortehoeff, het huis Trappenburch, die het op 3 maart 1698 weer verkoopt aan Gijsbert Anthonisz. van Vianen, metselaar.

Op 25 januari 1715 verkopen Jan Blok en zijn vrouw Deliana Abram, weduwe van Reynier Doncker, het westelijk deel van Trappenburch, nu genoemd „De

Oude Water" en gelegen tegenover „De Oude Lom-
bert", aan Pieter van Swanenburch, die het in 1770
verkoop aan Johannes Hoevert.

Trappenburch wordt op 22 oktober 1728 uit de boe-
del van Paulus van Fremerye, weduwnaar van Johan-
na van Vianen, verkocht aan Jan Brouwer, stadsbode,
en zijn vrouw Johanna Bosch, die het op 19 oktober
1734 weer verkopen aan Abraham Veldhuysen en zijn
vrouw Paulina Blommendaal.

Op 13 mei 1777 wordt uit de boedel van wijlen Pauli-
na Bloemendaal tweederde van het huis Trappen-
burch verkocht aan Johanna Veldhuysen en haar man
Bernardus Vink. Het andere derde deel gaat naar Jan
Odijk. Bernardus Vink en Jan Odijk verkopen daarna
samen het gehele huis weer aan Frederik van der
Maat en Anthony van der Maat verkoopt het op 17 fe-
bruari 1802 aan Johannes Althus.

Van der Monde vertelt, dat Johannes Althus boekhan-
delaar was en in het huis Trappenburch een lakmoesfa-
briek placht te hebben omstreeks het jaar 1800. Hij
zegt ook, dat het huis later tot een dans- of nachthuis
is gebezigd, waar om grof geld gespeeld werd. In
1840 was het echter weer in gebruik als woonhuis.
Van der Monde tekent ook de bekende gevelsteen,

lichtbruin gekleurd met in blauw het dak, de ramen en
deuren en de drie trappen. Er onder staat: *Een derge-
lijke afbeelding staat thans nog (1840) in den gevel
van een ouderwetsch, matig groot gebouw in de Wij-
de Watersteeg bij het Zand, tusschen de Store- en de
Lange Hamsteeg.*"

In het Maandblad van Oud-Utrecht van 1927 blz. 65
staat, naar aanleiding van de tentoonstelling „16e
eeuwse huizen" in het Centraal Museum vermeld: *De
herinnering aan het huis Trappenburch aan de Water-
straat wordt ter plaatse alleen nog door een gevel-
steen bewaard.*

Sindsdien is deze omgeving zo grondig veranderd, dat
zelfs de plaats van het huis niet meer terug te vinden
is in het stratenplan.

Bij het zoeken naar de bewoners in de 17e eeuw was
het opvallend, dat in de Wijde Watersteeg zoveel
huiseigenaars met het beroep van „sackedrager" wer-
den aangeduid. Dit waren echter beslist geen sjou-
wers, zoals de naam zou doen vermoeden, maar eer-
der wat we nu transportondernemers zouden noemen.
De maatschappelijke achteruitgang van deze wijk is
eerst in de 19e eeuw begonnen.

Werkgroep gevelstenen

BOEKENSCHOUW

De restauraties van Viollet-le-Duc en Pierre Cuypers
hebben zeer lange tijd bloot gestaan aan felle kritiek.
En „hebben bloot gestaan" is dan nog een eufemis-
me, want ik zou niet de kost willen geven al degenen
die nog steeds geen goed woord over hebben voor
zowel hun restauraties als voor hun nieuwe scheppin-
gen.

In het *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oud-
heidkundige Bond* 78 (1979), 1, p. 1 - 25 wordt een
interessante studie gewijd aan twee restauraties: die
van het Franse kasteel Pierrefonds en die van kasteel
De Haar, respectievelijk uitgevoerd door Viollet-le-
Duc en Cuypers. Voor beide architecten is het de eer-
ste grote kasteelrestauratie; beide restauratieobjek-
ten zijn 14de eeuws. Geld speelt noch bij Pierrefonds,
noch bij De Haar een rol; beide restauraties worden
door particulieren bekostigd.

Eerst gaat de auteur uitgebreid in op de restauratie
van Pierrefonds, die in opdracht van Napoleon III en
Eugenie wordt uitgevoerd van 1858 tot 1870. Bij
deze restauratie is er geen sprake van romantische
fantasie, luidt het oordeel van de schrijver. Een oor-
deel dat menigeen nieuw in de oren zal klinken.

In het tweede deel van zijn artikel neemt de auteur
De Haar onder de loupe. Is de conclusie die voor Viol-
let-le-Duc in Pierrefonds geldt ook van toepassing op
zijn „leerling" Cuypers wanneer deze de ruïnes van
De Haar herschept tot wat nu nog vaak genoemd
wordt een kitscherige 19de eeuwse suikertaart? Een

kasteel dat terecht een maquette van suiker in zijn hal
heeft staan?

De Haar wordt gerestaureerd van 1892 tot 1912 en
het idee voor deze restauratie schijnt te stammen van
Victor de Stuers, de grote voorvechter van wat is ge-
worden onze monumentenzorg. Hij is het die het ont-
werp als bruiloftsgeschenk aanbiedt in 1887 aan E.
G. F. baron van Zuylen van Nyevelt en zijn bruid Hélé-
ne baronesse De Rothschild.

Uitvoerig gaat de auteur in op wat er van De Haar
over was nadat de Fransen het in 1672 opbliezen,
welke delen van het kasteel nimmer voltooid waren
en wat de restauratiearchitect met het *Dictionnaire rai-
sonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*
van Viollet-le-Duc in de hand maakte van dit alles.
Bij de noordoostgevel en het châtelet heeft Cuypers
zich niet bekommerd om archeologische betrouw-
baarheid of tenminste aannemelijkheid. Hij hanteert
hier middeleeuwse bouwwijzen die leiden tot fanta-
sierijke, op de middeleeuwen geïnspireerde, moderne
vormen. Bij de andere gevels daarentegen reconstru-
eert hij - voorzover mogelijk - consciëntieus. Om
ruimte te winnen overdekt de architect de binnen-
plaats van het slot: aldus ontstond de hal. In de hal en
op de begane grond realiseert hij zijn ideaal van het
middeleeuwse bouwbedrijf. Hier zijn Viollet-le-Duc en
Cuypers twee handen op een buik.

Maar beide architecten verschillen óók van elkaar.
Streeft Viollet-le-Duc in Pierrefonds naar een restau-

ratie die het kasteel een gedaante geeft die thuis hoort in één periode, Cuypers kiest voor een eclecticisme. Hij streeft niet naar een reconstructie die bij één periode past: Op de bovenetages kiest hij voor moderne constructiemethoden; in de tuinen is dat eclecticisme ook duidelijk aan te tonen. De vermogende bewoners wilden een Franse waterpartij met een Engelse tuinaanleg. Cuypers bedient ze op hun wenken. Er is geen behoefte aan een versterkte middeleeuwse omgeving noch aan een dorpje onder de hoge muren. Met uitzondering van de kerk wordt het dorpje afgebroken en een paar honderd meter verder weer opgebouwd.

Cuypers stelt zich dus allerminst dogmatisch op. Dat is dan ook een van de conclusies van het artikel.

De restauratie van De Haar is een verwerkelijking van Cuypers ideaal van een middeleeuwse werkplaats geworden. Onder leiding van één grote schepper wordt alles in één werkplaats vervaardigd. Waar de ruïne leerde hoe de situatie in verstand geweest moest zijn, wordt de reconstructie consequent uitgevoerd; waar geen sporen meer waren of waar het delen betrof die nog nooit verwezenlijkt waren, laat de architect zijn vrije inspiratie gaan, gebruik makend van middeleeuwse én nieuwere vormen.

Een verhelderend artikel, deze vergelijking tussen Pierrefonds en De Haar, Viollet-le-Duc en Cuypers, de grote Franse en de grote Nederlandse restaurator. Kasteel De Haar blijkt een serieuze restauratie en niet een uit het niets gevormd sprookjesslot van Doornroosje.

Weer verzamelden we uit diverse periodieken artikelen waarop we onze lezers willen wijzen. Het *Bulletin van de Van de Poll-Stichting voor de Zeister geschiedenis* 9 (1979), nr. 3 handelt in zijn geheel over „De Koppel” te Zeist. „De Koppel” was een kleine herenbehuizing en hield het midden tussen een buiten en een herenboerderij. Het huis lag tot de sloop in 1865 ter plaatse waar tot voor kort de Koppeldijk en de Kroostweg elkaar ontmoetten. Het artikel werpt m.n. licht op de eerste helft van de 19de eeuw. Guido Fido lin Verbeek (1830-1898), werktuigkundig adviseur, theoloog, zendeling en keizerlijk adviseur t.b.v. de verwestelijking van Japan, was afkomstig van „De Koppel”. De auteur van zijn biografie, de Engelsman W. E. Griffis, reisde aan het eind van de 19de eeuw naar Zeist en tekende daar veel op o.a. over het leven op „De Koppel”. Zo vernemen we bijvoorbeeld uit dit geschrift dat er op het erf van „De Koppel” liefst twee ooievaarsnesten stonden die bewoond waren.

Het artikel van J. Meerdink put veel materiaal uit deze Engelse biografie.

Verschenen is het *Verslag van de Nationale Monumentendag 1979*, gehouden op 4 april 1979 in Utrecht, onder de titel „Functie en bestemming van monumenten”. Exemplaren van dit verslag zijn verkrijgbaar bij de Stichting N.C.M., Wassenaarseweg 220 te Den Haag, onder vermelding van „Verslag

1979”, voor f 12,50 + f 2,- verzendkosten per exemplaar.

Het verslag bevat de jaarrede van de voorzitter van de Nationale Commissie Monumenten, de heer H. J. L. Vonhoff, de algemene inleiding van prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll, de discussies die in de diverse werkgroepen zijn gehouden, de verslagen daarvan en het verslag van de plenaire discussie. Het geheel wordt besloten met een 18-tal aanbevelingen rond het thema van deze dag.

In *Historische Kring Nieuwegein* 1 (1979), 4 schrijft J. Schut het relaas van de cholera-epidemie van 1866 en 1867 in de dorpen Jutphaas en Vreeswijk. Jutphaas dat zich niet aan de voorschriften m.b.t. preventie en bestrijding van de cholera houdt en dat ondanks de aandrang van dr. G. J. Teljer niet een gemeentelijke cholera-commissie wil benoemen. De cholera-bestrijding is een liefdewerk, vindt het gemeentebestuur.

Vreeswijk daarentegen, dat de ziekte opdoet via aanleggende schippers, neemt adekwater zijn maatregelen. Niet tot Vreeswijks nadeel: in Jutphaas overlijden 127 personen, in Vreeswijk 85 aan de gevreesde ziekte der armen.

O. Pijpker vertelt over de bekende schermutseling die plaats vond tussen Vreeswijk en Jutphaas op de avond van de 9de mei 1787. Twee doden zijn er aan de Utrechtse patriottische kant te betreuren. De „reliquiën” van beide helden zijn nog altijd te zien in de patriottenzaal van het Centraal Museum.

In *Flehte* 11 (1979), 2 vinden we het vervolg van „De oudste rekening van de Sint Joriskerk teruggevonden”. Het artikel van C. A. Kalveen bevat een grote hoeveelheid gegevens over het dagelijks gebeuren in een rooms-katholiek kerkgebouw in de 2de helft van de zestiende eeuw.

G. Brouwer schrijft in hetzelfde nummer over het badhotel in Baarn, een bouwwerk van de architect Berlage. In 1886 wordt met het in châteaustijl gebouwde kuuroord begonnen. Twee jaar later is de Watergeheensinrichting gereed.

Het gebouw staat nog steeds niet op de monumentenlijst ondanks de pogingen die van diverse kanten gedaan zijn. C.R.M. geeft toe dat „het bouwwerk ontegenzeggelijk architectonische waarde bezit en ook van belang is uit sociaal-cultureel oogpunt” (de Monumentenraad van 3-10-1978). Maar omdat er geen nieuwe bestemming voor het gebouw te vinden schijnt, kwam het niet op de monumentenlijst, is het nu een bouwval aan het worden en zal het de sloop wel niet kunnen ontkomen.

Januari 1980

Het eerste nummer van de jaargang 1980 zal evenals in 1979 nagenoeg geheel gewijd zijn aan het archeologisch onderzoek in de stad Utrecht.

In verband met het extra werk dat een dergelijk dik nummer met zich meebrengt, is het te verwachten dat het later dan gebruikelijk verschijnen zal.

redactie

Contributie 1980

Bij dit maandblad is een acceptgirokaart gevoegd, waarmee u de contributie voor 1980 kunt voldoen. In de najaarsledenvergadering in november j.l. is deze contributie vastgesteld op f 37,50; voor leden ouder dan 65-jaar op f 32,— en voor leden jonger dan 26-jaar op f 21,50.

De leden, die behoren tot de groep 65+ of 26- en die gebruik willen maken van een lidmaatschap tegen gereduceerde prijs, gelieve hun geboortedatum op de achterzijde van de girokaart te vermelden. Controleert u ook even het voorgedrukte adres en uw postcode?

Aan alle leden der vereniging wordt verzocht de contributie voor 1980, bij voorkeur met gebruikmaking van de bijgesloten girokaart, zo spoedig mogelijk te voldoen.

J. F. J. Hoeting
penningmeester

AGENDA

t/m 13 januari. Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht. „Schilderij centraal 2, De Jerusalemvaarders van Jan van Scorel.”

t/m 16 maart. Het Catharijneconvent, Nieuwe Gracht 63, Utrecht. „Tussen konflikt en aanpassing. Keuze uit de kollektie moderne religieuze kunst.”

Historisch Kostuum Centrum, Loeff Berchmaekerstraat 50, Utrecht. „Galerij der mode, 1780 - 1980.”

Woensdag 9 januari, 20.00 uur. Pieterskerk, Pieterskerkhof 5, Utrecht. De Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland, afdeling Utrecht organiseert een lezing. De heer G. Koppert spreekt over het onderwerp „Fectio, romains vlootstation en grenscastellum van de limes in Germania Inferior.”

Vrijdag 1 februari, 20.00 uur, Instituut voor Klassieke Talen en Oude Geschiedenis, Drift 29, Utrecht. Het Nederlands Klassiek Verbond, afd. Utrecht nodigt u uit voor een lezing door mevrouw dr. M. E. Pellikaan-Engel: „De verhouding Sokrates-Xantippe in filosofisch perspectief.”

Woensdag 5 maart, 20.00 uur. Archeologisch Instituut, Domplein 24, Utrecht. Het Nederlands Klassiek Verbond, afd. Utrecht nodigt u uit voor een lezing, die gehouden wordt door dr. J. A. F. M. Meijer, „De antieke scheepvaart belicht vanuit de onderwaterarcheologie.”

Provinciaal Plaatsnamenregister

Begonnen in 1972 is het alfabetisch register van de namen in de provincie Utrecht van dorpen, buurten, bossen, wateren, dijken, buitens, hofsteden, molens, waterschappen, enz. enz. uitgegroeid tot een aantal van meer dan 6000. Naar aanleiding daarvan zou ik de aandacht willen vragen voor het volgende:

- ieder, die voor publicitaire of persoonlijke doeleinden gebruik zou willen maken van het verzamelde materiaal, is daartoe hartelijk welkom;
- ieder, die beschikt over materiaal op dit gebied (kaarten, aantekeningen, enz.) en dit ter verwerking ter beschikking zou willen stellen, zou zeer welkom zijn;
- Indien iemand met interesse op dit gebied en met enige tikvaardigheid regelmatig een morgen, middag of avond zou willen meewerken aan de registratie van nog veel aanwezig materiaal, zou dit zeer op prijs gesteld worden.

Het Utrechts stedelijk straatnamen-register is nu vrijwel gereed en zal binnenkort door de goede zorgen van mevr. H. Schoonhoven, medewerkster aan het Gemeente Archief Utrecht, voor een ieder aldaar toegankelijk gemaakt zijn.

Wolter Heukelslaan 58 tel. 030-51 60 76. 3581 SV Utrecht. Op dinsdag en vrijdag meestal bereikbaar op het Gemeente Archief.

Gibo Smilda

MAANDBLAD

oud-utrecht

52e jaargang - nummer 12 - december 1979

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 23 62.

Secretaris:

D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1 Utrecht, tel. (030) 31 55 41.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt, tel. (030) 7606 45, girorekening 57 55 20.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.

Redactie:

G. J. Röhner, p/a Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, tel. (030) 71 18 14.

C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht, tel. (030) 31 53 28.

A. H. M. van Schaik, Turkooislaan 124, Utrecht, tel. (030) 88 75 32.

E. de Jong, Kromme Nieuwe Gracht 45, Utrecht.